

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 27

Київ — 2018

УДК 94(477):[327+001.891]

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 27: Міжвідомчий збірник наукових праць. Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 383 с.

У збірнику наукових праць, присвяченому пам'яті визначного вченого-богеміста, члена-кореспондента НАН України Ірини Миколаївни Мельникової, висвітлюються проблеми історії зовнішньої політики України, всесвітньої історії, методології, архівознавства та історіографії. Спеціальну рубрику присвячено 100-річчю утворення Чехословацької республіки й 50-річчю «Празької весни» 1968 року.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 6 від 26 червня 2018 р.*

Редакційна колегія:

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

О.А. Іваненко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

Л.М. Алексієвцев, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка;

Г.В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;

І.І. Вовканич, доктор історичних наук, професор, Ужгородський національний університет;
Мар'ян Гайдош, кандидат історичних наук, професор, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словацька Республіка);

О.М. Горенко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

Л.О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

О.О. Маврін, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.Б. Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;
Дорота Міхалюк, доктор габлітований, професор, Університет Миколая Коперника (Торунь, Республіка Польща);

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

В.Є. Снапковський, доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет (Мінськ, Республіка Білорусь).

Рецензенти: **В.М. Даниленко**, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;

О.П. Машевський, доктор історичних наук, професор.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: 04.02.2003 р., серія КВ № 6938.

Реєстрація в ДАК України: Наказ МОН України № 515 від 16.05.2016 р. (спеціальність: «Історичні науки»).

Реєстрація в міжнародних базах даних: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied).

© Інститут історії України НАН України, 2018

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 8704, факс +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

UDC 94(477):[327+001.891]

International Relations of Ukraine: scientific searches and findings. Issue 27: Interagency collected scientific papers. Ed. by S.V. Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2018. 383 p.

The collection of scientific papers, dedicated to the memory of the eminent bohemist, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine Iryna Mykolaivna Mel'nykova, covers issues in the history of Ukraine's foreign policy, world history, methodology, archival studies and historiography. A special section is devoted to the one hundredth anniversary of the founding of the Czechoslovak Republic and the fiftieth anniversary of the Prague Spring 1968.

Recommended for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 6, June 26, 2018.

E d i t o r i a l b o a r d :

S.V. Vidnyanskyj, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

O.A. Ivanenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

L.M. Alexiyevets, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University;

H.V. Boriak, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Marian Gajdoš, PhD in History, Professor, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Košice, the Slovak Republic);

O.M. Gorenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

O.E. Lysenko, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.Yu. Martynov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.B. Matiash, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.A. Mavrin, PhD in History, Senior Researcher, M.S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Dorota Michaluk, Doctor Habilitatus, Professor UMK, Nicolaus Copernicus University (Toruń, the Republic of Poland);

O.S. Rubliov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

V.E. Snapkovsky, Doctor of History, Professor, Belarusian State University (Minsk, the Republic of Belarus);

I.I. Vovkanych, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University;

L.O. Zashkil'nyak, Doctor of History, Professor, Ivan Franko National University of Lviv.

R e v i e w e r s : **V.M. Danylenko**, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine;
O.P. Mashevskyy, Doctor of History, Professor.

Certificate on the state registration for the printed media: 04.02.2003, "KV" No. 6938.

Registration in the State Assessment Committee: the Order No.515, dated from May 16, 2016, of the Ministry of Education and Science of Ukraine (Academic specialty: "History").

Registration in the international databases: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied).

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine, 2018

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskyy Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine
Tel. +38 044 279 87 04, fax +38 044 279 63 62, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ЗМІСТ

<i>Слово про вченого і вчителя: до 100-річчя від дня народження Ірини Миколаївни Мельникової (1918–2010)</i>	9
--	---

ДО 100-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ І 50-РІЧЧЯ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 РОКУ

<i>Гайдош Мар'ян, Конечни Станіслав.</i> Становище русинської та української меншини в Словаччині в умовах історичного розвитку Чехословаччини (1918–1992 рр.) (словацькою мовою)	28
<i>Вовканич Іван, Шніцер Ігор.</i> Словацьке національне питання в ЧССР напередодні «Празької весни» 1968 року	55
<i>Віруцька Світлана.</i> Вплив чехословацьких подій 1968 року на суспільні настрої країн Центральної та Південно-Східної Європи	70
<i>Дмитрук Володимир.</i> Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині	84
<i>Постоловський Руслан, Слесаренко Андрій.</i> «Празька весна» 1968 року в Чехословаччині в українській історіографії	106

З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

<i>Матяш Ірина.</i> Українсько-угорські відносини (1918–1991 рр.): інституційний аспект	120
<i>Мартинов Андрій.</i> Діяльність української дипломатії у Раді Безпеки ООН (2016–2017 рр.)	146

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Бевзюк Євгеній.</i> Інтеграційна ідея на Слов'янському конгресі в Празі 1848 року	164
<i>Іваненко Оксана.</i> Єврейське шкільництво на теренах Київського навчального округу (80–90-ті рр. XIX ст.)	186
<i>Вялова Юлія.</i> Діяльність Леона Василевського на посаді міністра закордонних справ першого уряду відродженої Республіки Польща	209
<i>Антипова Олена.</i> Міжнародне відлуння суспільно-політичної кризи 1956 року в Польщі	228
<i>Петраускас Олена.</i> Політика «позитивної дії» щодо афроамериканців у США: історична ретроспектива	247
<i>Піскіжова Владислава.</i> Роль Спільки греків України в становленні національно-культурного руху грецької спільноти незалежної України	273
<i>Харлан Ганна.</i> «Нова Східна Європа» в суспільно-політичному дискурсі ФРН (2004–2017 рр.)	295

МЕТОДОЛОГІЧНІ, АРХІВОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

<i>Горенко Олег.</i> Трансформація життєвого світу й гуманістичний антропоцентризм історіописання	314
<i>Тодорова Наталія, Тодорова Анна.</i> Глобалізація і роль англійської мови (англійською мовою)	331
<i>Боровець Іван.</i> Розвиток архівної справи у Словацькій Республіці	349
<i>Вегеш Микола, Віднянський Степан.</i> Рецензія на монографію Д. Домбровського: Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора. 2012. 392 с.	363
<i>Петраш Рене.</i> Рецензія на монографію М. Гайдоша та С. Конечни: <i>Ukrajinská menšina na Slovensku jako objekt a subjekt politiky (1945–1953)</i> . I–II. Prešov: UNIVERSUM-EU, 2013, 2014 (чеською мовою)	374

ХРОНІКА

<i>Боряк Геннадій, Віднянський Степан.</i> Мар'ян Гайдош: до 70-річчя відомого словацького історика-україніста	380
--	-----

CONTENTS

Words Dedicated to a Scholar and Teacher: for the Hundredth Anniversary of the Birth of Iryna Mykolaivna Mel'nykova (1918–2010) 9

FOR THE ONE HUNDREDTH ANNIVERSARY OF THE FOUNDING OF THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC AND THE FIFTIETH ANNIVERSARY OF THE PRAGUE SPRING 1968

Gajdoš Marian, Konečný Stanislav. The Legal and Social Status of the Ethnic Minority of Ruthenians and Ukrainians in Slovakia during the Existence of the Czechoslovak State (1918–1992) 28

Vovkanych Ivan, Shnitser Ihor. The Slovak National Issue in ČSSR on the eve of the Prague Spring 1968 55

Virutska Svetlana. The Influence of the Czechoslovak Events in 1968 on the Public Opinions in Central and South-Eastern Europe Countries 70

Dmytruk Volodymyr. The Reaction of Ukrainian Society on the Events of 1968 in Czechoslovakia 84

Postolovskyy Ruslan, Slesarenko Andrij. The Prague Spring 1968 in Czechechoslovakia in Ukrainian Historiography 106

FROM THE HISTORY OF UKRAINE'S FOREIGN POLICY

Matiash Iryna. Ukrainian-Hungarian Relations (1918–1991): Institutional Aspect 120

Martynov Andriy. The Activity of the Ukrainian Diplomacy at the UN Security Council (2016–2017) 146

ISSUES OF WORLD HISTORY

Bevzyuk Evgen. Integration Idea at the Prague Slavic Congress of 1848 164

Ivanenko Oksana. Jewish School Education in the Kyiv Educational District in the 1880s–1890s 186

Vialova Iuliia. Leon Wasilewski's Activity as the Minister of Foreign Affairs of the First Government of the Revived Republic of Poland 209

Antypova Olena. The International Community's Response to the 1956 Socio-Political Crisis in Poland 228

Petrauskas Olena. Affirmative Action Policy towards African Americans in the US: Historical Retrospective 247

Piskizhova Vladyslava. The Role of the Union of Ukrainian Greeks in the Development of the National and Cultural Movement of the Greek Community of Independent Ukraine 273

Kharlan Hanna. The “New Eastern Europe” in the Socio-Political Discourse of the Federal Republic of Germany (2004–2017)..... 295

METHODOLOGICAL, ARCHIVAL AND HISTORIOGRAPHICAL STUDIES

Gorenko Oleg. Transformation of Life World and Humanistic Anthropocentrism of Historiography..... 314

Todorova Nataliya, Todorova Anna. Globalization and the Role of the English Language..... 331

Borovets Ivan. The Development of Archives in the Slovak Republic..... 349

Vehesh Mykola, Vidnyanskyj Stepan. Review of the Monograph by Dariusz Dąbrowski: Poland and Transcarpathia: 1938–1939. Kyiv: Tempora. 2012. 392 p. 363

Petráš René. Review of the Monograph by Marian Gajdoš, Stanislav Konečný: Ukrajinská menšina na Slovensku jako objekt a subjekt politiky [The Ukrainian Minority in Slovakia as an Object and Subject of Politics] (1945–1953). I–II. Prešov: UNIVERSUM-EU, 2013, 2014 374

CHRONICLE

Boriak Hennadii, Vidnyanskyj Stepan. Marian Gajdoš: for the Seventieth Birthday of a Famous Slovak Historian, an Expert on Ukrainian Studies..... 380

*Співробітники рідного відділу вітають
Ірину Миколаївну Мельникову з 90-річним ювілеєм
(2008 р.)*

**СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО І ВЧИТЕЛЯ: ДО 100-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІРИНИ МИКОЛАЇВНИ
МЕЛЬНИКОВОЇ (1918–2010)**

**WORDS DEDICATED TO A SCHOLAR AND TEACHER:
FOR THE HUNDREDTH ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF IRYNA MYKOLAIVNA MEL'NYKOVA (1918–2010)**

Серед істориків України, Росії та країн Центрально-Східної Європи в другій половині ХХ і на початку ХХІ ст. добре відомі ім'я і творчий доробок доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата премії Президії АН України ім. Д. Мануїльського, кавалера трьох орденів та інших державних відзнак Ірини Миколаївни Мельникової, 100-річчя від дня народження якої відзначають цього року всі, хто її знав, насамперед її колеги, друзі та учні. І справа не у високих нагородах, званнях і відзнаках, адже вони є лише своєрідним проміжним публічним маркуванням здобутків авторитетного вченого на ниві історичної науки. Ірина Миколаївна належить до тієї категорії обдарованих українських дослідників, які своєю багаторічною подвижницькою працею заслужили щирю любов колег-істориків і численних учнів, глибоку повагу широкого наукового загалу і громадськості. Душевність і доброта, справжня інтелігентність і високі моральні якості вдало поєднувалися в цій прекрасній людині з раціональністю творчого мислення. І.М. Мельникова була, поза сумнівом, яскравою особистістю, цікавим, самобутнім дослідником, щиро відданим науці, й водночас, талановитим учителем та керівником найвищого ґатунку, котрий був здатний не лише чітко і своєчасно визначити стратегічні орієнтири творчого колективу, але й щодня протягом багатьох років невтомно та наполегливо докладати величезних особистих зусиль для реалізації масштабних наукових завдань.

Як кожний справжній учений І.М. Мельникова пройшла тривалий і складний шлях професійного зростання. Її біографія є відображенням суперечливої та багатогранної історії СРСР і України ХХ століття. На формування поглядів майбутнього вченого не могли не справити вплив історичні події та суспільно-політичні умови буремного минулого століття. Становлення молодого історика припало на воєнні й перші по-

воєнні роки, на період культу особи Сталіна і його розвінчання. Активна творча діяльність — на «хрущовську відлигу», «брежнєвський застій» і «горбачовську перебудову». Мисляча людина є джерелом цілісності, неперервності історичної еволюції, котра відбувається навколо неї і в ній самій. Мисляча особистість покликана «пережити історію», свою і чужу. Пережити і переплавити в колективну пам'ять, котрою могли б скористатися прийдешні покоління. Мисляча особистість покликана так чи інакше формувати спільний досвід виживання людства, народу, нації. Як жива клітина спільноти й суспільства, вона сама є результатом такого досвіду, його невід'ємною часткою.

Ірина Миколаївна народилася 24 жовтня 1918 р. у місті Мена на Чернігівщині. 24 жовтня — День Організації Об'єднаних Націй. Такий збіг нам видається дуже символічним для фахового історика-міжнародника, котрий в усіх своїх працях послідовно обстоював ідеали дружби народів і високі принципи дієвого гуманізму, продуктивної мирної співпраці людських спільнот, провідні ідеали і принципи ООН.

Після закінчення середньої школи у 1935 р. юна і красива Ірина вступила до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, на історичний факультет, якій закінчила з відзнакою у тривожному 1940 р. Тоді ж успішно склала іспити до аспірантури на кафедрі історії України. Війна зруйнувала творчі плани й задуми, змусила залишити Київ і евакуюватися з малою донькою та матір'ю до Чимкента Казахської РСР. Там у Південно-Казахстанському вчительському інституті впродовж 1941–1942 рр. вона працювала старшим викладачем історії СРСР.

Тяжким болем і тугою відгукнулись у серці звістки про загибель на фронті у 1941 р. батька та чоловіка — офіцерів Радянської армії. Невдовзі після тяжкої хвороби померла й мати. Проте життя не зупинилося, не залишило Ірину Миколаївну прагнення йти далі, стати вченим. У 1942–1944 рр. вона продовжувала навчання в аспірантурі об'єднаного Українського державного університету м. Кизил-Орда, а в 1945 р. — у Київському державному університеті, де й завершила свою першу серйозну наукову працю. В 1946 р. на Вченій раді історичного факультету з успіхом захистила кандидатську дисертацію на тему «Політика російського уряду щодо України у 1725–1740 рр.». Працюючи над кандидатською дисертацією, вона виявила надзвичайну працездатність і невгамований потяг до знань, про що переконливо свідчить високий науковий рівень праці, виконаної на багатій джерельній основі. Науковим керівником дослідження був відомий професор КДУ, доктор історичних наук А.О. Введенський, а з метою опонування дисертації з Москви до Києва спеціально приїздив учитель Ірини Миколаївни академік В.І. Пічета.

У 1947–1959 рр. І.М. Мельникова працювала в Інституті слов'янознавства АН СРСР у Москві. П'ять років вона була першим ученим

секретарем в історії Інституту, який тоді очолював академік Б.Д. Греков. Рішенням Президії АН СРСР від 3 серпня 1951 р. Ірина Миколаївна була затверджена у званні старшого наукового співробітника за спеціальністю «Історія слов'янських народів». Молода дослідниця творчо зростала, стала справжнім ученим з широким науковим світоглядом, адже поруч були такі видатні історики-славісти, як академіки Б.Д. Греков, М.С. Державін, В.І. Пічета та інші відомі вчені. Роки напруженої праці в Інституті слов'янознавства були для Ірини Миколаївни одними з найщасливіших і плідних. Вона неодноразово із захопленням згадувала т.зв. «пічетники», коли по п'ятницях удома в академіка В.І. Пічети за чашкою чаю збиралися молоді вчені разом із досвідченими колегами, щоб обговорити ту чи іншу наукову проблему, зробити доповідь, обмінятися думками. До речі, перша наукова доповідь І.М. Мельникової «Історія Закарпаття в історіографії XIX–XX ст.» була зроблена саме на одному з «пічетників». Тоді ж до кола своїх наукових інтересів вона долучила Закарпатську Україну, яка впродовж тривалого часу входила до складу Угорщини та Чехословаччини, боролася за возз'єднання з предковічною батьківщиною. Чи не найпершою серед науковців вона взялася за вивчення цієї нової важливої теми. Наполегливо працюючи, Ірина Миколаївна підготувала серію аналітичних статей з історії Закарпаття періоду революції 1848 р., національно-визвольної боротьби українців Закарпатської Русі, про особливості політики Чехословаччини на Закарпатті в 1919–1920 рр., про перебіг політичних процесів на Закарпатській Україні в 1921–1924 рр. Грунтовні дослідження на цю тему були опубліковані у авторитетному науковому виданні «Учёные записки Института славяноведения АН СССР». Символічно, що в першому ж томі зазначеного видання, започаткованого у 1948 р., однією з найкращих виявилася стаття І.М. Мельникової «Борьба России с Туречиной у 30-х гг. XVII ст. и Украина», а у першому ж томі наступного року було опубліковано її новаторську статтю «Закарпатська Україна в революції 1848 року», обсягом 5 др. арк., яку цілком можна вважати оригінальним монографічним дослідженням¹. Ця тема раніше не була предметом спеціального вивчення. Саме Ірина Миколаївна вперше, на основі численних архівних та опублікованих документальних матеріалів, дослідила її, зробивши ґрунтовні наукові узагальнення й висновки. Їй вдалося всебічно проаналізувати соціально-економічний розвиток Закарпаття в рамках історії Угорщини XVIII — першої половини XIX ст. Вона наголосила на важливості й тісному взаємозв'язку селянського й національного питань в Угорській революції 1848–1849 рр., на тому, що Закарпаття — невід'ємна частина українських земель. Розуміючи наукову значимість і актуальність теми, вчена запропонувала подаліше, більш широке й поглиблене дослідження історичного

минулого Закарпатської України. Характерно, що основні положення статті та висновки витримали сувору перевірку часом і донині не втратили свого наукового значення.

Про фахову зрілість молодого дослідниці, її науковий авторитет свідчив і той факт, що вона неодноразово входила до складу редколегії збірника «Учёные записки Института славяноведения». Тоді ж вона працювала й у складі редколегії колективної праці з питань революційного руху народів Чехословаччини².

Працюючи в Інституті слов'янознавства, І.М. Мельникова за сумісництвом у 1948–1949 рр. на кафедрі історії СРСР історичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова читала спецкурс з історії України, серед численних слухачів якого був, зокрема, майбутній відомий історик і етнограф, академік Ю.В. Бромлей.

З 1950-х рр. дослідниця захоплюється історією Чехословаччини періоду 20–30-х рр. і з особливою ретельністю вивчає стан і розвиток Закарпатської України. Результатом наукового пошуку стало написання трьох авторських розділів з новітньої історії Чехословаччини до III тому фундаментальної колективної праці «Історія Чехословаччини», де вона також була керівником творчого колективу. У XVI, XVIII, XIX та XX главах цього видання вона вперше висвітлила історію Закарпатської України. Загальний обсяг тексту становив 9 др. аркушів³. Подальші глибокі наукові розвідки Ірини Миколаївни на цю тему були опубліковані в наступних випусках «Учёных записок Института славяноведения» — тт. III та IV за 1951 р., т. VI за 1952 р., т. XVI за 1958 р. і т. XVIII за 1960 р.; у збірнику «Краткие сообщения Института славяноведения» — вип. XVI за 1955 р., у журналах «Вопросы истории», «Новая и новейшая история», а також у празькому і братиславському наукових часописах відповідно чеською і словацькою мовами⁴. Водночас вона наполегливо працює над докторською дисертацією, друкує низку глибоких наукових статей з теми.

У 1961 р. на Вченій раді Відділення суспільних наук АН УРСР Ірина Миколаївна Мельникова успішно захистила докторську дисертацію на тему «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму (1924–1929 рр.)», матеріали якої стали основою фундаментальної монографії «Класова боротьба у Чехословаччині в 1924–1929 рр.»⁵. Ця праця за темою, обсягом, повнотою і глибиною наукових висновків та узагальнень на той час не мала собі рівних, хоча й була, як і практично всі публікації у СРСР з історії зарубіжних країн, детермінована певними ідеологічними й політичними постулатами офіційного тлумачення динаміки історичного процесу і специфіки міжнародних відносин в умовах протистояння двох систем. Ретельно опра-

цювавши численні документи архівів Москви, Києва й особливо Ужгорода та Праги, значна частина яких була вперше введена до наукового обігу, Ірина Миколаївна змалювала широку картину економічного й суспільно-політичного розвитку Чехословаччини 20–30-х рр., розкрила його основні закономірності, наголосивши на важкому соціально-економічному становищі селян і робітників. Автор дослідила внутрішню й зовнішню політику Чехословаччини, обґрунтувала загострення політичної ситуації на багатьох прикладах, і що особливо важливо — дала розгорнуті характеристики численним політичним партіям, які діяли на той час у країні. Ці та інші аспекти згаданої оригінальної монографії, сама культура наукового мислення й аналітична системність авторського наукового методу становлять великий інтерес і для сучасного покоління дослідників.

У 1957 р. талановитий науковець переходить на роботу до Інституту історії АН УРСР (до 1959 р. продовжуючи працювати за сумісництвом і в Інституті слов'янознавства АН СРСР). З того часу й до останніх днів життя творча і громадська діяльність Ірини Миколаївни Мельникової була тісно пов'язана з Інститутом історії України НАН України, де вона впродовж 53 років працювала старшим науковим співробітником, завідувачем відділу, головним науковим співробітником.

Талановитий учений із широким світоглядом, здібний організатор науки, активна й дисциплінована — такою була й залишилася в пам'яті колег і учнів Ірина Миколаївна Мельникова. Тому цілком закономірно, що багато років, а саме з 1965 по 1988 роки, вона очолювала відділ історії зарубіжних країн і міжнародних зв'язків України, який був одним із провідних в Інституті історії*. У відділі починали свій творчий шлях такі відомі українські вчені, як члени-кореспонденти НАН України Ф.П. Шевченко, В.І. Клоков, П.С. Сохань, С.В. Віднянський, доктори історичних наук І.М. Кулинич, С.М. Пархомчук, І.А. Петерс, П.М. Калениченко, І.Ф. Євсєєв, М.М. Варварцев, В.М. Даниленко, М.С. Держалюк, А.Ю. Мар-

* У 1949 р. в Інституті історії АН УРСР було створено відділ історії країн народної демократії, співробітники якого в наступні роки працювали у відділі нової і новітньої історії зарубіжних країн. З підготовкою наукових кадрів у 1965 р. було створено відділ історії зарубіжних соціалістичних країн, який згодом одержав назву історії і міжнародних відносин соціалістичних країн. У 70-х роках у його складі діяли Ужгородський та Чернівецький відділи. З 1991 р. він називався відділ історії міжнародних зв'язків України, з 1996 р. — відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин, а з 2012 р. — відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України. Такі реорганізації були спрямовані на необхідність більш глибокого і всебічного вивчення актуальних питань історії України в контексті всесвітньоісторичного процесу, розширення проблематики відділу, перетворення його на координуючий центр в умовах розбудови незалежної України.

тинов, В.В. Павленко, О.В. Павлюченко та інші фахівці з всесвітньої історії.

Під керівництвом І.М. Мельникової здійснювалася комплексна науково-теоретична розробка важливих напрямів вітчизняної і загальної історії — історії зарубіжних країн, історичних зв'язків і співробітництва України та країн Центральної і Південно-Східної Європи, зовнішньополітичної діяльності України. Дослідження цих проблем за пропозицією вченої і за підтримки однодумців — спеціалістів відділу та істориків вишів — стали одним з важливих напрямів розвитку української історичної науки, осмислення й узагальнення історичних процесів уже в нових умовах становлення і цивілізаційного поступу незалежної України.

Завдяки невтомній енергії, самовідданості й доброзичливості у вихованні молодих науковців Ірині Миколаївні вдалося створити сприятливі умови для поглиблення й поширення творчої праці, згуртувати колектив істориків-міжнародників. Фактично вона створила в Україні школу фахівців з історії міжнародних відносин країн Центральної і Південно-Східної Європи, виховала цілу плеяду висококваліфікованих спеціалістів, яким передала свої глибокі знання, вміння працювати творчо, натхненно і з високою відповідальністю. Під її науковим керівництвом підготовлено понад 30 кандидатських робіт, вона була опонентом, науковим консультантом багатьох докторських дисертацій. За плідну роботу з підготовки наукових кадрів у галузі загальної історії у 1967 р. І.М. Мельникової було присуджено звання професора, а в 1973 р. її, як талановитого вченого і здібного організатора науки, обрано членом-кореспондентом Національної Академії наук України. Знаменно, що під час висунення у членкореспонденти на її підтримку надійшли листи від таких відомих учених, як академіки П.М. Поспелов, Є.О. Рібаков, Є.М. Жуков. Від імені істориків Чехословаччини з листом на підтримку вченої звернувся академік Чехословацької і Словацької академії наук Мілош Госіоровський. Усі вони відзначали її широку ерудицію, високий науковий рівень досліджень, талант організатора колективного наукового процесу, значний внесок у розвиток чехословацько-українських наукових, культурних і громадських зв'язків та практичного співробітництва.

І.М. Мельникова була авторитетним, визнаним ученим з проблем історії країн Центральної і Південно-Східної Європи. Цій проблематиці присвячено понад двісті її наукових та науково-популярних праць, що дістали високу оцінку наукової громадськості, зокрема й зарубіжної. Серед них — понад 30 монографій і фундаментальних колективних робіт, де вона є відповідальним або головним редактором, членом редколегій, автором розділів, статей, нарисів, присвячених історичним зв'язкам, дружбі та співробітництву України з Болгарією, Польщею, Румунією,

Угорщиною, Німеччиною, Чехословаччиною, Югославією, Монголією, В'єтнамом, їхньому міжнародному становищу, зовнішньополітичній діяльності України тощо. Саме Ірина Миколаївна започаткувала практику комплексного монографічного дослідження складних, неоднозначних питань історії зарубіжних країн, їхніх глибинних історичних і повоєнних відносин з Україною, із залученням великої кількості нових документальних матеріалів зарубіжних архівів. Актуальність і перспективність такої проблематики обумовлювалася також безпосереднім сусідством України з більшістю східноєвропейських країн, здійсненням прикордонного співробітництва з Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною і Румунією — державами, з якими її пов'язують давні традиційні історичні зв'язки, а також необхідністю вивчення нових міжнародних відносин, що склалися між ними після Другої світової війни. Наприклад, у 1965 р. вперше в Україні науковцями відділу підготовлено фундаментальну монографію про політичні, економічні, науково-технічні, культурні та громадські зв'язки України зі східноєвропейськими державами, відповідальним редактором якої була І.М. Мельникова⁶. За почином українських науковців згодом аналогічні проблеми почали розроблятися і в інших союзних республіках. Ця книга стала основою для подальшого дослідження цих питань.

Наступне монографічне дослідження колективу авторів під керівництвом і за безпосередньої участі Ірини Миколаївни було присвячене співробітництву України зі східноєвропейськими державами у 1966–1970 рр. Виконана на базі документів поточних архівів відомств і державних установ, громадських організацій, книга була належно оцінена науковою громадськістю, а її автори — І.М. Мельникова, І.М. Кулинич та П.С. Сохань — одержали єдину на той час премію Президії Академії наук України для праць з історії — імені Д.З. Мануїльського (1976 р.)⁷.

У повоєнний період різнобічні взаємовідносини народів України і країн Центральної та Південно-Східної Європи, а також Куби, Монголії і В'єтнаму, були невід'ємною частиною суспільно-політичного життя цих держав. Підтвердженням цього стали дружні контакти громадськості поріднених міст і областей, вивчені й узагальнені науковцями на конкретному історичному матеріалі. Згаданим питанням присвячена колективна монографія, відповідальним редактором якої також була І.М. Мельникова⁸. У передмові до цієї книги вона зазначила, що такі міжнародні відносини, які виникли у другій половині 50-х рр., згодом поширилися й охопили виробниче, суспільно-політичне й культурне життя народів. Уже в середині 80-х рр. 23 області, 11 міст і 30 районів України підтримували дружні побратимські зв'язки з 84 округами, воєводствами, областями, містами й повітами Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Руму-

нії, Югославії, Китаю, В'єтнаму та Монголії. Але правда й те, що подекуди вони мали формальний характер. Цей рух народів із початку 90-х рр., з проведенням корінних суспільно-політичних реформ як в Україні, так і в колишніх соціалістичних східноєвропейських країнах, майже припинився. Та вже сьогодні народи суверенних держав регіону намагаються відновити дружні і взаємовигідні відносини, використавши найкраще з попереднього досвіду.

Здібності І.М. Мельникової як організатора науки й досвідченого педагога особливо яскраво виявилися, коли з 1960-х рр. поруч з колективними почали створюватися індивідуальні роботи, зокрема із залученням істориків вишів Києва, Ужгорода, Чернівців та інших міст України. Допмагаючи доброю порадою і виявляючи водночас наукову принциповість, Ірина Миколаївна була відповідальним редактором монографій — І.А. Петерса (1965 та 1970 рр.), П.С. Соханя (1969 р.), П.М. Калениченка (1971 р.), М.В. Знаменської (1974 р.), С.В. Віднянського (1979 та 1989 рр.), Ф.П. Ілку (1979 р.), В.П. Чугайова (1980 р.) та ін. У цих працях автори висвітлювали міжнародні історичні та політичні зв'язки, питання участі іноземців у визвольній боротьбі українського народу та розвиток революційного руху, аграрне питання, робітничий і профспілковий рух у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, бойову інтернаціональну співдружність народів, насамперед слов'янських, напередодні і в роки Другої світової війни, порушували питання співробітництва громадських організацій України й зарубіжних країн тощо. Ці та інші колективні й індивідуальні праці, виконані під науковим керівництвом І.М. Мельникової, стали основою важливих наукових концепцій, серйозних узагальнень, підготували родючий ґрунт для подальшого поглибленого вивчення питань загальної історії.

У наступні роки член-кореспондент НАН України І.М. Мельникова разом зі своїми однодумцями, учнями продовжує наполегливо працювати над створенням нових книг, численних статей, історичних нарисів, присвячених загальним проблемам історичного розвитку східноєвропейських держав, їхнім зв'язкам з Україною в політичній, економічній і культурній сферах, спільним діям у збереженні миру й безпеки народів, співробітництву громадських організацій тощо. Вони видаються в академічному видавництві «Наукова думка», друкуються в наукових збірниках, журналах, зокрема, у міжвідомчому збірнику наукових праць «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», «Українському історичному журналі», у періодичній пресі України, а також у друкованих виданнях інших країн.

Саме за пропозицією І.М. Мельникової вперше в Україні розпочалося вивчення історії та діяльності масових громадських організацій — спілок

і товариств дружби й культурного співробітництва з СРСР у Болгарії, Німеччині, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині та Югославії, їхніх різноманітних форм роботи, соціальних функцій і місця у суспільно-політичному житті зазначених держав⁹. Ця тема була продовжена й розвинена наступними колективними монографіями про зародження й розвиток громадсько-політичного руху за дружбу і співробітництво з Україною у Болгарії, В'єтнамі, Кубі, Монголії, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, а також про основні напрями та форми співпраці профспілкових, молодіжних, жіночих організацій, творчих спілок України та згаданих країн. Роботи були виконані на багатому фактичному матеріалі, почерпнутому також у зарубіжних архівах і бібліотеках. Відповідальним редактором, автором розділів, вступних і заключних статей цих досліджень була Ірина Миколаївна Мельникова¹⁰.

Проблемам розвитку східноєвропейських країн, їхнім особливостям, взаємодії у політичній, економічній, науково-технічній і культурній сферах, їхній ролі у збереженні миру й безпеки народів присвятили колективну монографію І.М. Мельникова, І.М. Кулинич, І.С. Хміль та П.С. Сохань (де вчена була автором, відповідальним редактором)¹¹.

Водночас Ірина Миколаївна продовжує осмислення своєї улюбленої теми — історії Чехословаччини. Виходить ціла низка її праць, зокрема й спільно з іншими фахівцями. Вони присвячені історії, революційному рухові на Закарпатській Україні і в Чехословаччині, утворенню Чехословацької держави у 1918 р., проблемам міжвоєнного і повоєнного розвитку Чехословаччини тощо¹², зокрема, фундаментальна стаття «Неєдли і Україна», опублікована у збірнику «Україна у взаємозв'язках слов'янських народів», написана на нових джерелах у результаті тривалої наполегливої роботи І.М. Мельникової у празьких архівах і бібліотеках¹³.

Наукові праці ювіляра дістали належну оцінку і за межами батьківщини. Вони публікувались у Празі, Братиславі, Кошице і Пряшеві чеською та словацькою мовами. Так, у Братиславі й Кошице в 1985 р. друкуються її наукові розвідки з досвіду міжнародного співробітництва в галузі сільського господарства, а також про втілення ідей дружби і братерства українського і словацького народів у пам'ятниках Другої світової війни (у співавторстві з академіком П.Т. Троньком)¹⁴.

Продовжуючи чехословацьку тему, слід відзначити велику науково-організаційну роботу І.М. Мельникової, спрямовану на зміцнення позицій учених України на міжнародній арені. З 70-х рр. й аж до розпаду СРСР вона була заступником голови Комісії істориків СРСР і Чехословаччини. На засіданнях Комісії, які відбувалися також і в Києві, вчені заслуховували доповіді, вдавалися до творчих дискусій, вирішували питання підготовки й видання спільних наукових робіт, взаємного використання

архівів тощо. Доповіді Ірини Миколаївни, зокрема, на наукових конференціях Комісії 1976 року у Брно і 1977 року в Празі, присвячені основним проблемам історії робітничого руху в Росії та Австро-Угорщини наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. та питанням історичного розвитку України і східноєвропейських країн, викликали великий інтерес. За пропозицією ювіляра в 1978 р. у Києві відбулося спільне засідання Комісії за участі представницької делегації чехословацьких істориків, де крім їхніх виступів і доповідей українських дослідників історії Чехословаччини були заслухані, на запрошення Ірини Миколаївни, і повідомлення молодих учених України. Доповідь І.М. Мельникової на черговому засіданні Комісії про досвід співпраці України і східноєвропейських країн у галузі сільського господарства було опубліковано у Празі¹⁵. За внесок у плідне співробітництво істориків України та Чехословаччини, розвиток суспільних наук, зміцнення дружби між українським та чеським і словацьким народами її відзначено Золотою медаллю ім. Яна Пуркіне Брненського університету, Медаллю ім. Зденека Неєдли і Почесним Знаком 1-го ступеня Союзу чехословацько-радянської дружби та Медаллю ім. Людевіта Штура Словацької академії наук.

Результати здійснюваної під керівництвом Ірини Миколаївни дослідницької роботи з проблем історії східноєвропейських країн, всебічного співробітництва України з ними, розвитку їхніх зовнішньополітичних відносин були використані Інститутом історії при створенні таких колективних узагальнюючих праць української історичної науки, як багатомна «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл України», «Історія Києва», а також перше видання «Української радянської енциклопедії», де І.М. Мельникова була членом редколегії, автором розділів, статей з історії, і зокрема повоєнного розвитку, міжнародних зв'язків України, історії Закарпатської України, Чехословаччини, участі УРСР у повоєнному мирному врегулюванні тощо¹⁶. В УРЕ, наприклад, учена опублікувала ряд статей з історії Закарпатської України, Чехословаччини, Словаччини, Великоморавського князівства, про життєвий і творчий шлях Зд. Неєдли, Б. Шмераля, Й. Гібеша та ін.¹⁷.

Відомий дослідник загальної історії, Ірина Миколаївна Мельникова, неодноразово представляла істориків України на багатьох міжнародних наукових форумах. Спільно з докторами історичних наук П.С. Соханем, П.М. Калениченко, І.М. Кулиничем, Ф.Є. Лосем вона була співавтором ґрунтовних доповідей про історію громадських, культурних і наукових зв'язків українського народу із зарубіжними слов'янськими народами у ХІХ ст., про національне й інтернаціональне в їхній культурі, а також про національно-визвольну боротьбу південнослов'янських народів у 70-х роках ХІХ ст. на VII (Варшава, 1973 р.), VIII (Загреб–Любляна, 1978 р.), IX (Київ, 1983 р.), та X (Софія, 1988 р.) Міжнародних з'їздах славістів¹⁸.

Свідченням глибокої обізнаності вченої з досліджуваними проблемами, їхнього широкого охоплення були доповіді на багатьох наукових всесоюзних, республіканських славістичних та міжвишівських конференціях, сесіях, семінарах, нарадах істориків, які систематично організовувалися у 1960-90-х рр. у Києві, Ужгороді, Львові, Харкові, Чернівцях, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку та інших науково-освітніх центрах України, а також на міжнародних конференціях істориків. Зокрема, науковий інтерес і творчу дискусію викликала ґрунтовна доповідь І.М. Мельникової «Питання національних меншин в контексті сучасних міжнародно-правових відносин України» на спільному українсько-словацькому науково-практичному семінарі «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні і Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди» (Ужгород, 1996 р.). Цим виступом вона вже вкотре довела невтомне прагнення до осмислення, узагальнення нових складних і актуальних проблем сучасної історії.

З 1967 р. і до кінця 80-х років І.М. Мельникова очолювала Наукову координаційну раду Академії наук України з питань історії європейських соціалістичних країн, яка була створена на базі відділу й тісно співпрацювала з істориками академічних наукових установ і вишів України. Рада здійснювала планування й координацію науково-дослідницьких робіт з питань міжнародних зв'язків України. Ірина Миколаївна разом з членами Ради — провідними вченими країни — надавали конкретно-методичну, консультативну допомогу фахівцям, викладачам вишів, а також аспірантам і студентам у визначенні й уточненні тематики досліджень, здійсненні наукових розробок, виступали опонентами кандидатських і докторських дисертацій. З метою піднесення наукового рівня та практичного значення історичних досліджень, Ірина Миколаївна з глибоким знанням проблеми, з повагою до кожного автора, щиро, спільно з колегами допомагала у створенні творчих авторських колективів, організовувала обговорення наукових тем, проектів. За її ініціативою і найактивнішою участю на базі Ужгородського, Львівського, Чернівецького університетів, Інституту суспільних наук у Львові проводилися виїзні пленарні засідання Ради, на яких колективно обговорювалося широке коло питань подальшого розвитку наукових зв'язків, співробітництва з істориками східноєвропейських країн. За участі Наукової ради в Україні відбувалися сесії, конференції, семінари з актуальних питань формування й розвитку міжнародних зв'язків України, її зовнішньополітичної діяльності, сучасного розвитку східноєвропейських країн тощо. За проблематикою, розробленою Науковою радою, в Україні були опубліковані літописи українсько-болгарських, українсько-польських, українсько-угорських, українсько-кубінських та українсько-чехословацьких відносин,

колективні й індивідуальні монографії як ученими відділу, так і спеціалістами вишів України, захищені кандидатські й докторські дисертації.

Багато уваги І.М. Мельникова приділяла практичному розвитку міжнародних наукових зв'язків. За її участі на основі двосторонніх договорів, а потім багатостороннього співробітництва між Інститутом історії України НАН України і науковими закладами історичного профілю академій наук Болгарії, Польщі, Чехословаччини, інших країн, здійснювалися творчі контакти. Ірина Миколаївна була активним учасником міжнародного діалогу вчених України ще з кінця 1940-х рр., коли розпочалася співпраця між науковцями Інституту історії АН УРСР і Польсько-Радянського інституту у Варшаві, Інституту історичних наук Словацької Академії наук у Братиславі. Тоді ж українські вчені і науковці Інституту слов'янознавства АН СРСР спільно із зарубіжними істориками обговорювали плани-проспекти, рукописи багатотомних фундаментальних праць: «Історія Польщі», «Історія Болгарії» та «Історія Чехословаччини». Вона брала активну участь у творчих зустрічах з болгарськими, польськими, чеськими і словацькими істориками. У наступні роки історики східноєвропейських держав неодноразово відвідували Інститут, знайомилися з працями українських науковців, брали участь у творчих зустрічах, працювали в архівах тощо. Своєю чергою, вчені відділу також виїжджали у наукові відрядження до Болгарії, Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Румунії, Німеччини, особливо у 1970–80-х рр., з метою роботи в архівах і бібліотеках, що дійсно є найбільш ефективною формою пошукової роботи, брали участь у міжнародних наукових форумах, встановлювали творчі контакти. Ірина Миколаївна завжди сприяла таким міжнародним зв'язкам, сама неодноразово відвідувала Чехословаччину, інші країни, де працювала в архівах, вирішувала питання спільних наукових розробок. За її пропозицією до проблемно-тематичного плану багатостороннього співробітництва академій наук України і східноєвропейських країн на 1981–1985 рр. було включено тему «Історичні зв'язки України з країнами Центральної і Південно-Східної Європи», у виконанні якої разом з українськими брали участь болгарські, угорські, німецькі, польські, чехословацькі вчені. Спільно з Чехословацько-радянським інститутом ЧСАН (м. Прага) та Інститутом історичних наук Словацької академії наук (м. Братислава) розроблялася тема «Чесько-словацько-українські історичні зв'язки». Результатом співпраці стало видання в 1989 р. спільного наукового збірника, відповідальним редактором якого разом із чеським істориком Ч. Амортом була І.М. Мельникова, і де опубліковано ґрунтовну статтю вченої (у співавторстві з С.Ю. Пруницею) про солідарність чеських, словацьких і закарпатоукраїнських трудящих у 1918–1938 рр.¹⁹

І.М. Мельникова була автором, членом редколегії або відповідальною за випуск щорічного міжвідомчого тематичного збірника Інституту історії «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», який започатковано в 1974 р. (останній 14 випуск збірника вийшов друком у 1988 р.). За цей період вона опублікувала у 5, 7, 12 та 14 випусках збірника аналітичні статті з історії національних фронтів у східноєвропейських країнах, з питань міжнародної солідарності трудящих, історії Чехословаччини тощо. Бувши членом редколегії цього наукового видання, Ірина Миколаївна і тут виявила себе вдумливим, щедрим на нові ідеї ученим, готовим завжди надати допомогу, підтримати, особливо молодих науковців, які одержали можливість публікувати свої перші праці. Тоді ж у збірнику було надруковано чимало нових статей з історії не лише східноєвропейських держав, а й США, Франції, Італії, Єгипту тощо.

Багато енергії, знань І.М. Мельникова віддавала громадській діяльності, особливо в таких галузях суспільного життя, як міжнаціональні й міжнародні відносини, розвиток дружніх зв'язків і співробітництва України й зарубіжних країн, у пропаганді наукових знань. Багато років вона активно працювала в республіканському Товаристві «Знання», була членом його правління й головою науково-методичної ради з пропаганди історичних знань. За її ініціативою народилася така ефективна форма участі вчених Академії наук України в діяльності Товариства «Знання», як «Дні науки» в областях республіки, яка знайшла поширення і в інших союзних республіках. Всесоюзне Товариство «Знання» нагородило І.М. Мельникову Почесним знаком «За активну роботу».

Понад двадцять років Ірина Миколаївна працювала членом правління й заступником голови правління Українського товариства дружби з Чехословаччиною. Її кваліфіковані доповіді, виступи перед широкою громадською аудиторією з історії Чехословаччини, українсько-чеських, українсько-словацьких зв'язків і співробітництва відзначалися глибиною знань, образним словом. Вона доклала багато зусиль, щоби в Україні добре знали історію, культуру дружньої держави, а у Чехословаччині — Україну. Міжнародну громадську діяльність І.М. Мельникової Союз радянських товариств дружби відзначив Почесним знаком «За внесок у справу дружби».

Плідна й багатогранна наукова і громадська діяльність І.М. Мельникової була високо оцінена державою. Її нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1967 р.), Дружби народів (1978 р.), Жовтневої революції (1986 р.), а також Почесною Грамотою та грамотою Президії Верховної Ради України, присуджено премію ім. Д.З. Мануїльського Президії АН України. У 1996 р. за вагомий внесок у підготовку підручників, навчальних посібників та програм з історії країни для нав-

чальних закладів разом з групою працівників Інституту історії України НАНУ І.М. Мельникову нагороджено Знаком Міністерства освіти України «Відмінник освіти України».

У 1988 р., досягнувши 70-річчя, Ірина Миколаївна Мельникова перейшла на посаду головного наукового співробітника відділу історії міжнародних зв'язків України, передавши керівництво відділом члену-кореспонденту Національної академії наук П.С. Соханю. Багаторічна творча дружба, повне взаєморозуміння і спільність поглядів двох відомих учених-славистів знайшли прояв у плідному співробітництві за нових умов розвитку суспільних наук на переломному етапі 1980–90-х рр., у процесі визначення перспективної проблематики й нових підходів до вивчення історії міжнародних зв'язків України, її місця й ролі у все-світньо-історичному процесі. Ця праця тривала й після того, як у 1991 р. був створений Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, і П.С. Сохань став його директором.

На посаду завідувача відділу історії міжнародних зв'язків України був оголошений конкурс. За пропозицією і за всебічної підтримки І.М. Мельникової відділ очолив ініціативний, здібний молодий учений Степан Васильович Віднянський — її колишній аспірант. У відділі він пройшов гарну школу, понад десять років працював ученим секретарем, старшим науковим співробітником. Набутий ним досвід дослідницької і науково-організаційної роботи сприяв як виконанню вченим нових відповідальних обов'язків, пов'язаних із організацією роботи відділу на новому етапі розвитку історичної науки незалежної України, так і особистому науковому зростанню. В 1997 р. С.В. Віднянський з успіхом захистив докторську дисертацію на тему «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині», у 1999 р. отримав учене звання професора, а у 2015 р. був обраний членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю «все-світня історія» і продовжує справу свого вчителя, багато й успішно працює над різними проблемами все-світньої історії та міжнародних відносин, є визнаним фахівцем не лише в Україні, а й за її межами.

1990-ті роки у творчій біографії члена-кореспондента НАН України І.М. Мельникової стали новим етапом, коли вона весь свій багатий науковий потенціал і енергію спрямувала на дослідження найактуальніших питань міжнародних зв'язків України, народження й розбудови незалежної Української держави. Першим результатом розробки цієї важливої теми стала її концептуальна стаття з питань становлення й розвитку зовнішньої політики України²⁰. Вона дослідила процес вироблення основ зовнішньополітичного курсу держави від проголошення Декларації про державний суверенітет до всенародного референдуму 1 грудня 1991 р., зазначивши, що становлення самостійної зовнішньої політики, яка б

відповідала національним інтересам, є одним із центральних завдань у розбудові суверенної, демократичної незалежної України, що саме у цей період її історії були закладені правові підвалини спілкування України з державами світу майже в 70 міждержавних і міжурядових угодах, які регулюватимуть співробітництво в політичній, економічній, технічній, науковій, культурній, екологічній та інших сферах.

Здатність до тверезої переоцінки застарілих ідеологічних догматів, творчий, неупереджений погляд на події сьогодення, відданість улюбленій справі — науці, дозволили зрілому науковцю вийти на широкий, якісно новий аналітичний рівень осмислення проблем загальної історії. Приміром, у контексті комплексної теми «Україна і Європа: історичні традиції взаємин та проблеми співробітництва на сучасному етапі» за планом відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України науково-дослідницька діяльність І.М. Мельникової була сконцентрована на активній участі в розробці нової актуальної теми «Україна в міжнародних зв'язках та співробітництві з країнами Центрально-Східної Європи (90-і рр. ХХ ст.)». Усією попередньою багатоплановою науково-дослідною роботою відділу міжнародних зв'язків України, який очолювала член-кореспондент НАН України І.М. Мельникова, було закладено підвалини для наступних творчих наукових розвідок, більш поглибленого вивчення історії України, її народу, тим більше, що широкий комплекс проблем взаємозв'язків України із зарубіжним світом у різні періоди історії ще не знайшов відповідного висвітлення в історичних дослідженнях. Це стосується й періоду ХІХ–ХХ ст., відзначених багатством історичних міжнародних зв'язків України, унікальністю її місця в історичному процесі. Це має суттєве значення для об'єктивного, дійсно наукового висвітлення історії України, її «білих плям», формування історичної самосвідомості, патріотичного виховання. Все це набуває сьогодні актуального значення, коли життя настійно диктує необхідність пошуку й розвитку ефективних шляхів і форм взаємовідносин та співробітництва між народами, створення широкомасштабної історії міжнародних зв'язків України. Цьому сприяє заснований у Інституті історії України 1991 року новий науковий збірник під назвою «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», відповідальним редактором якого є доктор історичних наук С.В. Віднянський. Членом редколегії цього збірника до 2010 р. залишалась Ірина Миколаївна Мельникова, яка здійснювала активну науково-організаційну та редакційну роботу.

За активної участі І.М. Мельникової із середини 1990-х рр. розпочалося відновлення й розширення наукових контактів українських і зарубіжних істориків, інтенсивність яких помітно занепала з кінця 80-х рр. За

ініціативою відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України були створені спільні Комісії істориків України і Угорщини, України і Болгарії, України і Словаччини, які розгорнули активну діяльність з вивчення історичних традицій та сучасного розвитку відносин між Україною та цими «новими демократіями» на теренах нової Європи.

Спираючись на кращі традиції відділу, в якому працювала понад півстоліття й керувала яким майже чверть століття Ірина Миколаївна Мельникова, використовуючи нагромаджений видатними попередниками позитивний досвід наукової творчості, вже на сучасному етапі вчені відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ багато уваги приділяють аналізу нових, ще не досліджених аспектів взаємодії українського народу з іншими народами Європи, визначенню місця й ролі відомих і маловідомих представників української інтелігенції у розвитку європейської культури, внеску зарубіжних діячів у розвиток культури й міжнародних зв'язків України, вивченню співробітництва незалежної Української держави з європейськими країнами, її зовнішньополітичної діяльності на сучасному етапі історичного розвитку. Вагомим підсумком цієї роботи стали підготовка й видання анотованої історичної хроніки «Україна і Європа (1990–2000 рр.)» у двох частинах (Київ, 2001), «Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003)» (К., 2004), а також енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» у 6 випусках (К., 2009–2016), членом редколегій і автором яких була І.М. Мельникова.

На жаль, в останньому з цих видань Ірина Миколаївна була автором лише двох перших випусків. 3 листопада 2010 р. її серце перестало битися. Зі смертю на 93-ому році життя Ірини Миколаївни Мельникової завершилася, по суті, ціла епоха в розвитку вітчизняної історичної науки. Практично до останніх днів свого тривалого життя вона була пристрасно віддана історичній науці й стала, зокрема, одним із перших подвижників відродження та нового розвитку вітчизняного слов'янознавства у повоєнний період. Як на нашу думку, найкращою даниною пам'яті талановитому вченому, великому трудареві, здібному організатору науки, людині виняткової витримки і скромності, величезної особистої привабливості і справжньої інтелігентності має стати поява в Україні все нових і нових по-справжньому фахових і, водночас, реально цікавих досліджень з актуальної проблематики всесвітньої історії і міжнародних відносин.

¹ Мельникова І.Н. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII в. и Украина. *Учёные записки Института славяноведения*. 1948. Т. 1; Мельникова И.Н. Закарпатская

Украина в революции 1848 года. *Учёные записки Института славяноведения*. 1949. Т. 1. С. 241–292.

² Из истории революционного движения народов Чехословакии. Сб. статей. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1959. 388 с.

³ История Чехословакии. Москва: АН СССР, 1960. 662 с.

⁴ Див.: *Sovetska veda. Historie. Praha*, 1952. No. 5; 1953. No. 5; *Historicky sbornik. Bratislava*, 1952. X.

⁵ Мельникова И.Н. Классовая борьба в Чехословакии в 1924–1929 гг. Москва: АН СССР, 1962. 441 с.

⁶ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. Киев: Наукова думка. 1965. 412 с.

⁷ На магистральных дружбы и братерства: Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1960–1970). Київ: Наукова думка, 1974. 391 с.

⁸ Породнённые социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породнённых областей и городов УССР и братских стран социализма. Киев: Наукова думка, 1980. 290 с.

⁹ За дружбу з країною Великого Жовтня. Діяльність товариства дружби з СРСР в європейських соціалістичних країнах. Київ: Наукова думка, 1977. 466 с.

¹⁰ Сотрудничество общественных организаций стран социализма. Киев: Наукова думка, 1983. 270 с.; Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. Киев, Наукова думка, 1987. 240 с.

¹¹ Мельникова И.Н., Кулинич И.М., Сохань П.С., Хмель И.С. Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества. (кол. монографія). Киев: Наукова думка, 1981. 301 с.

¹² Мельникова І.М., Співак Б.І. Гартована в боротьбі. Київ, 1971. 48 с.; Мельникова І.М., Пруниця С.Ю. Соціалістична Чехословаччина. Київ, 1976. 126 с.; Мельникова І.М., Віднянський С.В. ЧССР: впевнена хода соціалізму. Київ, 1985. 134 с.

¹³ Мельникова И.Н. Неудлы и Украина. *Украина во взаимосвязях славянских народов (К Международному съезду славистов)*. Сб. науч. тр. Киев, 1983. С. 88–128.

¹⁴ Див.: 40

¹⁵ Материалы заседания Комиссии историков СССР и ЧССР. Прага, 1984.

¹⁶ Див.: *Історія Української РСР*. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2; *История Украинской ССР: В 10-ти томах*. Киев: Наукова думка, 1981–1985. ТТ. 7, 9, 10.

¹⁷ Українська радянська енциклопедія. Київ, 1960. ТТ. 2, 3; 1961. ТТ. 5, 8; 1962. Т. 7; 1963. Т. 13; 1964. Т. 16.

¹⁸ Мельникова І.М., Калениченко П.М., Кулінич І.М., Сохань П.С., Лось Ф.Є. З історії громадських, культурних та наукових зв'язків українського народу з зарубіжними слов'янськими народами в ХІХ ст. *Доп. на VII Міжнар. з'їздів славистів*. Київ: Наукова думка, 1973. 20 с.; Мельникова І.М., Кулінич І.М., Калениченко П.М. Культурне співробітництво слов'янських країн на сучасному етапі. *Доп. на VIII Міжнародному з'їзді славистів (Загреб–Любляна, вересень, 1978 р.)*. Київ: Наукова думка, 1978. 34 с.; Мельникова І.М., Кулінич І.М. Національне і інтернаціональне в культурі слов'янських народів. *IX Міжнародний з'їзд славистів. Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді*. Київ: Наукова думка, 1983.

¹⁹ Украинско-чехословацкие интернациональные связи. Сб. науч. тр. Киев: Наукова думка, 1989. 260 с.

²⁰ Мельникова І.М. Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної Української держави. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1995. Вип. 5. С. 5–30.

REFERENCES

1. *Dejatel'nost' obshhestv družby s SSSR v stranah socialisticheskogo sodruzhestva.* (1987). Kiev, Naukova dumka [in Russian].
2. *Historicky sbornik.* Bratislava, 1952, X [in Czech].
3. *Istorija Chechoslovakii.* (1960). Moskva: AN SSSR [in Russian].
4. *Istoriia Ukrains'koi RSR.* (1967). (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. *Istorija Ukrainskoj SSR.* (1981–1985). (Vols. 7, 9–10). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
6. *Iz istorii revoljucionnogo dvizhenija narodov Chechoslovakii.* Sb.statej. (1959). Moskva: Izd-vo Akad. nauk SSSR [in Russian].
7. *Materialy zasedanija Komissii istorikov SSSR i ChSSR.* (1984). Praga [in Russian].
8. Mel'nykova, I.M. (1995). Bilia dzherel formuvannia zovnishn'oi polityky suverennoi Ukrains'koi derzhavy. *Mizhnarodni зв'язky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings.* S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 5, 5-30 [in Ukrainian].
9. Mel'nikova, I.N. (1948). Bor'ba Rossii s Turciej v 30-h godah XVIII v. i Ukraina. *Uchjonye zapiski Instituta slavjanovedenija*, 1 [in Russian].
10. Mel'nikova, I.N. (1962). *Klassovaja bor'ba v Chechoslovaki v 1924–1929 gg.* Moskva: AN SSSR [in Russian].
11. Mel'nikova, I.N. (1983). *Needly i Ukraina. Ukraina vo vzaimosvjazjah slavjanskih narodov.* Kiev [in Russian].
12. Mel'nikova, I.N. (1949). Zakarpatskaja Ukraina v revoljucii 1848 goda. *Uchjonye zapiski Instituta slavjanovedenija.* 1949, 1, 241–292 [in Russian].
13. Mel'nykova, I.M., Kalenychenko, P.M., Kulynych, I.M., Sokhan', P.S., & Los', F.Ye. (1973). *Z istorii hromads'kykh, kul'turnykh ta naukovykh зв'язkiv ukrains'koho narodu z zarubizhnymy slov'ians'kymy narodamy v XIX st.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Mel'nykova, I.M., & Kulynych, I.M. (1983). *Natsional'ne i internatsional'ne v kul'turi slov'ians'kykh narodiv.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
15. Mel'nykova, I.M., Kulynych, I.M., & Kalenychenko, P.M. (1978). *Kul'turne spivrobotnytsvo slov'ians'kykh krain na suchasnomu etapi.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Mel'nikova, I.N., Kulinich, I.M., Sohan', P.S., & Hmel', I.S. (1981). *Ukrepnenie bratskoj družby i sotrudnichestva stran socialisticheskogo sodruzhestva.* Kiev: Naukova dumka [in Russian].
17. Mel'nykova, I.M., & Prunytisia, S.Yu. (1976). *Sotsialistychna Chechoslovachchyna.* Kyiv [in Ukrainian].
18. Mel'nykova, I.M., & Spivak, B.I. (1971). *Hartovana v borot'bi.* Kyiv [in Ukrainian].
19. Mel'nykova, I.M., & Vidnians'kyj, S.V. (1985). ChSSR: vpevnena khoda sotsializmu. Kyiv [in Ukrainian].
20. *Na mahistraliakh družby i braterstva: Uchast' Ukrains'koi RSR u spivrobotnytsvtvi Radians'koho Soiuzu z ievropejs'kymy sotsialistychnymy krainamy (1960-1970).* (1974). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
21. *Porodnjonnye socialisticheskim internacionalizmom. Družhestvennye svjazi i sotrudnichestvo porodnjonnyh oblastej i gorodov USSR i bratskih stran socializma.* (1980). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
22. *Sotrudnichestvo obshhestvennyh organizacij stran socializma.* (1983). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
23. *Sovetska veda. Historie.* Praha, 1952, 5 [in Czech].
24. *Sovetska veda. Historie.* Praha, 1953, 5 [in Czech].

25. *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia*. (1960). (Vols. 2–3). Kyiv [in Ukrainian].
26. *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia*. (1961). (Vols. 5–8). Kyiv [in Ukrainian].
27. *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia*. (1962). (Vol. 7). Kyiv [in Ukrainian].
28. *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia*. (1963). (Vol. 13). Kyiv [in Ukrainian].
29. *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia*. (1964). (Vol. 16). Kyiv [in Ukrainian].
30. *Ukrainskaja SSR i zarubezhnye socialisticheskie strany*. (1965). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
31. *Ukrainsko-chehoslovackie internacional'nye svjazi*. (1989). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
32. *Za druzhbu z krainoiu Velykoho Zhovtnia. Diial'nist' tovarystva druzhby z SRSR v ievropejs'kykh sotsialistychnykh krainakh*. (1977). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

**Редакційна колегія міжвідомчого збірника наукових праць
«Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки»**

ДО 100-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ І 50-РІЧЧЯ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 РОКУ

UDC 94(437)[(=811.161.2'282.2(477.87)+(=161.2)]“1918/1992”

PaedDr. Marian Gajdoš, CSc.

самостатний ведецький працівник
Spoločenskovedný ústav Centra spoločenských a
psychologických vied SAV v Košiciach
Karpatská 5, Košice, 040 01, Slovenská republika
E-mail: gajdosm@saske.sk

PhDr. Stanislav Konečný, CSc.

самостатний ведецький працівник
Spoločenskovedný ústav Centra spoločenských a
psychologických vied SAV v Košiciach
Karpatská 5, Košice, 040 01, Slovenská republika
E-mail: konecny@saske.sk

POSTAVENIE RUSÍNSKEJ A UKRAJINSKEJ MENŠINY NA SLOVENSKU V PODMIENKACH ČESKOSLOVENSKA (1918–1992)*

Štúdia formou stručnej syntézy prezentuje vývoj v postavení rusínskej a ukrajinskej menšiny žijúcej na východnom Slovensku v období existencie Československej republiky. V úvodnej časti autori charakterizujú menšinu a poukazujú na faktory a okolnosti, ktoré ju spojili s československým štátom. Historická kontinuita a určité súvislosti s problematikou Podkarpatskej Rusi priniesli Rusínom na Slovensku v medzivojnovom období isté zvláštnosti v jednotlivých oblastiach života spoločnosti. Inštitúty demokratického štátu však využívali v prospech rozvoja životnej a kultúrnej úrovne komunity. Po obnovení

* Назви національних меншин у статті словацьких авторів вживаються відповідно до чинних нормативно-правових актів Словацької Республіки.

Československa a definitívnom oddelení od väčšiny etnika dochádza v nových politických podmienkach k umelým zásahom do etnogenézy minority, ktoré viedli k poklesu jej početnosti a oslabeniu národných atribútov. Po páde komunistického režimu je rozvoj menšiny limitovaný najmä jej rozdelením a niektorými prechodnými dôsledkami spoločenskej transformácie na Slovensku.

Ключові слова: *Československo, Podkarpatská Rus, Zakarpatská Ukraji-na, Rusíni, Ukrajinci.*

Marian Gajdoš

PhD in History, Professor

Senior Researcher

Institute of Social Sciences of the Center of Social and Psychological Sciences of the SAS in Košice
Karpatská 5, Košice, 040 01, the Slovak Republic

E-mail: gajdosm@saske.sk

Stanislav Konečný

PhD in History, Professor

Senior Researcher

Institute of Social Sciences of the Center of Social and Psychological Sciences of the SAS in Košice
Karpatská 5, Košice, 040 01, the Slovak Republic

E-mail: konecny@saske.sk

THE LEGAL AND SOCIAL STATUS OF THE ETHNIC MINORITY OF RUTHENIANS AND UKRAINIANS IN SLOVAKIA DURING THE EXISTENCE OF THE CZECHOSLOVAK STATE (1918–1992)

The authors of the study present the development of legal and social status of the ethnic minority of Ruthenians and Ukrainians in Slovakia during the existence of the Czechoslovak state. Based on recent scholarship, in the first part of the study the authors characterize basic features of the minority and explain factors and circumstances which contributed to the annexation of the territories populated by this minority by the Czechoslovak state. The fact that Ruthenians and Ukrainians lived continuously on the annexed territory, as well as the factor of establishing of the formally autonomous region of Subcarpathian Ruthenia, meant that members of this minority were characterized by several specifics which are dealt with in detail in the study. The democratic regime of the Czechoslovak Republic (1918–1938) enabled development of self-governed minority bodies in the benefit of the members of the community.

After the restoration of Czechoslovakia and the definitive separation from the majority of ethnicities, the new political conditions leads to artificial interventions in the ethnic minority ethnogenesis. This has led to a decline in its number and weakening of national attributes. After the collapse of the communist regime, the development of the minority is limited, especially, by its partition and some temporary consequences of social transformation in Slovakia.

Keywords: *Czechoslovakia, Subcarpathian Rus, Transcarpathian Ukraine, Ruthenians, Ukrainians.*

Územie dnešného Slovenska bolo na začiatku 20. storočia rovnakou multietnickou oblasťou, ako takmer všetky regióny vtedajšej strednej Európy. Bol to dôsledok zložitých migračných pohybov, osobitého formovania štátov i oneskorených národotvorných procesov v tejto časti kontinentu. Podľa sčítania obyvateľstva roku 1910 žilo v súčasných hraniciach Slovenska tiež 96 528 Rusínov, čo predstavovalo 3,4% obyvateľstva tejto oblasti a 21,6% celkového počtu Rusínov v Uhorsku¹. Tieto údaje evidentne vznikli pripísaním *ruskej* (руської) národnosti všetkým gréckokatolíckym a pravoslávnyim veriacim v krajine, čo bolo v tom čase bežným postupom a niekedy sa aplikuje dodnes.

V podstate ide o východoslovanské etnikum, ktoré sa z horného Potisia rozšírilo aj na časť územia terajšieho severovýchodného Slovenska. Jeho etnicita z viacerých príčin nenadobudla ihneď národné atribúty, preto sa ruská, rusínska, ukrajinská, niekedy aj slovenská etnická príslušnosť ako hypotézy pertraktujú už mnoho desaťročí. Tá časť etnika, ktorá žije na severe východného Slovenska, sa síce v súčasnosti väčšinou hlási k Rusínom, ale termíny Rusín, Rusnák, Rusňak, rovnako ako ich historické paralely, akými sú Karpatorus, Uhrorus či Rut(h)én nevyjadrujú ani nikdy nevyjadrovali len národnostnú identitu, ale stotožnenie sa s východným kresťanstvom či s regionálnym kultúrnym spoločenstvom žijúcim v karpatskom priestore. Menšia, ale o to vplyvnejšia časť tohto etnika sa zase identifikovala s ukrajinským národom. Ukrajinská národná orientácia bola na Slovensku propagovaná a presadzovaná najmä po druhej svetovej vojne, avšak počas bývalého režimu sa z politických a ideologických dôvodov stala jedinou oficiálnou platformou etnickej identity menšiny.

Je paradoxné, že fenomén uhorských Rusínov sa stal politickou otázkou práve v období prvej svetovej vojny. Pobyt v mnohonárodnej rakúsko-uhorskej armáde, kontakt s príslušníkmi slovanských národov, najmä s ruskými vojakmi, vplývali na národné vedomie Rusínov. Podnetom pre národnooslobodzovacie hnutie v tomto období a priestore boli nielen ambície Ruska, ale najmä 14 bodov amerického prezidenta T. W. Wilsona z 8. januára 1918 o vojnových cieľoch Dohody. Jedným z nich bolo totiž uznanie práva na autonómny vývoj

pre všetky utláčané národy Rakúsko-Uhorska. Ďalší osud Rusínov v Uhorsku bol úplne otvorenou otázkou, ktorú začali aktívnejšie riešiť skupiny ich inteligencie.

Najaktívnejšie si počínali predstavitelia rusínskych prisťahovalcov v USA, ktorí v demokratických pomeroch a v podnetnejšom prostredí politicky dozreli a realisticky analyzovali postavenie svojich krajanov a ich perspektívy. Vydávali vlastnú tlač a zakladali svoje kultúrne a náboženské spolky. Výrazom zblíženia rôznych názorových skupín bolo založenie Americkej národnej rady Uhro-Rusínov (ANRU-R) 23. júla 1918 v Homesteade, predsedom ktorej bol síce J. Gardoš, no hlavnú úlohu v nej zohrával G. I. Žatkovič. Na jej zasadnutí v Scrantone 12. novembra 1918 schválila pripojenie juhokarpatských Rusínov k Česko-Slovensku. Argumentom bola jazyková príbuznosť a dôveryhodnosť štátu, vrátane prísľubu priznať územiu Rusínov autonómiu².

V jeseni 1918 sa začali aktivity aj v hnutí Rusínov v bývalom Uhorsku. Jednou z prvých akcií bolo zhromaždenie Rusínov zo Spiša a Šariša v Starej Ľubovni 8. novembra 1918, na ktorom zvolili *Ruskú národnú radu* (RNR) vedenú M. Mihaličom a E. Nevickým. Uznala jednotu uhorských a haličských Rusínov a vyzvala ich k spolupráci i spoločnému postupu. Prevládala v nej vtedy idea spojenia zemí uhorských Rusínov s Ukrajinou. E. Nevický a jeho manželka I. Nevická boli prvými stúpenkami ukrajinskej orientácie v národnom hnutí Rusínov na Slovensku³.

Napriek ukrajinskému hnutiu na území Marmarošskej župy, podpore idey integrity Uhorska v Užskej župe, ale aj obdobnej aktivity maďarskej vlády grófa M. Károlyiho už koncom jesene 1918 dochádzalo k istým posunom v názoroch niektorých rusínskych politikov. RNR presídlená do Prešova, ktorú vtedy viedol Dr. A. G. Beskid, sa vo vyhlásení z 19. novembra 1918 fakticky postavila len za sebaurčovacie právo Rusínov, ako aj proti rozdeleniu ich územia. Po spojení sa s *Radou Lemkov* v decembri 1918 sa premenovala na *Karpatoruskú národnú radu* (KRNR) a dokonca 7. januára 1919 sa vyslovila za pripojenie rusínskych území k Československu. A. Beskid počas návštevy Dr. V. Šrobára, ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, v Prešove 11. januára 1919 ho požiadal, aby boli Rusíni na Slovensku pod ochranou československého štátu, lebo k maďarským orgánom už nemajú dôveru⁴.

Významnú úlohu pri politickom zorientovaní reprezentácie Rusínov na Slovensku tiež zohrala *Slovenská národná rada* (SNR). Rusínom vtedy chýbali základné informácie o vývoji rusínskeho hnutia v Amerike, ale aj o udalostiach v Prahe a v Martine. SNR preto dňa 30. novembra 1918 vydala k rusínskemu obyvateľstvu na Slovensku manifest. Proklamácia „*Bratia, Rusíni*“ vyjadrovala najmä myšlienku jednoty v boji oboch národov za národné práva a odmietla ideu integrity Uhorska. SNR sa vyslovila za riešenie ekonomických, ale aj sociálnych otázok a za plnú autonómiu Rusínov v cirkevných a školských

záležitostiach. V tomto zmysle sľúbila nielen ľudové školy s materinským vyučovacím jazykom, ale i rusínske gymnáziá, ba aj univerzitu⁵.

Od začiatku roku 1919 sa postupne zjednocovali aj stanoviská na domácej politickej scéne. Dňa 8. mája 1919 v Užhorode sa stretli predstavitelia troch národných rád z Prešova, Užhorodu a Chustu a dohodli vytvorenie spoločnej *Centrálnej ruskej národnej rady* (CRNR). Jej predsedom sa stal A. G. Beskid, podpredsedami A. Vološin a J. Braščajko. CRNR vyslala do Prahy početnú delegáciu, ktorá oznámila prezidentovi a vláde súhlas so štátoprávnym riešením otázky Rusínov bývalého Uhorska⁶. Nejasnosti zostali v riešení otázky hraníc autonómneho územia so Slovenskom, ktorá sa stala predmetom rokovaní, ale aj sporov až do roku 1939⁷.

Na jar 1919 bola situácia v podkarpatských župách vzhľadom na vojnové operácie veľmi neprehľadná, avšak skomplikovala sa s aj na severovýchodnom Slovensku. Eufória zo získanej národnej slobody sa totiž prejavila tiež v snahe potlačiť všetko neslovenské, teda maďarské aj rusínske hnutie. Prezentovala sa ako úsilie brzdiť rozvoj rusínskeho školstva a povýšenecký postoj slovenských úradníkov, predovšetkým zo západného a stredného Slovenska, k Rusínom a k ich problémom. Rusínsky jazyk nebol zavedený do verejnej správy a postupne bol vytlačovaný aj zo škôl. V dotazníku školského inšpektorátu sa rusínska národnosť vôbec nespomínala a školy boli pokladané za slovenské. Inšpektori zasahovali aj do vecí cirkevných škôl. Rusínski učitelia boli prepúšťaní pre nedostatočnú znalosť slovenského jazyka. Protesty Rusínov sa riešili až po intervencii prezidenta T. G. Masaryka a premiéra Dr. K. Kramaša.

Na druhej strane, 24. augusta 1919 A. G. Beskid odovzdal vláde ČSR memorandum pod názvom *Karpatoruská otázka v Československé republice*. Navrhoval, aby do autonómnej oblasti, okrem bývalých Užskej, Berežskej, Ugočskej a Marmarošskej župy, bol zaradený aj Ľubovniansky okres zo župy Spišskej, ako aj Šarišská a Zemplínska župa. Ako riešenie pripúšťal referendum na uvedenom teritóriu ale aj v Spišskej, ba i v Gemerskej a Abovskej župe. Mestá Prešov, Humenné, Užhorod, ako aj Nové Mesto pod Šiatrom označil za hlavné hospodárske a kultúrne strediská tunajších Rusínov. Tým z nich, ktorí budú v slovenských, maďarských či rumunských regiónoch, by mali byť tiež priznané všetky menšinové práva. A. G. Beskid vyslovil tiež požiadavku, aby záležitosti, ktoré sa týkali rusínskeho územia a obyvateľstva boli považované za medzinárodnú otázku, ktorú má riešiť ministerská rada a nie minister vnútra⁸.

Rusínska reprezentácia tiež kritizovala súpis obyvateľstva v roku 1919. Slovenskí sčítací komisári vraj ovplyvňovali Rusínov tiež tým, že ako Slováci nebudú platiť koblinu a rokovinu, kým ako Rusínom sa im tieto poplatky zvýšia. Tieto sa však vždy viazali na príslušnosť k cirkvi, nie k národnosti. Podobným nezmyslom boli aj hrozby, že ako Rusíni nedostanú prídely múky a

cukru a pod. Komisári údajne otázky formulovali sugestívne a niekedy sa uchýľovali takmer k politickému vydieraniu. Riešenie sťažností pripadlo slovenským úradom, lebo centrálné orgány sa vtedy zaoberali štátnou správou a konferenciou v Paríži.

Rozhodnutie mierovej konferencie o pričlenení územia Rusínov južne od Karpát do rámca Československej republiky bolo zakotvené v čl. 53 mierovej zmluve s Rakúskom aj v sprievodnej, tzv. menšinovej zmluve uzavretej medzi Dohodou a Československom, ktoré boli podpísané 10. septembra 1919 v Saint Germain-en-Laye⁹. Zmluva tak v článkoch 10–13 zaväzovala republiku plniť podmienky spojené s pripojením teritória juhokarpatských Rusínov, najmä mu priznať autonómiu v oblasti jazyka, školstva, náboženstva, ale i miestnej správy. Výkonnú moc mal predstavovať guvernér zodpovedný snemu, avšak menovaný prezidentom. Skoro doslovné znenie týchto záväzkov bolo zaradené v podobe § 3 v hlave prvej Ústavy Československej republiky z 29. februára 1920¹⁰.

Pre Rusínov na Slovensku bolo ale v tejto súvislosti rozhodujúce najmä stanovenie západnej hranice rusínskeho územia, na ktorom mala byť zriadená autonómia. Teritoriálna komisia vychádzala z druhej demarkačnej čiary, ktorú v decembri 1918 určil francúzsky premiér G. Clemenceau ako východnú hranicu československého štátu v čase, kedy sa o pripojení územia južne od Karpát ešte neuvažovalo. Československá delegácia v Paríži, vzhľadom na sľuby Rusínom, navrhla posunúť hranicu na východ tak, aby mesto Užhorod bolo na rusínskom území, ale aby železničná trať Čop–Užhorod–Užocký priesmyk tak zostala v rámci Slovenska.

Právnym základom pre dočasnú politickú správu pripojeného územia juhokarpatských Rusínov sa v tom čase stal *Generálny štatút pre organizáciu a administráciu Podkarpatskej Rusi pričlenenej parížskou konferenciou republiky Československej*, ktorý vyhlásil vrchný veliteľ i generál E. Hennocque formou proklamácie z 18. novembra 1918. Rusínov na Slovensku sa týkal popis hraníc Podkarpatskej Rusi, nepriamo i riešenie otázky jazyka. Za oficiálny a vyučovací jazyk bol totiž vyhlásený ľudový jazyk, a to bez presnejšej špecifikácie¹¹. Rusíni používali rôzne dialekty, preto vznikol spor medzi stúpenkami ruského jazyka, ukrajinčiny a tzv. jazyčia, teda zmesi cirkevnej slovančiny, ruštiny a miestneho dialektu, ktorý bol ich veľkou traumou i v ďalších desaťročiach¹².

V generálnom štatúte bol zahrnutý čiastkový výsledok rokovaní medzi rusínskymi a slovenskými predstaviteľmi o západnej hranici Podkarpatskej Rusi. Pod jej správou sa dostalo 32 obcí západne od rieky Uh, ktoré teritoriálna komisia pôvodne priznala Slovensku, a v ktorých žilo 25 260 obyvateľov¹³. Posunutie hranice sa uskutočnilo ešte raz, keď *Klub slovenských poslancov* sa rozhodol dobrovoľne odstúpiť Rusínom úzky pás územia priemerne v šírke

5 km medzi riekami Uh a Cirocha v Užhorodskej župe i časť teritória na severovýchodnom Zemplíne v minimálnom rozsahu¹⁴. Zmena hranice, hoci len administratívnej jednotky štátu, nebola jednoduchá. Východné Slovensko predstavovalo etnicky zmiešané územie a snahy Rusínov zahrnúť východoslovenské župy do rámca Podkarpatskej Rusi vnímali Slováci veľmi citlivo. Územie Slovenska chápali ako istejšie, štátom pevne chránené, kým Podkarpatská Rus bola pričlenená len dodatočne a neboli tajomstvom ani územné nároky susedov, hlavne Maďarska. Slováci sa preto snahám o posúvanie hraníc na západ, ale i ďalším aktivitám Rusínov na Slovensku bránili. Usilovali sa hlavne presadiť oddelené chápanie etnickej a konfesionalnej príslušnosti obyvateľstva.

Podľa sčítaní ľudu v rokoch 1921 a 1930 žilo na Slovensku 88 970, resp. 95 783 ľudí ruskej, rusínskej alebo ukrajinskej národnosti. Predstavovalo to asi 3%, resp. 2,9% z celkového počtu jeho obyvateľstva¹⁵. Severovýchod patril aj k najmenej rozvinutým oblastiam nového štátu. Značný podiel patriarchálno-naturálneho hospodárenia v ekonomickej štruktúre regiónu sa prejavoval tiež v prežívaní určitých prvkov predkapitalistického typu sociálneho rozvrstvenia obyvateľstva, v ekonomickom zaostávaní, ale tiež v politickej rozdrobenosti inteligencie a v národnej dezorientácii ľudu.

Severovýchodný región Slovenska sa vyznačoval dominanciou pomerne zaostalého poľnohospodárstva, kým priemyselnú základňu tvorilo len niekoľko drobných podnikov na ťažbu a spracovanie dreva, na výrobu dreveného uhlia, ako aj malé mlyny a liehovary. V roku 1930 89% tunajších Rusínov pracovalo v poľnohospodárstve. Priemysel a remeslá zamestnávali len 3,5% obyvateľstva tohto regiónu. Bolo veľmi málo pracovných príležitostí, preto práve túto oblasť charakterizovala vysoká nezamestnanosť, ktorá vzrástla v čase povojnovej krízy (1921–1923) a veľkej hospodárskej krízy (1930–1934). Bieda, zaostalosť a dlhy živili ľavicové tendencie a viedli tiež k revoltám proti exekúciám v Habure, v Čertižnom a v Borove v roku 1935¹⁶.

Veľkou nevýhodou bolo, že všetky okrajové územia republiky, teda aj Podkarpatská Rus i severovýchodné Slovensko s istým podielom rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva, figurovali v podmienkach trhového hospodárstva na periférii záujmov a investičných zámerov podnikateľských kruhov. Sociálna a kultúrna politika štátu, miestna správa, ako aj samospráva mali obmedzené možnosti a zdroje problémy riešiť. Nižší štandard vykazovala zdravotnícka starostlivosť, školstvo, ale i osvetová práca, hoci v porovnaní so stavom z čias Uhorska boli dosiahnuté pozitívne zmeny a očividne sa zvýšila celková životná i kultúrna úroveň obyvateľstva v oboch susediacich regiónoch.

Na druhej strane, vytvorením Československa vznikli oveľa priaznivejšie podmienky aj pre spravodlivejšie riešenie otázky národnostných menšín, ktoré sa ocitli na jeho území. Dohodové štáty dokonca prevzali záruku nad ochranou

etnických minorít, ktoré vznikli po rozpade Rakúsko-Uhorska a osmanskej ríše a garantovali rešpektovanie hospodárskych, politických, jazykových i kultúrnych práv všetkých obyvateľov bez ohľadu na pôvod, národnosť, rasu alebo štátne občianstvo v zákonodarnej, vládnej, výkonnej, súdnej i administratívnej oblasti, teda aj Rusínov a Ukrajincov žijúcich na Slovensku. Všetky ustanovenia tejto tzv. menšinovej zmluvy boli inkorporované do Ústavy. Ústavné články uvedené v hlave šiestej *Ochrana menšín národných, náboženských a rasových* v §§ 128–134 menšinám, okrem ochrany, priznávali fakticky všetky politické a kultúrne práva¹⁷.

Súčasne s ústavnou listinou bol prijatý veľmi dôležitý zákon č. 122/1920 Zb. z. a n., ktorý stanovoval zásady jazykového práva. Zákon za úradný určil „jazyk československý“, avšak v súdnych okresoch s kvalifikovanou menšinou (najmenej 20%) boli úrady a orgány republiky povinné prijímať podania a tiež reagovať na ne i v jazyku príslušnej národnostnej menšiny. Táto povinnosť sa vzťahovala i na samosprávne orgány, zastupiteľské zbory i verejné korporácie za rovnakých podmienok. Podľa § 5 jazyk príslušnej národnostnej menšiny mal byť vyučovacím jazykom na jej menšinových školách¹⁸. V zmysle menšinovej zmluvy a v duchu uvedeného zákona bolo tak možné za demokratických, hoci tiež určených, podmienok, otvárať a zakladať školy aj s iným než českým alebo slovenským vyučovacím jazykom.

Prirodzene, s celkovým rozvojom vzdelávacieho systému v republike rástol aj počet národnostných, tzv. menšinových, škôl a zvyšovala sa aj ich kvalitatívna úroveň. Na druhej strane, menšia hustota školskej siete v regiónoch obývaných menšinami, ale niekedy aj nerovnomerné rozdeľovanie prostriedkov zo štátneho rozpočtu na tieto účely, boli dosť často predmetom kritiky. Týkalo sa to aj škôl pre rusínske a ukrajinské obyvateľstvo na Slovensku. Hoci ich počet v porovnaní s minulosťou výrazne vzrástol, išlo predovšetkým o ľudové školy zriadené gréckokatolíckou cirkvou, v ktorých jazykom vyučovania bolo spravidla *jazyčie*, ba neraz priamo rusínsky dialekt sčasti doplnovaný ruskou či cirkevnoslovanskou lexikou.

V školskom roku 1923/1924 bolo na Slovensku deväť štátnych škôl s vyučovacím jazykom ruským a 87 cirkevných škôl tohto typu, ktoré spolu navštevovalo 10 611 žiakov. V cirkevnej meštianskej škole v Prešove študovalo 160 žiakov a v cirkevnom učiteľskom seminári 84 študentov. Na slovenských stredných školách sa vtedy učilo celkom len 39 žiakov rusínskej a ukrajinskej národnosti. Prvá štátna meštianska škola, ktorá mala aj paralelné triedy s ruským vyučovacím jazykom, vznikla v Medzilaborciach v roku 1931¹⁹. V tom istom roku, z celkového počtu 215 ľudových škôl v Prešovskej eparchii bolo presne sto škôl s „ruským“ vyučovacím jazykom a 13 škôl zmiešaných, v ktorých sa učilo po slovensky aj po rusky²⁰.

Od začiatku tridsiatych rokov sa stupňoval tlak politických strán, spolkov aj cirkevných kruhov vedených biskupom P. P. Gojdičom na rozširovanie siete

škôl pre rusínske a ukrajinské obyvateľstvo. Z iniciatívy *Spolku ruských učiteľov* vznikol prípravný výbor, ktorý vypracoval memorandum žiadajúce ruské školy v obciach, v ktorých Rusíni a Ukrajinci tvorili väčšinu. V rokoch 1931–1937 došlo preto k zmene slovenského vyučovacieho jazyka na ruský v 59 ľudových školách a v 43 školách bol zavedený ako predmet *ruský jazyk*, a to s týždennou trojhodinovou dotáciou. V období tzv. druhej republiky došlo ešte k povoleniu ruských paralelných tried v ďalších 20 obciach²¹. Naďalej pritom fungovali *Gréckokatolícka bohoslovecká akadémia* (od roku 1880), od roku 1895 *Gréckokatolícky ruský učiteľský seminár* a od roku 1936 *Gréckokatolícke ruské reálne gymnázium*²².

Československé zákonodarstvo relatívne liberálne upravovalo aj praktické využívanie práva na zhromažďovanie a spolčovanie, čo umožňovalo i rusínskej a ukrajinskej menšine na Slovensku dožadovať sa akceptovania a presadzovať požiadavky i touto formou. Od roku 1920 sa postupne formovali politické strany a hnutia aj na teritóriu Podkarpatskej Rusi, pričom sa usilovali získať voličov aj medzi Rusínmi na Slovensku. Pravda, angažovali sa strany s celoštátnou alebo s celoslovenskou pôsobnosťou, ako i strany národnostných menšín. Najstaršou politickou stranou rusínskeho obyvateľstva ale bola Ruská ľudová strana (RLS) [*Русская народная партия*], ktorá vznikla 23. mája 1919 a mala stúpencov práve na východnom Slovensku. Bola rusofilsky orientovaná a formovala sa pod evidentným vplyvom Československej národnodemokratickej strany

Žiadala zriadenie autonómie pre Podkarpatskú Rus a úpravu jej hraníc so Slovenskom. Predsedom strany bol A. G. Beskid, podpredsedami sa stali jeho synovec N. A. Beskid a T. Rojkovič. Strana nastoľovala požiadavky, ktoré sa týkali používania jazyka, vzdelávania, poistenia, uplatňovania práv i slobôd rusínskeho obyvateľstva a konštatovala nevyhnutnosť zjednotenia politických síl ruského smeru²³. Po vymenovaní A. Beskida za guvernéra Podkarpatskej Rusi v roku 1923 funkciu predsedu v nasledujúcom roku prevzal Dr. K. P. Mačík. Tlačový orgán strany *Народная газета* redigoval Dr. I. Židovský.

Niekoľkí rusínski predstavitelia zo Slovenska sa angažovali v niektorých ďalších politických stranách. Napríklad, v ruskej frakcii vládnej agrárnej strany, ktorú viedol E. Bačinský, Rusínov zo Slovenska vtedy zastupovali V. Karaman a P. Židovský. Na druhej strane, Autonómny poľnohospodársky zväz (APZ) [*Автономный земледельческий союз*], ktorému od roku 1933 predsedal A. Bródy, realizoval opozičnú politiku. APZ sa hlavne v záujme autonómie pokúšal o spoluprácu s *Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou* (HSLS), aby tak získal určitú podporu tiež na východnom Slovensku, ktoré zastupoval Dr. I. Pješčak.

O priazeň na východnom Slovensku sa usilovala aj Ruská nacionálno-autonómna. Strana Dr. S. Fencika. Ukrajinsky orientované politické strany,

akými boli Kresťanská ľudová strana [*Християнсько-народна партія*] Mons. A. Vološina a Sociálnodemokratická strana Podkarpatskej Rusi [*Соціал-демократическая партия Подкарпатской Руси*] J. Révaya, nemali na východe Slovenska žiadny vplyv. Príslušnosť menšiny k ukrajinskému národu v plnej miere akceptovala a propagovala Komunistická strana Československa od roku 1925, no národné vedomie ľudu na východnom Slovensku ovplyvňovala až po roku 1945²⁴.

Systematickejší a mnohostrannejší vplyv na Rusínov, resp. Ukrajincov na východe Slovenska v porovnaní s politickými stranami a zoskupeniami mali vtedy kultúrno-osvetové organizácie, ktoré sa často výrazne podieľali na získavaní sympatií a nepriamo i hlasov podporujúcich niektorú z politických strán. Boli to hlavne Ruský kultúrno-osvetový spolok Alexandra Duchnoviča [*Русское культурно-просветительное общество имени Александра Духновича*] a ukrajinská kultúrna organizácia *Просвіта*, ktoré medzi sebou ostro súperili o väčší vplyv na rusínske a ukrajinské obyvateľstvo Podkarpatskej Rusi, ale aj severovýchodného Slovenska.

Spolok Alexandra Duchnoviča vznikol 22. marca 1923 na stretnutí 163 rusínskych národovcov v Mukačeve. Podľa stanov, cieľom spolku bolo podieľať sa na kultúrnom rozvoji rusínskeho ľudu v Československej republike, obzvlášť v mravnom a vo vlasteneckom „ruskom“ duchu vylučujúc akúkoľvek politickú činnosť²⁵. V súlade s tým spolok vydával a rozširoval knihy a brožúry, otváral svoje filiálky, resp. čítárne a zakladal divadelné, hudobné, spevácke a športové krúžky a skupiny. Vznikali sekcie, rad pobočiek spolku a hustá sieť čítární.

Filiálka v Prešove bola vytvorená 13. júna 1924 za účasti 18 rusínskych aktivistov, ktorí zvolili deväťčlenný výbor na čele s predsedom J. Kizakom. Pobočka sa rýchle rozvíjala vďaka podpore zo strany kapituly, ale aj tamojších ruských škôl²⁶. V roku 1928 mala na východe Slovensku už 12 čítární, päť dramatických krúžkov, dva spevácke krúžky a dve hudobné telesá²⁷. Bolo tak logické, že od 19. júna 1930 bol *Spolok A. Duchnoviča v Prešove* samostatnou organizáciou. Prvým predsedom sa stal prelát Dr. S. Smandray, podpredsedom Jozef Kizak a post tajomníka obsadil učiteľ I. Göndör²⁸.

K oživeniu rusínskeho hnutia na východnom Slovensku prispelo najmä XI. výročné valné zhromaždenie Spolku A. Duchnoviča, ktoré sa konalo 11. júna 1933 v Prešove v spojení s *Dňom ruskej kultúry* a slávnostným odhalením sochy A. V. Duchnoviča pri príležitosti osláv 130. výročia jeho narodenia. Jeho účastníci žiadali zastavenie ukrajinizácie škôl, používanie ruských učebníc, ale i ukončenie údajného prenasledovania rusínskych učiteľov a zmenu personálneho obsadenia školského referátu v prospech stúpencov ruskej orientácie. Súčasťou rezolúcie bola požiadavka začleniť hymnu Podkarpatskej Rusi do štátnej hymny, deň narodenia A. V. Duchnoviča (24. apríl) oslavovať ako národný sviatok, ako aj zaviesť ruské nápisy a ruské úradovanie v Podkar-

patskej Rusi. Zhromaždení aktivisti požadovali zastavenia „slovakizácie“ rusínskych detí i vzniku ruských škôl vo všetkých rusínskych obciach na severovýchodnom Slovensku²⁹.

Kultúrno-osvetová organizácia *Просвіта*, ktorá ideovo nadväzovala na tradície spolku založeného roku 1868 vo Lvove, vznikla v Užhorode v roku 1920. Združovala časť inteligencie Podkarpatskej Rusi, ktorá začala akceptovať ukrajinskú národnú a kultúrnu identitu tamojšieho obyvateľstva. Za predsedu spolku bol zvolený Dr. J. Braščajko a členmi jeho vedenia sa stali A. Vološin, V. Hadžega, M. Dolinaj, S. Kločurak, H. Stripský, A. Štefan, ale tiež lingvista Dr. I. Paňkjevič³⁰. Práve on patril ku relatívne početnej skupine haličských emigrantov, ktorí sa usadili na Podkarpatskej Rusi a pedagogickou či kultúrnou aktivitou alebo prácou vo verejnej službe sa stali nositeľmi a priekopníkmi idey ukrajinizmu aj v tomto regióne.

Medzi rusínske obyvateľstvo na východnom Slovensku sa táto koncepcia dostávala ešte príliš izolovane a sprostredkovane, aby sa mohla rozšíriť alebo zapustiť hlbšie korene. Až začiatkom dvadsiatych rokov sa propagátormi ukrajinskej národnej a kultúrnej identity stali najmä učitelia a kňazi, ktorí boli v Československu internovaní po porážke Ukrajinskej ľudovej republiky. Križevacký biskup D. Njaradi ako administrátor Prešovskej eparchie v rokoch 1922–1927 umožnil 34 haličským utečencom získať miesta kňazov a učiteľov gréckokatolíckych škôl na východnom Slovensku³¹. Osobnosťou medzi nimi bol M. Macijovič, profesor gymnázia v Prešove, istý čas riaditeľ tamojšej učiteľskej akadémie, autor učebníc a priekopník sociálnej starostlivosti o mládež³².

Просвіта v Československu mala asi 15 000 členov a desať pobočiek, z toho dve boli na Slovensku, a to v Prešove a v Bratislave. Vydávala kultúrnu, osvetovú, edičnú, ale aj bádateľskú činnosť a v roku 1934 už mala k dispozícii celkove 230 čítární, z toho sedem sa nachádzalo na Slovensku. Čítárne veľmi aktívne pracovali v jednotlivých mestách i obciach a zaslúžili sa o prezentovanie nielen ukrajinského jazyka a kultúry, ale i národnej identity, ktorej však v tomto regióne, vzhľadom na dovtedajší vývoj, chýbali isté historické väzby. Pobočka organizácie *Просвіта* v Prešove vznikla v roku 1930 z iniciatívy spisovateľky I. Nevickej, manželky E. Nevického, jedného z pionierov ukrajinského hnutia na území Slovenska. Aktivizovala sa najprv v ženskom hnutí, ale krátky čas na začiatku tridsiatych rokov vydávala v ukrajinčine dvojtyždenník *Слово народа*. Jej významným pomocníkom bol najmä D. Zubrický. Pobočka v Prešove najprv fungovala pod vedením kanonika prešovskej eparchie E. Biharyho. Po jeho smrti v roku 1934 túto povinnosť prevzal ďalší kanonik eparchie, J. Ďulaj, ale pôsobenie organizácie začalo prejavovať určité znaky stagnácie³³.

Kríza v rokoch 1929–1933 vyvolaná nadvýrobou zasiahla celú svetovú ekonomiku, ale v Československu, vzhľadom na vysoký podiel spotrebného

priemyslu a exportu, výroba klesla v priemere na 60% predkrízovej úrovne. Východ republiky poznačila aj ekonomická štruktúra regiónov, ale aj niektoré ich ďalšie osobitosti, hlavne v geografickej, demografickej a sociálnej oblasti³⁴. O to zložitejší bol hospodársky vývoj v týchto častiach štátu, a preto kríza tam mala zvlášť devastačný priebeh a veľmi vážne sociálne a politické dôsledky.

Na druhej strane, udalosti v zahraničí v spojení s radikalizáciou domácich pravicových i ľavicových síl viedli do istej miery k marginalizácii ukrajinskej a rusínskej otázky v Československu. Od roku 1936 bola súčasťou národnostnej politiky kompromisov pri riešení aktuálnych problémov a požiadaviek etnických menšín. Nacionalistické heslá v druhej polovici 30. rokov nemali medzi Rusínmi na Slovensku ohlas, hoci prispeli k aktivizácii ich vedúcich predstaviteľov. Hoci v popredí bola autonómia Podkarpatskej Rusi, s nárokmi vyšli tiež zástupcovia Rusínov zo severovýchodného Slovenska. V priebehu roku 1937 odzneli návrhy na posun administratívnych hraníc medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou, vznik školského inšpektorátu pre rusínske školy na Slovensku, ako i na výhody pre gréckokatolícku cirkev³⁵.

Na jar roku 1938 sa formoval i politický program Rusínov a Ukrajincov na Slovensku. Bol poznačený autonomizmom, ktorý vyjadrovala požiadavka o administratívne pričlenenie časti východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi. RNR, od októbra v súlade s autonómnou vládou Podkarpatskej Rusi, pomocou učiteľov rusínskych škôl a kňazov gréckokatolíckej cirkvi šírila memorandum požadujúce pripojenie rusínskych obcí k Podkarpatskej Rusi a organizovala jeho podpisovanie³⁶. Stanovisko RNR sa podstatne zmenilo na základe informácii o zásahoch Vološinovej vlády voči rusofilom aj obáv súvisiacich s aspiráciami Maďarska na celé územie Podkarpatskej Rusi³⁷. Preto RNR, ktorú vtedy viedol T. Rojkovič, na zasadnutí 22. novembra 1938 väčšinou hlasov (88,2%) rozhodla o zotrvaní východoslovenských Rusínov v rámci autonómneho Slovenska³⁸.

Vyhlasenie samostatnosti Slovenska, zriadenie Protektorátu Čechy a Morava a anexia Podkarpatskej Rusi znamenali de facto dočasný zánik Československa, ktorého kontinuitu reprezentovalo len tzv. dočasné štátne zriadenie so sídlom v Londýne. Vznik slovenského štátu výrazne poznamenal i postavenie národnostných menšín, ktoré bolo determinované najmä závislosťou štátu od Nemeckej ríše, ideológiou nacionalizmu, ale predovšetkým ústupom od demokratických zásad rešpektovaných v Československu. Aj Ústava Slovenskej republiky z 21. júla 1939 deklarovala rovnosť všetkých občanov pri ochrane ich života, slobody a majetku a v ustanoveniach hlavy XII navyše uznala národným skupinám jazykové, kultúrne, ba i politické práva, ale rozsah týchto ústavných záruk obmedzovali iné zákony a výkonná moc i politická prax ich ostenatívne nedodržiavali či úplne ignorovali³⁹. Extrémny ráz mala tzv. Dudášova doktrína, podľa ktorej sú Rusíni na Slovensku vlastne Slovácki⁴⁰.

Vzťah slovenských úradov k asi 60 000 Rusínom a Ukrajincom bol však od začiatku charakterizovaný nedôverou a silne ovplyvnený i dobovou atmosférou. Okupácia Podkarpatskej Rusi a časti severovýchodného Slovenska Maďarskom, nacionalistická koncepcia presadzovaná školstvom a kultúrnymi inštitúciami, ale i užšie hospodárske, administratívne a kultúrne prepojenie tohto regiónu s inými časťami Slovenska totiž fungovali ako asimilačné činitele. Režim pod vedením Hlinkovej Slovenskej ľudovej strany tento trend urýchl'oval a podporoval, čo vyvolávalo sústavné napätie, najmä medzi úradmi a gréckokatolíckou cirkvou vedenou biskupom P. P. Gojdičom. Rusíni a Ukrajinci zvlášť ostro odmietali zapojenie Slovenska do vojny proti ZSSR, často zaujímali proruské, niekedy i komunistické postoje a vo veľkej miere sa zapájali do protifašistického odboja doma i v zahraničí⁴¹.

Ukončenie II. svetovej vojny a obnovenie Československa vytvorili pre Rusínov a Ukrajincom na Slovensku dobré politické a spoločenské predpoklady. Boli zastúpení v najvyšších zákonodarných zboroch, mali vysoký podiel ľudí v orgánoch KSS a získavali i významné posty v národných výboroch, v rôznych úradoch, v armáde i v bezpečnostných zložkách. Vyhovovali im nielen oživenie všeslovanských nálad, ale i autorita ZSSR a posilnenie ľavicových síl. Činnosť Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny (UNRP), Referátu ukrajinských škôl (RUŠ), ako aj ukrajinských školských a kultúrnych inšpektorátov nepochybne niesla isté znaky kultúrnej autonómie menšiny. Kultúrne inštitúcie, akými boli *Ukrajinské národné divadlo* (UND) a *Ukrajinské vysielanie Československého rozhlasu*, ale i aktivity v oblasti tlače, edičnej činnosti, literatúry a ľudového umenia zaznamenávali v tom čase značný rozvoj a naznačili ďalšie perspektívy. V tomto zmysle aj označenie povojnového obdobia za roky kultúrno-osvetovej renesancie Rusínov a Ukrajincom na Slovensku má určité opodstatnenie⁴².

Hlavným problémom bola hospodárska a sociálna situácia na severe východného Slovenska v roku 1945, ktorá bola podmienená historickým vývojom regiónu, ale i prechodom frontu. Oblasť bola silne devastovaná a ľudia tam žili v nedôstojných podmienkach. Československý štát dokázal zabrániť ďalším hospodárskym škodám a predísť stratám na ľudských životoch, ktoré hrozili v dôsledku hladu, zimy a epidémií. Úsilie o rekonštrukciu, ako aj o prvú fázu industrializácie malo aj politické aspekty a stalo sa témou politického súperenia KSS a *Demokratickej strany*, hoci neraz vo forme vzájomných nepodložených invektív. Ostrejší politický boj sa odohrával okolo riešenia agrárnej otázky. V rokoch 1945–1948 sa začala meniť aj sociálna štruktúra a stala sa základom istých deformácií rozvrstvenia Rusínov a Ukrajincom v ďalších desaťročiach⁴³.

Dôležitú úlohu v tomto období zohrávala UNRP, ktorá reprezentovala menšinu a presadzovala jej záujmy nielen v politickej, ale i v ostatných sférach života spoločnosti. Inšpirovaná vývojom na Zakarpatskej Ukrajině mala znač-

né ambície a získavala prirodzený rešpekt. Na druhej strane, ani demonštrovanie prosovietских postojov, ani istá afinita ku programu a ideológii komunistickej strany, ústretovosť k cirkevnej politike, ani príklon k novej národno-kultúrnej orientácii minority zo strany UNRP nevedli k ústavnej kodifikácii menšiny ani k právnemu uznaniu UNRP a k zachovaniu istej kultúrnej autonómie rusínskej a ukrajinskej komunity v republike. Príčinou neboli len chyby vedenia UNRP, jej personálne zloženie alebo prehnané požiadavky, ale skutočnosť, že obsahom a formou už nezodpovedala koncepcii riešenia národnostnej otázky vôbec, ale ani problematiky Rusínov a Ukrajincov v Československu zvlášť⁴⁴.

Je však potrebné pripomenúť, že počas historického vývoja etnogenéza obyvateľstva pod Karpatmi a na priľahlom území Slovenska prebiehala pomaly a proces jeho nacionálneho konštituovania sa oneskoril⁴⁵. Preto rusínsky ľud v severných okresoch východného Slovenska ani v povojnových rokoch ešte nedisponoval všetkými atribútmi novodobého národa⁴⁶. Inteligencia stále váhala medzi rôznymi koncepciami, ale rozhodnutie priniesla zmluva o Zakarpatskej Ukrajine medzi Československom a ZSSR. Etnikum sa totiž muselo uznať za ukrajinské, inak by to spochybnilo oprávnenosť odstúpenia Podkarpatskej Rusi. To znemožňovalo KSČ rešpektovať historickú kontinuitu a nechať národnému vývoju prirodzený ráz a demokratický charakter⁴⁷.

Po prevrate vo februári 1948 vedenie komunistickej strany sa usilovalo vyriešiť problém národnej identity a jazyka Rusínov napriek tomu, že to uznali za ich vlastnú záležitosť⁴⁸. Skutočnosť, že táto otázka zostávala otvorenou a aj formálne neuzavretou, predstavovala prekážku v snahe vtlesniť národný pohyb menšiny len do oblasti kultúry, ako to vtedy vyplývalo z koncepcie národnostnej politiky⁴⁹. V tejto súvislosti jej vyhovovala aj nerozhodnosť vedúcich činiteľov, a najmä, pomerne ľahostajný postoj rusínskej a ukrajinskej verejnosti k tomuto problému. Návrhy predstaviteľov minority I. Rohaľa-Iľkiva a Š. Bunganica vypracované pre ÚV KSS na prelome rokov 1948–1949, ako i možnosť vytvorenia národnostného okruhu, neboli akceptované.

Pravda, medzi ľuďom severovýchodných okresov Slovenska i vtedy ďalej prevládalo rusínske (karpatoruské) cítenie, ktoré bolo desaťročia podporované gréckokatolíckou cirkvou. Nemalo však výrazný etnický akcent a viac-menej vyjadrovalo len začlenenie človeka do istého nábožensko-kultúrneho kontextu. U malej časti inteligencie pretrvávala ruská orientácia nadväzujúca na naratív národných buditeľov XIX. storočia, ktoré boli oživené ruskou porevolučnou emigráciou. Najmenej zastúpený bol ukrajinský smer, ktorý na Slovensku, na rozdiel od Zakarpatska, nemal skoro žiadne tradície a podporu⁵⁰. Tejto situácii zodpovedal stav v jazykovej oblasti. V bežnej komunikácii sa takmer výlučne hovorilo miestnym dialektom, kým inteligencia v oficiálnom styku preferovala ruštinu. Literárny ukrajinský jazyk, okrem niekoľkých jednotlivcov, vtedy na

Slovensku vlastne ani nikto neovládal. Z týchto dôvodov všeobecne uznaný a používaný spisovný jazyk Rusínov vlastne ani nejestvoval⁵¹.

Napriek tomu, začali stranické a štátne orgány od jesene 1948 prípravy k presadeniu ukrajinskej jazykovej a kultúrnej orientácie obyvateľstva v severnej časti východného Slovensku, ktoré označujeme termínom ukrajinizácia. Jej prvá fáza v rokoch 1948–1949 sa vyznačovala úsilím získať pre tento zámer hlavne lídrov menšiny, popularizovať ukrajinský jazyk a iniciovať vznik organizácie, ktorá by akceptovala novú koncepciu. Orgány KSS začali stále viac poukazovať na neúnosnosť tolerovania „rusínskeho a ukrajinského“ charakteru obyvateľstva a používania ruského aj ukrajinského jazyka. Vytvárali nátlak na Predsedníctvo UNRP, najmä na členov KSC, aby urýchlilo definitívne rozhodnutie. Súčasne pripravovali pôdu aj pre direktívny zásah. V súvislosti so zavedením krajského zriadenia roku 1949 zanikol RUŠ, činnosť ukončili ukrajinské školské a kultúrne inšpektoráty. Od roku 1949 tlačový orgán UNRP *Пряшевищина* uverejňoval viac príspevkov v ukrajinskom jazyku. UNRP schválila návrh, aby od školského roku 1949/50 boli v ruských školách na Slovensku vo všetkých ročníkoch II. a III. stupňa zavedené dve hodiny ukrajinského jazyka týždenne⁵².

Zároveň sa začala kampaň s cieľom interpretovať rusínske povedomie ako dielo domácej a zahraničnej reakcie. Postupné odpútavanie časti inteligencie od ruskej orientácie bolo z politického hľadiska náročnejšie, viedlo sa opatrnejšie a otvorenejšie invetívy v tomto smere sa objavovali až v rokoch 1950–1951⁵³. Istú úlohu v tomto smere zohrali výsledky sčítania obyvateľstva k 1. marcu 1950. K rusínskej a ukrajinskej národnosti na Slovensku sa prihlásilo 48 231 ľudí, čo však v porovnaní s rokom 1930 znamenalo pokles o 50%, hoci bol do istej miery spôsobený objektívnymi príčinami⁵⁴.

Do českého pohraničia odišlo asi 20 000 Rusínov, pričom ďalší sa do českých krajov odsťahovali v rámci organizovaného náboru pracovných síl. Viac než 12 000 príslušníkov menšiny prijalo občianstvo ZSSR a odsťahovalo sa na Ukrajinu. Istý vplyv na pokles počtu Rusínov mali aj obavy zo zriadenia ruskej školy, z vysídlenia do ZSSR či z anexie územia, ktoré vtedy kolovali. Asi 41 000 príslušníkov rusínskej a ukrajinskej menšiny žilo v siedmich okresoch, čo predstavovalo asi 93% z ich celkového počtu na Slovensku. K „ruskej“, teda k rusínskej národnosti sa hlásilo asi 80% a k ukrajinskej národnosti 20% tejto minority v regióne⁵⁵. Výsledky sčítania podľa národnosti neboli publikované, čo prispievalo k prežívaniu rôznych nereálnych predstáv a dohadov.

Negatívnu úlohu zohrala tzv. pravoslávna akcia. Násilné likvidovanie gréckokatolíckej cirkvi, ktorá mnohé desaťročia bola často jedinou inštitúciou Rusínov s veľkou autoritou v spoločenskom i národnom živote, bolo zákonite pochopené ako útok nielen proti viere, ale i proti národnosti. Preto veľká časť

Rusínov pravoslávie neprijala, priklonila sa k rímskokatolíckej cirkvi, často odmietala aj ukrajinskú národnostnú príslušnosť a začala sa hlásiť k slovenskej národnosti⁵⁶. Navyše, etnonym „Ukrajinec“ po vojne tiež vyvolával asociácie na niektoré militantne prejavy ukrajinského nacionalizmu alebo kolaboráciu s nacistickým Nemeckom, ale i na kontroverznú činnosť *Ukrajinskej povstaleckej armády* (UPA), tzv. banderovcov⁵⁷.

Prechod k ukrajinskej orientácii komplikovala aj izolovanosť od Ukrajiny a neznalosť jej kultúry, a to i v radoch inteligencie. Tvrdenia, že z vedeckého hľadiska sú Rusíni na Slovensku Ukrajinci a ich nárečia dialektmi ukrajinského jazyka nevyznievali presvedčivo a bez subjektívneho presvedčenia ľudí nemohli zmeniť ich národnú identitu⁵⁸. Najväčším paradoxom bolo, že ukrajinizácia sa časovo prekrývala s bojom proti tzv. ukrajinskému buržoáznemu nacionalizmu, čo sa premietlo do vtedajšieho politického, ideologického a kultúrneho života spoločnosti⁵⁹. Okrem toho, ukrajinizácia mala jednorazový charakter, prevládali administratívne prístupy, preto bola vnímaná ako ďalšie umelé zasahovanie do vývoja národnej identity rusínskeho etnika.

Príslušné opatrenia sa uskutočňovali v školskej a kultúrnej oblasti. V júni 1950 sa ukrajiničina stala vyučovacím jazykom v I. ročníku ruských národných škôl. V roku 1951 bolo zastavené vydávanie v ruštine vychádzajúcich novín *Пряшевицина*. V jazyku ukrajinskom vydávané noviny *Нове життя* boli však len mutáciou tlačového orgánu KV KSS v Prešove *Nový život*. Nový ukrajinský mesačník *Дружно вперед* vznikol ako orgán *Kultúrneho spolku ukrajinských pracujúcich* (KSUP). Kľúčovým bolo, že Predsedníctvo ÚV KSS 28. júna 1952 prijalo uznesenie o zavedení ukrajiničiny ako vyučovacieho jazyka na všetkých národnostných školách, v ktorých sa dovtedy vyučovalo rusky alebo sa využíval rusínsky dialekt.

Aktéri ukrajinizácie sa spoliehali na masovopolitickú a kultúrno-osvetovú prácu, avšak očakávania v tomto smere sa nenaplnili. Práca KSUP sa rozbiehala pomaly, preferovali sa málo efektívne prednášky a krúžky ľudovej umeleckej tvorivosti (ĽUT) združovali obmedzený okruh ľudí a na vedomie obyvateľstva vplývali len sprostredkovane. V školskom roku 1954/55 začali pracovať krúžky ukrajinského jazyka, ktoré však vznikali pri školách a úradoch a širšie vrstvy spoločnosti ovplyvňovali v minimálnej miere. Ukrajinskú národnú príslušnosť tak v tejto etape akceptovala iba menšia časť rusínskeho obyvateľstva, najmä politicky angažovaní členovia KSČ, funkcionári, inteligencia v humanitnej oblasti a časť mládeže.

Menšinu v severných okresoch Prešovského kraja preto charakterizovala národná vlašnosť, ktorá sa prejavovala hlavne v indiferentnom vzťahu k etnickej príslušnosti a v ignorovaní kultúrno-politických a osvetových akcií. Ľudia sa nezaujímali o členstvo v KSUP, o ukrajinský jazyk, tlač a kultúru a usilovali sa posielat' deti do slovenských škôl. Politické a štátne orgány sa touto otázkou

síce pravidelne zaoberali, avšak ich analýza príčin bola často povrchná. Hlavné dôvody videli v neurovnaných národnostných pomeroch v minulosti a v činnosti „triednych nepriateľov“⁶⁰. Prehliadali sa pritom príčiny vyplývajúce z podstaty a formy ukrajinizácie a jednoduché praktické dôvody spočívajúce v neznalosti ukrajinského jazyka a v pochybnostiach o účelnosti jeho ovládania⁶¹.

Na základe pokynov Politického byra ÚV KSC z novembra 1955 bolo dňa 3. decembra 1955 prijaté *Uznesenie Byra ÚV KSS o zvýšení politicko-výchovnej práce medzi ukrajinským obyvateľstvom v Československu s cieľom analyzovať príčiny nízkej úrovne národného vedomia ukrajinského obyvateľstva a prijať aj opatrenia na nápravu*⁶². Za základnú príčinu považovalo kapitalistický systém v minulosti, ale i stranícke a štátne orgány sa dopúšťali chýb. Podliehali vraj tlaku zdola a napomáhali asimilácii alebo používali administratívne metódy v záujme „*pozdvihovania národného povedomia*“⁶³. Začala sa politická kampaň, v ktorej sa hľadali konkrétni vinníci. Robil sa nátlak na členov KSC v obciach a mestách s ukrajinskou minoritou a často boli kritizovaní za protisocialistickú činnosť tí, ktorí pochádzali z rusínskeho prostredia, ale hlásili sa k slovenskej národnosti.

Kultúrne inštitúcie minority, akými boli UND, *Podduklianský ukrajinský ľudový súbor*, *Múzeum ukrajinskej kultúry*, *Ukrajinská redakcia umeleckej literatúry Slovenského vydavateľstva krásnej literatúry*, ale i médiá posilnili zameranosť na prehlbovanie národného cítenia, hrdosti a vlastenectva občanov ukrajinskej národnosti. Na druhej strane, ukrajinskú menšinu citelne zasiahla administratívna reforma v roku 1960 spojená so zmenou územného členenia republiky, ktorá vytvorením Východoslovenského kraja, a najmä integrovaním menších okresov, posilnila jej majorizovanie vo všetkých správnych celkoch⁶⁴.

Sčítanie ľudu k 1. marcu 1961 ukázalo, že počet občanov hlásiacich sa k ukrajinskej a ruskej národnosti na Slovensku sa v päťdesiatych rokoch znížil absolútne o 36,1% a relatívne dokonca o 57,3%⁶⁵. Snaha KSC a štátu usmerniť a urýchliť národný vývoj rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva na Slovensku teda viedla len k parciálnemu úspechu. Posilnila zostupný trend jeho početnosti, ktorý v nasledujúcich rokoch urýchlili ďalšie skutočnosti. V súlade so závermi celoštátnej konferencie KSC v roku 1960, ktorá jednostranne zvýraznila tézu o zblížovaní národov a národností, decízna sféra odsunula národnostnú otázku do úzadia a redukovala ju na problém ekonomického a kultúrneho vyrovnávania oblastí⁶⁶. Ústava Československej socialistickej republiky kolektivitú minorít fakticky naďalej ignorovala, pričom v čl. 25 sa obmedzila len na záväzok štátu zabezpečiť všetky možnosti i prostriedky k vzdelaniu v materinskom jazyku a ku kultúrnemu rozvoju občanov maďarskej, ukrajinskej a poľskej národnosti⁶⁷.

Počet ukrajinských škôl rapídne klesal vzhľadom na dodržiavanie zásady dobrovoľnosti a práva rodičov rozhodovať o zápise detí do menšinových škôl.

Na národnom vedomí občanov ukrajinskej národnosti sa výraznejšie prejavovali dôsledky urbanizácie kraja, zmien sociálnej štruktúry obyvateľstva, uzatváranie heterogénnych manželstiev i pôsobenie iných činiteľov prirodzenej asimilácie.

Okrem toho, absolutizovanie pozitívnych aspektov vývoja spoločnosti a vidina jej ďalších perspektív viedli aj k istej liberalizácii v kultúrnej sfére, ktorá začala oveľa reálnejšie reflektovať niektoré nedostatky v hospodárskej aj v politickej oblasti. Ukázalo sa, že dogmatický výklad ideológie marxizmu-leninizmu a schematický prístup k riadeniu kultúrneho života ich vplyv na vývoj spoločnosti postupne paralyzovali a vyvolávali čoraz otvorenejšiu kritiku.

Narastajúca nespokojnosť sa prejavila aj v komunite ukrajinskej menšiny na Slovensku. Obnovila sa aj diskusia o etnicite a smerovaní národného vývoja minority. Konformné prejavy jej reprezentácie vystriedala kritika dovtedajšej národnostnej, ekonomickej, cirkevnej, kultúrnej a školskej politiky. Aktivisti menšiny sa dožadovali politicko-právnych záruk národnostnej rovnoprávnosti, zvolania celonárodného kongresu, obnovenia Ukrajinskej národnej rady, ba aj priznania autonómnych práv pre ukrajinskú menšinu⁶⁸.

Okupácia Československa armádami piatich krajín Varšavskej zmluvy v auguste 1968 proces národnej identifikácie v radoch menšiny nielen zastavila, ale stala sa medzníkom v pohybe opačného smerovania: slovakizácie. Jedným z mála zachovaných výsledkov tzv. pražskej jari bolo síce opätovné legalizovanie Užhorodskej únie v Československu, avšak gréckokatolícka cirkev v priebehu osemnásťročnej ilegality sa výrazne poslovenčila, preto nemohla byť základňou a oporou rusínskej alebo ukrajinskej menšiny, akou bola v minulosti. Navyše, vážne ju oslabovali neúspešné majetkové spory, favorizovanie pravoslávnej cirkvi zo strany štátu, ale i nezhody medzi rusínskou a slovenskou časťou cirkevnej hierarchie.

Výraznejší dosah malo tolerovanie termínu „*Rusín*“ v zmysle ústavného zákona č. 144/1968 Zb. o postavení národností v ČSSR z 27. októbra 1968, hoci len ako synonyma základného názvu „*Ukrajinec*“⁶⁹. Je možné, že táto okolnosť sa podieľala na dočasnom zastavení poklesu počtu Ukrajincov (Rusínov), aj keď úlohu asi zohrali aj konjunkturálne motívy súvisiace s posilnením prosovietskej línie politiky. Podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 1970 sa totiž na Slovensku k ukrajinskej (rusínskej) a ruskej národnosti prihlásilo 42 238 osôb, t.j. 1,0% obyvateľstva. V rokoch 1961–1970 sa počet Ukrajincov a Rusov na Slovensku teda zvýšil o 19,1%, kým počet Maďarov o 6,4% a Slovákov o 9,4%⁷⁰.

Pravda, záporných konzekvencií poaugustového vývoja bolo podstatne viac. Centralizácia v období tzv. normalizácie a konsolidácie zrelativizovala nielen význam federalizácie Československa, ale sformalizovala aj ústavným

zákonom naznačený posun v postavení národnostných menšín. KSCĽ opätovne prevzala priame riadenie štátu a všetkých oblastí života spoločnosti, vrátane regulovania národnostných vzťahov. KZUP bol vyčlenený z Národného frontu a podriadený Ministerstvu kultúry SSR. Išlo vlastne o úplnú depolitizáciu i ďalšie zúženie jeho činnosti a pôsobnosti. Kádrová čistka realizovaná formou výmeny členských legitímácií KSCĽ politicky zdecimovala reprezentáciu, ale aj aktivistov menšiny, hlavne v oblasti školstva, vedy a kultúry.

Vedenie KSCĽ a štátu sa stotožnilo nielen s ideou zblížovania národov a národností, ale tiež s ilúziou o vzniku nového historického spoločenstva, „československého socialistického ľudu“, čo automaticky odsúvalo národnostnú otázku na vedľajšiu koľaj⁷¹. V podstate išlo len o aplikovanie tézy o vytvorení „sovietskeho ľudu“, ktorá bola vtedy rozpracovaná a aj propagovaná v ZSSR. Vtedajší politológovia zaviedli tento pojem na označenie určitého štádia vývoja spoločnosti v období prechodu od socializmu ku komunizmu, v ktorom v rámci novej sociálnej jednoty ľudí zanikajú rasové a etnické rozdiely medzi nimi.

Je paradoxné, že aj niektoré pozitívne stránky vývoja v sedemdesiatych rokoch, akými boli nárast investícií, zvyšovanie príjmov obyvateľstva i rast finančných dotácií kultúrnym zväzom, fakticky tiež nepriamo negatívne pôsobili na početnosť ukrajinskej menšiny. Prispievali totiž k urýchleniu difúzie minority v iných regiónoch, k zvýšeniu sociálnej mobility i k úniku z verejného života viac do súkromného prostredia alebo do malých neformálnych skupín. V praxi to vyvolávalo pasívny, miestami ľahostajný postoj k viacerým spoločenským a politickým javom a rezignovanie na vyššie, morálne hodnoty, vrátane úsilia mať národnú identitu a usilovať o etnickú emancipáciu.

Podľa sčítania obyvateľstva k 1. novembru 1980 žilo na Slovensku už len 36 850 Ukrajincov (Rusínov) a Rusov, teda 0,7% z vtedajšieho celkového počtu obyvateľstva⁷². V porovnaní s rokom 1970 to predstavovalo absolútny pokles o 7,1%, ale v relatívnom zmysle, teda aj s nutným prihliadnutím na prírastok obyvateľstva Slovenska (10,1%), dokonca o 17,8%. Uvedený trend očividne pokračoval aj v ďalšom období, ktoré sa vyznačovalo istou politickou apatiou a prehĺbením morálnej krízy spoločnosti. Preto prirodzená asimilácia Ukrajincov (Rusínov) začala nadobúdať mimoriadne veľké rozmery. Kým v prvej polovici osemdesiatych rokov priemerný ročný prírastok obyvateľstva Slovenska bol 7,18%, u ukrajinskej (rusínskej) menšiny predstavoval len 3,72%⁷³.

V dôsledku poklesu morálnej autority ZSSR na medzinárodnom fóre klesala tiež spoločenská prestíž a politická kredibilita príslušnosti k národom Sovietskeho zväzu. V osemdesiatych rokoch začalo preto dochádzať k novému účelovému asimilovaniu sa Ukrajincov, ktoré sa prejavovalo hlavne postupným rozpadom siete ukrajinských škôl a ďalším obmedzením pôsobenia a vplyvu

ukrajinských kultúrnych inštitúcií. Pozitívnym impulzom mohla byť tzv. „perestrojka“ v ZSSR od roku 1985. Osobitne inšpiratívnu bola najmä kritika nedostatkov pri riešení národnostnej otázky v Sovietskom zväze, ktorá ukázala, že mnohé jej úspechy boli len chimérou a v podmienkach Československa tomu nebolo inak.

Konzervatívny režim reprezentovalo málo invenčné a ťažkopádne vedenie ÚV KSČ, ktoré sa snažilo uchovať totalitný systém a neuznávalo kompromisy. Činnosť odporcov bola preto rekriminovaná a proti disidentom štát nasadzoval represívne orgány. Národný život Ukrajincov (Rusínov) bol tiež limitovaný, a tak jedinou zmenou uskutočnenou po roku 1985 bolo opätovné prijatie KZUP do Národného frontu od 1. januára 1987. Všetky národnostné práva Rusínov (Ukrajincov) zostali v podstate redukované na kultúrnu oblasť, ktorá mala prekryť nedostatky jestvujúce v postavení menšiny, ale rovnako i nejasnosti v rozhodujúcich otázkach jej ďalšieho vývoja. Ich úplne otvorenie však priniesla až tzv. nežná revolúcia v novembri roku 1989.

Pád totalitného režimu v Československu si totiž vynútil spoločenskú transformáciu, vrátane národnostnej problematiky. Bola znovu nastolená otázka česko-slovenského pomeru, pozornosť vyžadovala početná maďarská menšina, ale náprava sa očakávala i v riešení ukrajinskej otázky, lebo umelé a tendenčné zásahy do vývoja menšiny po roku 1948 boli objektom kritiky. Obdobie rokov 1990–1992, t.j. do rozdelenia Českej a Slovenskej federatívnej republiky, sa vyznačovalo tým, že systém dotácií národnostno-kultúrnym zväzom i podpory kultúrnych akcií a vydávania periodík sa zachoval, avšak ideologická kontrola a politické obmedzenia boli zrušené. To umožnilo akceleráciu aktivít etnických menším, vrátane Ukrajincov a Rusínov. Tí sa síce celé roky formálne hlásili k ukrajinskej alebo k slovenskej národnosti, ale vnútorne sa s touto národnou identitou nestotožnili a dožadovali sa svojich národnostných práv.

Ďalší vývoj menšiny bol determinovaný jej vnútorným rozdelením, zánikom Východoslovenského kraja, ktorý posilnil jej majorizovanie, a vznikom samostatnej a nezávislej Ukrajiny. Pri sčítaní obyvateľstva k 3. marcu 1991 ukrajinskú národnosť udávalo 13 281 ľudí, teda 0,25% obyvateľstva Slovenska a rusínsku národnosť 17 197 ľudí, t.j. 0,32% z nich. Spolu sa tak k Rusínom i Ukrajincom hlásilo 30 478 ľudí, t.j. 0,58% populácie Slovenska⁷⁴. Znamená to, že za jedenásť rokov klesol počet Ukrajincov (Rusínov) o 6 719 osôb, a to absolútne zhruba o 22% a v relatívnom zmysle o 27,7% oproti roku 1980⁷⁵.

Práve v týchto rokoch sa vyprofilovali národné hnutia Ukrajincov aj Rusínov v podstate do dnešnej podoby. KZUP sa pretransformoval na *Zväz Rusínov-Ukrajincov Československa*, vznikli *Rusínska obroda* a *Svetový kongres Rusínov* ako medzinárodná organizácia rusínskeho obyvateľstva, ako aj ďalšie ukrajinské a rusínske organizácie a periodiká. Predstavitelia rusínskeho

hnutia urobili prvé kroky ku kodifikácii rusínskeho jazyka. Ukrajinské aj rusínske organizácie zaujímali spravidla kritické postoje k národnostnej politike bývalého režimu a vyjadrovali podporu spoločenskej transformácii. Pravda, oslabovalo ich vzájomné súperenie, ale aj nejednotnosť, ktorá ich sprevádzala v prvých rokoch existencie a fungovania⁷⁶. Rozdelenie Československa k 1. januáru 1993 a vznik Slovenskej republiky predstavoval začiatok novej etapy vo vývoji tak ukrajinskej, ako aj rusínskej menšiny, ktorá v porovnaní s predchádzajúcim obdobím nie je jednoduchšia a prináša kvalitatívne nové výzvy, s ktorými sa musia vyrovnávať.

¹ Očovský, Štefan. Demografické podklady na výskum národností. *Slovakia plus 1 : Zborník príspevkov z 1. zasadnutia Stálej konferencie slovenskej inteligencie konaného v dňoch 30. novembra až 2. decembra 1992 v Častej — Papierničke*. Ed. V. Hornáček. Bratislava: Spoločnosť slovenskej inteligencie *Korene*, 1993. S. 206.

² Shandor, Vincent. Podkarpatská Rus od vzniku ČSR po sovětskou anexi (očíma přímého účastníka udalosti). Praha: Nakladatelství Rybka Publishers, 2013. S. 16–17.

³ Ванат, Иван. Нариси новітньої історії українців східної Словаччини. (1918–1938). Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, відділ української літератури, 1979. С. 63.

⁴ Šrobár, Vavro. *Osvobodené Slovensko*. Praha: Čin, 1928. S. 464–465.

⁵ Жидовский, Иван Иванович. Пряшевская Русь в борьбе за свои права. *Подкарпатская Русь за годы 1919–1936*. Ред. Е. С. Бачинский. Ужгород: Русский Народный Голосъ, 1936. S. 87.

⁶ Švorc, Peter. Začlenenie Podkarpatskej Rusi do ČSR (1918–1920). *Česko-slovenská historická ročenka 1997*. Ed. V. Goněc. Brno: Vydavatelství Masarykovy univerzity v Brně, 1997. S. 52–53.

⁷ Ванат, Иван. Державно-правове становище українців Пряшівщини в рамках ЧСР (1919–1939 рр.). *Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919–1939)*. Ed. M. Mušínska. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2000. S. 17–30.

⁸ Бескид, Николай Александрович. Карпатская Русь. Пряшев: Издательство св. Николая, 1920. S. 70–78.

⁹ Smlouva („minoritní“) mezi čelnými mocnostmi spojenými a sdruženými a Československem, podepsaná v Saint Germain-en-Laye dne 10. září 1919, publikovaná pod č. 508/1921 Sb. z. a n. (výňatek). In Gronský, Ján. *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I : 1914–1945*. Praha: Univerzita Karlova v Praze; Nakladatelství Karolinum, 2005. S. 44.

¹⁰ Čís. 121. Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje ústavní listina Československé republiky. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Ročník 1920, částka 26. Vydána 6. března 1920. S. 256.

¹¹ Proklamace generála Hennocqua. *Dokumenty o Podkarpatské Rusi*. Ed. I. Latko. Užhorod: Klub T. G. Masaryka; Zakarpatský spolek pro ochranu památek; Užhorodská společnost české kultury J. A. Komenského; Užhorodský spolek Slovaků, 2008. S. 49–51.

¹² Bajcura, Ivan. *Ukrajinská otázka v ČSSR*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1967. S. 32.

¹³ Švorc, Peter. *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939)*. Prešov: Universum, 2003. S. 166.

¹⁴ Žatkovič, Grigorij. Expose dr. G. I. Žatkoviča : byvšeho gubernatora Podkarpatskoj Rusi o Podkarpatskoj Rusi. Homestead: Rusin Information Bureau, 1921. S. 31.

¹⁵ Sokolová, Gabriela et alii (et al.). Soudobé tendence vývoje národností ČSSR. Praha: Academia, 1987. S. 151.

¹⁶ Podrobnejšie pozri Dokumenty o maloroľníckej vzbure v Čertižnom a Habure roku 1935 : vydané k 25. výročiu jej vzniku. Prešov: KV KSS; Rada KNV, 1960. 169 s.

¹⁷ Čís. 121. Zákon ze dne 29. února 1920. S. 266–267.

¹⁸ Čís. 122. Zákon ze dne 29. února 1920 podle § 129 ústavní listiny, jimž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Ročník 1920, částka 26. Vydána 6. března 1920. S. 268–269.

¹⁹ Ričalka, Michal. Rozvoj vzdelanostnej úrovne ukrajinského obyvateľstva v ČSSR od roku 1945. *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti: Zborník štúdií o rozvoji ukrajinskej národnosti v ČSSR*. Ed. M. Čorný. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1975. S. 78.

²⁰ Coranič, Jaroslav. Národnostná otázka v gréckokatolíckom cirkevnom školstve na Slovensku v rokoch 1918–1938. *Dejiny cirkevného gréckokatolíckeho školstva na Slovensku I*. Ed. P. Šturák, J. Coranič. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej univerzity. 2007. S. 57.

²¹ Székely, Gabriel. Prínos gréckokatolíckej cirkvi do rozvoja katolíckeho školstva ba Slovensku v rokoch 1918–1939, 1939–1945, 1945–1950. *Rusínske školstvo, kultúra a osveta na Slovensku v rokoch 1919–1950 : Stav, problémy a význam pre súčasný rozvoj kultúry v SR*. Ed. O. Glosíková. Prešov: Slovenské národné múzeum — Múzeum rusínskej kultúry, 2010. S. 21.

²² Бескид, Гавриїл. З історії середніх шкіл і інтернатів Русинів Словеньска в роках 1919–1950. *Rusínske školstvo, kultúra a osveta na Slovensku*. S. 98.

²³ Токар, Маріан. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород: Видавництво ПП. Басараб ММ „Наш рідний край“, 2006. S. 81–82.

²⁴ Barnovský, Michal. Niekoľko poznámok k stranícko-politickej štruktúre na Podkarpatskej Rusi. *Česko-slovenská historická ročenka 1997*. S. 83–92.

²⁵ Гранчак, Иван et al. Нариси історії Закарпаття. Ужгород: Закарпаття, 1995. Т. 2. С. 22.

²⁶ Бескид Г. Културны общества: Културно-освітна робота меджі Русинами в другій половині 19. сторіччя. *Русинський народний календарь на рік 2001*. Eds. М. Гиряк, А. Зозуляк. Пряшів: Русинська оброда, 2000. S. 178.

²⁷ Деятельность Русскаго культурно-просветительн. Общества имени Александра В. Духновича въ 1930/1931 году: Докладъ секретаря-делопроизводителя О-ва Д-ра Степана А. Фенцика на Девятомъ Общемъ Собраніи Общества им. А. В. Духновича дня 7.VI.1931 въ Мукачеве. *Карпатський світъ*, гоґ. 4, 1931, ґ. 3-4. S. 1168–1169.

²⁸ Бескид Г. Културны общества. S. 179.

²⁹ Резолюція 11-го Годичного Общаго собранія Русскаго Культурно-Просветительнаго Общества им. А. В. Духновича въ Ужгородѣ, состоящагося въ Пряшевѣ 11.VI.1933 г. *Карпатський світъ*, гоґ.6, 1933, ґ. 1–2. S. 1 367–1 368.

³⁰ Федака, Павло. Нарис історії товариства „Просвіта“ Карпатської Русі-України : 1920–1939. Ужгород: Просвіта, 1991. 52 с.

³¹ A MV SR, f. U 012, inv. j. 750. Ukrajinci na východnom Slovensku (prehľad). S. 22.

³² Краєзнавчий словник русинів-українців: Пряшевщина. Ред. Ф. Ковач. Пряшів: Союз русинів-українців Словацької республіки, 1999. S. 215.

³³ K tomu pozri. *Kraєзнавчий словник русинів-українців*. S. 41–42, 128, 150, 283–284, 319.

³⁴ Ištók, Róbert. Karpatský región a jeho historickogeografická a geopolitická reflexia v kontexte medzivojnového obdobia (1918–1939). *Velká politika a malé regiony: Malé*

regióny vo veľkej politike, veľká politika v malých regiónoch. Karpatský priestor v medzi-vojnovom období (1918–1939). Eds. P. Švorc, M. Danilák, H. Heppner. Prešov; Graz: Universum, 2002. S. 13–15.

³⁵ Švorc P. *Zakliata krajina: Podkarpatská Rus 1918–1946*. Prešov: Universum, 1996. S. 85.

³⁶ Murcko, Michal. *Postavenie Rusínov-Ukrajincov a osudy Židov v okrese Stará Ľubovňa v rokoch 1938–1945. Spiš v kontinuite času*. Ed. P. Švorc. Prešov; Bratislava; Wien: Universum, 1995. S. 198.

³⁷ Макара, Микола Петрович — Мигович, Иван Иванович. *Карпатами поріднені: Нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин*. Ужгород: Патент, 1997. С. 44.

³⁸ Magocsi, Paul Robert. *Rusíni na Slovensku*. Prešov: Rusínska obroda, 1994. S. 164.

³⁹ *Ústava Slovenskej republiky*. Bratislava: Štátne nakladateľstvo, 1939. S. 25.

⁴⁰ Dudáš, Andrej. *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires: Zahraničná Matica slovenská, 1971, S. 35–36.

⁴¹ Ковач, Андрій. *Участь українців Пряшівщини в національно-визвольній боротьбі (1938 — вересень 1944 рр.)*. Пряшів: Культурний союз українських трудящих, 1973. 17 с.

⁴² Макар, Юрій Іванович. *Українці в державах Центрально-Східної Європи. Українська діаспора*, 9/1996. С. 84.

⁴³ Konečný, S. *K niektorým otázkam vývoja sociálnej štruktúry rusínskeho obyvateľstva na Slovensku*. *Sociológia*, roč. 26, 1994, č. 5–6. S. 487–495.

⁴⁴ Gajdoš, Marián — Konečný, Stanislav. *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945–1953)*, I. Prešov: Universum, 2013. S. 122.

⁴⁵ *Podrobnejšie Haraksim L. Hnutie Ukrajincov Zakarpatska a východného Slovenska a myšlienka slovanskej vzájomnosti. Historický časopis*, roč. 8, 1960, č. 2–3.

⁴⁶ Bajcura, Ivan. *Postavenie a tendencie vývinu národnostných menšín v socialistickom Československu. Národnostné vzťahy v socialistickom Československu*. Ed. F. Příkryl. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1975. S. 374.

⁴⁷ Байцура, Иван. *Национальная консолидация украинского населения в Чехословакии в условиях строительства социализма*. In: М. Ричалка. *Жовтень і українська культура: Збірник матеріалів з міжнародного симпозіуму*. Пряшів: Культурний союз українських трудящих, 1968. С. 510.

⁴⁸ Šutaj, Štefan. *Ukrajinská otázka v politike Komunistickej strany Československa v rokoch 1945–1985. Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu*. Ed. M. Gajdoš. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1989. S. 84.

⁴⁹ Bajcura, Ivan. *Národnostné menšiny v politike KSČ. Národnostná otázka a mládež v politike KSČ*. Ed. J. Briškár. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1983. S. 26.

⁵⁰ Bajcura I. *Ukrajinská otázka v ČSSR*. S. 62.

⁵¹ Bajcura I. *Hlavné výsledky v riešení národnostnej otázky na východnom Slovensku. Zborník prác učiteľov Ústavu marxizmu-leninizmu UPJŠ 11*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1984. S. 85–86.

⁵² *Пряшевщина*, roč. 5, 9. jún 1949, č. 24. S. 4.

⁵³ *Východoslovenská pravda*, roč. 7, 9. jún 1951, č. 134. S. 5. Referát vedúceho tajomníka KV KSS v Prešove J. Šišku na krajskej konferencii KSS v roku 1951.

⁵⁴ *Statistická ročenka republiky Československé*. Praha: Orbis, 1958. S. 51.

⁵⁵ *Slovenský národný archív v Bratislave, Povereníctvo vnútra, Sekretariát povereníka, inventárne číslo 121, škatuľa 204. Sčítanie obyvateľstva v rokoch 1930 a 1950 podľa obcí*.

⁵⁶ Байцура, Иван — Урам, Павло. *До некоторых проблем национального життя Украинцев (Русинів) в Чехословакии*. Пряшів: Культурний союз українських трудящих, 1969. S. 11.

⁵⁷ Капішовський, Василь. Економічно-суспільний розвиток українського населення в Чехословацькій республіці та його перспективи. Пряшів: Центральний комітет Культурної спілки українських трудящих, 1960. S. 20–21.

⁵⁸ Bajcura I. Ukrajinská otázka. S. 134.

⁵⁹ Detailne pozri Barnovský, Michal. K otázke takzvaného ukrajinského buržoázneho nacionalizmu na Slovensku. *Historický časopis*, roč. 44, 1996, č. 1. S. 64–82.

⁶⁰ Кудзей, Михайло. Проти національної байдужості. *Дружно вперед*, роč. 5, jún 1955, č. 6. S. 2–3.

⁶¹ Šulič, Ján. O niektorých problémoch ukrajinskej národnostnej otázky. *O politice KSČ při dovršování socialistické výstavby: Z jednání historické sekce vědecké konference Vysoké stranické školy při ÚV KSČ ke 40. výročí založení KSČ konané ve dnech 1. a 2. června 1961* Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1962. S. 96.

⁶² O národnostnej otázke medzi ukrajinským obyvateľstvom. *Uznesenia orgánov Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska*, mimoriadne číslo, 23. december 1955. S. 141–144.

⁶³ O národnostnej otázke medzi ukrajinským obyvateľstvom. S. 156.

⁶⁴ 36 Zákon ze dne 9. dubna 1960 o územním členění státu. *Sbírka zákonů Republiky československé*. Ročník 1960, částka 15. Vydána dne 11. dubna 1960. S. 98–100.

⁶⁵ Vypočítané podľa Očovský, Štefan. Interpretácia štatistických údajov o národnostiach. In Plichtová, Jana (Ed.). *Minority v politike*. Bratislava: Česko-slovenský výbor Európskej kultúrnej nadácie, 1992. S. 86.

⁶⁶ Novotný, Antonín. Prejav: zv. 2. Bratislava: Pravda, 1964. S. 267.

⁶⁷ 100 Ústavní zákon ze dne 11. července 1960: Ústava Československé socialistické republiky. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*. Ročník 1960, částka 40. Vydána dne 11. července 1960. S. 298.

⁶⁸ Podrobnejšie pozri Konečný, S. Oživenie národného hnutia Rusínov (Ukrajincov) na Slovensku v šesťdesiatych rokoch. *Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín: Zborník materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie „K otázkam jazyka, vzdelávania a kultúry ukrajinskej národnostnej menšiny žijúcej na Slovensku a slovenskej národnostnej menšiny na Ukrajine“*. Ed. J. Kundrát. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 1999. S. 92–97.

⁶⁹ Ústavný zákon o postavení národností v Československej socialistickej republike z 27. októbra 1968, č. 144 Zb. *Ústava Československej socialistickej republiky*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1972. S. 159.

⁷⁰ Rozvoj spoločnosti v Slovenskej socialistickej republike: Podľa výsledkov sčítania ľudu, domov a bytov 1970. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1971. S. 204.

⁷¹ Pozri Hutira, Ivan. Utváranie nového historického spoločenstva — československý socialistický ľud — zákonitosť budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti. Bratislava: Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS, 1986. 153 s.

⁷² Údaje a fakty o národnostiach žijúcich v SSR. Bratislava: Sekretariát Rady vlády SSR pre národnosti, 1984. S. 10.

⁷³ Srb, Vladimír. Ukrajinské-rusínske obyvateľstvo v Československu 1970–1990. *Slovenský národopis*, roč. 40, 1992, č. 4. S. 432.

⁷⁴ Statistická ročenka České a Slovenská federatívni republiky 1991. Praha: Statistické a evidenční vydavatelství tiskopisů, 1991. S. 706–707.

⁷⁵ Konečný S. K niektorým otázkam vývoja. S. 487–488.

⁷⁶ Podrobnejšie pozri Богдан, Павло. 20 років — здобутки і втрати (1989–2009) [Bogdan, Pavol. 20 rokov — víťazstvá a prehry (1989–2009)]. Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2012. 145 s.; Gajdoš M. — Konečný S. Rusínska

a ukrajinská menšina v národnostnej politike Slovenska po roku 1989. *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Ed. Š. Šutaj. Prešov: Universum, 2005. S. 109–120.

REFERENCES

1. Bajcura, I. (1984). Hlavné výsledky v riešení národnostnej otázky na východnom Slovensku. *Zborník prác učiteľov Ústavu marxizmu-leninizmu UPJŠ 11*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo [in Slovak].
2. Bajcura, I. (1983). Národnostné menšiny v politike KSCĽ. *Národnostná otázka a mládež v politike KSCĽ*. J. Briškár (Ed.). Košice: Východoslovenské vydavateľstvo [in Slovak].
3. Bajcura, I. (1975). Postavenie a tendencie vývinu národnostných menšín v socialistickom Československu. *Národnostné vzťahy v socialistickom Československu*. F. Příkryl (Ed.). Bratislava: Nakladateľstvo Pravda [in Slovak].
4. Bajcura, I. (1967). Ukrajinská otázka v ČSSR. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo [in Slovak].
5. Bajcura, I., & Uram, P. (1969). *Do nekotorykh problem natsional'noho zhyttia Ukraintsiv (Rusyniv) v Chekhoslovachchyni*. Priashiv: Kul'turnyj soiuz ukrainc'kykh trudiaschykh [in Ukrainian].
6. Barnovský, M. (1996). K otázke takzvaného ukrajinského buržoázneho nacionalizmu na Slovensku. *Historický časopis*, 1, 64–82 [in Slovak].
7. Beskid, N. A. (1920). *Karpatskaja Rus'*. Prjashev: Izdatel'stvo sv.Nikolaja [in Russian].
8. Coranič, J. (2007). Národnostná otázka v gréckokatolíckom cirkevnom školstve na Slovensku v rokoch 1918–1938. *Dejiny cirkevného gréckokatolíckeho školstva na Slovensku I*. P. Šturák, J. Coranič (Ed.). Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej univerzity [in Slovak].
9. Bogdan, P. (2012). *20 rokov — víťazstvá a prehry (1989–2009)*. Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки [in Ukrainian].
10. *Dokumenty o Podkarpatské Rusi*. (2008). I. Latko (Ed.). Užhorod: Klub T. G. Masaryka; Zakarpatský spolek pro ochranu památek; Užhorodská spoločnosť českej kultury J.A. Komenského; Užhorodský spolek Slováku [in Czech].
11. Dudáš, A. (1971). *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires: Zahraničná Matica slovenská [in Slovak].
12. Fedaka, P. (1991). *Narys istorii tovarystva Prosvita Karpats'koj Rusy-Ukrainy: 1920–1939*. Uzhhorod: Prosvita [in Ukrainian].
13. Gajdoš, M., & Konečný, S. (2005). Rusínska a ukrajinská menšina v národnostnej politike Slovenska po roku 1989. *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Š. Šutaj (Ed.). Prešov: Universum [in Slovak].
14. Gajdoš, M., & Konečný, S. (2013). *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945–1953)*. Prešov: Universum [in Slovak].
15. Gronský, J. (2005). *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa I: 1914–1945*. Praha: Univerzita Karlova v Praze; Nakladatelství Karolinum [in Czech].
16. Haraksim, L. (1960). Hnutie Ukrajincov Zakarpatska a východného Slovenska a myšlienka slovanskej vzájomnosti. *Historický časopis*, 8, 2–3 [in Slovak].
17. Hbranchak, I. (1995). *Narysy istorii Zakarpattia*. (Vol. 2). Uzhhorod: Zakarpattia [in Ukrainian].
18. Hutira, I. (1986). *Utváranie nového historického spoločenstva — československý socialistický ľud — zákonitosť budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti*. Bratislava: Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS [in Slovak].

19. Ištok, R. (2002). Karpatský región a jeho historickogeografická a geopolitická reflexia v kontexte medzivojnového obdobia (1918–1939). *Veľká politika a malé regióny: Malé regióny vo veľkej politike, veľká politika v malých regiónoch. Karpatský priestor v medzivojnovom období (1918–1939)*. P. Švorc, M. Danilák, H. Heppner (Eds.). Prešov; Graz: Universum [in Slovak].

20. Kapishov's'kyj, V. (1960). *Ekonomichno-suspil'nyj rozvytok ukrains'koho naseleennia v Chekhoslovaťskij respublitsi ta joho perspektyvy*. Priashiv: Tsentral'nij komitet Kul'turnoi spilky ukrains'kykh trudiaschykh [in Ukrainian].

21. Konečný, S. (1994). K niektorým otázkam vývoja sociálnej štruktúry rusínskeho obyvateľstva na Slovensku. *Sociológia*, 5–6, 487–495 [in Slovak].

22. Konečný, S. (1999). Oživenie národného hnutia Rusínov (Ukrajincov) na Slovensku v šesťdesiatych rokoch. Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. *Zborník materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie K otázkam jazyka, vzdelávania a kultúry ukrajinskej národnostnej menšiny žijúcej na Slovensku a slovenskej národnostnej menšiny na Ukrajine*. J. Kundrát (Ed.). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity [in Slovak].

23. Kovach, A. (1973). *Uchast' ukraintsiv Priashivs'chyny v natsional'no-vyzvol'nij borot'bi (1938 — veresen' 1944 rr.)*. Priashiv: Kul'turnyj soľuz ukrains'kykh trudiaschykh [in Ukrainian].

24. *Kraieznavchij slovnyk rusyniv-ukraintsiv: Priashevs'chyna*. (1999). F. Kovach (Ed.). Priashiv: Soiuz rusyniv-ukraintsiv Slovats'koi respubliky [in Ukrainian].

25. Kudzej, M. (1955). Protý natsional'noi bajduzhosti. *Druzhno vpered*, roč, 6, 2–3 [in Ukrainian].

26. Magocsi, P. R. (1994). *Rusíni na Slovensku*. Prešov: Rusínska obroda [in Slovak].

27. Makar, Y. I. (1996). Ukraintsi v derzhavakh Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy. *Ukrains'ka diaspora*, 9, 84 [in Ukrainian].

28. Makara, M. P., & Myhovych, I. I. (1997). *Karpatamy poridneni: Narys etnopolitychnoi istorii i suchasnoho stanu ukrains'ko-slovats'kykh vzaiemyn*. Uzhhorod: Patent [in Ukrainian].

29. Murcko, M. (1995). Postavenie Rusínov-Ukrajincov a osudy Židov v okrese Stará Eubovňa v rokoch 1938–1945. *Spiš v kontinuite času*. P. Švorc (Ed.). Prešov; Bratislava; Wien: Universum [in Slovak].

30. Očovský, Š. (1993). *Demografické podklady na výskum národností. Slovakia plus 1: Zborník príspevkov z 1. zasadnutia Stálej konferencie slovenskej inteligencie konaného v dňoch 30. novembra až 2. decembra 1992 v Častej — Papierničke*. V. Hornáček (Ed.). Bratislava: Spoločnosť slovenskej inteligencie Korene [in Slovak].

31. Očovský, Š. (1992). Interpretácia štatistických údajov o národnostiach. *Minority v politike*. Bratislava: Česko-slovenský výbor Európskej kultúrnej nadácie [in Slovak].

32. O národnostnej otázke medzi ukrajinským obyvateľstvom. (1955). *Uznesenia orgánov Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska*, 23, 141–144 [in Slovak].

33. Ričalka, M. (1975). Rozvoj vzdelanostnej úrovne ukrajinského obyvateľstva v ČSSR od roku 1945. *Socialistickou cestou k národnostnej rovnoprávnosti: Zborník štúdií o rozvoji ukrajinskej národnosti v ČSSR*. M. Čorný (Ed.). Bratislava: Nakladateľstvo Pravda [in Slovak].

34. *Rozvoj spoločnosti v Slovenskej socialistickej republike: Podľa výsledkov sčítania ľudu, domov a bytov 1970*. (1971). Bratislava: Slovenský štatistický úrad [in Slovak].

35. Shandor, V. (2013). *Podkarpatská Rus od vzniku ČSR po sovětskou anexi (očima přímého účastníka udalosti)*. Praha: Nakladatelství Rybka Publishers [in Czech].

36. Sokolová, G. (1987). *Soudobé tendence vývoje národností ČSSR*. Praha: Academia [in Czech].

37. Srb, V. (1992). Ukrajinské-rusínske obyvateľstvo v Československu 1970–1990. *Slovenský národopis*, 40, 432 [in Slovak].

38. Šrobár, V. (1928). *Osvobodené Slovensko*. Praha: Čin [in Czech].
39. *Statistická ročenka republiky Československé*. (1958). Praha: Orbis [in Czech].
40. *Statistická ročenka České a Slovenské federativní republiky 1991*. (1991). Praha: Statistické a evidenční vydavatelství tiskopisů [in Czech].
41. Šulič, J. (1962). O niektorých problémoch ukrajinskej národnostnej otázky. *O politice KSČ při dovršování socialistické výstavby: Z jednání historické sekce vědecké konference Vysoké stranické školy při ÚV KSČ ke 40. výročí založení KSČ konané ve dnech 1. a 2. června 1961*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury [in Czech].
42. Šutaj, Š. (1989). Ukrajinská otázka v politike Komunistické strany Československa v rokoch 1945–1985. *Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období výstavby socializmu*. M. Gajdoš (Ed.). Košice: Spoločenskovedný ústav SAV [in Slovak].
43. Švorc, P. (2003). *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939)*. Prešov: Universum [in Slovak].
44. Švorc, P. (1997). Začlenenie Podkarpatskej Rusi do ČSR (1918–1920). *Česko-slovenská historická ročenka 1997*. Brno: Vydavatelství Masarykovy univerzity v Brně [in Czech].
45. Švorc, P. (1996). *Zakliata krajina: Podkarpatská Rus 1918–1946*. Prešov: Universum [in Slovak].
46. Székely, G. (2010). Prínos gréckokatolíckej cirkvi do rozvoja katolíckeho školstva ba Slovensku v rokoch 1918–1939, 1939–1945, 1945–1950. *Rusínske školstvo, kultúra a osveta na Slovensku v rokoch 1919–1950 : Stav, problémy a význam pre súčasný rozvoj kultúry v SR*. Glosíková (Ed.). Prešov: Slovenské národné múzeum — Múzeum rusínskej kultúry [in Slovak].
47. Tokar, M. (2006). *Polytichni partii Zakarpattia v umovakh bahatopartijnosti (1919–1939)*. Uzhhorod: Vydavnytstvo PP. Basarab MM Nash ridnyj kraj [in Ukrainian].
48. *Údaje a fakty o národnostiach žijúcich v SSR*. (1984). Bratislava: Sekretariát Rady vlády SSR pre národnosti [in Slovak].
49. *Ústava Slovenskej republiky*. (1939). Bratislava: Štátne nakladateľstvo [in Slovak].
50. Vanat, I. (2000). Derzhavno-pravove stanovysche ukraintsv Priashivschyny v ramkakh ChSR (1919–1939 rr.). *Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919–1939)*. M. Mušinka (Ed.). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej university [in Slovak].
51. Vanat, I. (1979). *Narysy novitn'oi istorii ukraintsv skhidnoi Slovachchyny. (1918–1938)*. Priashiv: Slovats'ke pedahohichne vydavnytstvo, viddil ukrains'koi literatury [in Ukrainian].
52. Zhidovskij, I.I. (1936). *Prjashevskaja Rus' v bor'be za svoi prava. Podkarpatskaja Rus' za rody 1919–1936*. Uzhgoorod: Russkij Narodnyj Golos [in Russian].
53. *Zhovten' i ukrains'ka kul'tura: Zbirnyk materialiv z mizhnarodnoho sympoziumu*. (1968). Priashiv: Kul'turnyj soiuz ukrainc'kykh trudiaschykh [in Ukrainian].

Іван Вовканич

д-р. іст. наук, проф.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: Vovkanych.Ivan@gmail.com

Ігор Шніцер

канд. іст. наук, доц.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: Ihor.Shnitser@uzhnu.edu.ua

СЛОВАЦЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ЧССР НАПЕРЕДОДНІ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 РОКУ

У статті висвітлено головні причини загострення словацького національного питання в ЧССР напередодні «Празької весни» 1968 року. Зокрема акцентується увага на політиці «зближення» народів, асиметричній моделі в чесько-словацьких державно-правових відносинах та низькому рівні економічного розвитку словацьких земель.

Ідея «зближення» чехів і словаків у поєднанні з волюнтаристськими тенденціями в ідеології та політичній практиці соціалістичної країни поступово стала наближуватись до своєрідного, комуністичного трактування політичного «чехословакізму» з міжвоєнного часу. У рамках політики «зближення» народів у Чехословаччині в 1960-х роках відбувався процес централізації усіх установ та інституцій, які ще зберігали в Словаччині формальну незалежність. Ініціатива ліквідації останніх залишків словацького самоврядування йшла особисто від президента А. Новотного та вела до подальшого наростання протиріч у чесько-словацьких відносинах.

У 1967 р. у полі зору керівництва КПС, крім національного, перебували й соціально-економічні питання. Це було зумовлено тим, що структурна перебудова економіки Словаччини, яка передбачала економічне та соціальне вирівнювання словацьких земель з чеськими областями держави у другій половині 1960-х років, так і не принесла очікуваних результатів.

Автори статті доходять висновку, що словацьке національне питання у 1967 р. прискорило формування реформаторського крила в комуністичній партії, представники якого відкрито виступили проти

політики А.Новотного, проголосили курс на демократизацію суспільства та анонсували врегулювання чесько-словацьких державно-правових відносин шляхом перебудови ЧСР на федеративних засадах.

Комуністи-реформатори на чолі з О. Дубчеком визнали, що рівноправності чехів і словаків у Чехословаччині шкодила асиметрія державного устрою. Відтак у «Програмі дій КПЧ» вони виступили за розбудову федеративного устрою, який вважали найкращою державно-правовою формою співіснування рівноправних народів у одній соціалістичній державі.

Ключові слова: словацьке національне питання, Чехословацька соціалістична республіка, О.Дубчек, А.Новотний, «Празька весна», федерація.

Ivan Vovkanych

Doctor of History, Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: Vovkanych.Ivan@gmail.com

Ihor Shnitser

PhD in History, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: IhorShnitser@gmail.com

THE SLOVAK NATIONAL ISSUE IN ČSSR ON THE EVE OF THE PRAGUE SPRING 1968

The article sheds the light on the key reasons for the aggravation of the Slovak national issue in ČSSR on the eve of the Prague Spring 1968. Particularly, a great attention is paid to the policy of “approaching” of the peoples, the asymmetric model in Czech-Slovak state and legal relations, the low level of economic development of the Slovak lands.

The idea of “convergence” of the Czechs and the Slovaks, combined with the voluntarist tendencies in the ideology and political practice of the socialist country, gradually began to approach a peculiar, communist interpretation of the political “Czechoslovakism” from the interwar period. In the framework of the policy of “convergence” of peoples in Czechoslovakia in the 1960s, there was a process of centralizing all institutions that still retained formal independence in Slovakia. The initiative to eliminate the last remnants of Slovak self-government came personally from President A. Novotny and led to the complication of Czech-Slovak relations in the state.

In 1967, in the field of view of the leadership of the Communist Party of Slovak Republic, in addition to the national, there were also socio-economic issues. This was due to the fact that the restructuring of the Slovak economy, which envisaged the economic and social equalization of the Slovak lands with the Czech regions of the country in the second half of the 1960's, did not bring the expected results.

Slovak national issue in 1967 was stressed. This fact accelerated the formation of the reformation wing in the ruling communist's party. Its representatives were strongly against the policy of A. Novotný. Therefore, the course on the democratization of the society was declared. The regulation of the Czech-Slovak state and legal relations by means of reformation of the country on the federal basis was announced.

Communist reformers, led by O. Dubček, recognized that the equality of Czechs and Slovaks had damaged by the asymmetry of the state system. Thus, the "Program of Action of the Communist Party of Czechoslovak Republic" advocated the development of a federal system, which was considered the best state legal form of coexistence of equal peoples in one socialist state.

Keywords: *the Slovak national issue, the Czechoslovak Socialist Republic, O. Dubček, A. Novotný, the Prague Spring, federation.*

2018 року виповнюється 50 років подіям «Празької весни», які стали одним із найдраматичніших епізодів епохи соціалізму в Чехословаччині. Реформаційний процес, який розпочала комуністична партія з метою побудувати «соціалізм з людським обличчям», був з ентузіазмом підтриманий населенням країни. «Празька весна» тривала трохи більше ніж сім місяців та була придушена військами сусідніх держав-союзниць по ОВД. Однак її ідеї не були забуті, і вже на новому витку історії вплинули на зародження антитоталітарних масових рухів і революцій, що призвели наприкінці 1980-х років до мирної зміни суспільного ладу в колишніх соціалістичних країнах Центрально-Східної Європи. Відтак звернення до історії «Празької весни» в ЧССР залишається актуальним як з науково-теоретичного, так і практичного погляду.

В Україні суттєвий внесок у вивчення суспільно-політичного розвитку Чехословаччини кінця 1960-х років зробили С. Віднянський, Є. Пугач, Р. Постоловський, І. Десятничук, С. Страшнюк та І. Філіпчук. У Чехії та Словаччині це питання досліджували С. Сікора, Я. Ріхлік, М. Штефанський. Значний інтерес становлять праці російських істориків В. Мусатова, В. Мар'їної, Ю. Богданова, в яких висвітлені окремі аспекти розгортання «Празької весни» 1968 року.

Метою нашої статті є дослідити місце й роль словацького національного питання в суспільно-політичних процесах Чехословаччини напере-

додні «Празької весни». Прагнення керівництва Комуністичної партії Чехословаччини (далі КПЧ), в особі першого секретаря ЦК та президента А. Новотного, зберегти жорсткий курс у питанні унітарного державно-правового устрою країни сприяло тому, що словацьке національне питання суттєво дестабілізувало ситуацію всередині партії і виступило додатковим фактором політичної кризи в Чехословаччині 1967–1968 рр., коли на порядку денному постало питання про федералізацію країни.

Після лютневого державного перевороту 1948 р. ортодоксальний «чехословакізм» всупереч Конституції 1960 р., яка проголошувала Чехословаччину державою двох рівноправних народів — чехів та словаків, цілковито не зник із суспільно-політичного життя республіки. Він поступово трансформувався в ідею «зближення» чехів і словаків, реалізація якої і стала генеральною лінією КПЧ у вирішенні словацького національного питання в державі. Показово, що ініціатором «зближення» народів виступав СРСР, керівництво якого вважало, що в комуністичному суспільстві народи будуть поступово зливатися воедино. Празька влада, виходячи з того, що чехи і словаки є близькими народами, розраховувала на їхнє швидке та безболісне «зближення». Ідея «зближення» чехів і словаків у поєднанні з волюнтаристськими тенденціями в ідеології та політичній практиці соціалістичної країни поступово стала наближуватись до своєрідного, комуністичного трактування політичного «чехословакізму» з міжвоєнного часу. Серед іншого це підтверджують наступні слова А. Новотного: «Це не моя ідея [ідея про «зближення». — *Авт.*], її запропонував ще на початку 20-х рр. Т.Г. Масарик, а потім запозичив Е. Бенеш, погоджувалися з нею К. Готвальд та А. Запотоцький. Ніхто з нас ніколи не думав про чехізацію словацького народу, ми думали про чехословакізм»¹.

А. Новотний щиро вірив у здатність політики «зближення» народів вирішити чесько-словацькі проблеми в державі. Якимось він навіть публічно заявив: «Ми були одним народом і знову ним станемо!»². На думку президента, «зближення» чехів і словаків мало відбуватися природнім шляхом, за допомогою змішаних шлюбів. З цього приводу він говорив: «Оскільки в Словаччині є чехи, а сьогодні особливо, так і в Чехії є словаки, словаки одружуються з чешками, а чехи зі словачками. Хіба існують якісь проблеми? Не існують. Навпаки, повна гармонія, і нікому не прийде в голову говорити про якісь національні проблеми»³. При цьому А. Новотний не забував критикувати керівництво Комуністичної партії Словаччини (далі КПС) за недостатню роботу в напрямку «зближення» чехів і словаків. Зокрема, 26 квітня 1966 р. під час свого виступу на засіданні ЦК КПЧ він розкритикував керівництво КПС на чолі з О. Дубчеком за пасивність у «зближенні» чеської і словацької мов⁴.

У рамках політики «зближення» народів у Чехословаччині в 1960-х роках відбувався процес централізації усіх установ та інституцій, які ще

зберігали у Словаччині формальну незалежність. Словацька національна рада (далі СНР) втратила право затверджувати місцевий бюджет і здійснювати контроль діяльності національних комітетів, перетворившись таким чином у репрезентативний орган. Корпус уповноважених був узагалі ліквідований. Централізація торкнулася усіх сторін соціально-економічного та культурного життя Словаччини. Жоден представник керівництва КПС на той час не наважився на відкритий виступ проти подібних ініціатив центральної влади. О. Дубчек з цього приводу згодом писав: «Глибоко в душі я не сумнівався, що подібні дратівливі рішення можуть тільки посіяти зерна майбутньої кризи у взаємовідносинах між чехами і словаками. Я усвідомлював, що ця політика буде підривати авторитет Новотного та його прибічників, але, на жаль, тривалий час було неможливим виступити проти їхньої диктаторської влади безпосередньо та відкрито»⁵. У результаті, влада на місцях залишилася в руках крайових і районних партійних органів, які у своїй діяльності керувалися виключно рішеннями ЦК КПЧ⁶. Політик Й. Смерковський з цього приводу констатував, що конституційні зміни 1960 року та зростання празького централізму ускладнювали чесько-словацькі відносини⁷.

На думку багатьох істориків, ініціатива ліквідації останніх залишків словацького самоврядування в 1960 р. йшла особисто від А. Новотного. Однією з причин подібних дій була його словакофобія та переконання, що будь-яка автономія Словаччини є першою сходинкою на шляху утворення Словацької держави⁸. В 1968 р. А. Новотний під час інтерв'ю журналісту й письменнику Р. Чернему заявив, що Конституція 1960 р. була своєрідним захистом Чехословацької держави від дій словацьких сепаратистів⁹.

Зрозуміло, що подібна політика центральної влади не могла не викликати обурення національно свідомих верств словацького суспільства, які стали відкрито демонстрували свою незгоду з ідеєю «зближення» чехів і словаків, називаючи її замаскованою формою асиміляції. Окремі члени КПС, будучи змушеними на публіці пропагувати ідею «зближення» чехів і словаків, у кулуарах дедалі більше замислювалися над тим, як посприяти всебічному розвитку словацького народу, звісно в межах їхніх тодішніх можливостей, уявлень та ідеологічних обмежень. У 1965 р. О. Дубчек під час свого виступу з нагоди 150-річчя з дня народження Л. Штура заявив: «Соціалізм не лише не ліквідує національні відмінності, але навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт господарства й культури усіх народів та народностей. Тому не маємо права ігнорувати такі особливості та відмінності, а навпаки повинні їх максимально враховувати у своїй практичній діяльності...»¹⁰.

Партійні функціонери з лав КПС спочатку таємно, а згодом і відкрито почали заявляти про свою незгоду з політикою «зближення». Зокрема,

політик О. Клокоч характеризував її наступними словами: «Під подальшим зближенням можна розуміти вже хіба що зречення своєї власної національної ідентичності. Зближення... є по суті шовіністичним пасквілем...»¹¹.

Чергове загострення чесько-словацьких протиріч у ЧССР відбулося через розгляд 7 березня 1967 р. на засіданні Президії ЦК КПЧ питання про розширення прав національних комітетів. Оскільки це питання зачіпало інтереси СНР, О. Дубчек з колегами внесли проект, згідно з яким розподіл фінансування областей Словаччини мав здійснюватися через Братиславу. Виконавчі органи Національних зборів усієї Чехословаччини повинні були займатися тільки чеськими областями, водночас словацькими — СНР. Було запропоновано головним містом Словаччини офіційно вважати Братиславу, водночас, згідно з Конституцією, головним містом Чехії та Словаччини, тобто усієї республіки, вважалася Прага.

Перебіг цього засідання Президії ЦК КПЧ змусив першого секретаря ЦК КПЧ А.Новотного прямо запитати у словацьких комуністів про їхні подальші наміри. Чи хочуть вони зберегти чинний устрій республіки, чи виступають за федерацію? Водночас він розкритикував О. Дубчека за те, що той недостатньо гостро виступав проти проявів націоналістичних тенденцій у Словаччині та загравав з інтелігенцією¹². Наймовірними зусиллями А. Новотному вдалося домогтися того, щоб питання про національні комітети на засіданні Президії ЦК КПЧ було розглянуто згідно з чинною Конституцією та державним устроєм ЧССР. Водночас він змушений був визнати, що «серед усіх внутрішньополітичних питань найбільш гострим для ЦК КПЧ є національне питання»¹³. О. Дубчек результати березневого засідання Президії ЦК КПЧ оцінював наступним чином: «Мені дали чітко зрозуміти, що ЦК КПЧ не терпітиме ні автономізму, ні фракційності в Словаччині»¹⁴.

Однак зупинити невдоволення центристською політикою празької влади було вже неможливо. Під час перебування у Словаччині групи політиків із делегації КП Радянського Союзу, зав. відділу КПС П.Гало за мовчазної згоди присутніх колег заявив, що «...словацький народ однаково стане рівноправним та буде мати власну республіку...»¹⁵.

У серпні 1967 р., коли відзначалося 100-річчя з дня заснування першої словацької гімназії у м. Мартин, А. Новотний здійснив поїздку Словаччиною, під час якої допустив зневажливе ставлення до словацьких національних святинь і навіть назвав Матицю словацьким осередком націоналізму. Це, звісно, викликало хвилю обурення в словацькому суспільстві, зокрема й серед місцевих комуністів¹⁶.

У 1967 р. у полі зору керівництва КПС, крім національного, перебували й соціально-економічні питання. Це було зумовлено тим, що

структурна перебудова економіки Словаччини, яка передбачала економічне та соціальне вирівнювання словацьких земель з чеськими областями держави у другій половині 1960-х років, так і не принесла очікуваних результатів. У 1967 р. економісти В. Павленда і Г. Кочтух вказували на наступні соціально-економічні проблеми Словаччини: економічна політика держави не враховує специфіку розвитку словацької економіки, нерациональне використання матеріальних і людських ресурсів при індустріалізації Словаччини, будівництво промислових заводів з виробництва напівфабрикатів і сировини для їх подальшої остаточної обробки в чеських областях ставить словацьких промислових робітників у невигідне становище в порівнянні з чеськими колегами (різний рівень заробітної плати)¹⁷.

Про соціально-економічні проблеми Словаччини наприкінці 1960-х років свідчили й наступні цифри. Станом на 31 грудня 1967 р. кількість словаків у республіці становила 31,2%, тоді як кількість словаків, зайнятих у соціалістичному секторі народного господарства, не перевищувала 25%¹⁸. При цьому промислове виробництво на словацьких землях складало 57 364 млн. крон, тоді як на чеських — 198 242 млн. Іншими словами, частка Словаччини у промисловому виробництві республіки становила лише 22,44%¹⁹. Водночас частка Словаччини в національному доході країни складала 25,7%. Грошові доходи населення в розрахунку на одного жителя в Словаччині складали 10 197 крон, тоді як на чеських землях — 12 980²⁰. Показово, що словацькі органи влади вплинути на ситуацію не могли, оскільки СНР приймала прямі рішення про використання лише 2,7% національного доходу Словаччини. Економіст Г. Кочтух з цього приводу писав: «У Словаччині асиметрична модель за 23 роки існування встигла політично й, головним чином, економічно настільки себе дискредитувати, що сьогодні її так званім «позитивним» результатам вже ніхто не вірить»²¹.

На вересневому Пленумі ЦК КПЧ у 1967 р. О. Дубчек зробив кілька критичних зауважень з приводу наявного та запланованого розміщення виробничих сил у державі. Зокрема, він вказав на невідповідність між розподілом інвестицій по областях та наявністю в них робочої сили. У чеських областях реалізовувався 71% промислових інвестицій ЧССР, хоча приріст робочої сили складав лише 30% загальнодержавного приросту. У Словаччині ж планувалося реалізувати близько 29% зазначених інвестицій за наявності 70% приросту трудових резервів усієї держави. О. Дубчек заявляв, що так тривати й надалі не може, інвестиції та приріст трудових резервів необхідно привести у відповідність²². Наголошував, що у цьому випадку «йдеється не лише про економіку, але й про практичне наповнення ідеї співжиття та співпраці чехів і словаків»²³.

Реакція центрального керівництва на цей виступ О. Дубчека була вкрай негативною. ЦК КПЧ дав зрозуміти, що вимоги словацьких комуністів «тхнуть» націоналізмом, а самі вони стають «надзвичайно активним його виразником»²⁴. Однак це не вплинуло на позицію лідера КПС. На жовтневому Пленумі ЦК КПЧ у 1967 р. О. Дубчек заявив, що у Празі ігнорують та не вирішують назрілі проблеми подальшого розвитку Словаччини²⁵. Також він звернув увагу присутніх на необхідність покращити взаємовідносини чехів і словаків, розвивати в них патріотизм та інтернаціоналізм, розширювати права словацьких національних органів, домогтися чим швидшого піднесення Словаччини до рівня чеських областей²⁶. У відповідь президент А. Новотний заявив, що словацькі члени ЦК КПЧ, і передусім О. Дубчек, не хочуть співпрацювати в загальнодержавних питаннях, вносять у роботу влади дисонанс та проявляють націоналістичні устремління²⁷.

Показово, що наступного дня на захист О. Дубчека виступив член КПС В. Біляк. Він заявив, що вже були випадки, коли справедливі національні вимоги в Чехословаччині кваліфікувалися як націоналізм. «Нині знову тут була висловлена думка, що словацькі комуністи та ті, хто тут виступає, презентують блок, який іде всупереч лінії партії, а перший секретар ЦК КПС тов. Дубчек є до кінця націоналістом. На підставі яких фактів? Подумайте, якщо критично виступає хтось із товаришів із Пльзня, Праги чи звідки-небудь ще, ніхто його, однак, не підозрює, що він думає невірно. Чому ж тоді виходить так, коли хтось критично виступає зі Словаччини»²⁸. В. Біляк закликав присутніх на жовтневому Пленумі ЦК КПЧ не оминати увагою це питання, а розібратися в ньому, щоб домогтися правди²⁹.

Згідно з інформацією генерального консула СРСР у Братиславі І. Кузнецова, погляди В. Біляка у цьому питанні збіглися з позицією КПС. Словацькі комуністи підтримали О. Дубчека у його протистоянні з А. Новотним та були рішуче налаштовані «дати бій за спаплюжену честь»³⁰. Наприклад, перший секретар Західнославацького обкому партії Ф. Дворський у розмові з радником-посланцем Посольства СРСР у Чехословаччині І. Удальцовим не тільки обурювався несправедливими звинуваченнями на адресу словацького керівництва та О. Дубчека у націоналізмі, але й констатував, що подібні заяви А. Новотного не мають підтримки у Словаччині³¹. Головний редактор тижневика ЦК КП Словаччини «Предвой» М. Лайчак у розмові з І. Удальцовим 17 листопада 1967 р. відзначав, що О. Дубчек користується в партійних організаціях Словаччини та серед словацького населення таким авторитетом, який до нього не мав жоден із його попередників. Відтак, якщо з очільником КПС трапиться якась неприємність, то це, на думку М. Лайчака, викличе негативну реакцію в Словаччині³².

Особисто О. Дубчек вважав, що оскільки звинувачення в націоналізмі на адресу керівництва КПС були висунуті першим секретарем ЦК КПЧ на Пленумі ЦК, то йому й іншим словацьким колегам не залишається нічого іншого, ніж виступити зі спростуванням цього звинувачення на найближчому Пленумі ЦК КПЧ у грудні 1967 р.³³ Іншого вибору не було, оскільки А. Новотний ухилявся не лише від особистих зустрічей з О. Дубчком, але й більш ніж чотири роки ігнорував прохання Секретаріату ЦК КПС та Президії ЦК КПС прийняти словацьку делегацію у важливих справах. Навіть коли президент приїжджав до Братислави, він жодного разу не відвідав ЦК КПС.

О. Дубчек під час розмови з радником-посланцем Посольства СРСР у ЧССР І. Удальцовим 10 і 12 листопада 1967 р. зізнався, що в майбутніх дебатах з А. Новотним не планує виносити на перший план питання національних взаємовідносин чехів і словаків. При цьому він наголошував, що президент та інші впливові політики держави забувають, що «Словаччину ніхто «не завойовував» до складу Чехословаччини, і словацький народ сам повстав зі зброєю в руках проти тих, хто розбив першу Чехословацьку республіку; що, як добре відомо, повстав він за відновлення Чехословацької держави, за спільне життя в одній державі з чеським народом; що для цього словацький народ власними руками зруйнував існуючу «словацьку державу» та воював під гаслом спільної держави чехів і словаків, а відтак не існує жодних підстав звинувачувати словаків у тому, що вони створюють загрозу єдності республіки»³⁴. Тим паче, зазначав О. Дубчек, абсурдно звинувачувати у цьому словацьких комуністів³⁵. На його думку, загрозу єдності республіки становлять дії та вчинки політиків, спрямовані на утиски національних почуттів словаків, небажання вирішувати назрілі питання національних взаємовідносин³⁶.

Зрозуміло, що у своїй діяльності восени 1967 р. О. Дубчек не оминав увагою й питання стилю керівництва А. Новотного. Політик наголошував, що в останні роки президент та перший секретар ЦК КПЧ став нетерпимим до будь-яких критичних зауважень, болісно реагує на будь-яку незгоду з ним, що зрештою шкодить діяльності партійних і державних керівних органів влади³⁷. Зважаючи на це, О. Дубчек виступав за реалізацію принципу колективного, а не одноосібного керівництва партією та державою³⁸. У цьому він знайшов підтримку, крім словацьких, і серед чеських комуністів-реформаторів, які виступали за загальну демократизацію ЧССР³⁹.

У листопаді–грудні 1967 р. критика на адресу президента А. Новотного наростала. Голова Словацької планової комісії, міністр Ф. Барбірек під час зустрічі з генеральним консулом СРСР у Братиславі І. Кузнєцовим звинуватив А. Новотного в «небажанні рахуватися з національними особливостями та вимогами Словаччини і словаків та навіть у «нацькову-

ванні» чехів на словаків шляхом регулярних висловлювань про нібито зростаючий словацький націоналізм»⁴⁰. Однак були й ті, наприклад секретар ЦК КПС М. Сабольчик, хто проблеми у відносинах між центральним та словацьким керівництвом кваліфікували як «дурощі»⁴¹.

8 грудня 1967 р. до Праги з метою відновити єдність у КПЧ та примирити конфліктуючі сторони прибув радянський лідер Л. Брежнев. Провівши 18-годинні переговори з А. Новотним, О. Дубчеком та іншими керівниками ЧССР, він зрозумів, що швидко врегулювати конфлікт не вдасться, а тому повернувся до Москви зі словами: «Робіть, що хочете». Згідно з іншою версією, Л. Брежнев нібито сказав, що зміна керівництва є внутрішньою чехословацькою справою⁴².

Нейтралітет Москви у цьому питанні надав свободу дій опонентам А. Новотного. Можливо саме через це перший секретар ЦК КПЧ на засіданні Президії ЦК КПЧ у грудні 1967 р. спробував погасити конфлікт з керівництвом КПС. Згідно зі свідченнями його учасників, А. Новотний тоді сказав: «Ніхто з нас не припускав, що тов. Дубчек та деякі інші керівники Словаччини надають такого великого значення питанню про Братиславу як столицю Словаччини, що ж ми це розуміємо, у кожного народу може бути своя столиця, але з вирішенням цього питання ми не поспішали. Якщо ж воно визріло настільки, що стало невідкладним для словацьких товаришів, заперечувати проти його вирішення було б недоцільно»⁴³. Та примирити сторони було вже неможливо.

Боротьба за лідерство між комуністами-реформаторами на чолі з О. Дубчеком і консерваторами під керівництвом А. Новотного продовжилась на засіданнях Президії ЦК КПЧ у грудні та на Пленумі ЦК КПЧ 19–21 грудня 1967 р. А. Новотний, щоб не допустити власного падіння, використовував свій великий досвід політика і професійного апаратника. Однак, втративши підтримку в партії та не отримавши її з Москви, був змушений піти з посади першого секретаря ЦК КПЧ. На засіданні ЦК КПЧ 3–5 січня 1968 р. першим секретарем ЦК КПЧ 100% кількістю голосів був обраний О. Дубчек⁴⁴. Громадськість Словаччини з гордістю сприйняла цей факт⁴⁵ та розраховувала на швидке вирішення словацького національного питання в ЧССР.

Комуністи-реформатори не могли ігнорувати національні проблеми в державі, тим більше, що саме вони багато в чому зумовили їхню перемогу над А. Новотним. Відтак вирішення словацького національного питання стало одним із головних завдань нової влади. 15 березня 1968 р. СНР оприлюднила свою Заяву, у якій зазначалося, що існуюча асиметрична модель за свою 23-х річну історію не лише не посприяла зміцненню єдності республіки, а навпаки, привела до її послаблення⁴⁶. У документі йшлося про «соціалістичний федеративний устрій як форму, яка відпо-

відає марксистсько-ленінським принципам національної політики»⁴⁷. СНР у своїй Заяві пропонувала провести «підготовчу роботу для такого устрою в новій Конституції Чехословацької Соціалістичної Республіки ще в період підготовки XIV з'їзду КПЧ»⁴⁸. Важливість цієї Заяви СНР полягала в тому, що у ній чи не вперше офіційно було вжито термін «федерація».

5 квітня 1968 р. теза про «соціалістичну федерацію» увійшла до «Програми дій КПЧ», в якій по-новому було розглянуто цілу низку принципових питань. Зокрема, у документі йшлося про те, що основою чехословацької державності є добровільне, рівноправне співіснування чехів і словаків. Однак рівноправності двох народів шкодила асиметрія державного устрою. Відмінності в становищі виявлялися насамперед у тому, що функцію чеських національних органів виконували центральні органи, які, як загальнодержавні, стояли вище словацьких національних органів. Це перешкоджало рівноправній участі словаків у формуванні та реалізації загальнодержавної політики. І саме це, на думку авторів програми, стало причиною наростання непорозумінь між чехами і словаками.

Далі в документі зазначалося, що «в інтересах нашого соціалістичного суспільства, зміцнення єдності чехословацького народу і його довіри до політики КПЧ необхідно принципово змінити державно-правовий устрій, який регулює відносини чехів і словаків, і внести відповідні зміни до Конституції. Настійно необхідно створити соціалістичний федеративний устрій — визнану і випробувану державно-правову форму співіснування рівноправних народів в одній соціалістичній державі»⁴⁹.

«Програма дій КПЧ» передбачала розробку та ухвалення в найближчому майбутньому спеціального конституційного закону, який мав утвердити СНР як законодавчий орган, Раду міністрів Словаччини як колегіальний виконавчий орган і міністерства як відомчі виконавчі органи СНР з розширенням реальної компетенції усіх цих органів⁵⁰. Також він мав довірити керівництво національними комітетами у Словаччині словацьким національним органам, впорядкувати їхню компетенцію та гарантувати принцип рівноправності чехів і словаків у розстановці кадрів у центральних органах, у роботі за кордоном і т.д.⁵¹

У зв'язку з підготовкою XIV з'їзду партії та розробкою нової Конституції автори «Програми дій КПЧ» наголошували на необхідності «детально розробити проект державно-правового устрою відносин між нашими народами, який повністю виражатиме і гарантуватиме їхню рівноправність і право на самовизначення»⁵². «Програма дій КПЧ» визнала, що найкращим варіантом урегулювання чесько-словацьких державно-правових відносин є федерація.

Таким чином, у другій половині 1960-х років у ЧССР спостерігалось чергове загострення словацького національного питання. Головними при-

чинами цього були політика «зближення» народів, асиметрична модель у чесько-словацьких державно-правових відносинах та низький рівень економічного розвитку словацьких територій. Саме на ґрунті захисту словацьких національних інтересів, включно з критикою незбалансованої економічної політики Праги стосовно Словаччини, у керівництва КПС на чолі з О. Дубчеком восени 1967 р. стався відкритий конфлікт з першим секретарем ЦК КПЧ та президентом ЧССР А. Новотним. Словацьке національне питання суттєво дестабілізувало ситуацію всередині правлячої партії та виступило додатковим фактором політичної кризи в Чехословаччині 1967–1968 рр. Перемога реформаторського крила в КПЧ та початок «Празької весни» 1968 року прискорили вирішення словацького національного питання шляхом перебудови ЧССР на федеративних засадах.

¹ Černý R. Antonin Novotny: Pozdní obhajoba. Praha: Kiežler Publisher, 1992. S. 48.

² Sikora S. Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku. Bratislava: Pro Historia, o.z., v spolupráci s Historickým ústavom SAV, 2008. S. 21.

³ Novotny A. Projevy a stati. III. 1962–1964. Praha: Nakl. Politické Literatury, 1964. S. 240.

⁴ Sikora S. Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku. Bratislava: Pro Historia, o.z., v spolupráci s Historickým ústavom SAV, 2008. S. 21.

⁵ Богданов Ю.В. Судьба реформатора (По страницам воспоминаний Александра Дубчека). 1968 год. «Пражская весна» (Историческая ретроспектива): сб. ст. под. ред. Т.В. Волокитиной, Г.П. Мурашко, А.С. Стыкалина. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. С. 35.

⁶ Марьина В.В. Первый кризис коммунистического режима и его преодоление. 1953–1960 гг. *Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории*: в 2 кн. Москва: Наука, 2005. Кн. 2. С. 160.

⁷ Філіпчук І. «Празька весна» Йосифа Смерковського. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. Вип. 23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2012_23_47.

⁸ Londak M., Sikora S., Londaková B. Predjarie. Politický, ekonomický a kulturný vývoj na Slovensku v rokoch 1960-1967. Bratislava: VEDA, 2002. S. 76.

⁹ Černý R. Antonin Novotny: Pozdní obhajoba. Praha: Kiežler Publisher, 1992. S. 46.

¹⁰ Dubček A. Komunisti a národné dedičstvo. (Vybrané prejavy k otázkam slovenskej národnej historie). Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968. S. 91.

¹¹ Sikora S. Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku. Bratislava: Pro Historia, o.z., v spolupráci s Historickým ústavom SAV, 2008. S. 22.

¹² Запись беседы Посла СССР в ЧССР С.В. Червоненко с Президентом Чехословацкой Социалистической Республики А. Новотным о положении в республике, о трудностях работы на идеологическом фронте, о национальном вопросе в ЧССР. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПССС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 657.

¹³ Там само. С. 658.

¹⁴ Информация генерального консула СССР в Братиславе И.С. Кузнецова о положении в Словакии, национальных взаимоотношениях чехов и словаков, о пребывании

делегации Верховного Совета СССР в Восточнословацкой области и др. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПССС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 660.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Пугач Є.П. Чехо-Словацька федерація як можливість встановлення рівних прав словаків і чехів в єдиній державі (спроба реалізації та її доля). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер.: Історія. 2013. № 1087, вип. 47. С. 222.

¹⁷ Štefanský M. Spory o postavenie Slovenska v 60. rokoch. Slovenska otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945–1992). Bratislava: Historicky ustav SAV, 1994. S. 46.

¹⁸ Slovenský národný archív. Fond UV KSS. Zasadnutia plen 21. 22.12. r. 1968. Karton 1883. Zakladne podkladove materialy pre rokovanie plena UV KSS. Ar.j. 96. Listov 257. Základne ukazovatele národného hospodárstva k 31.12.1967. S. 502.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Хмел Р. Словацкий вопрос в XX веке. *Опыт демократических преобразований Словакии*. Братислава, 2007. С. 21–22.

²² Информация генерального консула СССР в Братиславе И.С. Кузнецова о дальнейшем заострении взаимоотношений между словацким и центральным руководством ЧССР. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПССС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 668–669.

²³ Там само. С. 669.

²⁴ Там само. С. 670.

²⁵ Запись беседы Посла СССР в ЧСССР С.В. Червоненко с министром иностранных дел ЧССР В.Давидом об обстановке, сложившейся на октябрьском (1967 г.) Пленуме ЦК КПЧ и возможном развитии событий в стране. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПССС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 664.

²⁶ Информация генерального консула СССР в Братиславе И.С. Кузнецова о дальнейшем заострении взаимоотношений между словацким и центральным руководством ЧССР. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПССС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 671.

²⁷ Там само. С. 672.

²⁸ Там само. С. 673

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 674.

³¹ Информация советника-посланника Посольства СССР в ЧССР И.И. Удальцова в ЦК КПСС о беседах с некоторыми чехословацкими деятелями после октябрьского Пленума ЦК КПЧ по внутривополитическим вопросам. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПССС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 686.

³² Там само. С. 688.

³³ Там само. С. 680.

³⁴ Там само. С. 681.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. С. 682.

³⁸ Там само.

³⁹ Rychlik J. Česko-slovenské vztahy a rozpad Československa. „Česká slavistika” 1993. *České přednášky pro XI. Mezinárodní sjezd slavistů*. Bratislava, 1993. S. 392.

⁴⁰ Запись беседы генерального консула СССР в Братиславе И.С. Кузнецова с председателем Словацкой плановой комиссии, министром Ф. Барбиреком о предстоящем

Пленуме ЦК КПС, о реакции на приезд Л.И. Брежнева в ЧССР, о положении в стране, о возможном преемнике А. Новотного. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПСС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 697.

⁴¹ Запись беседы генерального консула СССР в Братиславе И.С. Кузнецова с секретарем ЦК КП Словакии М.Сабольчиком о встречах с Л.И. Брежневым и Пленуме ЦК КПЧ. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПСС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 701.

⁴² Мусатов В.Л. Советский Союз и Пражская весна 1968 г. *Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории*: в 2 кн. Москва: Наука, 2005. Кн. 2. С. 167.

⁴³ Запись беседы генерального консула СССР в Братиславе И.С. Кузнецова с секретарем ЦК КП Словакии М. Сабольчиком о встречах с Л.И. Брежневым и Пленуме ЦК КПЧ. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПСС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 701.

⁴⁴ Філіпчук І.В. Формування ідей «Празької весни» (1956–1968 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Рівне: РівнДГУ, 2015. С. 132.

⁴⁵ Информация генконсульства СССР в Братиславе «Об откликах в Словакии на решения январского (1968 г.) Пленума ЦК КПЧ. *Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПСС*. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 725.

⁴⁶ Vyhlásenie Slovenskej národnej rady o potrebe federatívneho usporiadania (15. marca 1968). *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II*, Bratislava: Národné literárne centrum — Dom slovenskej literatúri 1998, S. 531.

⁴⁷ Ibidem. S. 532.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Akční program KSČ. 1968, 5. duben, Praha. URL: http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/405_1.pdf.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

REFERENCES

1. *Akční program KSČ*. 1968, 5. duben, Praha. Retrieved from http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/405_1.pdf [in Czech].
2. Bohdanov, Y.V. (2010). Sudba reformatora (Po stranytsam vospomynanyi Aleksandra Dubcheka). 1968 hod. *Prazhskaia vesna (Istorycheskaia retrospektyva)*. Moskva: ROSSPJeN [in Russian].
3. Černý, R. (1992). *Antonin Novotny: Pozdní obhajoba*. Praha: Kiezler Publisher [in Czech].
4. Dubček, A. (1968). *Komunisti a národné dedičstvo*. (Vybrané prejavy k otázkam slovenskej národnej historie). Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry [in Slovakian].
5. Filipchuk, I. (2012). Prazka vesna Yosyfa Smrkovskoho. *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoji istorii*. Vyp. 23. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2012_23_47 [in Ukrainian].
6. Filipchuk, I. (2015). Formuvannia idei «Prazkoi vesny» (1956–1968 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Rivne [in Ukrainian].
7. Informatsiya generalnogo konsula SSSR v Bratislave I.S.Kuznetsova o polozenii v Slovakkii. natsionalnykh vzaimootnosheniyakh chekhov i slovakov. o prebyvanii delegatsii Verkhovnogo Soveta SSSR v Vostochnoslovatskoy oblasti i dr. *Chekhoslovatskiy krizis 1967–1969 gg. v dokumentakh TsK KPSS*. (2010). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].

8. Informatsiya generalnogo konsula SSSR v Bratislave I.S. Kuznetsova o dalneyshem zaostrenii vzaimootnosheniy mezhdru slovatskim i tsentralnym rukovodstvom ChSSR. *Chekhoslovatskiy krizis 1967–1969 gg. v dokumentakh TsK KPSS*. (2010). Moskva: ROSSPJeN, [in Russian].

9. Informatsiya genkonsulstva SSSR v Bratislave Ob otklikakh v Slovakiï na resheniya yanvar'skogo (1968 g.) Plenuma TsK KPCh. *Chekhoslovatskiy krizis 1967–1969 gg. v dokumentakh TsK KPSS*. (2010). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].

10. Informatsiya sovetnika-poslannika Posolstva SSSR v ChSSR I.I. Udaltsova v TsK KPSS o besedakh s nekotorymi chekhoslovatskimi deyatel'nyami posle oktyabr'skogo Plenuma TsK KPCh po vnutripoliticheskim voprosam. *Chekhoslovatskiy krizis 1967–1969 gg. v dokumentakh TsK KPSS*. (2010). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].

11. Khmel, R. (2007). Slovatskiy vopros v XX veke. *Opyt demokraticheskikh preobrazovaniy Slovakiï*. Bratislava [in Russian].

12. Londak, M., Sikora, S., & Londaková, B. (2002). *Predjarie. Politický, ekonomický a kulturný vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*. Bratislava: VEDA [in Slovakian].

13. Marina, V.V. (2005). Pervyy krizis kommunisticheskogo rezhima i ego preodoleniye. 1953–1960 gg. *Chekhiya i Slovakiya v XX veke: ocherki istorii* (Vol. 2). Moskva: Nauka [in Russian].

14. Musatov, V.L. (2005). Sovetskiy Soyuz i Prazhskaya vesna 1968 g. *Chekhiya i Slovakiya v XX veke: ocherki istorii*. (Vol. 2). Moskva: Nauka [in Russian].

15. Novotny, A. (1964). *Projevy a stati. III. 1962–1964*. Praha: Nakl. Politické Literatury [in Czech].

16. Puhach, Ye.P. (2013). Chekho-Slovatska federatsiia yak mozhlyvist vstanovlennia rivnykh prav slovakiiv i chekhiv v yedynii derzhavi (sproba realizatsii ta yii dolia). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1087, 212–234 [in Ukrainian].

17. Rychlik, J. (1993). Česko-slovenské vztahy a rozpad Československa. *Česká slavistika. České přednášky pro XI. Mezinárodní sjezd slavistů*. Bratislava [in Czech].

18. Sikora, S. (2008). *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava: Pro Historia, o.z., v spolupráci s Historickým ústavom SAV [in Slovakian].

19. Štefánský, M. (1994). Spory o postavenie Slovenska v 60. rokoch. *Slovenska otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945–1992)*. Bratislava: Historický ústav SAV [in Slovakian].

20. Vyhlásenie Slovenskej národnej rady o potrebe federatívneho usporiadania (15. marca 1968). *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. II. (1998). Bratislava: Národné literárne centrum — Dom slovenskej literatúry [in Slovakian].

21. Zapis besedy generalnogo konsula SSSR v Bratislave I.S. Kuznetsova s predsedom Slovatskoy planovoy komissii. ministrom F.Barbirekom o predstoyashchem Plenume TsK KPS. o reaktsii na priyezd L.I. Brezhneva v ChSSR. o polozhenii v strane. o vozmozhnom preymnike A. Novotnogo. *Chekhoslovatskiy krizis 1967–1969 gg. v dokumentakh TsK KPSS*. (2010). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].

22. Zapis besedy generalnogo konsula SSSR v Bratislave I.S. Kuznetsova s sekretarem TsK KP Slovakiï M. Sabolchikom o vstrechakh s L.I. Brezhnevym i Plenume TsK KPCh. *Chekhoslovatskiy krizis 1967–1969 gg. v dokumentakh TsK KPSS*. (2010). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].

23. Zapis besedy Posla SSSR v ChSSR S.V. Chervonenko s Prezidentom Chekhoslovatskoy Sotsialisticheskoy Respubliki A. Novotnym o polozhenii v respublike. o trudnostyakh raboty na ideologicheskoy fronte, o natsionalnom voprose v ChSSR. *Chekhoslovatskiy krizis 1967–1969 gg. v dokumentakh TsK KPSS*. (2010). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].

24. Zapis besedy Posla SSSR v ChSSR S.V. Chervonenko s ministrom inostrannykh del ChSSR V. Davidom ob obstanovke. slozhivsheysya na oktyabr'skom (1967 g.) Plenume TsK KPCh i vozmozhnom razvitii sobytiy v strane. *Chekhoslovatskiy krizis 1967–1969 gg. v dokumentakh TsK KPSS*. (2010). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].

Світлана Віруцька

викладач

Рівненський державний гуманітарний університет

33003, Україна, Рівне, вул. Чорновола 76а

E-mail: svetvir@ukr.net

ВПЛИВ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ПОДІЙ 1968 РОКУ НА СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті аналізуються реформаторські процеси 1968 року в Чехословаччині. Увагу зосереджено на впливі ідей «Празької весни» на суспільні настрої громадськості Німецької Демократичної Республіки, Болгарії, Польщі, Угорщини, Румунії і Югославії. Показано, що керівництво країн соціалістичної співдружності в основному не поділяло прагнень чехословацького народу до демократичних змін, надання «соціалізму людського обличчя», тим самим намагаючись запобігти їхньому поширенню у своїх країнах.

Зазначається, що спроби демократизації у Чехословаччині здійснювали подвійний вплив на сусідні країни, показуючи відмінність позиції суспільства від офіційної доктрини державних структур. Міжнародна громадськість, розуміючи взаємозв'язок подій у країнах «східного блоку», покладала надії, що успіх чехословацьких реформ змусить змінити існуючу обмежувальну політику і приведе до демократичних змін і у їхніх країнах.

З введенням військ соціалістичної співдружності до Чехословаччини 1968 року, силовою акцією демократичний експеримент було припинено. Міжнародна громадськість засудила вторгнення. Хоча «Празька весна» й була придушена військами СРСР, НДР, Болгарії, Угорщини, Польщі, вона стала символом спроби демократичних змін. Ідеали «Празької весни», а саме можливості об'єднання соціалізму з демократією і громадянськими правами, глибоко укорінилися у свідомості активних кіл громадськості держав Центральної та Південно-Східної Європи.

Ключові слова: «Празька весна», «соціалізм з людським обличчям», суспільні настрої, громадськість, країни Центральної та Південно-Східної Європи.

Svetlana Virutska

Lecture

Rivne State Humanitarian University

76a, Chornovola Street, Rivne, 33003, Ukraine

E-mail: svetvir@ukr.net

THE INFLUENCE OF THE CZECHOSLOVAK EVENTS IN 1968 ON THE PUBLIC OPINIONS IN CENTRAL AND SOUTH- EASTERN EUROPE COUNTRIES

The article analyzes reform processes of 1968 in Czechoslovakia, which became known as the Prague Spring. Attention is focused on the influence of the ideals and ideas of the Prague Spring on the public opinion in the German Democratic Republic, Bulgaria, Poland, Hungary, Romania and Yugoslavia.

The author is not absorbed in the complexity of the development of the internal political situation and the peripetia of the dialogue between the Communist Party of Czechoslovakia and other "fraternal" parties under the Warsaw Pact, stopping only on a general overview of the social reaction of Central and South-Eastern Europe.

It was shown that the leadership of the countries of a socialist commonwealth did not basically share the aspirations of the Czechoslovak people for democratic change, "making socialism a human face", there by trying to prevent them from spreading in their countries.

The conclusions state that attempts to democratize in Czechoslovakia often had a double effect on neighboring countries, showing the difference in the position of society from the official doctrine of state structures. Recognizing the interconnection of events in the countries of the Eastern bloc, the international community hoped that the success of the Czechoslovak reforms would change the existing restrictive policies and lead to positive democratic changes in their countries.

With the introduction of the troops of the socialist community in Czechoslovakia on August 21, 1968, a democratic demonstration was stopped by force. The international community condemned the invasion. Although the Prague Spring was suppressed by the troops of the USSR, the GDR, Bulgaria, Hungary, Poland, it became a symbol of attempts at democratic change. The ideals of the Prague Spring, namely the possibility of uniting socialism with democracy and civil rights, deeply rooted in the consciousness of the active public in Central and South-Eastern Europe states.

Keywords: *the Prague Spring, "socialism with a human face", the social spirit, the public, Central and South-Eastern Europe countries.*

Події у Чехословаччині 1968 року, загальновідомі як «Празька весна», стали кризовою віхою соціалістичної системи. Зміни в Чехословаччині почалися з оновлення керівництва країни. На початку 1968 року уряд очолив О. Дубчек. Він і його прибічники зробили першу спробу реформування системи, були розроблені нові програми політичних і економічних реформ. Нове керівництво країни намаглося поєднати засади соціалістичного суспільства з ринковою економікою, плюралізмом та демократією. Це не був кардинальний поворот від соціалістичних цінностей, це була спроба пристосуватися до нових світових реалій, спроба надання «соціалізму людського обличчя», спроба демократизувати суспільство. Основну роль у пропагуванні ідей «Празької весни» відіграли засоби масової інформації, оскільки у зв'язку з реформуванням системи вони одержали більшу свободу. Лібералізація в житті суспільства призвела до виникнення нових громадсько-політичних організацій реформаторського напрямку, активізації студентських рухів, демократичних партій, тощо. Хоча й лідери «Празької весни» не були прихильниками розриву з країнами соціалістичної співдружності, їхні реформаторські спроби знайшли відлуння в демократичних пошуках громадськості країн Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ). Там зазначені події були сприйняті з великим ентузіазмом та піднесенням, за експериментом спостерігали з надією, як на можливість отримати правовий прецедент для змін і у своїх країнах.

Дослідження широкого спектра проблем, пов'язаних з передумовами, причинами, перебігом і наслідками «Празької весни» 1968 року в Чехословаччині, її впливом на суспільні настрої країн ЦПСЄ, є одним з важливих завдань історичної науки. За цей проміжок часу не видано жодної комплексної праці. Зазвичай досліджується проблема за країнознавчим принципом, у певному географічному локусі. На сучасному етапі студіювання цієї проблематики вже виникла потреба в компаративних аналітичних наукових працях. Комплексного аналізу потребують вплив та значення «Празької весни» для громадськості ЦПСЄ. Наприклад, дослідженням реакції Болгарії на «Празьку весну» займалися І. Басва, Т. Волокітіна; позицію НДР висвітлювали Р. Венцке, М. Вільке; Польщі — В. Волобуєв; Угорщини й Румунії — В. Мусатов, М. Барт, М. Юнгер, А. Стикалін; оцінками югославської реакції займалися А. Едемський, Я. Твртко та інші. Метою цієї статті є розкриття значення подій 1968 року в Чехословаччині та їхнього впливу на суспільні настрої країн соціалістичної співдружності.

«Празька весна» стала не лише символом надії для громадян Чехословаччини, а й ключовою подією сучасної історії чехів і словаків. Для очевидців «Празької весни» саме О. Дубчек став головним уособленням

подій, що відбувалися в Чехословаччині. Після його обрання першим секретарем ЦК КПЧ Радянський Союз та країни співдружності демонстрували повну підтримку новому чехословацькому лідеру. Однак із розширенням і розростанням реформ у сусідній країні погляди партнерів по радянському блоку з часом зазнали певних, а згодом і радикальних, трансформацій.

Основним програмним документом, прийнятим керівництвом КПЧ, стала «Програма дій», яка проголошувала плюралістичну концепцію «соціалізму з людським обличчям». У програмі йшлося про розширення внутрішньопартійної демократії, прав державного апарату, інших політичних партій і парламенту, відновлювалися громадянські права, свобода зборів і асоціацій, говорилося про проведення економічної реформи, відновлення національних прав етнічних меншин, політичну реабілітацію та інше¹. Велика увага приділялася питанням щодо засобів масової інформації, їм надавалася майже необмежена свобода, уточнювалося, що мала бути скасована цензура, і «в пресі повинні висловлюватися думки, відмінні від офіційного погляду державних і партійних органів»². Водночас «Програма дій» зовсім не піднімала питання відновлення державного й національного суверенітету, вона взагалі не ставила під сумнів становище й позицію Чехословаччини в радянському блоці.

Хоча реформістський рух і не розглядав варіант ліквідації існуючої політичної та економічної системи, швидкі зміни в сусідній країні викликали занепокоєння союзників по Варшавському договору (ОВД). Протягом декількох місяців у Празі, Дрездені, Софії, Москві та Варшаві відбулися наради державних та партійних керівників країн ОВД. Основним питанням була відмова від реформ у Чехословаччині та повернення до консервативного курсу, а головне наголошувалося, що засоби масової інформації мають бути поставлені під контроль партійного керівництва. Дубчека та його соратників звинувачували у неможливості утримати під контролем ситуацію, яка вела до поступового розпаду системи³.

Як свідчать документи, чехословацьке суспільство повністю поділяло й підтримувало реформаторський курс, а зовнішній тиск приводив до все більшої ескалації антирадянських настроїв⁴.

Зацікавленість широких кіл громадськості реформаційними процесами в Чехословаччині не обійшла й населення Німецької Демократичної Республіки (НДР). Після будівництва Берлінської стіни Чехословаччина стала одним із тих місць, де могли зустрітися східні німці зі своїми західними родичами, тому прихід до влади О. Дубчека не залишився непоміченим, східні німці пов'язували з подіями в ЧССР надії на політичні зміни і у своїй країні.

До середини березня засоби масової інформації НДР мовчали, інформацію про події у сусідній країні населення отримувало із західно-

німецьких теле- і радіотрансляцій⁵. Як зазначає Р. Венцке: «...Східнонімецькі комуністи намагалися за допомогою обману, напівправди і спекуляцій викликати в громадян НРД ворожість по відношенню до чехословацької політики реформ та страх перед третьою світовою війною»⁶. Враховуючи таку полярну інформацію, яка надходила з Заходу і Сходу, громадськості НДР важко було сформувати об'єктивну власну думку про події у сусідній країні. Чехословацька сторона, своєю чергою, звинувачувала німецьку владу в неповному та однобокому інформуванні суспільства НДР про події, які відбувалися в ЧССР, зазначаючи, що вони «...замовчують про «демократизацію», «лібералізацію» та інші зміни»⁷.

Керівництво Східної Німеччини, оцінюючи ситуацію в Чехословаччині та її «негативний» вплив на суспільні настрої у своїй країні, побоювалося, що це може в результаті привести до «зростання настроїв на користь об'єднання з ФРН і втрати влади внаслідок розмиття її ідеологічної основи»⁸.

Особливо цікавило представників німецького суспільства скасування цензури, програма «2000 слів» викликала великі надії східнонімецької інтелігенції щодо можливості об'єднання соціалізму з демократією й громадянськими правами. Як згадує Герд Поппе: «...Це змусило нас думати, що якщо це [демократичні перетворення. — Авт.] досягне успіху в Чехословацькій соціалістичній партії, ... то частина цього повинна розглядатися і у нас»⁹.

Вторгнення до Чехословаччини викликало унікальну хвилю опору з боку активних кіл громадськості НДР. Органи безпеки у Східній Німеччині в листопаді 1968 року зареєстрували понад дві тисячі проявів так званого «недружного єднання», тобто висловлення співчуття чехословацькому населенню. Найчастіше це були написи на будинках («Хай живе Дубчек», «Ульбріхт зрадник») та велика кількість листівок, які розповсюджувалися по всій території НДР. Посольство ЧССР у східному Берліні наповнювали тисячі листів і звернень, в яких автори висловлювали підтримку чехословацькій нації. Були спроби організації протестних демонстрацій, однак вони відразу ж припинялися службами безпеки, а найбільш активних учасників чекало затримання силовими органами¹⁰.

Протилежну позицію висловлювали німецькі солдати, які брали участь у військовій операції. Так, старшина танкової дивізії відзначав: «Якби мене хтось запитав, чи було втручання у внутрішні справи Чехословаччини, то на це є тільки одна відповідь: Це не втручання, а допомога чехословацькому народу. І цим я пишаюсь»¹¹.

Отож, хоч суспільство НДР і не вірило в миттєве поширення демократичних свобод, все ж, люди сподівалися на взаємозв'язок країн

«східного блоку», тому їм здавалося, що поширення реформ у ЧССР призведе до змін у обмежувальній політиці й їхньої країни. З уведенням військ до ЧССР ілюзії про реформування соціалізму були відкинуті.

У перші місяці «Празької весни» в Болгарії також спостерігалася інформаційна тиша. Матеріалами про політичні зміни, які розпочалися в Чехословаччині, володіла лише певна частина суспільства, яка мала доступ до каналів внутрішньопартійної інформації. Як зазначає Т. Волокітіна: «Переломним можна вважати липень 1968 року, коли в болгарському друці розпочалася відкрита кампанія нападів і критики «повзучої контрреволюції» у Чехословаччині»¹². В опублікованих матеріалах в основному йшлося про зміцнення ролі партії у ЧССР, про дружбу з Радянським Союзом та іншими країнами, про зміцнення соціалістичної співдружності Варшавського договору, про економічну співпрацю з соцтабором... Загалом інтерпретацію чехословацьких подій 1968 року в болгарських ЗМІ можна оцінити таким чином: спочатку вони намагалися переконати суспільство в небезпечних наслідках реформаторського курсу в Чехословаччині, а згодом, перед введенням військ ОВД, оголосили про потребу допомоги, щоб «врятувати братський народ» від «контрреволюції» і неминучої інтервенції західних сил. Отже, можна зробити висновок, що Болгарські ЗМІ в період «Празької весни» були надійним рупором офіційної радянської позиції.

Спроби демократизації у Чехословаччині здійснили подвійні впливи на болгарське суспільство. З одного боку вони викликали зростання активності інтелігенції, яка під впливом новин з Чехословаччини випустила новий журнал і створила дискусійний клуб. З іншого — вони поставили перед вибором державну верхівку й самого Т. Живкова, який поєднував пости віце-президента країни і першого секретаря ЦК БКП: або піти шляхом чехословацьких економічних і політичних реформ, або ж залишитися на вичікувально-оборонній позиції, щоб не зазнати негативних наслідків цих самих реформ. Однак всупереч економічній логіці Т. Живков згорнув усі реформи у своїй країні, оскільки ситуація в Чехословаччині здавалася йому значною загрозою для системи загалом¹³.

У Болгарії найбільш активною опозиційною частиною суспільства в 1960-х роках була інтелігенція. Вона позитивно оцінювала процеси в чехословацькому суспільстві, які були більш послідовними, ніж у Болгарії: економічну реформу на основі запровадження ринкових механізмів, велику свободу ЗМІ, результативність опозиційних проявів національної інтелігенції. Прагнучи закріпити свої позиції, керівні структури в Болгарії з середини 1960-х рр. зменшили тотальний контроль над суспільством. Отож, прагнення «верхів» знайти підтримку серед інтелігенції привело до посилення процесу лібералізації у країні.

«Празька весна» справила сильний вплив на вищі ешелони влади в Болгарії, насамперед, через очевидну демонстрацію єдності між керівництвом країни на чолі з О. Дубчеком і народом, який підтримав реформи. Як справедливо зазначає Т. Волокітіна: «Болгарське керівництво, знаючи про критичні настрої у своїй країні, розцінило «Празьку весну» як виклик собі, тим більше, що Чехословацькі події отримали позитивний відгук і у частини болгарських комуністів»¹⁴.

Безпосередньою відповіддю на «Празьку весну» було значне розширення прав профспілок, які отримали можливість блокувати рішення адміністративних органів і господарських керівників, якщо вони шкодили робітникам та службовцям. На підприємствах запроваджувалися виборні господарські комітети, які мали право вирішувати всі виробничі й соціальні питання певного відділу, розширили свій вплив і місцеві органи влади та управління. «Празька весна» стала серйозним поштовхом до перебудови в соціальній сфері. У державній структурі було створено три нових органи соціальної спрямованості — Міністерство праці й соціального забезпечення, Комітет по цінах і Комітет побутових послуг, відбулося скорочення робочого дня робітників та службовців двадцяти двох професій шкідливих виробництв, збільшилася допомога на дітей дошкільного віку. Враховуючи досвід європейських молодіжних і студентських виступів 1960 рр., особливу увагу влада приділила студентству: збільшено розмір стипендій та фінансування студентських їдалень, відбулося покращення бази для відпочинку, занять спортом і туризмом. Було прийнято рішення про будівництво студентського містечка на південному сході столиці, що повинно було вирішити гостру проблему з гуртожитками¹⁵.

Загалом, дії державного та партійного керівництва були оперативними та результативними, тому, як результат, напруга в суспільстві пішла на спад.

Однак, у проблеми відображення «Празької весни» в болгарському суспільстві була й інша сторона. Керівництво країною розуміло те, що потрібно контролювати вільнодумство й не допускати переходу за межу, яка могла стати небезпечною. Тактика Т. Живкова та його оточення в цьому плані була достатньо успішною: їм вдалося використати активізацію «ретроградських елементів», щоб не допустити повторення чехословацького прикладу.

Духовне життя болгарського суспільства стало ареною рішучого наступу влади, яка намагалась контролювати ситуацію і допускати критику болгарського соціалізму в помірних, безпечних для режиму дозах. Напевно не випадково, що саме восени 1968 року стала жорсткішою політика щодо театру (критика репертуару, цензура, заборона певних поста-

новок, звільнення режисерів), здійснювалася чистка на радіо, телебаченні, у видавництвах. Наприклад, на радіо й телебаченні звільнено близько 25–30% співробітників. Приводом до звільнення ставало «темне минуле», «погане» соціальне походження, тобто, належність до «буржуазних елементів», непридатність для проведення політики БКП. Саме в цей час відбувається жорсткий контроль щодо доступу до західної літератури. Наукові співробітники академічних інститутів, викладацький склад вишів відчули обмеження наукового росту з причин підозрілого соціального походження, «нездорових ідеологічних проявів». Під приводом обміну членських білетів фактично була здійснена чистка комсомолу, при чому, під час цієї кампанії з кожним комсомольцем проводилась індивідуальна бесіда. Були випадки виключення за позитивні оцінки «Празької весни»¹⁶.

Отже, «Празька весна» змусила болгарську владу скорегувати внутрішньополітичний курс, перейти до охоронно-реформаторської роботи, цим самим сприяючи зниженню напруги в суспільстві і створенню, у кінцевому підсумку, умов для збереження режиму.

Стосовно Польщі, то щось подібне до Чехословацьких подій відбувалося і у Варшаві. В. Гомулка, який пройшов непростий шлях нормалізації ситуації у країні після 1956 року, побоювався, що процеси в сусідній ЧССР негативно відіб'ються на польському суспільстві, оскільки ситуація в той період у Польщі теж була досить напруженою¹⁷.

У Польщі та Чехословаччині студентські протести набирали загально-суспільного характеру, а їх головною метою стала лібералізація реального соціалізму¹⁸. Те, за що боролися в березні 1968 р. студенти й інтелігенція в Польщі та Празі в період пробуджених надій на демократичний соціалізм, і те, що було перекреслене вторгненням у серпні 1968 р., для молоді вільного світу було чимось вкрай очевидним, природнім, як повітря: «цим дихали...»¹⁹.

Приводом до виступів молоді у Варшаві стала заборона вистави «Дзяди» за поемою А. Міцкевича, оскільки окремі репліки діючих осіб могли бути сприйняті глядачами як антиросійські, а отже й антирадянські. Відбувалися політичні маніфестації, студенти і вчені Варшави вийшли на вулиці, протестуючи й виступаючи на захист спектаклю. А безпосереднім резонансом цієї події стали багатолюдні страйки в польських вишах (зокрема, у Варшаві, Кракові, Вроцлаві). Хоча в наступні дні й місяці простір свободи в Чехословаччині розширювався, а в Польщі, навпаки, підлягав систематичному обмеженню, все ж 9 березня у Варшаві відбувся маніфест, під час якого студенти виступили на підтримку чехословацьких змін з гаслом: «Вітаємо чехословацьких братів!». 12 березня студенти зібралася біля міністерства внутрішніх справ і проголошували: «Хай живе Чехословаччина!», «Хай живе Дубчек!». У цьому контексті

Ж. Ейслер зауважує, що один із найвищих представників КПЧ був знаменом одного з гасел Польського Березня, студенти проголошували, що «Польща чекає на свого Дубчека». Оскільки це могло бути розтлумачено так, ніби польські студенти чекають на його приїзд до Польщі, тому проголошувалося це в однозначній формі: «Польща чекає на свого Дубчека»²⁰. Страйкуючі звертали увагу на те, що реформи, проведені в дусі демократизації внутрішньополітичного життя в Чехословаччині, не суперечать, а відповідають засадам соціалізму.

Ідеї «Празької весни» стали дуже популярними серед студентської молоді великих міст, яка прагнула змін. Подібні виступи стали останньою краплиною в терпінні польської влади. Після цього, навесні 1968 року, владні органи вирішили ізолювати Польщу від «Чехословацької зарази». Був посилений контроль на кордоні, контролювалося листування, все частіше листи не доходили до своїх адресатів²¹. Влада почала переслідування «недругів соціалізму». У березні поліція використала силу для розгону студентських виступів, у країні розпочалися репресії й арешти студентів, учасників демонстрації.

Виступи польських студентів, які відбулися у країні в березні, змусили В. Гомулку різко зробити жорсткішою свою позицію. Лозунги, зокрема і «Вся Польща чекає на свого Дубчека», очевидно, змусили польського партійного лідера роздивитися в польських і чехословацьких подіях «сплановану акцію зарубіжних імперіалістів за підтримки внутрішніх ворогів»²².

У серпні 1968 року війська союзників по Варшавському договору, зокрема й польські, припинили спроби чехословацької демократизації. Для польських опозиціонерів це стало причиною моральних переосмислень, «захоплення чеською літературою, поезією, і врешті — тривалої співпраці польської та чеської опозиції у сімдесяті, вісімдесяті роки»²³.

На фоні подій у Чехословаччині в Угорщині утворювалися різні молодіжні групи, члени яких відкрито висловлювали свою підтримку сусідам. Наприклад, студенти деяких університетів бойкотували лекції, а учні шкіл поширювали листівки та писали заклики на будинках на підтримку чехів і словаків²⁴.

Одним з перших публічних проявів опозиційної думки в Угорщині стала Корчульська декларація із засудженням військової інтервенції до Чехословаччини, яку підписали п'ятеро вчених філософів на конгресі в Корчулі (Хорватія)²⁵. Хоча ця заява і не стала вагомим документом, який кардинально вплинув на перебіг згаданих подій, однак вона свідчила про наявність в Угорщині відмінної від офіційної позиції.

Щодо настроїв угорського суспільства, то мовчання Я. Кадара після вторгнення до Чехословаччини частиною громадськості сприймалося

«... як підтвердження того, що в оцінці подій у Чехословаччині думки радянських і угорських лідерів розходилися»²⁶, але участь у воєнній акції була необхідністю. Інша частина угорської інтелігенції засудила участь своєї країни в силовій акції, а дії Я. Кадара визнала злочинними. Головним аргументом було те, що їхня країна не повинна була брати в ній участь²⁷, а як приклад, наводили Румунію і Югославію, які «...виявили самостійність мислення, політичну сміливість та гнучкість»²⁸. Хоча, як зазначає угорський політик Р. Ньєрш, в Угорщині не було вибору: «Радянський Союз мав інший сценарій дій на випадок негативної угорської позиції. Південна група військ перебувала в мобілізованому стані, Угорщину навіть не потрібно було окупувати»²⁹.

Румунія займала особливу позицію, дистанціюючись від «п'ятірки» ОВД. М. Чаушеску виступав проти втручання у справи КПЧ і ЧССР. Проте, найімовірніше, він зайняв таку позицію не тому, що настільки підтримував реформи в Чехословаччині, а тому, що його інтересам відповідало посилення незалежності Праги від Москви і тим самим від усієї співдружності³⁰.

Хоча нічого спільного з реформаторськими тенденціями та ідеями побудови «соціалізму з людським обличчям», реформування соціалістичного суспільства в демократичному напрямку політика Чаушеску не мала, для громадськості Румунії він став патріотом своєї держави, а на міжнародній арені здобув славу незалежного політика, який не піддається впливу московських вказівок.

Югославське керівництво з самого початку поставилося з особливою увагою та насторогою до подій у Чехословаччині, але за умов, коли в Югославії наростало соціальне й національне напруження, зовнішні події певною мірою допомогли Тіто зберегти й закріпити свою владу³¹. Спостерігаючи за ситуацією, югославські засоби масової інформації сповіщали про найменші деталі змін у сусідній країні, висвітлювали різні питання, серед яких була критика старого керівництва, вимоги свободи друку та скасування цензури, заяви про необхідність реабілітації жертв репресій тощо. Особливо детально розглядали підготовку проекту «Програма дій КПЧ» та його прийняття, що трактувалося авторами матеріалу як «значні зміни в політичній системі та способі керівництва»³². Югославські громадяни в пресі згадували Чехословаччину як «достойний приклад», країну з великим економічним потенціалом, технічно розвинуту, яка має кваліфікованих робітників, де можна очікувати наступу демократії»³³.

Югославські експерти своє ставлення до подій 1968 року виклали в документі від 23 квітня — «Найновіший розвиток подій у соціалістичних країнах і підходи СРСР». У цьому документі безпосередньо звучала

оцінка ситуації у Празі. Йшлося про те, що Квітневий пленум ЦК КПЧ завершив конфронтацію прогресивних і консервативних сил на користь прогресистів у КПЧ і чехословацькому суспільстві. Згадувалася вже прийнята «Програма дій», зрозумілими ставали питання про суспільно-політичні трансформації в усіх галузях, про корінні кадрові зміни. Наголошувалося, що події у Чехословаччині будуть мати наслідки в майбутньому як для відносин між соціалістичними країнами, так і для міжнародного робітничого руху³⁴.

Марко Нікезіч під час закритої прес-конференції зауважив, що реформи в Чехословаччині важливі для закріплення того, чого ще раніше добилася для себе Югославія, оскільки від Москви ніякої демократизації чекати не виявляється можливим; через це потрібно підтримати маленькі кроки до демократизації у різних соціалістичних країнах, щоб знизити напругу. Це багато в чому пояснює, чому саме Югославія хотіла підтримати Дубчека³⁵.

Після введення військ ОВД до Чехословаччини громадськість Югославії засудила вторгнення, а президент Тіто заявив, що його країна вважає, «...що ні в кого немає права втручатися у внутрішні справи інших країн... Наша позиція щодо Чехословаччини є результатом нашої власної оцінки положення в цій країні... Окупація ЧССР має інший смисл, а саме: запобігти майбутньому соціалістичному розвитку чехословацького суспільства на демократичній основі...»³⁶.

Отож, стає зрозумілим, що «Працька весна» не пройшла безрезультатно, вона здійснила вплив на всі держави «східного блоку», хоча очевидно й те, що кожна країна по-своєму реагувала на реформістські зусилля чехів і словаків. Різною була і реакція в середині суспільства та його владного прошарку, представленого керівництвом комуністичної партії. Найчастіше оцінки і значення «Працької весни» 1968 року для громадськості значно відрізнялися від затвердженої державною пропагандою доктрини.

¹ Центральное-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3-х т. Москва: Наука, 2002. Т. 2. С. 261–262.

² Из программы действий коммунистической партии Чехословакии, принятой на апрельском пленуме ЦК КПЧ. № 11. «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: документы. Москва: МФД, 2010. С. 33.

³ Тума О. Эра Дубчека. «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: исследования. Москва: МФД, 2010. С. 13.

⁴ Чехословацкий кризис 1967–1969 гг. в документах ЦК КПСС. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 7.

⁵ Вильке М. ГДР в интервенционной коалиции против «социализма с человеческим лицом». *«Пражская весна» и международный кризис 1968 года : исследования*. Москва: МФД, 2010. С. 163.

⁶ Венцке Р. Национальная народная армия ГДР в Праге не задействована. *«Пражская весна» и международный кризис 1968 года : исследования*. Москва: МФД, 2010. С. 394.

⁷ Записка посла СССР П. Абрасимова секретарю ЦК КПСС К. В. Русакову «К вопросу отношений между СЕПГ и КПЧ, ГДР и Чехословакией». 19 апреля 1968 г. *«Пражская весна» и международный кризис 1968 года : документы*. Москва: МФД, 2010. С. 53.

⁸ Алексеев А. Чехословакия, 40 лет назад. *Международная жизнь*. 2008. № 7. С. 52.

⁹ Vilímek T. Pražské jaro a jeho reflexe v NDR. *Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro: Sborník mezinárodní konference*. Praha, 4-9 zari 2008. Praha: Ústav pro studium totalitních, 2009. S. 50.

¹⁰ Ibid. S. 54.

¹¹ Belda J., Benčík A., Pecka J. Podíl NDR na intervenci proti Československu v roce 1968. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995. S. 10.

¹² Волокитина Т. «Пражская весна» в осмыслении болгарских историков. 1968 год. *«Пражская весна». Историческая ретроспектива. Сб. статей*. Москва: РОССПЕН, 2010. С. 767.

¹³ Баева И. Болгария — преданный вассал Кремля. *«Пражская весна» и международный кризис 1968 года : исследования*. Москва: МФД, 2010. С. 196.

¹⁴ Волокитина Т. «Пражская весна» в осмыслении болгарских историков... С. 770.

¹⁵ Там само. С. 771.

¹⁶ Там само. С. 772.

¹⁷ Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории : в 2 кн. Москва: Наука, 2005. Кн. 2. С. 181.

¹⁸ Polsko a Československo v roce 1968. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Varšava, 4-5 zari 2003. Dokoran; Praha, 2006. S. 35.

¹⁹ Шосткевич А. Бунт молодых. 1968 — рік, в якому світ став догори ногами. URL: <http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=13> .

²⁰ Polsko a Československo v roce 1968. Sb. příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Varšava, 4-5 zari 2003... S. 40.

²¹ Polsko a Československo v roce 1968. Sb. příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Varšava, 4-5 zari 2003... S. 42.

²² Волобуев В. Владислав Гомулка и подавление «Пражской весны». О некоторых взглядах Польского партийного лидера на реформы в Чехословакии. *Славяноведение*. 2008. № 3. С. 44.

²³ Тима П. Польський 68-й колись і нині. *Український журнал*. 2008. № 5. С. 32-34.

²⁴ Стикалин А. С. «Пражская весна» и позиция руководства Венгрии. *Новая и новейшая история*. 2012. № 5. С. 21-41.

²⁵ Юнгер М. Реакція угорських суспільствознавців на події в Чехословаччині 1968 року. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2010. № 99. С. 60.

²⁶ Барт М. Венгерские спецслужбы о настроениях интеллигенции в период чехословацкого кризиса. 1968 год «Пражская весна». *Историческая ретроспектива. Сб. статей*. Москва: РОССПЕН, 2010. С. 461.

²⁷ Мусатов В. Л. Венгрия и Румыния : два взгляда на «Пражскую весну». 1968 год «Пражская весна». *Историческая ретроспектива. Сб. статей*. Москва: РОССПЕН, 2010. С. 319.

- ²⁸ Барт М. Венгерские спецслужбы о настроениях интеллигенции в период чехословацкого кризиса... С. 462.
- ²⁹ Мусатов В. Л. Венгрия и Румыния : два взгляда на «Пражскую весну»... С. 321.
- ³⁰ Алексеев А. Чехословакия, 40 лет назад. *Международная жизнь*. 2008. № 7. С. 53.
- ³¹ Романенко С.А. «Хорватская весна» и Советско-Югославские отношения на рубеже 1960–1970-х годов. *Славяноведение*. 2008. № 3. С. 63.
- ³² Едемский А. Б. Советско-Чехословацкие отношения в оценках югославского руководства. Январь–июнь 1968 г. *1968 год «Пражская весна». Историческая ретроспектива. Сб. статей*. Москва: РОССПЕН, 2010. С. 233.
- ³³ Человек «Пражской весны». Воспоминания Честмира Цисаржа. *Славяноведение*. 2008. № 3. С. 20.
- ³⁴ Едемский А.Б. Советско-Чехословацкие отношения в оценках югославского руководства. Январь–июнь 1968 г... С. 241.
- ³⁵ Твртко Я. Югославия Тито — коммунистический союзник Праги и Вашингтона. *«Пражская весна» и международный кризис 1968 года : исследования*. Москва: МФД, 2010. С. 228.
- ³⁶ Запись беседы президента Югославии И. Б. Тито с послом США в Белграде Ч. Б. Эльбриком. 23 августа 1968 год. *«Пражская весна» и международный кризис 1968 года: документы*. Москва: МФД, 2010. С. 294.

REFERENCES

1. Alekseev, A. (2008). Chekhoslovakiya, 40 let nazad. *Mezhdunarodnaja zhyznj*, 7, 48–56 [in Russian].
2. Baeva, I. (2010). Bolgarija — predannyj vassal Kremlja. *Prazhskaja vesna i mezhdunarodnyj krizis 1968 goda : issledovanija*. Moskva: MFD [in Russian].
3. Bart, M. (2010). Vengerskie spetsluzhby o nastroenijah intelligencii v period chehoslovackogo krizisa. *1968 god Prazhskaja vesna. Istoricheskaja retrospektiva*. M.: ROSSPEN [in Russian].
4. *Chehoslovackij krizis 1967–1969 gg. v dokumentah CK KPSS*. (2010). Moskva: ROSSPEN [in Russian].
5. Chelovek Prazhskoj vesny. Vospomianija Chestmira Cisarzha. (2008). *Slavjanovedenie*, 3, 76–99 [in Russian].
6. Edemskij, A. (2010). Sovetsko-Chehoslovackie otnoshenija v ocenках jugoslavskogo rukovodstva. Janvarj–ijunj 1968 g. *1968 god Prazhskaja vesna. Istoricheskaja retrospektiva*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
7. Junger, M. (2010). Reakcija ughorsjkykh suspiljstvoznaciv na podiji v Chekhslovachchyni 1968 roku. *Visnyk Kyjivsjkogho nacionaljnogho universytetu im. T. Shevchenka*, 99, 60–63 [in Ukrainian].
8. Marjina, V. (2005). Chehija i Slovakija v XX veke: ocherki istorii. (Vol. 1, 2). Moskva: Nauka [in Russian].
9. Musatov, V. (2010). Vengrija i Rumynija : dva vzgljada na Prazhskuju vesnu. *1968 god Prazhskaja vesna. Istoricheskaja retrospektiva*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
10. Romanenko, S. (2008). Horvatskaja vesna i Sovetsko-Jugoslavskie otnoshenija na rubezhe 1960–1970-h godov. *Slavjanovedenie*, 3, 60–76 [in Russian].
11. Shostkevych, A. (2018). Bunt molodykh. 1968 — rik, v jakomu svit stav doghory noghamy. Retrieved from <http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=13> (Last accessed: 15.05.2018) [in Ukrainian].

12. Stikalin, A. (2012). Prazhskaja vesna i pozicija rukovodstva Vengrii. *Novaja i novejšhaja istorija*, 5, 21–41 [in Russian].
13. Tvrтко, Ja. (2010). Jugoslavija Tito — kommunističeskij sojuznik Pragi i Vašingtona. *Prazhskaja vesna i mezhdunarodnyj krizic 1968 goda: issledovanija*. Moskva: MFD [in Russian].
14. Tyma, P. (2008). Poljskij 68-j kolysj i nyini. *Ukrajinskij zhurnal*, 5, 32–34 [in Ukrainian].
15. Vencke, R. (2010). Nacional'naja narodnaja armija GDR v Prage ne zadejstvovana. *Prazhskaja vesna i mezhdunarodnyj krizic 1968 goda: issledovanija*. Moskva: MFD [in Russian].
16. Volobuev, V. (2008). Vladislav Gomulka i podavlenie Prazhskoj vesny. O nekotoryh vzgljadah Poljskogo partijnogo lidera na reformi v Čehoslovakii. *Slavjanovedenie*, 3, 41–47 [in Russian].
17. Volokitina, T. (2010). Prazhskaja vesna v osmyslenii bolgarskih istorikov. *1968 god Prazhskaja vesna. Istoričeskaja retrospektiva*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
18. Vyljke, M. (2010). GDR v intervencionnoj koalicii protiv socializma s chelovečeskim licom. *Prazhskaja vesna i mezhdunarodnyj krizic 1968 goda: issledovanija*. Moskva: MFD [in Russian].
19. Zapiska posla SSSR P. Abrasimova sekretarju CK KPSS K.V. Rusakovu K voprosu otnošenij mezhdu SEPG i KPCh, GDR i Čehoslovakiej. 19 aprelja 1968 g. *Prazhskaja vesna i mezhdunarodnyj krizis 1968 goda : dokumenty*. (2010). Moskva: MFD [in Russian].
20. Zapisj besedy prezidenta Jugoslavii I. B. Tito s poslom SShA v Belgrade Ch. B. Jeljbrikom. 23 avgusta 1968 god. *Prazhskaja vesna i mezhdunarodnyj krizis 1968 goda: dokumenty*. (2010). Moskva: MFD [in Russian].

УДК [316.3(477)]:(437)“1968”

Володимир Дмитрук

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: dmytruk_v@ukr.net

РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОДІЇ 1968 РОКУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

У статті на основі широкого кола джерел розкривається вплив подій 1968 року в Чехословаччині на українське суспільство, висвітлюється реакція на них різних верств населення України. Приділена увага агітаційно-пропагандистській роботі органів політичного керівництва щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. Стверджується, що, незважаючи на істотну протидію владних структур, жорстку політичну цензуру, об'єктивна інформація стосовно реформаторського курсу ідеологів і практиків «Празької весни» поширювалась у регіонах України і знаходила оцінку серед інтелігенції, робітництва, духовенства, молоді тощо. Розглянуто взаємозв'язок релігійних процесів в Україні та Чехословаччині.

Ключові слова: громадська думка, «Празька весна», релігійні процеси, греко-католицька церква.

Volodymyr Dmytruk

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: dmytruk_v@ukr.net

THE REACTION OF UKRAINIAN SOCIETY ON THE EVENTS OF 1968 IN CZECHOSLOVAKIA

On the basis of wide range of sources this article considers the influence of the events of 1968 in Czechoslovakia on Ukrainian society. The reaction of various social groups is shown. A lot of attention is given to propaganda campaign of the bodies of political leadership concerning formation of public

thinking. It is stated that objective information concerning reformative course of ideologists and practitioners of the Prague spring had been spread in different regions of Ukraine and had found its evaluation among intelligencia, proletariat, clergy, youth.

The events of 1968 in Czechoslovakia shook the Soviet society in general and Ukrainian in particular, intensified sociopolitical processes. The ideas of the Prague Spring not only politicized the society in a certain way, but also became an effective stimulus for the further development of the human rights movement, help to involve patriotic circles in Ukraine who, on the example of Czechoslovakia, saw the prospect of their struggle. Occupation of a sovereign country has provoked anxiety among ordinary citizens by their own destiny. The facts presented undeniably reveal that part of the Ukrainian society perceived the decision to send in troops into Czechoslovakia not as a limited military operation capable of neutralizing the local conflict but as large-scale military operations with long-term negative consequences for politics and the economy. The creative intelligentsia of Ukraine, in the vast majority, welcomed the reformist course of the Czechoslovak leadership, saw it as a way to expand democratic processes in Ukraine, the only opportunity for intellectual freedom.

In general, the events of the Prague Spring became an important phenomenon of the socio-political life of Europe in the second half of the twentieth century, one of the most serious political crises in the socialist camp.

Keywords: *public thinking, the Prague spring, religious processes, Greek-Catholic Church.*

Події «Празької весни» стали одним із найдраматичніших епізодів епохи соціалізму в ЧССР. У своїй основі «Празька весна» була суспільним рухом широких мас за демократичні перетворення в країні, зініційованим реформаторською течією всередині КПЧ і представниками інтелігенції.

Радянська пропаганда називала події у Чехословаччині «загрозою для соціалістичної системи». Усвідомлюючи це, влада прагнула створити щільний заслін впливу демократичних процесів у ЧССР на радянське суспільство. Керівництво СРСР намагалося довести, що події у Чехословаччині — це не просто внутрішні процеси, а наслідки втручання західних країн. Вони розглядалися як зіткнення соціалістичної і капіталістичної систем.

Упродовж тривалого часу в радянській історіографії домінував лише офіційний погляд, вироблений ідеологічним апаратом вищого політичного керівництва СРСР. Він розцінював реформаторський курс прогресивного крила ЦК КПЧ, найвищих органів державної влади Чехословаччини, ініціативи широких верств населення цієї країни як

«контрреволюційний заколот», спровокований «світовим імперіалізмом». Водночас, окупація ЧССР військами країн Варшавського договору демонструвалася у вигляді «братської допомоги союзників чехословацькому народові в захисті завоювань соціалізму». Було також запущено в обіг апробовану тезу про одностайну підтримку народами Радянського Союзу, зокрема українським, зовнішньополітичного курсу СРСР.

Із березня 1968 р. пропагандистську машину КПРС було запущено. Впродовж усього 1968 р. обмін інформацією між ЦК КПРС і крайкомами, обкомами й республіканськими комітетами КПРС був безперервним. Інформування населення про події у Чехословаччині мало на меті, з одного боку, пояснити населенню, як «правильно» розуміти й реагувати на процеси, що відбувалися, а з іншого боку, сформувати громадську думку, яка також могла чинити тиск на чехословацьке керівництво. Одночасно необхідно було відстежувати, які настрої у суспільстві, чи не вплинули чехословацькі віяння свободи й демократії на радянських громадян.

У СРСР, і зокрема в Україні, важливу роль у формуванні громадської думки відіграли закриті інформаційні листи ЦК КПРС, які протягом 1968 — першої половини 1969 рр. надсилалися первинним партійним організаціям країни. Вони стали стрижнем ідеологічних заходів, розрахованих на членів КПРС, широкі кола населення. Однією з форм ідеологічної і психологічної обробки населення стало проведення засідань партійних активів, закритих і відкритих партійних зборів, масових мітингів у трудових колективах. Дієвий вплив на населення здійснювали засоби масової інформації, які поширювали матеріали в руслі рішень вищого партійно-державного керівництва СРСР.

Незважаючи на протидію владних структур, жорстку цензуру, об'єктивна інформація про події 1968 р. в Чехословаччині різноманітними каналами доходила в Україну й поширювалася серед широких кіл населення. Важливим каналом розповсюдження зазначеної інформації залишалися ЗМІ ЧССР, які здійснювали свій вплив не лише на західні, а й на інші регіони України. Принципово нове уявлення про те, що відбувалося в Чехословаччині, громадяни України отримували в процесі обміну офіційними делегаціями по лінії партійних, радянських, комсомольських, профспілкових органів, громадських організацій, туристських програм.

Події 1968 р. в Чехословаччині сколихнули радянське суспільство загалом і українське зокрема, активізували суспільно-політичні процеси. Ідеї «Празької весни» не просто певним чином політизували суспільство, а й стали дієвим стимулом подальшого розвитку правозахисного руху, сприяли залученню до нього в Україні патріотично налаштованих кіл, які на прикладі Чехословаччини побачили перспективу своєї боротьби.

У різних верствах українського населення існували особи або групи осіб, які розглядали втручання у внутрішні справи Чехословаччини як протиправну, позбавлену сенсу й підстав акцію. Їхнє ставлення до того, що відбувалося в ЧССР, знайшло свій вияв у різних петиціях, прилюдних виступах, а також на побутовому рівні в усіх регіонах України, особливо після 21 серпня 1968 р.

Окупація суверенної країни викликала в пересічних громадян відверту стурбованість власною долею. Передусім це відбилося у сфері торгівлі: на прилавках магазинів наприкінці серпня — у вересні 1968 р. відразу зникли предмети першої необхідності. Про це регулярно інформували вище політичне керівництво республіки обласні, районні, міські комітети партії. Наприклад, 24 серпня 1968 р. Збаразький, Бучацький, Бережанський, Гусятинський, Козівський та інші райони Тернопільської області повідомляли, що «...помічається посилення попиту на товари першої необхідності. Так, у крамницях сіл Вербів і Куропатники Бережанського району, Конохівського сільського споживчого товариства Козівського району і ряду інших протягом останніх двох днів розкуплено всі товари першої необхідності — сіль, мило, сірники, гас»¹.

Про панічні настрої серед населення повідомляв Білоцерківський райком Компартії України Київської області. У його повідомленні від 2 вересня 1968 р. зазначалося: «Окремі верстви населення піддалися паніці, особливо у зв'язку з проведенням бойової тривоги в Білоцерківському гарнізоні і часткової мобілізації військовозобов'язаних. Унаслідок цього в магазинах створилися великі черги за товарами першої необхідності й виникли труднощі із забезпеченням населення хлібом, макаронними виробами, сіллю, милом та іншими товарами. Про ненормальне зростання попиту на продукти першої необхідності свідчать наступні дані, а саме: в період з 21 до 31 серпня [в районі. — *Авт.*] у середньому щоденно продавалося: солі — 17 тонн, а в звичайних умовах — 2,5 тонни; мила — відповідно 15 т і 200 кг; макаронних виробів — до 6 т і 1 т; сірників — 14 ящиків і 1 ящик; масла — 1,8 т і 200 кг; хліба — 27 т і 17 т; гасу — 12–14 т і 5 т. Всього за період з 21 до 31 серпня продано: солі — 173 т, мила господарського — 147 т, макаронних виробів — 66 т, сірників — 146 ящиків по 3000 шт. коробок, цукру — 125 т, масла — 18,8 т, гасу — 119 т»².

Студентка Ужгородського держуніверситету Л. Боровик у листі батькам до м. Кам'янця-Подільського так характеризувала ситуацію на Закарпатті: «У мене все нормально, якщо не рахувати міжнародне становище взагалі і наших взаємовідносин із Чехословаччиною зокрема. Не перебільшую, але паніка тут моторошна. У магазинах порожнеча, тобто сірників, солі, ковбаси немає»³.

Наведені факти небезпідставно свідчать, що частина населення України сприймала введення військ до Чехословаччини не як обмежену військову операцію, здатну нейтралізувати локальний конфлікт, а як широкомасштабні воєнні дії з тривалими негативними наслідками для політики й економіки. Уже сам цей факт, безумовно, заперечував типові твердження, що акція у Чехословаччині дістала всебічне схвалення й підтримку.

У Закарпатській області наприкінці 1960-х рр. серед угорського населення розпочали набирати силу автономістські настрої, які охопили не лише угорську наукову та творчу інтелігенцію, а й знайшли своє поширення в місцях компактного проживання угорців у сільській місцевості Закарпатської області. Інформуючи про це ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест зазначав: «Колгоспники с. Перехрестя Виноградівського району Закарпатської області Комловші Б. А., Сентмикловші Ю. С., кандидат у члени КПРС, і деякі інші колгоспники, угорці за національністю, зі схваленням відгукнулися про те, що в ЧССР на порядок денний поставлена національна проблема. На їхню думку, слід було б порушити питання про автономію угорців і в СРСР»⁴.

Стурбованість вищого політичного керівництва республіки, Закарпатського обкому Компартії України викликало налагодження тісних контактів угорської інтелігенції регіону з угорцями, що мешкали на території Східнославацької області ЧССР. Тому ЦК КПУ через ЦК КПРС звернувся з відповідними пропозиціями до керівництва Комуністичної партії Чехословаччини й Угорської соціалістичної робітничої партії⁵.

Не уникнули проблем також Рівненська, Волинська, Львівська й інші області України, куди згідно з угодою між урядами СРСР і Чехословаччини від 29 червня 1945 р. і договором від 10 липня 1946 р. протягом 1945–1947 рр. з Чехословаччини було переселено 2841 сім'ю загальною чисельністю 12404 особи⁶. Із 1968 р. посилювалися еміграційні настрої серед переселенців із Чехословаччини. На адресу центральних і місцевих партійних і радянських органів ринула злива колективних та індивідуальних заяв, у яких висувалися категоричні вимоги аж до відмови від громадянства СРСР.

Для того, щоб зняти напруження в середовищі переселенців, політичне керівництво, органи державної влади та управління УРСР у терміновому порядку зайнялися вирішенням їхніх матеріально-побутових проблем, застосовували до них засоби ідеологічного впливу. Причому ідеологічно впливати на громадян органам влади ставало дедалі важче. Так, учитель біології Великобичківської школи-інтернату Рахівського району Закарпатської області І. Івасюк, який до 1958 р. мешкав у Чехословаччині, не приховуючи своїх поглядів, у розмові з колегами сказав:

«Там, у ЧССР, справжня демократія, не те що в нас, а треба було б і в нас таку демократію». Категоричнішим був його колега, вчитель Білоцерківської середньої школи Рахівського району Закарпатської області І. Влад, румун за національністю, який стверджував: «Трохи залишилося до того часу, коли з тими, хто стоїть при владі, ми розрахуємося...»⁷.

Аналіз документів ЦК Компартії України, радянських спецслужб свідчить, що в українському суспільстві поступово зростало серйозне невдоволення невинуватим і необґрунтованим тиском на Чехословаччину, яка обрала власний шлях розвитку. Невдоволення загострилися у зв'язку з акцією країн Варшавського договору 21 серпня 1968 р. Одними з перших висловили нерозуміння причини застосування військових підрозділів Збройних сил СРСР у чужій країні радянські військовослужбовці. Навіть після перетину кордону вони до кінця не усвідомлювали поставлених перед ними цілей і завдань. Солдати та офіцери не могли зрозуміти, чому «миролюбна акція» країн Варшавського договору викликала таку негативну реакцію місцевого населення, готового зі зброєю в руках зустрічати «визволителів».

Не можна залишити поза увагою свідчення колишнього лейтенанта, заступника командира танкової роти з технічної частини В. Ридченка (зараз — полковник запасу), який на сторінках газети «Факты и комментарии» визнав: «Опівночі на 21 серпня наша танкова колона підійшла до кордону НДР і ЧССР. Прикордонних застав не було, а металеві ворота при в'їзді до Чехословаччини були зачинені. Чи можна це вважати перешкодою для бронетехніки? Наша частина увійшла в ЧССР і по відмінних асфальтованих дорогах вийшла до міста Страконіце. Тут шлях танкам перепинив більш ніж 10-тисячний натовп людей, і командир частини наказав зупинити колону. Треба сказати, що в міру просування військ територією ЧССР у військовослужбовців з'явилися сумніви в правильності своїх дій: адже перед перетином кордону ЧССР нам розповідали, що вдячний народ закидатиме «визволителів» квітами, але замість квітів чехи показували солдатам кулаки. Місцеві мешканці не розуміли, навіщо ми тут...»⁸.

Було б неправильно вважати подібні твердження суб'єктивними, сформованими під впливом сучасного трактування подій і фактів 1968 року. Мало чим відрізнялася картина, віддзеркалена в документах того періоду, підготовлених командуванням військових з'єднань і частин, їх політуправлінь і відділів. Так, член Військової ради, начальник політуправління Київського військового округу генерал-полковник В. Головін, доповідаючи 31 серпня 1968 р. першому секретареві ЦК Компартії України П. Шелесту про проведену ідеологічну роботу серед військовослужбовців, зауважив: «На більшість запитань даються обґрунтовані від-

повіді. Однак є і такі запитання, на які пропагандисти не можуть дати відповіді, оскільки не мають офіційної інформації⁹. У словах начальника політуправління Київського військового округу неважко простежити розгубленість політпрацівників КВО, які не могли переконати військово-службовців у виправданості покладеної на них місії.

Конкретнішим був у своїх судженнях керівник Особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Київському військовому округу генерал-майор А. Шурепов, який інформував ЦК КПУ про настрої військовослужбовців. Не залишилася поза його увагою думка офіцера 2-го окремого важкого бомбардувального авіаційного корпусу інженер-майора Л. Д. Суртаєва, який, нехтуючи проведеними пропагандистськими заходами, заявив: «Нашому уряду нема чого робити. Втручаються не у свої справи. Нехай чехи самі як хочуть, так і розбираються»¹⁰. Інший авіатор, старший технік з авіаційного і спеціального озброєння 1006-го важкого бомбардувального авіаційного полку капітан Ю. Д. Левін у колі офіцерів сказав: «Немає чого нам лізти у внутрішню політику інших. Нам треба на свої дірки латки ставити»¹¹.

Додав клопоту Особливому відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Київському військовому округу й лікар однієї з військових частин, що базувалася в м. Броварах поблизу Києва, В. Малинкович. 21 серпня 1968 р. він категорично відмовився виконувати свій «інтернаціональний обов'язок». Звертаючись до замполіта частини, В. Малинкович заявив, що в цій акції не братиме участі, оскільки вважає, що це злочин і порушення міжнародного права. Вочевидь, не бажаючи надавати вчинку В. Малинковича широкого розголосу, командування КВО після численних допитів, залякування розстрілом вирішило розв'язати справу меншою кров'ю. Після суду офіцерської честі його було назавжди відраховано з армії¹². Високі резолюції на вказаному документі показали, що вище політичне керівництво України не було готове до такої реакції з боку військово-службовців, насамперед, офіцерського складу. Ознайомившись із інформацією, підготовленою начальником Особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по КВО генерал-майором А. Шуреповим, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест доручив командувачу Київського військового округу В. Г. Куликову доповісти про вжиті заходи¹³. Неважко передбачити, які саме заходи могли вжити спецслужби, що працювали при Київському військовому округу.

Останні ретельно вивчали кореспонденцію, яка надходила з військових з'єднань і частин, розквартированих у Чехословаччині. Навіть окремі витяги з листів можуть показати ті почуття, які переживали військово-службовці. Наведемо лише декілька з них: «...Живемо в лісі, в наметах. Усе так само блокуємо військове містечко. Усе так само отримуємо

образи («Окупанти!», «Загарбники!»), погрози («Забирайтеся додому!» та ін.)». «...Я животію в ЧССР. Як ти знаєш, нашому брату тут погано. Чехи називають нас окупантами, нахабно в очі говорять: навіщо приїхали, забирайтеся звідси поки цілі. Був у місті Остраві, туди краще не їздити: кидають камінням, тухлими яйцями, навіть стріляють...»¹⁴.

Подібні судження серед колег, у приватних листах до рідних не залишалися без відповідних наслідків. Редактор української редакції радіо «Свобода» В. Зілгалов на сторінках інформаційного культурно-політичного щоквартальника для українців у Чеській Республіці «Пороги» 1998 р. розповів про життєві негаразди, які пережив його дядько, котрий дозволив собі у спілкуванні з чехами кинути фразу про те, що «Україна окупована вже п'ятдесят років»¹⁵. Наведені факти аж ніяк не були перебільшенням. Щоб переконатися в цьому, достатньо звернутися до спогадів однієї з ключових військових фігур в операції 1968 р. в Чехословаччині генерала О. М. Майорова. Навіть виправдовуючи проведену акцію, він не міг не визнати того, що реакція військовослужбовців була досить складною і суперечливою. Політпрацівники все частіше доповідали про «нездорові настрої» серед солдатів і офіцерів¹⁶.

Характеризуючи протестні настрої серед військовослужбовців строкової і надстрокової служби, рядових і офіцерів запасу 1968 р., не можна залишити поза увагою й численні відмови запасників від участі у військових зборах, призовників — від виконання свого військового обов'язку. Так, секретар Хмельницького обкому КПУ К. Яновицький повідомляв про відмову капітана запасу, члена КПРС, працівника автопідприємства 22021 м. Хмельницького Л. Кичатого відбути до військової частини. Інші військовозобов'язані С. Розведський (м. Хмельницький) та І. Шевчук (м. Старокостянтинів) зробили так само, хоча й пояснювали своє рішення релігійними мотивами¹⁷. Категорично відмовилися 25 серпня 1968 р. виїхати у спецвідрядження до ЧССР у складі сформованого за рішенням Уряду СРСР військово-експлуатаційного відділення Придніпровської залізниці члени КПРС, помічники чергового по Запорізькому відділенню В. Огурцова та І. Черкез. Справу щодо їхньої «політичної незрілості» розглядав Запорізький обком КПУ¹⁸.

Серйозне невдоволення серпневою акцією 1968 р. спостерігалось не лише в середовищі військовослужбовців, які були змушені, в більшості своїй попри власну волю, виконувати поставлені перед ними завдання. Неоднозначною, далекою від офіційних трактувань була думка і цивільного населення України, яке довідувалося про події у Чехословаччині в основному за повідомленнями офіційних засобів масової інформації. Уже в перші дні після окупації Чехословаччини негативне ставлення до зазначеного кроку радянського керівництва висловили громадяни ЧССР,

які перебували на території України, брали участь у реалізації економічних, культурних, освітніх програм. Зокрема, не залишалася непоміченою позиція Генерального консула ЧСРС у м. Києві Й. Горака, який на зустрічах з українськими громадянами стверджував, що введення союзницьких військ на територію Чехословаччини є окупацією, яка принижує національну гідність 14-мільйонного населення ЧСРС. Інформуючи про це ЦК КПРС 25 вересня 1968 р., перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест просив розглянути питання про відкликання Й. Горака з посади керівника дипломатичного представництва ЧСРС у м. Києві¹⁹.

Солідарність зі своїм народом висловила група чехословацьких фахівців, що працювала в локомотивному депо станції Київ-Пасажирський Київського відділення Південно-Західної залізниці. У день опублікування заяви ТАРС про введення військ вони відмовилися приступити до роботи, а після відвідання чехословацького консульства керівник групи, член КПЧ з 1945 р. Яромир Кринес заявив, що чехословацький уряд не звертався з проханням про введення військових підрозділів збройних сил країн Варшавського договору на територію Чехословаччини. Наступного дня вони прибули на підприємство о 8 годині ранку, але протягом двох годин до роботи не приступали. Майстер Карел Гумчал заявив, що вночі вони слухали радіопередачу, з якої довідалися, що радянські війська, увійшовши в Чехословаччину, поводять себе як гітлерівські окупанти. «Цього чехословацький народ ніколи не вибачить», — сказав він²⁰. До радикальніших заходів вдалося 18 чехословацьких студентів, які перебували на відпочинку в серпні 1968 р. в с. Приморському Кілійського району Одеської області. Довідавшись про введення військ країн Варшавського договору, вони вийшли на вулиці курорту з гаслами «Смерть радянським окупантам!», писали та розповсюджували листівки аналогічного змісту серед відпочиваючих²¹.

Творча інтелігенція України, у переважній більшості, вітала реформаторський курс чехословацького керівництва, вбачала в ньому шлях для розширення демократичних процесів в Україні, єдину можливість для інтелектуальної свободи. Публікації останніх років дозволили глибше з'ясувати політичні вподобання творчої еліти України. Зокрема, на своєрідний дискусійний клуб перетворилася Спілка письменників України, в якій годинами точилися розмови щодо Чехословаччини, висловлювалися далекі від офіційних думки.

Для зняття напруги серед письменників перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест запросив наприкінці травня 1968 р. близько сорока літераторів на теплохідну прогулянку по Дніпру, впродовж якої відбувалася масована ідеологічна обробка представників секретаріату та правління СПУ. Ось що писав про цей захід П. Ю. Шелест: «Були

відверті, але водночас і гострі питання, бесіда відбувалася при взаємному розумінні всіх непростих питань. Треба й у майбутньому більше мати з ними контактів, допомагати їм розбиратися в складних питаннях зовнішньої і внутрішньої політики, соціальних, національних, духовних питаннях, безумовно, розумніше тактично направляти їхню творчу діяльність. Багато виникло питань про події у Чехословаччині — ця тема їх дуже цікавила й тривожила. Вважаю, що зустрічі в такій обстановці і породжують взаємну довіру, і викликають на відверті розмови»²².

Однак українські письменники, вислухавши аргументи лідера ЦК Компартії України, продовжували зберігати щодо Чехословаччини власну думку. Останнє яскраво підтвердила доповідна записка до ЦК КПУ за № 987/16 від 4 березня 1969 р. голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів України В. Нікітченка. Серед «серйозних ідеологічних збочень» керівник спецслужби республіки називав «тенденційне ставлення ряду членів СПУ до подій у Чехословаччині». Не обійшов своєю пильністю В. Нікітченко і таких літературних авторитетів, як О. Гончар та Л. Новиченко.

Прагнучи максимально унеможливити негативні наслідки від висловів товаришів по перу, секретаріат і партком СПУ вдалися до низки заходів, що доводили б лояльність письменників. Доповідаючи вищому політичному керівництву республіки, заступник завідувача відділу культури ЦК Компартії України Д. Цмокаленко писав: «Щодо деякої пасивності окремих письменників під час найгостріших подій у Чехословаччині відділ культури ЦК КП України мав розмову з секретарем парткому СПУ т. Козаченком. Після розмови газета «Літературна Україна» організувала ряд виступів, у яких гостро засуджувалися підступи імперіалістичної реакції. Що ж до позиції тт. Новиченка і Гончара, то вона не викликає сумнівів. Т. Новиченко кілька разів відкрито виступав із рішучим осудом дій чехословацької контрреволюції, зокрема й на останньому пленумі СПУ. Т. Гончар підписав відкритий лист до чехословацьких письменників, у якому висловлюється чітка позиція в цьому питанні всіх радянських літераторів»²³.

Щодо принципової позиції «усіх радянських літераторів» Д. Цмокаленко явно погрішив проти істини. Так, не захотів брати участь у загальному хорі засудження Чехословаччини письменник, лауреат Державної премії СРСР, автор твору «В окопах Сталінграда» В. П. Некрасов. Пізніше у процесі інспірованої проти нього кампанії письменнику пригадали також і підтримку «чехословацьких ревізіоністів»²⁴. Поет і перекладач Володимир Житник, який особливо цікавився чеською літературою, мав чимало друзів серед літераторів, журналістів ЧССР, відвідавши 1968 р. Прагу, назавжди залишив у своєму серці враження, що пізніше

стали сюжетом його вірша «Прага. VIII.1968». Особливо хвилюючими в ньому є такі рядки:

*«Місто з вежами, що вкарбувались у вись, —
мов крапки над найтоншою літерою,
наче сотні вітрильників разом зійшлись
і чекають попутного вітру.
Хто додумався танком пройтися по тобі?!
Хто посмів осквернити це місто?!
Б'ється в серце готичний, хоральний прибіл
б'ється чисто і урочисто...»²⁵.*

Отримати об'єктивну інформацію про події у ЧССР всіляко прагнув редактор молодіжних передач Дніпропетровського радіокомітету В. І. Заремба. Однак його спроби ознайомитися з україномовною газетою Чехословаччини «Нове життя», обговорити опубліковані в ній матеріали з колегами по роботі розцінювались як антирадянська вихватка і призвели до втрати молодим журналістом улюбленої роботи²⁶.

Для того, щоб з'ясувати, що насправді відбувалося в Чехословаччині, інженер Дніпропетровського металургійного інституту, автор кількох поетичних збірок М. Чхан звернувся до чехословацьких журналістів, які надіслали йому відповідні матеріали. Як наслідок — він потрапив у поле зору органів КДБ. До того ж перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ф. Ватченко 25 квітня 1968 р. доручив секретареві обкому КПУ з ідеологічних питань А. Я. Пашенку «особисто розібратися і доповісти»²⁷.

Неправильна оцінка подій у Чехословаччині стала одним із мотивів звинувачень на адресу наукового співробітника Інституту літератури АН України В. Іванисенка²⁸. 27 червня 1972 р. президія СПУ під головуванням Ю. Смолича виключила його з членів Спілки²⁹.

У повідомленні секретаря Полтавського обкому КПУ М. Губерського, який 30 серпня 1968 р., інформуючи ЦК Компартії України про відгуки населення на події у Чехословаччині, писав: «Окремі працівники Полтавської художньої майстерні висловлювали такі думки: «Чого нам треба було лізти в Чехословаччину? Там і без нас розберуться, самі вирішать як їм бути». Не допомогло і запевнення, що «Полтавський міськком партії вжив заходів до посилення роз'яснювальної роботи серед художників»³⁰. В іншому випадку відомий український художник В. Черніков звернувся до ЦК КПРС з листом, в якому закликав зайняти зважену й толерантну позицію щодо ЧССР³¹. Непересічність мислення призвела до виключення зі Спілки художників України 10 листопада 1968 р. А. Горської, Л. Семикіної, Г. Севрук. Останні хоча відкрито й не виступали проти політики СРСР щодо Чехословаччини, однак не могли і не бажали змиритися з

тією жорсткою та нічим невинуватою силою, яка нівечила як особистість, так і суспільство³².

Осередком вільнодумства залишалася Спілка кінематографістів України. Цікавими в цьому плані є спогади В. Крагліка, який у пориві почуттів надіслав один зі своїх творів — «Пісню про гайдамаків» — з присвятою особисто О. Дубчеку. Незабаром через газету «Руде право» він отримав подяку за такий подарунок. Проте з цього необхідні висновки зробили радянські спецслужби, які взяли В. Крагліка під особливу опіку. На захист свого товариша стали видатні майстри українського екрана Іван Миколайчук, Леонід Биков, які, користуючись власним авторитетом, надавали йому моральну та матеріальну підтримку, так чи інакше солідаризувалися з його поглядами³³.

Спілка журналістів України через професійні можливості була краще поінформована про події у Чехословаччині. Зокрема, власний погляд на цю проблему мали журналісти газети «Радянська Україна» А. Друкаренко й І. Кухар. Про це «поспішив» повідомити відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України А. Донець, якого особливо вразило, що в приватній розмові А. Друкаренко заявив: «...СРСР — це жандарм у рамках соціалістичної системи, який пригноблює, змушує йти своїм шляхом інші народи соціалістичних країн»³⁴. Не залишилися непоміченими для вищого політичного керівництва та спецслужб погляди випускника Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, редактора республіканського видавництва «Молодь України» М. Малаша. У листі братові, токареві Дніпропетровського заводу металургійного устаткування, від 24 березня 1968 р., М. Малаш писав: «Цікаві діла в Чехословаччині. Наші газети в основному мовчать, але там є чимало нового. Про це я довідуюсь з радіо. Чехословацькі газети в Києві теж не продаються, хоча раніше були завжди. Немає і югославських, бо ті теж пишуть про все, що відбувається в Чехословаччині. Правда, газета «Нове життя», що виходить у Чехословаччині українською мовою, прийшла Кореневичу, який її виписує. Спочатку — без вкладиша, а тепер оце — повністю. Будемо вірити, що й у нас скоро буде якась буча. Коли б швидше, а то далі так жити не можна. Імперія розпадається, і буде добре, якщо й Україна скаже своє слово проти цієї імперії»³⁵.

Як окупацію розглядав вторгнення до ЧССР літературний працівник редакції газети «Черкаська правда», майбутній лауреат Шевченківської премії В. Захарченко. Прослуховуючи зарубіжні радіостанції, опрацьовуючи газету «Нове життя», журнал «Дружно вперед», він повністю переконався, наскільки неправдивою і тенденційною була радянська пропаганда³⁶.

У різних прошарках української інтелігенції — серед учителів, лікарів, інженерів — знайшлося багато незалежно мислячих людей, здатних не лише самостійно аналізувати події, що відбувалися, а й намагатися чесно ділитися своїми думками з іншими. Учитель фізики Вахнівської середньої школи Липовецького району Вінницької області О. Г. Бубела тиск СРСР на Чехословаччину сприйняв як власний незгасаючий біль. Ось що пише з цього приводу його учень В. Турбовець: «На все моє життя однією яскравою сценою запам'яталася подія, що суттєво вплинула на моє подальше життя. Цього весняного ранку 1968 року ми, учні 9-В класу, прийшли в фізкабінет, що містився в південному крилі школи на другому поверсі, і за кафедру вийшов наш учитель О. Г. Бубела. Він попросив у нас вибачення, що змушений відступити від теми уроку фізики, але події в світі вимагають адекватної реакції. Сказавши, що він забере в нас не більше п'яти хвилин часу і впершись кулаками в кафедру, гостро засудив знахабнілих московських мілітаристів. Пам'ятаю його слова про те, що ніколи ще військова сила не вирішувала жодної проблеми, і що врешті-решт агресор жорстоко поплатиться за свої дії. Це був немовби грім серед ясного дня»³⁷.

Особливу стурбованість вищого політичного керівництва республіки й спецслужб викликало студентство. На початку вересня 1968 р. перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест переконував студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у справедливості й обґрунтованості акції країн Варшавського договору в ЧСРСР. Відсутність відкритої дискусії дала підставу лідеру КПУ вважати, що його ідеологічна місія була успішною. Однак на П. Шелеста чекало відверте розчарування. Звернімося до сторінок його щоденника: «На другий день після зустрічі я отримав листа лайливого, образливого змісту на свою адресу. Чому я, мовляв, лізу до студентів, що я про Чехословаччину говорив неправду, а по Союзу і республіці прикрасив стан справ. Тон записки був не лише зухвалий, але й образливий не тільки для мене особисто, але й для нашої системи. Мені було до болю прикро, неприємно, я тривалий час перебував під враженням цієї зухвалості. Записка була написана українською мовою, у віршованій формі. Підпис: «Студенти слухали тебе»³⁸.

Листа першому секретареві ЦК КПУ можна було би вважати одиначним, не вартим уваги випадком, якби не інші факти, які спостерігалися в студентському середовищі. Наприклад, 18 вересня 1968 р. до студентів того ж університету надійшло звернення за підписом «Голос народу», в якому їх закликали взяти приклад із чехословацьких студентів, що залишили аудиторії і мужньо виступили проти диктатури³⁹.

Неспокійною була ситуація не лише у вищих навчальних закладах великих адміністративних, наукових і культурних центрів, а й навіть у

ВНЗ, технікумах, професійно-технічних училищах провінційних міст. Так, у лютому 1969 р. ректор Кременецького педагогічного інституту Тернопільської області М. Л. Бригінець на партійному активі, присвяченому ознайомленню з листом ЦК КПРС про події у Чехословаччині, прилюдно запитував: «Як нам бути із студентами, як пояснювати їм події в Чехословаччині? Адже вони слухають закордонне радіо, яке неправильно тлумачить самоспалення студента Яна Палаха»⁴⁰.

Із метою встановлення необхідного контролю над вищими навчальними закладами політичне керівництво республіки рекомендувало обкомам партії провести розширені партійні збори за участю професорсько-викладацького складу ВНЗ і студентського активу. Так, у м. Львові, де налічувалося більше 100 тисяч студентів, на подібних партійних зборах були прийняті такі трафаретні рішення: «Систематично відвідувати збори в студентських колективах, бувати в усіх гуртожитках у вечірні години, цікавитися проведенням вечорів відпочинку та інших масових заходів молоді, глибше вивчати стан побуту, громадського харчування студентів». А головне: «...було вказано на необхідність давати чіткі та зрозумілі відповіді на всі питання, що цікавлять студентську молодь у зв'язку зі згаданими [чехословацькими. — *Авт.*] подіями»⁴¹.

Акцентуючи увагу на позиції наукової, творчої інтелігенції, студентства, які завжди виявляли незалежність думки, одночасно зазначимо, що не стояли осторонь і українські робітники. Як відзначав доктор історичних наук В. Сергійчук, під збільшувальне скло рад робітничої честі за невідповідність поглядів офіційній точці зору на події у Чехословаччині лише в Луганській області потрапили робітники шахт «Садово-Хрустальна» — Ю. Г. Ростокін, № 63 — Л. Д. Єльцев, «Суходольська» № 1 — В. І. Шерепа, «Центральна» — А. М. Шкляр, № 10 імені Артема — М. М. Абраменко, робітник очисного забою шахти «Чорноморка» В. І. Лановський, забійник шахти № 68 А. М. Рунчак, тракторист тресту «Лисичанськвугілля» Є. Єрмаков, маляр НВД-4 Луганського відділення Донецької залізниці К. М. Карюкін⁴².

Робітники Молочанського меблевого комбінату Запорізької області за поданням обкому Компартії України одноставно засудили свою колегу В. Сулименко, яка визнала, що західним радіостанціям вона довіряє значно більше, ніж радянським засобам масової інформації⁴³. Так само розглядалися в Запорізькій області аналогічні справи робітників абразивного комбінату В. Наймана та конструкторського бюро «Прогрес» І. Якушевича⁴⁴.

Зі спецповідомлень органів КДБ при Раді Міністрів УРСР довідуємося про численні випадки розповсюдження листівок у м. Києві наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. Найбільшу їх кількість було вияв-

лено в студентських аудиторіях. У результаті цього серед іншого практично в усіх ВНЗ України було встановлено жорсткий перепускний режим.

Листівки поширювалися і в Черкаській області. Біля входу до Уманського педагогічного інституту 22 серпня 1968 р. було виявлено листівку такого змісту: «Ганьба агресії в Чехословаччині». Тоді ж в м. Умані виявлено ще одну листівку з текстом: «Свобода — так, танки — ні»⁴⁵. У м. Нововолинську Волинської області 26 серпня 1968 р. на приміщеннях ринку, управління шахти № 4 та ресторану «Шахтар» були написані вугіллям такі гасла: «Смерть кремлівським бюрократам! Руки геть від Чехословаччини!» та «Смерть радянським окупантам!»⁴⁶.

У м. Чернівцях у приміщенні університету, в під'їздах будинків на вулицях Українській, Леніна, Міцкевича, Шевченка, провулку Українському у вересні 1968 р. були розповсюджені листівки, які давали наступні оцінки подіям у Чехословаччині:

«Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал наклепів на народ, Комуністичну партію, органи друку та молодь соціалістичної Чехословаччини. Намагаючись звести наклеп на партійних і державних діячів ЧССР, радянська пропаганда використовує брудні плітки й домисли, в черговий раз демонструючи давнішні прийоми шантажу і погроз. Із продажу вилучено газети найбільших Комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії!»

«Події в Чехословаччині доводять, що купка осіб, яка захопила владу в нашій країні й партії, заради збереження свого панівного становища продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їхні авантюристичні дії знову втягнули світ у жахи холодної війни, зірвали підписання договору про нерозповсюдження ядерної зброї і викликали небувалий до цього часу розкол у комуністичному русі. Геть, зганьбившу нашу країну, політику авантюристів!»

«Товариші! Подальший розвиток соціалізму в ЧССР загрожував панівному становищу партійної верхівки КПРС, нездатної забезпечити розвиток соціалізму шляхом демократії і свободи. Керівництво КПРС для виправдання агресії в Чехословаччині вигадало міф про контрреволюцію. Геть реакційну верхівку КПРС — душителя свободи соціалізму!»⁴⁷.

Навіть побіжний аналіз тексту вказаних листівок свідчив, що їхній автор представляв високоосвічені кола українського населення, добре орієнтувався в нюансах зовнішньої політики СРСР. Такої ж думки дотримувалися і радянські спецслужби. Так, Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Чернівецькій області шукало автора, насамперед, у колах наукової, творчої інтелігенції, серед студентства⁴⁸.

На території західних областей України поширювалися також листівки чеською і словацькою мовами, здебільшого виготовлені в ЧССР.

В одній з них, за 1969 р., зазначалося: «Наближається сумна річниця ганебної окупації нашої дорогої батьківщини військами так званих друзів! Колабораціоністи на чолі з Гусаком, Индрою, Кольдером та іншими їм подібними зрадниками намагаються одурманити чеський і словацький народи, легалізувати окупацію 21 серпня як цілком відповідне і необхідне втручання «наших друзів». Тому треба було видалити з державного керівництва і громадського життя тих осіб, які до останнього часу опиралися і ціною власної безпеки і втрати суспільного становища хотіли перешкодити цьому. Ці народні герої нашого народу на чолі з Крігелем, Пахмоном, Затопеком, Гавелом та іншими гордо заявили про себе, безстрашно стали в перші ряди опору проти сваволі продажних душ Штроугалової й Аусперової кліки і героїчно захищають святу правду щодо дійсної мети незваних гостей. Наші народи не забудуть про самопожертву наших дорогих синів Яна Палаха та Яна Заяца. Їхня самопожертва не повинна бути забутою»⁴⁹.

Вище політичне керівництво та спецслужби не могли не відзначити помітного поживлення в середовищі української діаспори у світі. Насамперед, йшлося про активність української громади в Чехословаччині, яка не лише підтримала демократичні перетворення партійно-державного керівництва ЧССР, а й виступила однією з найревніших їх прибічників. Висвітлюючи ці питання, С. В. Віднянський та Р. М. Постоловський на переконливих прикладах доводять, що українське населення Чехословаччини прагнуло в усіх сферах політичного, економічного, культурного життя підтримати реформаторів⁵⁰.

На з'ясування чехословацьких питань була зорієнтована зарубіжна українська інтелектуальна думка. Зокрема, українські часописи зі своїми коментарями передруковували відозви і статті відомого російського правозахисника А. Т. Марченка, що дозволив собі кинути виклик правлячому режимові⁵¹. У чехословацьких виданнях «Дукля», «Дружно вперед», «Нове життя» друкувалися твори українських дисидентів⁵². Свої аналітичні дописи оприлюднював М. Прокоп, який намагався узагальнити уроки, які могла б винести Україна з чехословацьких подій⁵³. Принципову позицію науковця і публіциста висловлював А. Камінський, який наголосив, що процеси, які відбувалися в ЧССР, були єдиним шансом, який давала практика соціалістичному табору європейських країн для реформування і входження у світове співтовариство⁵⁴. Цієї думки притримувалися також учасники III з'їзду Світової антикомуністичної ліги, який відбувався в Таїланді 3–8 грудня 1969 р. У прийнятій ними резолюції зазначалося, що придушення ініціатив керівництва ЧССР є ні чим іншим як знаменом нового етапу реакції у країнах соціалізму⁵⁵.

Звісно, при цьому не обходилося без перебільшень. Зокрема, в історичній і політологічній літературі істотно переоцінювалася роль

П. Ю. Шелеста в постановці й реалізації заходів із придушення «Празької весни»⁵⁶. Навіть сприймаючи його як впливового політика, не можна не наголосити, що всі принципові рішення приймалися вищим партійно-державним керівництвом у Москві, і перший секретар ЦК Компартії України був лише їх активним виконавцем⁵⁷.

Хибно також вважати, що деякі українські зарубіжні організації, перебуваючи під впливом вищого політичного керівництва СРСР і УРСР, не мали свого власного погляду на перебіг чехословацьких подій. Яскравим прикладом цього можуть бути гострі дискусії у Товаристві об'єднаних українських канадців (ТОУК). 20 вересня 1968 р. пленум крайового комітету ТОУК категорично виступив проти окупації Чехословаччини. Особливо гостро висловилися щодо цього А. Білецький, Ю. Солоненко, І. Хитренький, В. Хомин та інші. Незважаючи на те, що під впливом ЦК КПРС, ЦК Компартії Канади і особисто Генерального секретаря ЦК КПСУ Каштана вдалося дезавувувати деякі прийняті резолюції, сам факт обговорення цього питання Товариством мав широкий резонанс не лише серед українців Канади, а й в українській спільноті інших зарубіжних країн⁵⁸.

Під впливом чехословацьких подій 1968 р. на якісно новий рівень піднявся громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви. Принципово нові підходи чехословацького керівництва до свободи віросповідань, відновлення греко-католицької церкви в ЧССР 1968 р., повернення храмів і культового майна стало своєрідним сигналом для католиків східного обряду України. Відразу після постанов, прийнятих чехословацькою законодавчою і виконавчою владою, з геометричною прогресією зростала петиційна кампанія, під час якої духовництво та віруючі УГКЦ вимагали скасування рішень поспішно зібраних і неканонічних соборів у Львові (1946 р.) і Мукачеві (1949 р.), добивалися визнання УГКЦ легальною релігійною організацією, яка б могла забезпечити духовні потреби своїх віруючих. Почастішали випадки захоплення храмів, виходу священників із РПЦ, неприхованого виконання релігійних служб і треб. Навіть в офіційних документах, матеріалах патріархії РПЦ подібна активність віруючих нерозривно пов'язувалася з виходом із підпілля їхніх єдиновірців у Чехословаччині⁵⁹.

Утихомирення неприйнятної для партійно-державного керівництва СРСР громадської думки відносно подій у Чехословаччині здійснювалося різними методами — від профілактичних бесід в управліннях КДБ, перевірок на професійній основі до порушення кримінальних справ, які тягнули за собою тривалий термін ув'язнення.

Одним із засобів боротьби з інакодумством стало порушення кримінальних справ за 62 і 197 статтями КК УРСР. Крім того, у звину-

вачувальних висновках чільне місце посідало серед іншого «антирадянське трактування чехословацьких подій». Як приклад можна навести кримінальні справи викладача вищого військового навчального закладу Г. Алтуняна⁶⁰, правозахисника, генерала П. Григоренка⁶¹, доцента Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна Г. Дубовова⁶², літературного працівника редакції газети «Черкаська правда» В. Захарченка⁶³, заступника завідувача відділу пропаганди й агітації Черкаського обкому КПУ (звільненого із посади незадовго до порушення кримінальної справи) М. Ліхцова⁶⁴, вчителя з Житомирської області Д. Мазура⁶⁵ та ін.

Відаючи належне викладеним фактам, необхідно зазначити, що суспільна підтримка для Комуністичної партії СРСР і державної влади була дуже важливою, тому їй необхідно було сформувати позитивну громадську думку. Це було потрібно і для стабільності режиму, аби уникнути опору та критики, і для демонстрації західним країнам домінуючих настроїв.

Аби виправдати дії і втручання у внутрішні справи іншої країни, керівництво СРСР намагалося дискредитувати демократичні процеси в Чехословаччині. Ці процеси називалися «контрреволюцією», тлумачилися як «намагання відновити буржуазний лад».

Виявлені документи доказово свідчать, що події 1968 р. у Чехословаччині досить неоднозначно сприймалися в Україні. Обґрунтування введення військ до ЧССР викликало сумнів у колах української наукової, творчої інтелігенції, серед студентської молоді, робітників, селянства, духівництва, які вбачали в тискові на Чехословаччину відхід від принципів демократії, забезпечення прав і свобод людини⁶⁶.

Події 1968 р. у Чехословаччині певним чином сприяли підйому українського національного правозахисного руху, в якому через «Працьку весну» визрівала ідея можливості реальних змін у тоталітарній системі, що знайшло свій вияв у різноманітних формах невдоволень — від відкритого засудження окупації ЧССР до поширення листівок, прокламацій, здійснення інших протестних акцій.

Загалом події «Працької весни» стали важливим явищем суспільно-політичного життя Європи другої половини ХХ ст., однією з найсерйозніших політичних криз у соціалістичному таборі. Вони також вплинули на подальшу зовнішню і внутрішню політику СРСР та діяльність радянських репресивних структур.

Ідеї «Працької весни» неабияким чином вплинули на зародження, вже на новому витку історії, антиавторитарних ідей, що втілилися на практиці у 80-х рр. ХХ ст., призвели, зрештою, до зміни суспільного устрою в СРСР і країнах Східної Європи.

- ¹ Державний архів Тернопільської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 4014, арк. 19.
- ² Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. П-5, оп. 7, спр. 822, арк. 9–10.
- ³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 28, арк. 125.
- ⁴ Там само, спр. 28, арк. 106.
- ⁵ Там само, спр. 877, арк. 9.
- ⁶ Там само, спр. 391, арк. 24.
- ⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 877, арк. 105.
- ⁸ Галух А. В августе 1968 года советских солдат на чешской земле встречали с плакатами: «Оккупанты, убирайтесь вон!». *Факты и комментарии*. 2000. 19 авг.
- ⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 33, арк. 16.
- ¹⁰ Там само, спр. 31, арк. 141.
- ¹¹ Там само, арк. 142.
- ¹² Малинкович В. В августе 1968 года киевская интеллигенция промолчала. Как было разделано украинское шестидесятничество. *Киевские ведомости*. 2000. 16 окт.
- ¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 31, арк. 141.
- ¹⁴ Там само, спр. 33, арк. 132.
- ¹⁵ Зілгалов В. Празька весна. *Пороги*. 1998. № 3. С. 8.
- ¹⁶ Стыкалин А. С. Новое свидетельство о роли советского фактора в чехословацких событиях 1968 года (к выходу в свет мемуаров генерала А. М. Майорова). *Славяноведение*. 2001. № 1. С. 79.
- ¹⁷ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО), ф. 487, оп. 18, спр. 38, арк. 128.
- ¹⁸ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. П-102, оп. 4, спр. 537, арк. 51.
- ¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 27, арк. 12–13.
- ²⁰ Там само, спр. 32, арк. 4–5.
- ²¹ Там само, спр. 32, арк. 5.
- ²² Шелест П. Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М.: Edition q, 1995. С. 314.
- ²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 183, арк. 68.
- ²⁴ Там само, спр. 1044, арк. 59.
- ²⁵ Житник В. Прага. VIII. 1968. *Слов'янське віче — XXI століття*. 1998. № 3. С. 33–34.
- ²⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), м. Дніпро, спр. П-24613, т. 7, арк. 164.
- ²⁷ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 52, спр. 72, арк. 74.
- ²⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 590, оп. 1, спр. 803, арк. 129–135.
- ²⁹ Там само, спр. 872, арк. 38.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 40, арк. 143.
- ³¹ Шелест П. Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М.: Edition q, 1995. С. 316.
- ³² ЦДАМЛМ України, ф. 581, оп. 2, спр. 302, арк. 39.
- ³³ Краглік В. Як я вітав Празьку весну і став дисидентом. *Зона*. 1992. № 3. С. 99–101.
- ³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 342, арк. 135.
- ³⁵ Там само, спр. 64, арк. 38–39 зв.
- ³⁶ ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12237-ФПД, т. 1, арк. 26–33.

- ³⁷ Турбовець В. Громадянин. *Липовецькі вісті (громадсько-політичний тижневик Липовецької районної державної адміністрації Вінницької області)*. 2001. 3 липня.
- ³⁸ Шелест П. Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М.: Edition q, 1995. С. 404.
- ³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 64, арк. 59–60.
- ⁴⁰ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 4105, арк. 24.
- ⁴¹ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. П-3, оп. 10, спр. 248, арк. 2.
- ⁴² Сергійчук В. Празька весна та її відгомін в Україні. *Український світ*. 1998. № 4–6. С. 38.
- ⁴³ ДАЗО, ф. П-102, оп. 4, спр. 566, арк. 42.
- ⁴⁴ Там само, спр. 537, арк. 43.
- ⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 38, арк. 62–63.
- ⁴⁶ Там само, спр. 64, арк. 55.
- ⁴⁷ Там само, арк. 56–57.
- ⁴⁸ ГДА СБ України, м. Чернівці, спр. П-3658, арк. 2, 104.
- ⁴⁹ Там само, спр. 256, арк. 18.
- ⁵⁰ Віднянський С. В., Постоловський Р. М. Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968–1969 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ. 1997. Вип. 6, С. 54–66.
- ⁵¹ Марченко А. Т. Відкритий лист до комуністичних газет. *Сучасність*. 1968. № 11. С. 114–118.
- ⁵² Неврлий М. Слов'янський контекст шістдесятництва. *Сучасність*. 2000. № 1. С. 103.
- ⁵³ Прокоп М. Лекція чехо-словацької революції. Спроба перших підсумків. *Сучасність*. 1968. № 11. С. 62–74.
- ⁵⁴ Камінський А. «Жовтневий» аспект «Празької весни». *Сучасність*. 1974. № 10. С. 96–105.
- ⁵⁵ На оборону культури та її діячів на Україні. *Сучасність*. 1970. № 5. С. 60–62.
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 159, арк. 46–47.
- ⁵⁷ Див.: Дмитрук В. І. Перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест в чехословацьких подіях 1968 року. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей*. Київ: Рідний край, 2001. Вип. 12. С. 70–79.
- ⁵⁸ Кравчук П. Без недововок: Спогади. К.: Літературна Україна, 1995. С. 125–126.
- ⁵⁹ Див. докладніше: Дмитрук В. І. Вплив подій у Чехословаччині на активізацію релігійного життя греко-католиків в Україні наприкінці 60-х рр. XX ст. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* Київ, 2005. Вип. 29. С. 204–213.
- ⁶⁰ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 032915.
- ⁶¹ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 24994-П.
- ⁶² ГДА СБ України, м. Кропивницький, спр. 12541-П.
- ⁶³ ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12237-ФПД.
- ⁶⁴ Там само, спр. 12239-ФПД.
- ⁶⁵ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 29792-П.
- ⁶⁶ Див. докладніше: Дмитрук В.І. Україна не мовчала: Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. Київ, 2004. 314 с.; Дмитрук В. І. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2. С. 7–37; Dmytruk W. Der “Prager Frühling” und seine Folgen in der Ukraine. *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. Beiträge. Böhlau-Verlag–Köln–Weimar–Wien, 2008. S. 941–959; Дмитрук В.І. Возрастаніе протестных настроений среди населения Украины в связи с событиями

1968 года в Чехословакии. «Пражская весна» 1968 года и советские республики. Реакция власти и общества: Сборник научных статей. Москва–Грац–Вена–Ставрополь–Ростов-на-Дону: Изд-во Ставропольского государственного университета, 2009. С. 62–90; Дмитрук В. І. «Празька весна» 1968. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 484–485.

REFERENCES

1. Dmitruk, V.I. (2009). Vozrastanie protestnykh nastroyeniya sredi naseleniya Ukrainy v svyazi s sobytiyami 1968 goda v Chekhoslovakii. *Prazhskaya vesna 1968 goda i sovetskie respubliki. Reaktsiya vlasti i obshchestva*. Moskva–Grats–Vena–Stavropol–Rostov-na-Donu: Izd-vo Stavropolskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
2. Dmytruk, V.I. (2001). Pershyi sekretar TsK KPU P.Iu.Shelest v chekhoslovatskykh podiiakh 1968 roku. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 12, 70–79 [in Ukrainian].
3. Dmytruk, V.I. (2004). *Ukraina ne movchala: Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 roku v Chekhoslovachchyni*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
4. Dmytruk, V.I. (2005). Vplyv podii u Chekhoslovachchyni na aktyvizatsiiu relihiinoho zhyttia hreko-katolykiv v Ukraini naprykintsi 60-kh rr. XX st. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 29, 204–213 [in Ukrainian].
5. Dmytruk, V.I. (2008). Prazka vesna i Ukraina. *Z arkhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2, 7–37 [in Ukrainian].
6. Dmytruk, V.I. (2011). Prazka vesna 1968. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 8). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Dmytruk, W. (2008). Der Prager Frühling und seine Folgen in der Ukraine. *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Beiträge*. Böhlau–Verlag–Köln–Weimar–Wien [in German].
8. Galukh, A. (2000). V avguste 1968 goda sovetskikh soldat na cheshskoy zemle vstrechali s plakatami: Okkupanty, ubiraytes von! *Fakty i kommentarii*, 19 avg. [in Russian].
9. Kaminskyi, A. (1974). Zhovtnevyi aspekt Prazkoi vesny. *Suchasnist*, 10, 96–105 [in Ukrainian].
10. Krahlik, V. (1992). Yak ya vitav Prazku vesnu i stav dysydentom. *Zona*, 3, 99–101 [in Ukrainian].
11. Kravchuk, P. (1995). *Bez nedomovok: Spohady*. Kyiv: Literaturna Ukraina [in Ukrainian].
12. Malinkovich, V. (2000). V avguste 1968 goda kievskaia intelligentsiya promolchala. Kak bylo razdelano ukrainskoe shestidesyatnichestvo. *Kievskie vedomosti*, 16 okt. [in Russian].
13. Marchenko, A.T. (1968). Vidkryti lyst do komunistychnykh hazet. *Suchasnist*, 11, 14–118 [in Ukrainian].
14. Na oboronu kultury ta yii diiachiv na Ukraini. *Suchasnist*, 5, 60–62 [in Ukrainian].
15. Nevryli, M. (2000). Slovianskyi kontekst shistdesiatnytstva. *Suchasnist*, 1, 103 [in Ukrainian].
16. Prokop, M. (1968). Lektsiia chekho-slovatskoi revoliutsii. Sproba pershykh pidsumkiv. *Suchasnist*, 11, 62–74 [in Ukrainian].
17. Serhiichuk, V. (1998). Prazka vesna ta yii vidhomin v Ukraini. *Ukrainskyi svit*, 4–6, 38 [in Ukrainian].
18. Shelest, P.Ye. (1995). ...*Da ne sudimy budete. Dnevnikovye zapisi, vospominaniya chlena Politbyuro TsK KPSS*. Moskva: Edition q [in Russian].

19. Stykalin, A.S. (2001). Novoe svidetelstvo o roli sovetskogo faktora v chekhslovatskikh sobytiyakh 1968 goda (k vykhodu v svet memuarov generala A. M. Mayorova). *Slavyanovedenie*, 1, 79 [in Russian].

20. Turbovets, V. (2001). Hromadianyn. *Lypovetski visti (hromadsko-politychnyi tyzhnevnyk Lypovetskoï raionnoi derzhavnoi administratsii Vinnytskoi oblasti)*, 3 lypnja [in Ukrainian].

21. Vidnianskyi, S.V., & Postolovskyi R.M. (1997). Ukraintsi Chekhslovachchyny v demokratychnomu rusi (1968–1969 rr.). *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 6, 54–66 [in Ukrainian].

22. Zhytnyk, V. (1998). Praha. VIII. 1968. *Slovianske viche XXI stolittia*, 3, 33–34 [in Ukrainian].

23. Zilhalov, V. (1998). Prazka vesna. *Porohy*, 3, 8 [in Ukrainian].

УДК 94(437.3)“1968”:930 (477)

Руслан Постоловський

канд. іст. наук, проф., зав. каф.
ректор Рівненського державного
гуманітарного університету
33028, Україна, Рівне, вул. С. Бандери, 12
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net

Андрій Слесаренко

канд. іст. наук, доц.
Рівненський державний гуманітарний університет
33028, Україна, Рівне, вул. С. Бандери, 12
E-mail: avsledarenko@ukr.net

«ПРАЗЬКА ВЕСНА» 1968 РОКУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті розглядається науковий доробок українських істориків щодо дослідження «Празької весни» 1968 року, а також відображення цих історичних подій у мемуарній літературі (мемуари П. Шелеста). Відзначається, що новий етап вивчення політичної історії Чехословаччини 1968 р., який започаткували після «оксамитової» революції 1989 р. чеські та словацькі історики, справив глибокий вплив на українську історичну науку. Великий науковий інтерес до історії Чехії та Словаччини другої половини ХХ ст. проявляють сучасні українські славісти академічних і вишівських центрів Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, Рівного, Чернівців. Серед досліджень вітчизняних істориків автори виділяють монографічні праці І. Короля, І. Вовканича, Р. Пилявця, статті С. Віднянського, С. Мотрук, Р. Постоловського, публікації про відлуння подій 1968 р. в Україні В. Дмитрука.

Ключові слова: Чехословаччина, «Празька весна» 1968 року, українська історіографія, мемуарна література.

Ruslan Postolovskyj

PhD in History, Professor, Head of Department
Rector of Rivne State Humanitarian University
12, Stepan Bandera Street, Rivne, 33028, Ukraine
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net

Andrij Slesarenko

PhD. in History, Associate Professor
Rivne State Humanitarian University
12, Stepan Bandera Street, Rivne, 33028, Ukraine
E-mail: avsslesarenko@ukr.net

THE PRAGUE SPRING 1968 IN CZECHOSLOVAKIA IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article deals with the scientific achievements of Ukrainian historians concerning the study of the Prague Spring in 1968, as well as the reflection of these historical events in memoir literature (memoirs of P. Shelest). The theme of the Prague Spring, its political defeat has always been given considerable attention in the Ukrainian historical Slavic studies. The influence on the Ukrainian historical science of a new stage in the study of the political history of Czechoslovakia in 1968, which began after the “velvet” revolution of 1989, was made by Czech and Slovak historians. Significant scientific interest in the history of the Czech Republic and Slovakia in the second half of the XX century show modern Ukrainian slavists of academic and university centers of Kyiv, Kharkiv, Lviv, Uzhgorod, Rivne, Chernivtsi, there were separate works, scientific articles, manuals and collective works.

Among the studies of domestic historians, the authors singled out the monographic works of I. Korol, I. Vovkanych, R. Pilyavets, articles by S. Vidnyansky, S. Motruk, R. Postolovsky, publications about the echo of events in 1968 in Ukraine V. Dmytruk.

The analysis of the national historiography of the Prague Spring shows that the understanding and interpretation of the events of fifty years ago by Ukrainian historians have undergone evolution. Departing from the Communist Party paradigm of anti-socialist rebellion and justifying the intervention of the states of the Warsaw treaty organization of the Soviet period, domestic scientists consider the phenomenon of the Prague Spring as an attempt of democratic transformation of the socialist system by the Czech and Slovak societies.

Keywords: *Czechoslovakia, the Prague Spring 1968, Ukrainian historiography, memoir literature.*

П'ятдесята річниця подій «Празької весни» актуалізує необхідність рефлексії наукових кіл та громадськості щодо спроби реформ комуністичної системи у Чехословаччині другої половини 1960-х — початку 1970-х років.

Темі «Празької весни», її політичній поразці завжди приділялась значна увага у вітчизняній історичній славистиці. Водночас вражає кіль-

кість усталених кліше та стереотипів стосовно подій у Чехословаччині другої половини 1960-х — початку 1970-х років та суперечливість і, часто, полярність думок в їх оцінці.

Радянська та чехословацька «офіційна історіографія» 70–80-х рр. ХХ ст. у випадках, коли історичний проміжок 1968 р. неможливо було обійти, узгоджувала свої праці з документом грудневого (1970 р.) пленуму ЦК КПЧ «Уроки з кризового розвитку в партії та суспільстві після XIII з'їзду КПЧ»¹. Ця «історія», написана під керівництвом «нормалізаторів» «Празької весни», повністю спотворювала цю сторінку чехословацької історії і стала збіркою канонізованих партійним керівництвом легенд. Представники офіційної історіографії намагались довести, що основними причинами «кризового розвитку ЧССР у 1968–1969 рр.» та появи доктрини «соціалізму з людським обличчям» була діяльність компартійних опортуністів і ревізіоністів, яких підтримували західні спецслужби.

Уся література цього спрямування відзначається однозначним поясненням подій 1968 р. у Чехословаччині як спроби зіштовхнути країну з правильного шляху побудови соціалізму. Так, виникнення вільної громадської думки навесні 1968 р. визначалось як контрреволюція, а Програма дій КПЧ (5 квітня 1968 р.) — як суто ревізіоністська. У такому трактуванні громадський рух «Празької весни» очолювався не інакше, як антисоціалістичними елементами, і був спрямований на розвал КПЧ та повернення в країну капіталізму. Відповідно, агресія з боку країн Організації Варшавського Договору (ОВД) оцінювалась як інтернаціональна допомога, завдяки якій Чехословаччина не зійшла із соціалістичного шляху розвитку. Такий погляд присутній у всіх спробах офіційних істориків викривити справжнє обличчя «Празької весни».

Безапеляційно возвеличуючи КПЧ, компартійні історики прагнули довести чужорідність реформаторських ідей О. Шіка, З. Млинаржа, Й. Сморковського, В. Прхліка, активістів Об'єднання колишніх політв'язнів — К-231, Клубу активних безпартійних (КАН), установчих комітетів соціал-демократичної партії для чехословацького суспільства. Бездумно вихваляючи правлячу партію, вони намагались виправдати дії окупаційних військ країн-членів ОВД і створити, насамперед у радянського народу, хибне уявлення про події 1968 р. у ЧССР.

У СРСР і, зокрема, в Радянській Україні, вивчення питання чехословацьких подій 1968 р. велось за наперед заданою схемою, коли вони характеризувались як криза в інтернаціональних, міжпартійних і побратимських зв'язках, унаслідок проникнення антирадянських елементів до лав партійних і державних органів у Чехословаччині. Найбільш активно радянська ідеологія тему «Празької весни» використовувала з метою

дискредитації так званого «міжнародного сіонізму». У 1978 р. видавництво «Політвидав» випустило працю Є. Євсєєва «Ідеологія і практика міжнародного сіонізму. Критичний аналіз». У цій роботі О. Шік, Л. Вацулік та інші провідні діячі «Празької весни» обвинувачувалися в отриманні коштів у межах операції з ліквідації соціалізму в ЧССР. Також наголошувалось, що галузь масової інформації та ідеології навесні і влітку 1968 р. стала однією з головних сфер діяльності сіоністів. Їм вдалося глибоко проникнути на телебачення, радіо, у пресу. У союзі чехословацьких письменників сформувалося активне контрреволюційне ядро на чолі з Е. Голдштюкером, одним з організаторів і керівників підпілля. Телебачення опинилося в руках Ї. Пелікана, також тісно пов'язаного з сіоністськими колами. На чолі редакцій газет і журналів, таких як «Літерарні лісти» («Literární listy»), «Студент» («Student»), «Праце» («Prace»), «Репортер» («Reporter»), стояли відомі своїми антисоціалістичними поглядами і настроями особи, активні функціонери підпілля².

Затиснута в схоластичні межі ортодоксального марксизму й «партійності», радянська славістика об'єктивну оцінку суспільно-політичному розвитку Чехословаччини кінця 1960 — початку 1970-х років навряд чи могла дати. Праці радянських дослідників через монополію заідеологізованого класово-марксистського підходу, зосереджуючись в основному на викритті «правого опортунізму», «ревізіонізму», «антисоціалістичних і антирадянських сил» періоду «суспільно-політичної кризи 1968–1969 рр.», висвітлювали процес «будівництва розвиненого соціалістичного суспільства в ЧССР»³. Духом боротьби з «контрреволюцією» та пропагандою успішної реалізації рішень XIV з'їзду КПЧ були найбільше пронизані збірники документальних матеріалів, політико-пропагандистська література й окремі «агітки» з історії новітньої Чехословаччини⁴. Зважаючи на об'єктивні причини, проблема «Празької весни» розглядалася суто з класових і партійних позицій, а події наступних двох десятиліть позбавлялися неупереджених оцінок.

Як правило, українські дослідники намагались оминати тему «Празької весни» і приділяли свою увагу побратимському співробітництву між СРСР та ЧССР на рівні регіонів, міст, трудових колективів, масових організацій⁵. При цьому більшість авторів керувалися тезою про те, що «співробітництво КПРС і КПЧ ... є вирішальним фактором зміцнення братерського союзу і дружби наших держав і народів»⁶.

Унаслідок «монополії на правду», що здійснювалася режимом через ЗМІ та історичну літературу, справа не могла дійти до критичного осмислення подій 1968 р., і замість розв'язання всієї проблематики громадськість отримувала однобокий і окреслений потребами «нормалізаторів» виклад. Відтак у працях цієї групи присутня суб'єктивна оцінка процесу розвитку «Празької весни».

Новий етап вивчення політичної історії Чехословаччини 1968 р., розпочатий після «оксамитової» революції 1989 р. чеськими та словацькими істориками, справив глибокий вплив на українську історичну науку.

Значний науковий інтерес до історії Чехії та Словаччини другої половини ХХ ст. проявляють сучасні українські славісти академічних і вишівських центрів Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, Рівного, Чернівців. У 1995–1997 рр. вийшли друком підручники для вишів В. Ярового (та за його редакцією), які досить переконливо заперечують оцінки і трактування радянської славістики⁷. Неупереджено висвітлюються події у Чехословаччині 1960–1980-х років у навчальних посібниках, підготовлених М. Крілем, Є. Пугачем, С. Страшнюком, Р. Постолювським, А. Чернієм і В. Чернієм⁸.

Об'єктивна й узагальнююча оцінка історичного розвитку країн Центрально-Східної Європи, зокрема Чехії та Словаччини і подій 1968 р., дана в ґрунтовному й інноваційному навчальному посібнику для гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів «Історія Центрально-Східної Європи» за редакцією проф. Л. Зашкільняка (Львів, 2001)⁹.

Серед найновіших підручників відзначимо праці харківських та вінницьких істориків: історію Словаччини та нариси історії Чехії¹⁰.

Підтвердженням нових наукових поглядів вітчизняних істориків-славістів на феномен «Празької весни», антитоталітарні опозиційні рухи, «оксамитову» революцію є збірник документів «Політичні кризи та анти-тоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50–80-ті роки ХХ ст.)» (укладачі С. Страшнюк, Є. Пугач), представлений у вигляді хрестоматії для вишів, на сторінках якого вперше в Україні оприлюднюються унікальні документи та свідчення очевидців подій 1968–1989 рр.: Програма дій КПЧ (5 квітня 1968 р.), маніфест «Дві тисячі слів для робітників, селян, службовців, вчених, митців, до всіх громадян» (27 червня 1968 р.), лист А. Індри, Д. Кольдера, А. Капека, О. Швестки та В. Біляка до Л.І. Брежнєва (3 серпня 1968 р.), лист президії Національних Зборів ЧССР до президії Верховної Ради СРСР (22 серпня 1968 р.), протокол зустрічі партійно-урядових делегацій Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини і СРСР (Москва, 24–27 серпня 1968 р.), лист Ф. Яноуха до Й. Смирковського (грудень 1973 р.), Проголошення Хартії 77 (1 січня 1977 р.), документ Хартії 77 «Соціальні та економічні права в Чехословаччині» (8 березня 1977 р.), Відозва Громадянського форуму (19 листопада 1989 р.), «Чого ми хочемо?» Програмні принципи Громадянського форуму (26 листопада 1989 р.), маніфест Клубу за соціалістичну перебудову «Оброда» (1 грудня 1989 р.), спогади О. Александрова, О. Дубчека, Т. Рейманової, Й. Смирковського, Ч. Цісаржа, Б. Шімона, В. Шілгана та ін.¹¹

Цінним історичним джерелом з історії «Празької весни» є, попри їхню контрверсійність, спогади першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста

«Справжній суд історії ще попереду»¹². Спогади, щоденники, документи, матеріали підготовлені до друку відомим істориком Ю. Шаповалом. Тема «Празької весни» 1968 р. займає понад 30 сторінок щоденника і залишає більше запитань, ніж відповідей, оскільки всі деталі, що можуть компрометувати радянське керівництво чи першого секретаря ЦК КПУ, ретельно приховані.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної славістики зробили такі дослідники, як С. Віднянський, Л. Зашкільняк, В. Яровий, А. Черній, Р. Постоловський, І. Вовканич, С. Мотрук.

С. Віднянський своїми працями не лише довів життєздатність української славістичної школи, а й відкрив перспективи для подальших досліджень. Заслужують на увагу його спроби простежити історичні зв'язки українського, чеського, словацького народів, показати шляхи для конструктивного політичного, економічного та культурного співробітництва¹³. Особливий інтерес становить розвідка С. Віднянського та Р. Постоловського «Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968–1969 рр.)»¹⁴. Її положення доводять, що українське населення ЧССР не тільки підтримало реформаторські ідеї, а й виступило їх активним і послідовним провідником.

В історіографічних статтях Р. Постоловський проаналізував основні тенденції досліджень «Празької весни» у Чехословаччині 1968–1969 рр. новітньою чеською та західною історіографією (англомовна історіографія)¹⁵. Відзначаючи, що за обсягом це чи не найбільший масив публікацій з новітньої історії, автор вказав на особливості сучасного стану вивчення проблеми чеськими і західними вченими.

Особливо слід відзначити працю І. Вовканича «Чехословаччина в 1945–1948 роках. Нарис історії перехідного періоду», в якій автор висвітлює причини політичних, соціально-економічних, державно-конституційних і етнополітичних суспільних змін у Чехословацькій Республіці, що призвели до поразки чехословацької демократії та встановлення тоталітаризму в 1945–1948 рр. У роботі наведено концептуальні засади дослідження суспільно-політичного розвитку, політичної трансформації Чехословаччини в зазначений період. Показано особливості державного будівництва та політичного становища у Словаччині в 1945 р. Описано зовнішньополітичні чинники повоєнної трансформації ЧСР, визначено роль СРСР у встановленні тоталітарного режиму в країні у лютому 1948 р.¹⁶ Ця розвідка допомагає зрозуміти характер передумов, у яких починали формуватись ідейні витоки «Празької весни»

Дискусійні аспекти подій «Празької весни» 1968 р., проблеми тлумачення їхньої сутності в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії досліджує у своїй праці С. Мотрук. Автор відзначає, що події 1968 р. в

Чехословаччині через свою непересічність перебувають у полі зору істориків, політологів, публіцистів, які прагнуть дати аргументовану оцінку, і цей процес ще дуже далекий від свого логічного завершення. С. Мотрук наголошує, що досвід суспільно-політичних процесів у Чехословаччині має особливе значення для розуміння сутності повоєнних режимів радянського зразка в країнах регіону та спроб їх демократичної трансформації¹⁷.

С. Мотрук також аналізує сучасне бачення досвіду суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у другій половині ХХ ст. загалом і подій 1948, 1968, 1989 рр. зокрема. Автор приділяє значну увагу еволюції оцінки зазначених подій у сучасній історіографії, що становить особливий інтерес для розуміння суті повоєнних режимів радянського зразка в країнах Центрально-Східної Європи і спроб їх демократичної трансформації. С. Мотрук, порівнюючи «Празьку весну» та «оксамитову» революцію, зазначає, що «Празька весна» стала великою публічною дискусією, яка спиралася на свободу слова і в якій громадська думка відіграла дедалі важливішу роль, тим часом як протестні настрої «оксамитової» революції зароджувались у доволі чутливому молодіжному середовищі, а не серед реформаторських прошарків КПЧ, тому ці настрої передбачали повну відмову від комуністичного минулого. Окремі роботи автора належать до перших спроб безпосереднього вивчення у вітчизняній науці феномена розвитку громадянського суспільства в Чехословаччині¹⁸.

Також необхідно відзначити роботу І.Короля ««Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості», у якій автор на основі архівних матеріалів усебічно розкриває причини, хід і перебіг чехословацьких подій 1968 р., їх вплив на країни Центральної та Південно-Східної Європи¹⁹.

Про дії військових частин і з'єднань збройних сил СРСР під час підготовки та проведення воєнних операцій з придушення «Празької весни» на території Чехословаччини в 1968 р. (закодована назва «Дунай») йдеться в книжці військового історика Р. Пилявця²⁰. Автор зазначає, що о 23-й годині 20 серпня війська СРСР, Польщі, Угорщини, НДР і Болгарії загальною чисельністю до 500 тис. чол. (у першому ешелоні — 250 тис.) з 5 тис. танків і БТР-ів у 18 місцях перетнули чехословацький кордон. На першому етапі операції головна роль належала повітрянодесантним військам. Головні цілі вторгнення були досягнуті вже через добу. Протягом першої половини дня 21 серпня частини ЧНА, які і не робили спроб чинити організований опір, були нейтралізовані, і вся мережа доріг і комунікацій опинилася під контролем військ вторгнення. За 48 годин 24 дивізії вторгнення повністю окупували територію Чехословаччини.

У зв'язку зі стабілізацією до 10–11 вересня обстановки в Празі та інших великих містах країни радянські війська були виведені зі столиці,

багатьох міст і населених пунктів і розмістилися у спеціально відведених місцях дислокації. Однак союзні війська залишалися на території Чехословаччини. Приводом для продовження їхнього перебування в ЧССР була не тільки внутрішньополітична напруженість і нестабільність усередині країни, а й підвищена активність військ НАТО поблизу чехословацьких кордонів. Лише 16 жовтня між урядами СРСР і ЧССР було підписано договір про умови тимчасового перебування радянських військ у Чехословаччині. На території країни створювалася Центральна група військ. Чисельність її військ мала складати не більше 130 тис. чол. Підписання договору стало одним з головних воєнно-політичних результатів акції військ п'яти держав. 17 жовтня 1968 р. розпочалося поетапне виведення союзних військ з території країни, яке завершилося до середини листопада²¹.

Однією з перших спроб комплексного аналізу розвитку демократичного руху в Чехословаччині є праця Ю.Терешка «Демократичний рух у Чехословаччині 1945–1968 рр.»²². У роботі на основі великого масиву літератури та джерел дослідник проаналізував основні закономірності діяльності демократичного руху, критично оцінив методи діяльності і тактики чеських і словацьких громадсько-політичних організацій та їхніх лідерів. Значну увагу приділив дослідженню політичних концепцій і доктрин, що впливали на розвиток демократичного руху.

У роботі І.Десятничука проаналізовано особливості становлення елементів громадянського суспільства в Чехословаччині періоду «Працької весни». Автор визначив передумови та фактори демократизації, вплив партійно-державних та громадських інститутів на суспільно-політичне життя держави. Охарактеризовано значення свободи слова та роботи засобів масової інформації у зростанні суспільної активності громадян. Обґрунтовано вагоме місце в утвердженні громадянського суспільства соціальних рухів інтелігенції, робітників, студентів²³.

Дослідник І. Філіпчук розкрив передумови, причини та етапи формування ідеології «Працької весни». Він охарактеризував внесок чеських і словацьких письменників, філософів, істориків, економістів і політологів у формування концепції «демократичного соціалізму»²⁴.

«Єврейське питання» в історії «Працької весни» висвітлюють О. Заремба та Ф. Левітас у розділі «Євреї Чехії: соціальний та політичний аспекти життя громади» колективної монографії «Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі» Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України²⁵. Коментуючи участь євреїв у владних структурах та ЗМІ доби «Працької весни», автори зазначають, що через те, що євреїв, як правило, важко було відрізнити від чехів зовнішньо або через прізвища, дуже багато інси-

нуацій на єврейську тему взагалі не мали жодного реального сенсу. Зокрема, розмова про «сіоністську групу», що зайняла вирішальні позиції на ідеологічному фронті, була справжньою вигадкою. Якщо Е. Голдштюкер був реальним євреєм, то Зденек Млинарж — секретар ЦК КПЧ з ідеології — не мав до єврейства, тим більше до сіонізму, жодного реального відношення.

Отже, «сіоністська змова», за великим рахунком, була «фейком», хоч у неї повірив П. Шелест, який у своїх мемуарах вважав, що існував певний Брюссельський центр, що і створив сіоністський закат у Чехословаччині. Зауважимо, коли Ф. Крігель — єдиний із керівництва Чехословаччини — відмовився підписати угоду про введення радянських військ, то його колеги навідріз відмовилися залишити його у Радянському Союзі, де на «ізгоя» могли чекати великі випробування. Як відомо, Ф. Крігель не лише відмовився підписати документи, що принижували державну гідність Чехословаччини та національну гідність чехів і словаків, але також підписав Хартію 77 і зробив внесок у розвиток дисидентського руху в країні. Що стосується суто єврейських аспектів «Празької весни», то варто згадати, що йшлося про таких діячів, як Е. Голдштюкер (голова Спілки письменників), Є. Льобл (провідний економіст), О. Шік — заступник голови уряду, Ї. Пелікан — керівник телебачення та інші, що могло створити враження про нібито величезну кількість євреїв на керівних посадах²⁶.

Причини та умови переходу творчої інтелігенції в опозицію до правлячого режиму під час подій «Празької весни» та чинники, що обумовлювали відмінності в опозиційній мотивації різних поколінь опору, висвітлює у своїй роботі А. Стряпко²⁷. Процес і форми розвитку демократичних ідей у чехословацькому суспільстві в період після окупації Чехословаччини військами країн ОВД (серпень 1968р.) подає Л. Новак-Каляєва²⁸.

Вплив подій 1968 р. у Чехословаччині на українське суспільство є предметом наукового інтересу В. Дмитрука. У своїх роботах В. Дмитрук на основі широкого кола джерел і літератури розглядає та аналізує форми й методи агітаційно-пропагандистської роботи центральних і місцевих партійних, радянських органів, спрямованої на виправдання зовнішньої політики СРСР, яка у своєму кінцевому результаті призвела до серйозної кризи у світовому комуністичному русі. Автор стверджує, що, незважаючи на масовані ідеологічні кампанії, існували й функціонували канали проникнення в Україну об'єктивної інформації про події в ЧССР, про курс партійно-державного керівництва Чехословаччини на оновлення суспільства, проведення реформ у політиці, економіці, культурі, забезпечення прав і свобод громадян²⁹.

Аналіз вітчизняної історіографії «Празької весни» свідчить, що розуміння та інтерпретація подій п'ятидесятирічної давності українськими істориками зазнали еволюції. Відійшовши від компартійної парадигми антисоціалістичного заклоту та виправдання інтервенції держав ОВД радянського періоду, вітчизняні вчені розглядають феномен «Празької весни» як спробу демократичної трансформації соціалістичної системи чеським та словацьким суспільством.

¹ ЦК КПЧ. Пленум 1970. Декабрь. Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ. Документ, принятый на пленуме ЦК КПЧ в декабре 1970 г. Пер. с чеш. Москва: Политиздат, 1971. 64 с.

² Евсеев Е.Д. Идеология и практика международного сионизма. Критический анализ. Москва: Политиздат, 1978. 271 с.

³ Виднянский С.В. Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии 1969–1975. Киев: Наукова думка, 1979. 211 с.; Янин А.А. Социалистическое строительство ЧССР (1976–1982 гг.). *Новая и новейшая история*. 1983. № 1. С. 141–155; Гранчак И.М., Кизченко А.Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. Киев: Вища школа, Изд-во при Киевс. ун-те, 1984. 175 с.; Летопись важнейших событий советско-чехословацкой дружбы и сотрудничества (1944–1984). Сост. А.И. Будницкий, С.И. Митряева, С.Ю. Пруница, В.В. Сабов, И.Н. Сюсько. Киев: Наукова думка, 1986. 200 с.; Історія південних і західних слов'ян. Ред. кол. І.М. Гранчак, А.Ф. Кізченко, В.П. Чорній. Київ: Вища школа, 1987. 447 с.; Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. А.Х. Клеванский, В.В. Марыина, А.С. Мыльников, И.И. Поп; Отв. ред. А.Х. Клеванский и др. АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1988. 574 с.

⁴ До подій у Чехословаччині. Факти, документи, свідчення преси і очевидців. Київ: Політвидав України, 1968. 175 с.; К событиям в Чехословакии: Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев. Москва: Пресс-группа, 1968. 159 с.; K událostem v Československu: Fakta, dokumenty, svědectví tisku a očitých svědků. Moskva: Tisková skupina sovětských žurnalistů, 1968. 160 s.; Правда побеждает. Материалы чехословацкой печати, разоблачающие подрывную деятельность антисоциалистических и правооппортунистических сил в ЧССР в 1968 г. — начале 1969 г. Москва: Политиздат, 1971. 440 с.; Ваганов Ф.М. Борьба коммунистических и рабочих партий против современного правового оппортунизма. Москва: Знание, 1972. 48 с.; Мельникова І.М., Пруница С.Ю. Соціалістична Чехословаччина. Київ: Політвидав України, 1976. 126 с.; Сухарев В.В. Роки соціалістичних звершень ЧССР: 1948–1978. Київ: Політвидав України, 1978. 159 с.; Завоевание социализма отстояли в борьбе: Документы, статьи, материалы об опыте борьбы Компартии Чехословакии против контрреволюционных и правооппортунистических сил, за ликвидацию политического кризиса в партии и обществе 1968–1969 гг., за дальнейшее строительство социализма в ЧССР. Москва: Политиздат, 1981. 375 с.; Мельникова І.М., Виднянский С.В. ЧССР: впевнена хода соціалізму. Київ: Політвидав України, 1985. 134 с.

⁵ Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. Киев: Наукова думка, 1987. 287 с.; Украинско-чехословацкие интернациональные связи. Сб. науч. трудов. Киев: Наук. думка, 1989. 279 с.

⁶ На магістралях дружби і братерства: участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1960–1970). Київ: Наукова думка, 1974. С. 73

⁷ Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст.: Курс лекцій. Навч. посібник. Київ: Либідь, 1996. 416 с.; Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи: 40–90-ті роки XX ст. Курс лекцій. Навч. посібник для вишів. Київ: Либідь, 1997. 269 с.; Яровий В.І., Антонюк С.М., Чепусов А.Т. Історія новітнього часу країн Центральної та Південно-Східної Європи 1944–1994 рр. Київс. ун-т ім. Т. Шевченка. Кафедра істор. західних та південних слов'ян. Ред. В. Яровий. Дніпропетровськ: Промінь, 1995. 165 с.

⁸ Кріль М.М. Суспільно-політичний розвиток Словаччини 1945–1995 рр.: Тексти лекцій. Львів: Ред.-вид. відділ ЛНУ ім. І. Франка, 1996. 54 с.; Кріль М.М. Історія Словаччини: навч. посібник. Львів: В-цтво Львівськ. ун-ту ім. І. Франка, 2006. 263 с.; Історія західних та південних слов'ян: XX століття / Є.П. Пугач, С.Ю. Страшнюк, Р.М. Постоловський та ін.; Ред. Є.П. Пугач. Харків: Око, 1998. 464 с.; Черній А.І., Черній В.А. Історія південних і західних слов'ян. В 3-х част. Частина І, ІІ, ІІІ (від найдавніших часів до кінця XX ст.). Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славістичного ун-ту. Рівне: ППФ «Волинські береги», 1999. 444 с.

⁹ Історія Центрально-Східної Європи. Ред. Л. Зашкільняк. Львів, 2001. 660 с.

¹⁰ Пугач Е.П. Історія Словаччини. Харьков: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. 344 с.; Зінько Ю.А., Калитко С.Л., Кравчук О. М., Поп І.І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с.

¹¹ Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50–80-ті роки XX ст.) Хрестоматія за спецкурсом для студентів історичного ф-ту. Харківського державного ун-ту. Харків: АТ «Бізнес Інформ», 1998. 392 с.

¹² Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. За ред. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2003. 808 с.

¹³ Віднянський С.В. Консолидація профсоюзного руху в Чехословаччині 1969–1975. Київ: Наукова думка, 1979. 211 с.; Віднянський С.В., Сюсько І.М. Розробка КПЧ стратегії прискорення соціально-економічного розвитку ЧССР. *Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн: Республ. міжвід.зб. наук. праць*. Київ: Наук. думка, 1988. Вип. 14. С. 22–31.

¹⁴ Віднянський С.В., Постоловський Р.М. Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968–1969 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвід. зб. наук. праць*. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1997. Вип. 6. С. 54–66.

¹⁵ Постоловський Р.М. «Празька весна» 1968 р. у Чехословаччині в англійській західній історіографії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць*. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 273–275; Постоловський Р.М. «Празька весна» 1968 р. у новітній чеській історіографії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць*. Рівне, 2017. Вип. 29. С. 257–261.

¹⁶ Вовканич І.І. Чехословаччина в 1945–1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. Ужгородський націон. ун-т. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. 352 с.

¹⁷ Мотрук С. Події 1968 та 1989 рр. в Чехословаччині: проблеми інтерпретації. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. Київ, 2010. Вип. 102. С. 40–45.

¹⁸ Мотрук С.М. Проблема функціонування «громадянського суспільства» в Чехословаччині у 70–80-х рр. XX ст. *Питання нової та новітньої історії: Міжвід. наук. зб.* Ін-т системних досліджень освіти Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Відп. ред. Б.М. Гончар. Київ, 1995. Вип. 41. С. 126–135.

¹⁹ Король І.Ф. «Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості. Закарпат. держ. ун-т. Ужгород: Ліра, 2010. 183 с.

²⁰ Пилявець Р. Повітрянодесантні війська в операціях «Вихор» (Угорщина, 1956) і «Дунай» (Чехословаччина, 1968). Київ: РВА «Тріумф», 2005. 122 с.

²¹ Там само, с. 89.

²² Терешко Ю.М. Демократичний рух у Чехословаччині 1945–1968 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. 20 с.

²³ Десятничук І.О. «Празька весна» 1968 р.: становлення громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007. 20 с.

²⁴ Філіпчук І.В. Формування ідей «Празької весни» (1956–1968 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. 19 с.

²⁵ Заремба О. В., Левітас Ф. Л. Євреї Чехії: соціальний та політичний аспекти життя громади. Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 182–311.

²⁶ Там само, С. 228–229.

²⁷ Стряпко А.Д. Роль творчої інтелігенції у процесах трансформації політичного режиму в Чехословаччині у другій половині ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2012.

²⁸ Новак-Каляєва Л.М. Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 — грудень 1989 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2004. 18 с.

²⁹ Дмитрук В.І. Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині: громадська думка, форми протесту, позиція владних структур: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2002. 20 с.; Дмитрук В.І. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1–2. С. 7–37.

REFERENCES

1. Chernij, A.I., & Chernij, V.A. (1999). *Istoriya pivdennykh i zachidnykh slovjan*. (Vol. 1–3). Rivne: PPF Volyns'ki oberegy [in Ukrainian].

2. *СК КРЧН. Plenum 1970. Dekabr`. Uroki krizisnoho razvitija v Kompartii Chechoslovakii i obshestve posle XIII s`ezda КРЧН. Dokument, prinjatij na plenumе СК КРЧН v dekabre 1970 g.* (1971). Moskva: Politizdat [in Russian].

3. *Dejatelnost obshestv druzby s SSSR v stranach socialisticheskoho sodruzestva*. (1987). Kiev: Naukova dumka [in Russian].

4. Desyatnychuk, I.O. (2007). Praz'ka vesna 1968 r.: stanovlennja gromadjans'koho suspil'stva. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

5. Dmytruk, V.I. (2008). Praz'ka vesna i Ukraїna. *Z archiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1–2, 7–37 [in Ukrainian].

6. Dmytruk, V.I. (2002). Reakcija ukrajins'koho suspilstva na podiji 1968 r. v Chechoslovachchyni: gromads'ka dumka, formy proyestu, pozycja vladnykh struktur. *Extended abstract of PhD thesis*. Charkiv [in Ukrainian].

7. *Do podij u Chechoslovachchyni. Fakty, dokumenty, svidchennja presy i ochevydciv*. (1968). Kyiv: Politydav Ukraїny [in Ukrainian].

8. Evssev, E.D. (1978). *Ideologija i praktika mezdunarodnoho sionizma. Kriticheskij analiz*. Moskva: Politizdat [in Russian].

9. Filipchuk, I.V. (2015). Formuvannja idej Praz'koї vesny 1956–1968 rr. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

10. Granchak, I.M., & Kizchenko, A.F. (1984). *Chechoslovakija v socialisticheskom sodruzestve*. Kiev: Vyshsha shkola [in Russian].

11. *Istoriya pivdennykh i zachidnykh slovjan*. (1987). Kyiv: Vysha shkola [in Ukrainian].

12. Janin, A.A. (1983). *Socialisticheskije stroitel'stvo CSSR 1976–1982 gg. Novaja i novejšhaja istorija*, 1, 141–155 [in Russian].

13. Jarovyj, V.I. (1996). *Istorija zachidnych ta pivdennyh slovjan u XX st.* Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
14. Jarovyj, V.I. (1997). *Novitnja istorija krajin Schidnoji Evropy 40–90-mi roky XX st.* Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
15. Jarovyj, V.I., Antonjuk, S.M., & Chepusov A.T. (1995). *Istorija novitnjoho chasu krajin Central`noji ta Pivdenno-Schidnoji Evropy 1944–1994 rr.* Dnipropetrovs`k: Promin' [in Ukrainian].
16. Korol', I.F. (2010). *Praz`ka vesna 1968 roku i reakcija svitovoji gromads`kosti.* Uzgorod: Lira [in Ukrainian].
17. *Kratkaja istorija Chechoslovakii: S drevnejshych vremen do nashych dnei.* (1988). Moskva: Nauka [in Russian].
18. Kril', M.M. (1996). *Suspil`no-politychnyj rozvytok Slovachchyny 1945–1995 rr.* L`viv [in Ukrainian].
19. Kril', M.M. (2006). *Istorija Slovachchyn: navch. posibnyk.* L`viv [in Ukrainian].
20. *K sobytijam v Chechoslovakii: Fakty, dokumenty, sviditel`stva pressy i ochevidcev.* (1968). Moskva: Press-gruppa [in Russian].
21. *K udalostem v Československu: Fakta, dokumenty, svědectví tisku a očitých svědků.* (1968). Moskva [in Czech].
22. *Letopis` vaznejshych sobytij sovetsko-chechoslovackoj družby i sotrudnicestva (1944–1984).* (1986). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
23. Mel`nykova, I.M., & Vydjnans`kyj, S.V. (1985). *CSSR: vpevnena choda socializmu.* Kyiv: Polityvydav Ukrajinny [in Ukrainian].
24. Mel`nykova, I.M., Pruncyja S.J. (1978). *Socialistychna Chechoslovachyna.* Kyiv, Polityvydav Ukrajinny [in Ukrainian].
25. Motruk, S.M. (2010). Podiji 1968 ta 1989 rr. v Chechoslovachchyni: problemy interpretaciji. *Visnyk Kyivs`koho nacional`noho universytetu im. T. Shevchenka*, 102, 40–45 [in Ukrainian].
26. Motruk, S.M. (1995). Problema funkcionuvannja gromadjans`koho suspil`stva v Chechoslovachchyni u 70–80-ch rr. XX st. *Pytannja novoji ta novitn`oji istoriji. Mizvid. nauk. zb.*, 41, 126–135 [in Ukrainian].
27. *Na magistraljach družby i braterstva: uchast` Ukrajin`s`koi RSR u spivrobotnyctvi Radjans`koho Souzu z evropejs`kymy socialistychnymy krajinamy 1960–1970.* (1974). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
28. Novak-Kaljaeva, L.M. (2004). Ches`ka demokratychna opozycja: ideologija ta dijal`nist` (serpen`1968 — gruden`1989 rr.). *Extended abstract of PhD thesis.* L`viv [in Ukrainian].
29. Postolovskij, R.M. (2016). Praz`ka vesna 1968 r. u Chechoslovachchyni v anglo-movnij zachidnij istoriografiji. *Aktual`ni problemy vitchyznjanoji ta vsesvitn`oji istoriji: Naukovi zapysky Rivnens`koho derzavnoho gumanitarnoho un-tu.* 27, 273–275 [in Ukrainian].
30. Postolovskij, R.M. (2017). Praz`ka vesna 1968 r. u novitnij ches`kij istoriografiji. *Aktual`ni problemy vitchyznjanoji ta vsesvitn`oji istoriji: Naukovi zapysky Rivnens`koho derzavnoho gumanitarnoho un-tu,* 29, 257–261 [in Ukrainian].
31. Postolovskij, R.M., Puhach, Ye.P., & Strashniuk, S.Yu. (1998). *Istorija zachidnych ta pivdennyh slovjan XX st.* Charkiv: Oko [in Ukrainian].
32. *Pravda pobezdajet. Materialy chechoslovackoj pečati, rozoblachajučeje podryvnuju dejatel`nost antisocialisticheskich i pravooppotunisticheskich sil v CSSR v 1968 g. — nachale 1969 g.* (1971). Moskva: Politizdat [in Russian].
33. Puhach, Ye.P. (2013). *Istorija Slovakii.* Char`kov: ChNU im. V.N. Karazina [in Russian].

34. Pyliavets', R. (2005). *Povitrianoiodesantni vijs'ka v operatsiiakh Vykhor (Uhorschyna, 1956) i Dunaj (Chechoslovachchyna, 1968)*. Kyiv: RVA Triumf [in Ukrainian].
35. Shelest, P. (2003). *Spravznyi sud istorii she poperedu. Spogady, shodennyky, dokumenty, materialy*. Kyiv: Geneza [in Ukrainian].
36. Strashniuk, S.Yu., & Puhach, Ye.P. (1998). *Politychni kryzy ta antytotalitarni ruchi u krajinach Schidnoji Evropy (50–80-mi roky XX st.). Chrestomatija*. Charkiv: AT Biznes Inform [in Ukrainian].
37. Strjapko, A.D. (2012). Rol' tvorchoji intelegenciji u procesach transformaciji politychnoho rezymu v Chechoslovachchyni u drugij polovyni XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
38. Sucharev, V.V. (1978). *Roky socialistychnych zvershen' CSSR: 1948–1978*. Kyiv: Polityvydav Ukrajinu [in Ukrainian].
39. Tereshko, Yu. M. (1999). Demokratychnyj ruch u Chechoslovachchyni 1945–1968 pp. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
40. *Ukrainsko-chechoslovackie internacional'nye svjazi*. (1989) Kiev: Naukova dumka [in Russian].
41. Vaganov, F.M. (1972). *Bor'ba kommunisticheskikh i rabochich partij protiv sovremennoho pravoho oportunizma*. Moskva: Znanie [in Russian].
42. Vovkanich, I.I. (2000). *Chechoslovachyna v 1945–1948 rokach: Narys istorii perehidnoho periodu*. Uzhorod: Vyd-vo V.Pad'jaka [in Ukrainian].
43. Vydjnans'kyj, S.V. (1979). *Konsolidacija profsojuznoho dvizenija v Chechoslovakii 1969–1975*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
44. Vydjnans'kyj, S.V., & Sjus'ko, I.M. (1988). Rozrobka KPCH strategii pryskorennja social'no-ekonomichnoho rozvytku CSSR. *Istorychni doslidzennja. Istorija zarubiznych krajin*, 14, 22–31 [in Ukrainian].
45. Vydjnans'kyj, S., & Postolovs'kyj, R. (1997). Ukrajinci Chechoslovachyny v demokratychnomu rusi 1968–1969 rr. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 6, 54–66 [in Ukrainian].
46. Zarembo, O.V., & Levitas, F.L. (2017). Evreji Chechiji: social'nyj ta politychnyj aspekty zytjtja gromady. *Rozvytok i vzajemodija evrejs'kych gromad na evropejs'komu prostori*. Kyiv [in Ukrainian].
47. Zashkil'niak, L. (Eds.). (2001). *Istoriia Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy*. L'viv [in Ukrainian].
48. *Zavojevanie socilizma otstojali v bor'be: Dokumenty, stat'i, materialy ob opyte bor'by Kompartii Chechoslovakii protiv kontrrevoljucionykh i pravoopportunisticheskikh sil, za likvidaciju politicheskoho krizisa v partii i obshestve 1968–1969 gg., za dal'nejshye stroitelstvo socializma v CSSR*. (1981). Moskva: Politizdat [in Russian].
49. Zin'ko, Yu., Kalytko, S.L., Kravchuk, O.M., & Pop, I.I. (2017). *Narysy istorii Chechii*. Vinnytsja: TOV Nilan-LTD [in Ukrainian].

З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

УДК 327[(477)+(436)]“1918/1991”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: matio@ukr.net

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ (1918–1991): ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено процес становлення українсько-угорських відносин у 1918–1991 роках через діяльність офіційних представництв у країнах призначення. Особливості започаткування та розвитку українсько-угорських відносин у ХХ столітті визначено як перебування Угорщини в 1918 році в складі Австро-Угорської імперії, а України від 1922 року до відновлення її державної незалежності в 1991 році — в складі «радянської імперії» СРСР. Висвітлено спроби заснування дипломатичного представництва УНР у Будапешті та налагодження офіційних відносин між Україною і Угорщиною як незалежними державами в 1919 р. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Будапешті останньою серед дипломатичних установ УНР припинила свою діяльність. Під час її роботи влада в Угорщині неодноразово змінювалася, однак українське представництво зберігало свої повноваження до травня 1924 р. Визначено форми представництв України в Угорщині та Угорщини в Україні: торговельні місії, дипломатичні представництва та консульські установи, місії з реєвакації. Враховано здобутки сучасної української та зарубіжної історіографії у вивченні історії становлення українсько-угорських відносин. Розглянуто напрями діяльності Генерального консульства Угорської Народної Республіки в Києві в 1969–1991 р. Висвітлено роль угорських і українських дипломатів у підготовці офіційного визнання Угорщиною України в 1991 р. та започаткуванні нового етапу українсько-угорських відносин. У статті використано архівну інформацію з українських, угорських та австрійських архівів. Розглянуто персональний внесок дипломатів (Й. Форгача, В. Прінцига, М. Галагана, В. Сікевича, А. Палді, Д. Ткача та ін.) у розвиток діяльності представництв у 1918–1991 рр.

Ключові слова: українсько-угорські відносини, дипломатичні представництва, Генеральне консульство Угорської Народної Республіки в Києві, Надзвичайна дипломатична місія УНР в Будапешті.

Iryna Matiash

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ukr.net

UKRAINIAN-HUNGARIAN RELATIONS (1918–1991): INSTITUTIONAL ASPECT

The article describes the process of formation of Ukrainian-Hungarian relations in 1918–1991 through the activities of official representative offices in the countries of destination. The peculiarities of the initiation and development of Ukrainian-Hungarian relations in the 20th century were defined as the stay of Hungary in 1918 as part of the Austro-Hungarian Empire, and Ukraine from 1922 to the restoration of its state independence in 1991 — within the "Soviet empire" of the USSR. The attempts to establish a diplomatic representation of the UNR in Budapest and the establishment of the official relations between Ukraine and Hungary as independent states in 1919 are highlighted. The Extraordinary Diplomatic Mission of the UNR in Budapest, the last among the diplomatic establishments of the UNR, ceased its activities. During its work, the authorities in Hungary were being changed repeatedly; however, the Ukrainian representation retained its powers until May 1924. The forms of representations of Ukraine in Hungary and Hungary in Ukraine were defined: trade missions, diplomatic representations and consular offices, rehabilitation missions. The achievements of the modern Ukrainian and foreign historiography in the study of the history of the formation of Ukrainian-Hungarian relations are taken into account. The directions of activity of the Consulate General of the Hungarian People's Republic in Kiev in 1969–1991 are considered. The role of Hungarian and Ukrainian diplomats in the preparation of the official recognition of Ukraine by Hungary in 1991 and the launch of a new stage of Ukrainian-Hungarian relations are highlighted. The archival information from the Ukrainian, Hungarian and Austrian archives was used in article. The personal contribution of diplomats (Y. Forgach, V. Printsiga, M. Galagan, V. Sikevich, A. Paldy, D. Tkach, etc.) in the development of the activity of representations in 1918–1991 is considered.

Keywords: *Ukrainian-Hungarian relations, diplomatic missions, Consulate General of the Hungarian People's Republic in Kyiv, UPR's Extraordinary Diplomatic Missions in Budapest.*

Українсько-угорські відносини мають давню історію. Їх стан та інтенсивність у різні часи зумовлювалися насамперед територіальною близькістю держав, кордони яких упродовж віків неодноразово змінювали конфігурацію. Особливість українсько-угорських відносин у ХХ столітті полягала в статусі суб'єктів: на першому етапі — в 1918 році (в умовах останньої фази Першої світової війни, розпаду Російської імперії та розгортання Української революції 1917–1921 рр.) Угорщина перебувала в складі Австро-Угорської імперії, а Україна боролася за самостійність і виходила на міжнародну арену як Українська Народна Республіка/Українська Держава з чітко визначеною позицією щодо державної незалежності та усвідомленою потребою встановлення дипломатичних відносин із зарубіжними країнами, в тому числі з утвореною 16 листопада 1918 р. Угорською Республікою; від 1922 року до відновлення державної незалежності в 1991 році Україна належала до складу «радянської імперії» — СРСР.

Не були сталими й інституційні форми відносин. Відповідно до умов Брестського мирного договору Австро-Угорська імперія скерувала до Києва в березні–квітні 1918 р. свої торговельні місії та консульські представництва. Одночасно у квітні 1918 р. до Відня вирушив офіційний представник УНР, якого невдовзі змінив посол Української Держави. У січні 1919 року УНР створила своє дипломатичне представництво в Будапешті, де українські дипломати в умовах кількаразової зміни влади намагалися встановити відносини з дружньою країною і через посередництво угорських державних і недержавних структур донести до світу правду про існування незалежної України, владу в якій захопили більшовики. Інституційними формами офіційного представництва в той час були торговельні місії, дипломатичні представництва та консульські установи.

Інституційний аспект українсько-угорських відносин в українській історіографії вивчено недостатньо. Відомості про представників Австро-Угорщини в Києві та Одесі містять праці Р. Агстнера¹, І. Матяш². Спеціально досліджувалася діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Будапешті в 1919–1924 рр.³. За результатами дослідження з метою вшанування перших українських дипломатичних представників в Угорщині встановлено меморіальну дошку на будинку 53 по вулиці *Vet rakpart* у Будапешті. Привертали увагу українських науковців постаті В. Липинського, М. Галагана, В. Сікевича, в контексті дослідження

діяльності яких згадувалося про роботу очолюваних ними представництв⁴. На початку 2000-х років опубліковано добірки документів, що утворилися в результаті діяльності НДМ в Угорщині, та спогади очільників місії⁵. Практично не дослідженою залишається діяльність Генерального консульства Угорської Народної Республіки в Українській РСР упродовж 1969–1991 рр. Мета цієї статті полягає у висвітленні на підставі архівної інформації, що зберігається в українських і зарубіжних архівах, діяльності дипломатичних і консульських представництв Української Народної Республіки/Української Держави у Відні та Будапешті й відповідних установ Австро-Угорської імперії/ Угорської Народної Республіки/Угорської Республіки в Києві.

Першим офіційним представництвом Австро-Угорської імперії в Українській Народній Республіці стала делегація, уповноважена на переговори з господарських питань та організації товарообміну. Правовою підставою її приїзду до Києва в березні 1918 р. був Брестський мирний договір, чи не найважливіший мотив підписання якого австро-угорською стороною полягав у очікуванні на вирішення економічних проблем, пов'язаних із продовольчою кризою, зумовленою тривалою війною і неврожаєм. Делегацію очолив угорець за походженням граф Йоганн (Янош) Форгач фон Гюмес і Гач, який мав досвід дипломатичної роботи в Белграді, Софії, Дрездені, Санкт-Петербурзі, Римі; тривалий час завідував відділом у австро-угорському імперському міністерстві закордонних справ, у серпні 1914 р. отримав титул надзвичайного і повноважного посла⁶. Його місія в Києві полягала у встановленні де-факто відносин із УНР без її офіційного визнання⁷.

Резиденцію представника Австро-Угорщини в Києві обладнали в будинку 24 на вул. Пушкінській, поряд із фешенебельним «Паласт-Отелем», де розташувалася німецька місія. Позиція офіційного Відня, якої дотримувався граф Йоганн Форгач, ґрунтувалася на розробленій у квітні 1918 р. концепції про недоторканність східних кордонів Австро-Угорщини. Як зауважував згодом міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко, Австро-Угорщина «здавна стояла перед українським питанням, маючи в себе дві українські провінції. Створення великої, сильної України не лежало в австрійському інтересі: це означало б для неї перспективу втратити Східню Галичину й Буковину, або в усякім разі мати в себе серйозну українську іреденту»⁸. Представник Австро-Угорської імперії щодо «українського питання» мав і особисту позицію, яка надалі визначала зміст його звітів перед урядом своєї держави. Ретельно виписані великі за обсягом детальні звіти про ситуацію в Україні граф Форгач скеровував до Відня систематично з високою інтенсивністю⁹. Крім того, для оперативного врегулювання питань він корис-

тувався телеграфом. Його численні телеграми чи не щодня надходили до австро-угорського МЗС. Стан справ в Україні він оцінював як «невизначений», умови проживання в місті — як важкі, й рекомендував своєму уряду не поспішати з відрядженням до Києва «наділеного найвищими вірчими грамотами посланника»¹⁰.

Дипломат вважав за можливе призначити для представництва інтересів монархії у Києві посадову особу в статусі генерального консула (бажано молоду, витривалу людину) з дипломатичними повноваженнями або повіреного в справах. Найбільш відповідним кандидатом на таку посаду виявився Вальтер Ріттер Принціг фон Гервальт — «цілком здоровий, дуже енергійний, дуже заповзятий»¹¹, хоч і не молодий (йому виповнилося вже 55 років). Він мав достатній професійний досвід (від консульського практиканта в Константинополі в 1888 р. до рангу генерального консула 1-го класу і посади Генерального консула Австро-Угорщини в Гамбурзі в 1913–1918 рр.), працював у Лондоні, Белграді, Афінах, був членом правління Австрійського судноплавного товариства. Ще одну перевагу для отримання цієї посади складав його сімейний стан. Завдяки зв'язкам дружини — одеситки, доньки комерційного радника торговельного і банківського дому Ернст Мах і К^о, Ольги Шульц — претендент мав широке коло спілкування серед представників української промислової еліти і банківської сфери.

Інтереси Австро-Угорської імперії поширювалися не лише на центральну частину УНР, але й на її південні території. Уже наприкінці березня Верховний штаб кайзерівсько-королівської австро-угорської армії, яка разом із німецькими військами увійшла 14 березня 1918 р. в Одесу, порушив питання про запровадження посади консула Австро-Угорщини з включенням її до командного складу 4-го армії на правах цивільного комісара¹². Головнокомандувач військ Австро-Угорщини на Півдні України фельдмаршал Едуард фон Бьольц став військовим губернатором Одеси¹³. На той час у Південній Пальмірі відновилися спроби отримати статус вільного міста, реалізації ідеї якого завадило повстання більшовиків, розпочате 18 січня 1918 р.¹⁴. Проте принциповим моментом у взаєминах німецького та австрійського командування було досягнення домовленості з українським комісаріатом міста про статус Одеси: не вільного міста в УНР, а міста самостійної держави¹⁵.

Австро-угорський генералітет мав нагальну потребу в швидкому призначенні консула в Одесі, «добре обізнаного з місцевими економічними та торговельними умовами», з «хорошими зв'язками»¹⁶. Граф Йоган Форґач зі свого боку клопотав перед керівництвом у Відні про проведення «запланованого відправлення консульського функціонера до Одеси» та надання йому в «повному обсязі консульських функцій, необхідного для

цього персоналу та просив наділити його одночасно аналогічними функціями, які має місцева паспортна служба в межах колишнього консульського округу...»¹⁷. Однак пошуки кандидата на посаду консула в Одесі тривали до середини червня 1918 року.

У цей час у Відні вже розпочало діяльність українське представництво. Українська сторона ратифікувала Брестський мирний договір 17 березня 1918 р., а 18 квітня 1918 р. скерувала до Відня члена Центральної Ради, з березня 1918 р. — директора її канцелярії, Андрія Яковліва. Його було уповноважено вручити ратифікаційну грамоту Української Центральної Ради та отримати відповідний документ від уряду Австро-Угорської монархії. Після ратифікації Брестського договору австро-угорською стороною передбачалося створення постійного закордонного представництва УНР у Відні. Офіційний представник Української Центральної Ради прибув до австрійської столиці лише 27 квітня і поселився в готелі “Mattez” на Kleine Stadtgutgasse, 14¹⁸. Відтак реалізувати свої повноваження першому українському представникові до гетьманського перевороту не вдалося.

Не трапилося цього і в Києві. Вірчу грамоту, видану В. Принцігу, було датовано 11 квітня 1918 р. В уряді УНР її отримали 23 квітня і згідно з візою Голови Ради Народних Міністрів УНР В. Голубовича скерували до МЗС УНР, яке тоді очолював Микола Любинський. У зовнішньополітичному відомстві лист зареєстрували 28 квітня 1918 р.¹⁹. Того ж дня цар Карл I дав згоду на надання консулові В. Принцігу найвищих повноважень «надзвичайного посланника та уповноваженого міністра»²⁰.

Розпочати діяльність йому довелося вже після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського, який визнав Брестський мирний договір і запевнив представників країн-підписантів, що буде дотримуватися всіх його умов²¹. «Гетьманське правительство, приходячи до влади, — писав Дмитро Дорошенко, — знайшлося перед фактом Берестейського договору й впливаючи з нього наслідків, — в формі економічних зобов'язань (постачання Центральним державам продуктів) і присутності на українській території закликаних урядом Центральної Ради для допомоги німецьких та австро-угорських військ»²². Проте через часто агресивну поведінку та нелояльне ставлення до місцевого населення німецько-австрійську присутність уже почали оцінювати як окупацію.

2 травня в першому числі «Державного вісника» було опубліковано повідомлення німецьким та австро-угорським представникам про початок діяльності уряду Української Держави²³, а гетьман зробив особистий урочистий візит цим іноземним представникам²⁴. Позиція графа Форгача мала велике значення для гетьмана, який вважав його добрим фахівцем і водночас усвідомлював «умовне» визнання ним гетьманату²⁵. Вальтера

Ріттера Принціга П. Скоропадський розглядав як «дипломата другого класу»²⁶.

Уперше на публічному заході В. Принціг з'явився 19 травня 1918 р. разом із німецьким послом бароном Філіпом Альфонсом Фрайгером Муммом фон Шварценштейном та представником Болгарського Царства професором Іваном Шишмановим на відкритті Українського клубу на вул. Пушкінській, 1. В урочистостях брав участь і гетьман П. П. Скоропадський²⁷.

Уповноважувальні грамоти В. Принціг вручив йому разом із німецьким послом А. Муммом 2 червня. Церемонія відбулася з особливими почестями, оскільки трактувалася українською стороною як «урочисто-офіційне визнання Гетьмана Павла Скоропадського Німеччиною і Австро-Угорщиною»²⁸. Однак у австро-угорському представництві під час підготовки тексту звернення до гетьмана Павла Скоропадського виникли сумніви щодо правомірності застосування титулу «Гетьман усієї України». Граф Форгач з метою з'ясувати ставлення свого керівництва до цього «історичного і національного питання» телеграфував до Відня. Висловлюючи думку про його спірність, він наголосив, що застосування титулу дає підстави вважати Східну Галичину частиною всієї України й може викликати «неприхильне враження на громадянство». У відповідь міністр закордонних справ граф Ш. Буріан фон Райеж рекомендував утриматися від використання титулу «Гетьман усієї України», замінивши його зверненням «Ваша ексцеленція Павло Скоропадський, Гетьман України». Відтак у врученій П. П. Скоропадському декларації було застосовано титул «Seine Exzellenz Paul Skoropadski, Hetman der Ukraine».

Повноважний представник Цісарсько-Королівського Австро-Угорського Уряду при Уряді УНР В. Принціг мав виконувати свої функції до моменту створення передбаченого в Брестському мирному договорі дипломатичного представництва. До кола його обов'язків входили торговельно-економічні питання, зокрема контроль за поставками з українських земель до Австро-Угорщини сільськогосподарських та промислових товарів: зерна, яєць, великої рогатої худоби, сала, цукру, льону, пеньки, корму для худоби, марганцевої руди тощо²⁹. 3 червня 1918 р. було розроблено спеціальний наказ про правила вивозу за кордони Української Держави різних товарів та продуктів, який передбачав дозвіл «відповідних інституцій, які порядкують монополією на ці товари» на вивезення цукру (органи Міністерства продовольчих справ), спирту (акцизне відомство), вугілля (департамент палива Міністерство торгу і промисловості)³⁰. Наказ містив заборону на вивезення всіх волокнистих товарів у сирому, напівготовому і готовому вигляді (мішки, брезенти, мануфактура тощо), колоніальних товарів (мед, патока рафінадна, масло

рослинне, шкіра в сирому і обробленому вигляді тощо), гумові вироби, метали (золото, срібло, мідь, цинк тощо), коні³¹. Окремо розроблялися правила ввезення в Україну товарів з Німеччини та Австро-Угорщини.

Проте нетривала діяльність В. Принціга в Києві мала й політичні аспекти. На початку червня 1918 р., напередодні ратифікації гетьманом П. Скоропадським Брестського мирного договору³², він повернувся до виконання обов'язків на попередньому місці роботи в Гамбурзі.

У цей час як офіційний представник Української Держави в статусі «надзвичайного посланника і уповноваженого міністра при Цісарсько-Королівським правительстві Австро-Угорської Монархії» до Відня вирушив один із засновників Української демократично-хліборобської партії і автор її політичної програми В. К. Липинський. Його місія полягала в обміні грамотами про ратифікацію Брестського договору з усіма державами, які цей договір уклали. 1 липня співробітники посольства прибули до Відня і розташувалися в готелі «Брістоль», на Kärntner Ring, 1. Послові було відведено кімнати 58–59³³. 5 липня В.К. Липинський вручив уповноважувальні документи міністру закордонних справ Ш. Буріану і розпочав проведення консультаційних зустрічей для забезпечення реалізації свого ключового завдання. Обмін ратифікаційними грамотами з дипломатичним представництвом Болгарії відбувся 15 липня, Німеччини — 24 липня. Натомість щодо ратифікації договору з Австро-Угорщиною справа зайшла в глухий кут: до посольства надійшло повідомлення про анулювання австро-угорською стороною таємної домовленості щодо Буковини та Східної Галичини. Причина такого кроку пояснювалася порушенням українською стороною зобов'язань щодо постачання продовольства. 16 липня український оригінал таємного договору на вимогу австрійської сторони було знищено за участі нещодавнього представника Австро-Угорської імперії у Києві В. Принціга.

У скерованій до МЗС держави перебування ноті В. Липинський висловив протест проти непослідовності дій монархії та сподівання, що Брестський мир буде якнайшвидше ратифікований. Водночас у листі до міністра Д. Дорошенка він висловився за вжиття заходів, які б унеможливили анулювання договору австрійською стороною. В. Липинський провів серію зустрічей з міністром Ш. Буріаном і представником Австро-Угорщини в Українській Державі Й. Форгачем, який уже прибув до Відня. Однак незабаром вирішення спірних питань пішло іншим шляхом через розпад Австро-Угорської імперії та падіння Гетьманату й відновлення УНР. Попри ратифікацію Брестського мирного договору також і Туреччиною (22 серпня), Австро-Угорщина не ратифікувала цей міжнародний акт, хоч продовжувала отримувати передбачене договором продовольство з Української Держави.

Станом на 10 вересня 1918 р. виконання Брестського договору в частині надання Україною товарів Центральним Державам складало: 1) хліб (пшениця, жито, овес, ячмінь, просо, гречка, горох, чечевиця, олійне насіння); б) мука, крупа, висівки, макуха — 75 млн пудів (коли б до 1 грудня цього року ЦД не додано 40 млн пудів хліба, то він замінювався цукром на 1/8 частину недоданого хліба); 2) харчові продукти: худоба — 11 млн пудів, вівці — 880 т штук, птиця — 2 млн штук; сало, масло, сир — 460 000 пудів; м'ясні консерви — 200 000 пудів, яйця — 2500 вагонів (у вагоні 100–110 скринь по 1440 штук), цукор — 2,5 млн пудів (100–120 к за пуд), спирт — 20 млн літрів, 40% очищений; 3) сировіці: лісові матеріали — 11 200 вагонів (включаючи ліс будівельний, дрова і шпали), конопля — 7500 пудів, руда залізна — 37,5 млн пудів, руда марганцева — 3 млн пудів, шкіри великі — 800 000 штук, дрібні — 700 000 штук, тютюн — 600 000 пудів³⁴.

10 вересня 1918 р. військовий аташе посольства Австро-Угорщини в Українській Державі Спаннокі повідомив голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу, що Державний Союз австрійської промисловості очікує з України зацікавлених осіб: фабрикантів, інженерів, промисловців, делегатів центральних установ для ознайомлення із закладами австрійської промисловості. Союз брав на себе зустріч і супровід українських делегатів. У зв'язку з цим Раді Міністрів пропонувалося поширити цю інформацію серед представників промислових і технічних кіл з метою з'ясування, хто хоче відвідати Австрію чи Угорщину, і повідомити, яка галузь відряджає делегатів, скільки їх, який час найбільше підходить для поїздок³⁵.

Деякий час представником Австро-Угорщини в Києві залишався консул Рітгер фон Гоффінгер, за його керівництвом працювали віце-консули др. Іштван фон Ревічкі та др. фон Кляйнвехтер, консульський аташе фон Пітлік, радник консульської канцелярії Дінтер та секретар консульської канцелярії Хлопецькі³⁶. Восени 1918 р., за кілька тижнів до остаточного припинення діяльності, Київське представництво очолив радник Еміль Егон принц цу Фюрстенберг, завдання якого полягало в «посиленні політичної компоненти австро-угорських військ в Україні, які часто діяли на власний розсуд»³⁷. Гетьман Павло Скоропадський зауважував невизначеність австрійської політики щодо Української Держави під час урядування князя Фюрстенберга³⁸. Проте назагал австро-угорський представник демонстрував прихильність до українського національного руху³⁹. Зокрема під час зустрічі з делегацією демократів-хліборобів у складі М. Міхновського, колишнього депутата Держдуми Шемета і д-ра Д. Донцова він заявив, що австро-угорський уряд вважає за необхідну участь українських представників у мирному конгресі, оскільки становище України як самостійної держави визначилося⁴⁰.

З кінця червня офіційне консульське представництво Австро-Угорщини діяло й в Одесі. Представник кайзерівсько-королівського дому й міністерства закордонних справ Австро-Угорської імперії при Командуванні Східної армії в Одесі старший лейтенант у відставці Гайнріх фон Цітковскі прибув до Одеси 24 червня. 19 травня 1918 р. його було звільнено з посади консула в одному з найважливіших з економічного погляду албанському місті Дурресі (Дураццо, Дурьс), колишній столиці, де він працював від 1914 р. Шість років до того, в 1908–1914 рр., Г. фон Цітковскі виконував обов'язки консула в польському місті Битові (Bytów)⁴¹. Разом із консулом вирушили до Одеси віце-консули др. Віктор Креннер і барон Фрайгер фон Шелль-Баушльот, консульський аташе фон Ціглер-Поцца, секретар консульської канцелярії Авелін Водварка та консульський «офіціал» Фрідріх Шнайдер. З огляду на політичну нестабільність та побутові труднощі життя в Одесі брати з собою родини їм не рекомендувалося. Процедура акредитації консульства проводилася через київське представництво Австро-Угорщини, а генконсул безпосередньо підпорядковувався австро-угорському представнику в Києві⁴².

Першою перепоною, яку довелося долати Г. фон Цітковскі, виявився пошук приміщення, оскільки будинок, в якому працювало раніше консульство Австро-Угорщини, почав зсуватися в море. Напередодні приїзду дипломатів садибу через аварійний стан залишив міський губернатор фон Бьольц, який там мешкав. Генконсул негайно подав запит до Відня на надання фінансової підтримки для найму приміщення в розмірі 50 000 рублів⁴³. Через деякий час генконсульство розташувалося на вулиці Новосельській у будинку № 100 на засадах помісячної оренди⁴⁴. Прийом відвідувачів розпочався 8 липня. Відвідавши напередодні офіційного відкриття консульства свого безпосереднього керівника графа Форгача в Києві, Г. фон Цітковскі погодив з ним зовнішнє позначення резиденції. Проте з огляду на відсутність ратифікації з боку Австро-Угорщини Брестського мирного договору керівництво у Відні рекомендувало консулові утриматися від використання зовнішньої атрибутики: консульських емблем і прапорів.

Відповідно до розпорядження австро-угорського командування генконсульство мало контролювати реєстрацію іноземців в Одесі. Вона проводилася місцевою владою. Від реєстрації звільнялися вже зареєстровані англійці, чорногорці, серби, американці, китайці, албанці, японці, греки, перси, аргентинці, французи, італійці, бельгійці. За невиконання розпорядження до 15 жовтня 1918 р. іноземцям загрожувало інтернування й вислання⁴⁵. Генконсульству делегувалися також функції, аналогічні до завдань місцевої паспортної служби в межах колишнього консульського округу. Згодом передбачалося створити при генконсульстві філію місцевої паспортної служби.

Одночасно з початком роботи консульства в липні розпочав діяльність в Одесі на вулиці Театральній, 6 представник двох новостворених у Будапешті товариств: українсько-угорського — «для вивезення товарів» та міжнародного акціонерного — для вивезення і ввезення товарів — Е. фон Шарбо. Ще раніше в Одесі відкрилася генеральна контора австрійського об'єднаного товариства «Ост» — головного постачальника продуктів австрійського виробництва в південну Україну. Воно об'єднувало всі більш-менш великі експортні групи Австрії, зацікавлені в товарообміні з Україною, й користувалося правами, наданими як урядом, так і промисловцями. Очолював товариство генеральний директор фон Бальвін. В Одесу товариство доправляло сільськогосподарські машини та приладдя (молотили, віялки, серпи, коси тощо), емальований посуд, скло, сірники і продукти нафтопромислу (керосин, бензин, свічки). Передбачалося, що товарами буде забезпечуватися Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Проскурів та інші українські міста. Питання розподілу цих товарів обговорювалося на нараді під головуванням генерала фон Сендлера за участі полковника генерального штабу Крейнаса, що прибув із Відня⁴⁶. Перший транспорт доставив до Одеси 40 000 пудів «нафтового палива» і 10 вагонів сільськогосподарських машин. Таким чином, встановлення товарообміну покладалося на спеціальні організації, що певною мірою розвантажувало генконсула. Покладені на нього обов'язки Гайнріх фон Цітковскі виконував до 14 листопада 1918 р. За двадцять днів до того, 24 жовтня 1918 р., він рапортував своєму керівництву у Відні про ймовірний сценарій розвитку подій та перспективи діяльності консульства. Передбачаючи, що командування армії переїде до Вінниці, Г. фон Цітковскі вважав недоцільною одночасну евакуацію консульства. Він планував продовжувати роботу своєї установи до моменту залишення Одеси останніми підрозділами австро-угорських військ. Його план отримав схвалення. Однак події розвивалися стрімко. 8 листопада 1918 р. покінчив життя самогубством фельдмаршал фон Бьольц, австрійські війська залишали Одесу⁴⁷. Втративши зв'язок зі своїм віденським керівництвом, Г. фон Цітковскі склав обов'язки, звільнив позаштатних працівників, спалив політичні документи і шифрувальні матеріали, передав консульські функції консульству Данії в Одесі й вирушив із персоналом через Київ і Брест-Литовськ до Відня, який вже не був столицею могутньої імперії.

У січні 1919 р. уже Директорія скерувала до столиці створеної 16 листопада 1918 р. Угорської Республіки Надзвичайну дипломатичну місію УНР на чолі з Миколою Галаганом. Йому довелося започатковувати українсько-угорські дипломатичні відносини за нових геополітичних реалій незабаром після розпаду Австро-Угорської монархії. Ключове

завдання представника УНР полягало в досягненні визнання Угорщиною державної незалежності України. На штатні посади місії отримали призначення син відомого чернігівського адвоката і громадського діяча І.Л. Шрага Микола Шраг (радник), співробітник МЗС УНР «напівфранцуз» Олекса Клор (урядовець), поет Олександр Олесь (аташе). Решта посад планувалася для представників ЗУНР з метою створення єдиного представництва унітарної держави.

10 лютого українські дипломати прибули до місця призначення й розташувалися в готелі “Dunapalota” на вулиці Марії-Валерії, 14. Уже 13 лютого голова місії відвідав угорське МЗС і вручив заступнику міністра графу Імре Чаки вірчу грамоту. М. Галагану було обіцяно надання місії всіх привілеїв дипломатичних представництв, без визнання «незалежної Української республіки» de jure. 22 лютого М. Галагана та керівника представництва ЗУНР Я. Біберовича прийняв тимчасовий президент Угорщини граф Михай Карої. Українцям довелося говорити про складні проблеми, зокрема про ймовірність поширення більшовицького руху за межі Російської імперії, необхідність визнання українським урядом Закарпаття інтегральною частиною Угорщини та можливість спільних українсько-угорських дій проти Румунії. Позиція М. Галагана цілком задовольнила титулованого співрозмовника: боротьбу російських більшовиків посол окреслив як порушення права народів на самовизначення, що вступає в протиріччя з шанованими М. Карої поглядами Президента США Т. Вільсона, тоді як надання закарпатським українцям права на самовизначення через референдум прямо відповідає «14 пунктам» і підтримується Директорією, а щодо Румунії Україна й Угорщина мають спільні інтереси. Розмова мала позитивний результат, який давав сподівання на сприяння українським представникам. До кінця лютого 1919 р. було створено прес-бюро місії, завдання якого полягали в реферуванні угорської преси, підготовці інформації про події в Україні та організації спеціального часопису, який незабаром став виходити в Будапешті німецькою мовою під назвою «Die Ukraine».

Та вже 21 березня в Угорщині відбулася зміна влади: лівий уряд Шарля Габраї проголосив Угорську Радянську Республіку. Комісаріат закордонних справ очолив Бела Кун. М. Галаган вирішив роботу місії не припиняти. Ключове завдання НДМ УНР в Угорщині за нового більшовицького режиму він визначив як спробу через посередництво угорської радянської влади припинити війну між УНР та радянською Росією. Перший візит з метою аналізу ситуації було зроблено до Комісаріату закордонних справ УРР. Микола Галаган домігся того, що власники українських паспортів звільнялися від спеціальних обов'язків громадян УРР. Згідно з угодою російського та угорського радянських урядів,

громадяни цих країн користувалися під час перебування на території іншої держави ширшими правами й мали виконувати відповідні обов'язки. Відтак російським громадянам загрозувала участь у примусових роботах, служба в угорській червоній армії тощо. НДМ УНР видавала українцям національні паспорти, тим самим відокремлюючи їх від громадян РСФРР. У нових політичних умовах «пропаганду української справи» вирішили реалізовувати «під покровом української комуністичної газети»⁴⁸. До цієї справи долучилися колишні військовополонені І. Маслюк, К. Загорода, а також Микита Шаповал. Перше число органу «Української Комуністичної групи» тижневика «Червона Україна» побачило світ 24 травня 1919 р. Ключовим стало його четверте число. Вміщені в ньому статті «Авантюра чи трагедія» та «Дорога до порозуміння» викликали непорозуміння з радянськими колами й призвели до покарання редакторів та відсторонення їх від роботи. Проте після двотижневої перерви «Червона Україна» продовжила існування. Таким чином, навіть за радянського періоду угорської історії посол УНР намагався інформувати громадськість про проблеми України.

Водночас у Будапешті продовжувало діяльність галицьке представництво. Тим самим на прикладі Угорщини підтверджувалася теза В. Темницького про «дві закордонні політики» на тлі декларованої злуки ЗУНР та УНР. Покладаючи надію на те, що радянській Угорщині вдасться протриматися, «поки не встановиться через Галичину зв'язок з Росією»⁴⁹, Б. Кун запропонував Я. Біберовичу своє посередництво у переговорах між урядами ЗУНР і Радянської Росії та встановлення торговельних відносин між Східною Галичиною та Угорщиною, але Держсекретаріат ЗО УНР цю пропозицію відхилив⁵⁰. Так само було відмовлено командувачеві угорських військ Вілмошу Бему щодо допомоги в боротьбі проти Румунії через складнощі на українсько-польському фронті та передбачувану реакцію Антанти⁵¹. Взаємна непоступливість, різні пріоритети зовнішньополітичної діяльності ЗО УНР, складнощі польсько-української війни, зміни влади в Угорщині поступово ослабляли роль «заступництва» Я. Біберовича. Не сприяли зміцненню авторитету дипломатичного представництва ЗО УНР і непорозуміння, що виникали між Миколою Галаганом та Ярославом Біберовичем і згодом спричинили їхній розрив. Остаточне роз'єднання місії з розподілом коштів і майна сталося 8 травня.

1 серпня в Угорщині відбулася нова зміна влади. У так званому профспілковому уряді Угорської народної республіки на чолі з соціал-демократом Дюлою Пайдлом промайнули знайомі українським дипломатам постаті: Ерньо Гарамі, Шандор Гарбаї, Петер Агоштон. Напередодні падіння народної республіки, 4 серпня, Миколі Галагану довелося

поспілкуватися з міністром закордонних справ Петером Агоштоном. Той прийняв посла і вислухав з надзвичайною увагою, але висловив сумнів щодо перспектив існування уряду. Передбачення здійснилися — 6 серпня його діяльність завершилася.

7 серпня розпочав діяльність новий уряд на чолі з Іштваном Фрідріхом, засновником і лідером Християнської національної партії, який обіймав посаду прем'єр-міністра до 25 листопада 1919 р. Постійні зміни влади та складу уряду гальмували розгортання повноцінних українсько-угорських дипломатичних відносин. Після зайняття в серпні Будапешта румунськими військами, становище Надзвичайної дипломатичної місії УНР значно погіршилося. Передусім з огляду на запровадження суцільної суворої цензури було заборонено видання “Die Ukraine”, обмежувалися громадянські свободи населення, зокрема обмін інформацією між дипломатичними представництвами УНР у Будапешті та Бухаресті. Для врегулювання цих питань М. Галаган ініціював переговори з румунським міністром К. Діаманті й домогся позитивного їх вирішення. Інформаційну ізоляцію було припинено, діяльність пресового бюро — продовжено, а військовополоненим дозволено переправлятися через зайняті румунськими військами території. У Будапешті згідно з домовленістю Галагана з Діаманті знову почала виходити німецькомовна газета “Die Ukraine”, окремою брошурою з'явилася угорською мовою праця О. Шульгина “Ukrain problemak”.

28 листопада в Будапешті розпочав діяльність новий коаліційний уряд на чолі з колишнім міністром освіти Карлом Гусаром. МЗС очолив граф Йозеф Шомшич. Далі частота змін урядів не уповільнилася. 1 березня до влади прийшов адмірал Міклош Горті. Деякий час міністр-президент Шандор Шімоні Шемадам виконував обов'язки міністра закордонних справ, у квітні його змінив на цій посаді граф Пал Телекі, а у вересні — граф Імре Чакі. Утім, як стверджував Микола Галаган, «відношення до нашої дипломатичної місії збоку всіх урядів, які настали після повалення радянського уряду, було не тільки льояльне, але навіть дуже добре»⁵².

Не приймаючи нового урядового курсу, спрямованого на зближення з Польщею, Микола Галаган подав прохання про демісію. Офіційно звільнений з посади він був 28 вересня. Підібрати відповідну кандидатуру на посаду голови НДМ УНР в Угорщині тоді було досить непросто. Припинення повноважень військово-санітарних місій у Центральній та Південній Європі у серпні 1920 р. та віднесення питань допомоги полоненим українцям під час їх повернення додому до компетенції Міністерства закордонних справ давало підстави для запрошення на цю посаду полковника В. В. Сікевича — 50-річного кадрового військового, представника старого шляхетського роду з Київщини, який прибув до Буда-

пешта на початку 1919 р. для організації допомоги українським військовополоненим і тісно співпрацював з М. М. Галаганом.

На відміну від принципового політика М. Галагана, кадровий військовий, що звик виконувати накази, В. Сікевич послідовно дотримувався пріоритетів зовнішньополітичної діяльності, встановлених Директорією. Він, зокрема, особливу увагу звертав на розвиток українсько-польських взаємин, підтримуючи «добрі та дружні стосунки» з посольством Польської Речі Посполитої в Угорщині. При цьому йому не вдалося домогтися безперервного видавання віз українським громадянам польською консульською установою в Будапешті. У січні 1921 р., відповідно до вказівок МЗС УНР, місія склала протест проти намірів уряду Петра Врангеля продати кораблі Чорноморського флоту й передала його до МЗС Угорщини.

Період головування в місії В. Сікевича співпав з перебуванням біля керма влади в Угорщині диктатора Міклоша Горті. Ворог більшовизму, він беззастережно надав всі дипломатичні привілеї представнику «нерадянської» України. Місія перебувала в Угорщині на рівних правах із дипломатичними представництвами інших країн. До її завдань належала консульська діяльність. У січні 1922 р. до них додалося поладження консульських справ щодо українців, які перебували в Австрії. З аналогічною пропозицією у вересні 1922 р. звернулося до В. Сікевича Консульство УНР у Данцигу, зважаючи на «гарне становище Дипломатичної місії на Угорщині, прихильне відношення угорського Уряду, а також до де-якої міри не дуже добрий матеріальний стан Місії», видавати паспорти, тим самим маючи певний економічний зиск (650 німецьких марок за паспорт). Перебирання консульських обов'язків українських представництв у Австрії і вільному місті Данцигу, попри обіцяне поліпшення матеріального становища, лише ускладнило його. Прохання місії до українського посольства в Німеччині про надання 100 паспортних бланків було переадресовано до Австрії, а Посольство УНР у Відні спромоглося надати лише 20 бланків. Однак незабаром до обов'язків НДМ в Угорщині у зв'язку зі скасуванням Посольства УНР у Берліні додалася допомога в оформленні паспортів українським біженцям у Німеччині. Зменшення фінансування місії змусило змінити адресу помешкання й переміститися на Margit rakpart, 53.

Незабаром В. Сікевича було залучено до організації переїзду головного отамана військ УНР С. Петлюри через Будапешт і короткотермінового там перебування.

2 квітня 1924 р. генерала Сікевича було повідомлено, що Угорський уряд «на підставі політичних поглядів» припинив діяльність Української дипломатичної місії у Будапешті. Наступного дня розпочалися ліквідаційні заходи й підготовка документів для архіву.

Питання, пов'язані з захистом прав угорських громадян з боку офіційних представників Угорщини, виникли на початку 1920-х років у зв'язку зі спробами вже радянської влади в Україні організувати реєвакуюцію іноземних громадян на батьківщину⁵³. В липні 1921 р. повноваження від НКЗС УСРР на ведення переговорів із Представництвом Угорської Держави про обмін військових і цивільних полонених, а також громадян однієї країни, затриманих урядами іншої сторони, отримав росіянин Яків Ганецький⁵⁴. 3 жовтня 1921 р. за вказівкою з Москви його було замінено на повпреда в Ризі Лева Александрі. Йому доручалося вести переговори про обмін і репатріацію військовополонених, цивільних полонених та інших осіб, а також підписати за результатами переговорів відповідну конвенцію. Угорську сторону представляв Михайл Юнгерт-Арноті, котрий 1920 р. лише розпочав дипломатичну кар'єру в новоствореному МЗС Угорщини. Упродовж 1920–1923 рр. він як тимчасовий повірений займався питаннями повернення військовополонених з української території. Вивезення великої групи угорських військовополонених (100 колишніх червоноармійців) із Одеси ним було організовано вже в листопаді 1921 р. Після створення в грудні 1922 р. СРСР діяльність зовнішньополітичного відомства УСРР було фактично припинено, а дипломатичні та консульські представництва УСРР за кордоном відповідно до постанови ВУЦВК від 20 вересня 1923 р. ліквідовувалися шляхом об'єднання їх із місіями РСФРР у повпредства СРСР з 5 серпня 1923 р.⁵⁵.

Офіційне представництво Угорської Народної Республіки з'явилося в Києві вже по Другій світовій війні. Право здійснювати зовнішньополітичну діяльність Українській РСР було повернуто 1 лютого 1944 р. ухвалою Верховної Ради СРСР Закону «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат». Відповідні зміни до Конституції УРСР внесла Верховна Рада УРСР законом, ухваленим 4 березня 1944 р. Зокрема, в ст. 15-б УРСР надавалося право «вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками»⁵⁶. Першими розпочали діяльність у Києві генеральні консульства Польської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки та Німецької Демократичної Республіки. Генеральне консульство Угорської Народної Республіки відкрилося 18 квітня 1969 р. Поспіль із функціями, пов'язаними з відновленням чи наданням громадянства, майновими правами іноземних громадян та з'ясуванням інформації про родичів, отриманням дозволу на відвідання могил родичів, консульства займалися торгово-економічними відносинами, сприяли започаткуванню

двосторонніх контактів між різними організаціями своїх країн та українськими установами.

Спершу угорська консульська установа розташувалася на вулиці Інститутській у буд. № 8. Її очолив генеральний консул Вілмош Кочиш, на посаді консула першим працював Йозеф Уграї, віце-консула — Іштван Леваї. У перші роки роботи консульства, згідно з його основними функціями, було розгорнуто діяльність із налагодження торговельно-економічних відносин із Українською РСР. Зокрема консульство опікувалося питаннями роботи в м. Ізмаїлі угорського судноплавного агентства «МАХАРТ» — судновласника, експедитора вантажів, брокера та експедитора іноземних судів у портах Угорської Народної Республіки. Представництво було створено з огляду на велику частину угорських або трампованих суден (70%), які обслуговувалися в порту Рені⁵⁷.

У вересні 1970 р. Генеральне консульство Угорської Народної Республіки виступило з важливою ініціативою. Під час візиту до міністра автомобільного транспорту УРСР Ф. Головченка угорський консул Й. Уграї порушив питання про започаткування тіснішої співпраці між українським міністерством та угорською фірмою «Могюрт», організацію поставок обладнання для ремонту автобусів марки «Ікарус» на Дніпродзержинському автомобільно-ремонтному заводі та обміну спеціалістами в галузі ремонту автобусів⁵⁸. Уже в жовтні планувалося прибуття в Україну спеціалістів заводу «Ікарус» на чолі з директором.

Активність угорських дипломатів виявлялася й в інших сферах. У листопаді 1970 р. співробітники угорського генерального консульства здійснили акцію щодо вручення нагород українським громадянам, присуджених Урядом Угорської Народної Республіки. Нагороди в Харкові, Дніпропетровську й Донецьку вручав консул Й. Уграї, у Полтаві — генеральний консул В. Кочиш⁵⁹.

У лютому 1972 р. в ініційованій дуасном консульського корпусу, Генеральним консулом СРР Александром Унгуром зустрічі співробітників іноземних консульств із працівниками МЗС УРСР узяв участь уже новий Генеральний консул Угорської Народної Республіки — Ласло Ваци. Під час цієї зустрічі обговорювалися питання, пов'язані з витребуванням документів для громадян іноземних держав. Із метою спрощення для громадянина встановлення факту через суд А. Унгур ініціював зміни до тексту нот, у яких повідомлялося про відсутність витребуваних документів у архівах. Йшлося про потребу вказувати, за який період та в якій установі відсутня архівна інформація замість формули «в архівах не виявлено», запровадженої за розпорядженням МЗС СРСР⁶⁰. За кількістю витребуваних документів найбільше звернень подавало генконсульство Польської НР, менше — генконсульство Угорської НР, оскільки відпо-

відно до радянсько-угорської угоди документи витребувалися через відповідні міністерства.

У червні 1978 р. Генерального консула Угорської Народної Республіки Ласло Ваці змінив Дьєрдь Макларі⁶¹. Співробітники генконсульства продовжили активну участь у підготовці зустрічей українських і угорських експертів з питань розроблення напрямів співпраці між міністерствами, відомствами, установами й організаціями УРСР і Угорської НР, систематично брали участь у заходах, організованих МЗС УРСР. Зокрема переглянута в Будинку кіно в березні 1979 р. стрічка «Великая отечественная» стала предметом окремого візиту Д. Макларі та консула ПНР М. Гарболінські до МЗС. Зарубіжні дипломати висловили свої враження від перегляду фільму й зауважили, що його слід показувати молоді, щоб та знала, які біди пережили народи в роки війни. Особливо важливо робити це в західних країнах, де переважно нічого не знають про східний фронт⁶². Перегляди ідеологічно виважених фільмів належали до постійних форм роботи МЗС УРСР із зарубіжними консульствами. Співробітники генконсульства Угорщини брали також участь у екскурсіях до наукових установ, заводів, колгоспів та ін.

Неодноразово генеральне консульство Угорської Народної Республіки в Києві порушувало перед МЗС УСРР питання щодо сприяння вирішенню консульсько-правових питань, зокрема щодо упорядкування надання органами РАГС свідоцтв про шлюб між українськими й угорськими громадянами з метою реєстрації цих шлюбів в Угорщині відповідно до угорського законодавства; спрощення візового режиму для осіб, які виїздили до угорських міст для відвідання могил своїх рідних; застосування вимог спрощеного порядку перетину кордону тощо. Ці питання складали найбільший обсяг у спектрі напрямків діяльності консульської установи. Консульський департамент МЗС УРСР запрошував генерального консула та консулів для роз'яснення новел законодавства, пов'язаного з реалізацією консульських функцій. На початку червня 1979 р. віце-консула Угорської Народної Республіки Ш. Алмаші було запрошено до МЗС УРСР для повідомлення про припинення інформування генконсульств про ухвалення позитивних рішень на клопотання громадян СРСР щодо виїзду з Радянського Союзу. Таке рішення підтримувала більшість представників консульського корпусу в Києві. Позитивно зреагував на повідомлення й угорський представник. Однак його візит до МЗС УРСР мав неочікувані наслідки. Ш. Алмаші зауважив, що повідомлення часто робилися телефоном, тому розібрати прізвища було складно, нерідко траплялися й випадки, коли до нього на прийом приїздили особи, що отримали дозвіл на виїзд з інших областей, а повідомлення про дозвіл консульство ще не мало. Дуже необережно він

заявив, що неодноразово йому пропонували хабарі за надання позитивного висновку. Зокрема це стосувалося осіб, які вступали у фіктивний шлюб із угоркою/угорцем, тоді як їхня родина вже виїхала до Ізраїлю чи США, з єдиною метою легалізувати свій виїзд, продати речі й скупити на чорному ринку в Будапешті валюту, чим завдавали збитки Угорщині⁶³.

За кілька днів запрошення до МЗС отримав генконсул Д. Макларі, офіційно — для роз'яснень нововведень загальносоюзного порядку звернення радянських громадян до консульських установ у Києві щодо отримання дозволу на виїзд до європейських країн — членів РЕВ; неофіційно — для з'ясування суті висловлювань віце-консула. Щодо офіційного боку розмови Д. Макларі підтвердив розуміння ситуації, а щодо неофіційного — пообіцяв з'ясувати наявність конкретних фактів, які б ілюстрували висловлювання віце-консула, у МЗС Угорщини. Між іншим він повідомив, що термін відрядження Ш. Алмаші вичерпано, й на його місце невдовзі прибуде досвідченіший співробітник⁶⁴. Під час розмови генконсул висловив свою оцінку зростання кількості шлюбів угорських і радянських громадян. Він зауважив, що такі шлюби часто розпадаються, відтак це збільшує загальну кількість розлучень, тоді як за цим показником, як і за кількістю самогубств, Угорщина посідає одне з перших місць у світі⁶⁵. З метою спрощення передавання документів упродовж 1979 р. у контактах між угорським генконсульством і українським зовнішньополітичним відомством почав застосовуватися радянсько-болгарський досвід передавання документів органами РАГС, поза дипканалами⁶⁶. Проте в питаннях оформлення документів зберігалось достатньо спірних моментів. Ключову проблему складало зокрема витребування в органах РАГС інформації про місце народження особи чи розірвання шлюбу, оскільки в радянських документах зазначався лише район, без точної назви населеного пункту. Потреба вказівки на точне місце розірвання шлюбу пояснювалася турботою про спадкові права дітей, народжених у такому шлюбі. Ця проблема загострилася під час обміну генеральним консульством національних угорських паспортів громадян, які проживали на території УРСР. У січні 1982 р. генконсул Д. Макларі порушив її перед керівництвом МЗС УРСР, однак отримав відповідь про необхідність вирішувати питання через консульське управління СРСР⁶⁷. Проте навіть після обговорення проблеми в Будапешті угорською і радянською делегаціями в документах РАГС у графі «місце народження» залишилася лише інформація про область і місто⁶⁸.

Обговорюючи в українському МЗС питання про оформлення дозволів на виїзд до Угорщини, консул М. Хорват висловив думку про небажаність надання таких дозволів інтелігенції, зокрема вчителям, бо вони мали б навчати дітей угорською мовою в Закарпатті⁶⁹. Угорські консули опра-

цьовували питання спрощення режиму пересування територією УРСР угорських громадян, задіяних на будівництві газогону «Союз». Потреба вирішення цього питання зумовлювалася розташуванням ділянки газогону, на якій працювали угорські робітники, в зоні, закритій для іноземців.

У другій половині 1980-х р. набув поширення інститут почесних консулів, правовою основою розвитку якого стала Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. Першим про початок призначення почесних консульських посадових осіб на території Угорської Народної Республіки повідомило 27 вересня 1988 р. генконсульство Угорщини⁷⁰. Запровадження інституту почесних консулів в українсько-угорських відносинах сприяло реалізації напрямів схваленої у грудні 1987 р. у Будапешті перспективної тематики співробітництва УРСР і Угорської НР до 1990 р. Це мало значення ще й з огляду на запровадження з 1 січня 1988 р. нового паспортного режиму для осіб, що подорожували за кордон зі службових і приватних питань. Новація полягала у видаванні з цією метою паспортів зі строком дії п'ять років, дійсних в усіх країнах світу.

Угорські та українські дипломати долучилися до організації перебування в Будапешті наприкінці 1989 р. української делегації на чолі з заступником міністра культури УРСР Юрієм Олененком, під час якої було підписано протокол про співробітництво Української РСР та Угорської Республіки у сфері культури. Цей документ фактично започатковував двосторонні українсько-угорські відносини на новому історичному етапі. У вересні 1990 р. генконсульство Угорщини забезпечувало офіційний візит до Києва президента Угорської Республіки Арпада Гьонца. Глава сусідньої держави провів конструктивні переговори з керівництвом Української РСР та парламентарями, відвідав визначні пам'ятки української столиці. 27 вересня Л. Кравчук і А. Гьонц підписали спільну заяву про наміри поглиблення дружніх відносин між Україною й Угорщиною. Відповідно до положень спільної українсько-угорської заяви деякі університети Угорської Республіки почали запроваджувати курси української мови. Підготовка вчителів української мови розпочалася в університетах Будапешта, Печі, Ниредьгази, про готовність відкрити відділення української мови заявили університети Дебрецена і Мішкольца. Бажання вивчати українську мову виявили члени нещодавно створеного українсько-угорського товариства⁷¹.

Копітка діяльність українських і угорських дипломатів у цей час мала своїм результатом двосторонні договори, що, за влучним визначенням першого Посла України в Угорській Республіці Дмитра Ткача, засвідчили «визнання де-факто угорцями незалежності нашої держави ще за часів існування Радянського Союзу»⁷². Йдеться насамперед про Декларацію

про основні напрями співробітництва в гуманітарній сфері між Українською РСР та Угорською Республікою й Консульську конвенцію між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою, підписані міністрами закордонних справ України й Угорщини Анатолієм Зленком та Гейзою Єсенські в Будапешті 31 травня 1991 р.⁷³ Важливе значення мала й Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей, в якій наголошувалося на корисному внеску національних меншостей, що історично проживають у обох країнах, у справу підвищення їхнього добробуту, культурного й гуманітарного розвитку, та гарантувалися основні права і свободи, врахування політичних законних інтересів, право на збереження національної культури, відсутність будь-якої дискримінації тощо⁷⁴.

Помітну роль у підготовці підписання цих документів та організації візитів угорських представників до Києва у зв'язку з їх обговоренням відіграв генеральний консул Угорської Республіки в Києві А. Палді. У лютому 1991 р. Київ відвідав начальник створеного у вересні 1990 р. МЗС Угорської Республіки з метою захисту інтересів угорців, що проживають за межами Угорщини, управління в справах угорців за кордоном Шандер Йолшваї. Мета візиту полягала в узгодженні з прикордонними країнами підходів до питання прав національних меншин та подальшого підписання відповідних декларацій. Відтак Ш. Йолшваї передав проект Декларації про права національних меншин, який планувалося підписати з СРСР із можливістю подальшого приєднання до неї інших зацікавлених країн. 10–13 березня 1991 р. у Києві перебувала делегація угорських експертів з метою проведення консультацій щодо узгодження консульської конвенції з УРСР. До її складу входили начальник консульського управління МЗС Угорщини Імре Станкович, керівник групи консульського управління Занатине Мартін Дьорі, керівник юридичної групи відділу міністерства фінансів Угорщини Ласло Меч, керівник секретаріату Головної прокуратури Угорщини Хлавати Отила та співробітник МЗС Золтан Едед⁷⁵. У квітні 1991 р. Київ відвідала угорська парламентська делегація на чолі з колишнім міністром закордонних справ Д. Хорном. Це був перший крок у реалізації ініціативи угорської сторони щодо розвитку міжпарламентських зв'язків⁷⁶.

19 червня перший секретар Посольства СРСР в Угорщині Дмитро Ткач повідомив МЗС УРСР про готовність угорської сторони підписати в Києві Протокол про співробітництво між МЗС УРСР і МЗС УР та обговорити перспективу інших домовленостей і запропонував створити з цією метою робочу групу в складі І. Монарі, Д. Ткача, Б. Тарасюка та А. Палді⁷⁷.

Окреслена перспектива двосторонніх відносин реалізувалася вже в незалежній Україні. Дипломатичні відносини між Україною й Угорщиною встановлено в грудні 1991 р. Угорщина була однією з перших країн, які визнали незалежність України. 2 грудня про визнання незалежності України оголосили Польща і Канада, 3 грудня — Угорщина. Генеральний консул Угорської Республіки в Києві Андраш Палді та міністр закордонних справ України Анатолій Зленко підписали Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Угорською Республікою та Україною. Вже 6 грудня в Маріїнському палаці в Києві відбулося урочисте підписання Договору про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською Республікою⁷⁸, який увійшов в історію України новітньої доби як перший договір такого рівня. У преамбулі документа наголошувалося на тому, що відносини України й Угорської Республіки сягають історичного минулого обох країн і орієнтовані на створення якісно нових взаємин добросусідства, взаємної поваги і співробітництва в усіх сферах на засадах рівноправності та зміцнення системи безпеки в Європі⁷⁹. Договір підписали Президент України Леонід Кравчук та Прем'єр-міністр Угорської Республіки Йозеф Анталл, який очолив першу офіційну угорську делегацію високого рівня в Києві. Того ж дня — 6 грудня 1991 р. — на вулиці Рейтарській, 33 було відкрито Посольство Угорської Республіки, що стало першим закордонним дипломатичним представництвом у незалежній Україні.

Відтак розпочаті в 1918 р. році українсько-угорські взаємини отримали нову форму дипломатичних відносин рівноправних держав. Діяльність першого українського дипломатичного представництва в Угорщині (1919–1924 рр.) розгорталася в складний період історії обох держав. Політична та фінансова нестабільність, територіальні проблеми й регіональний сепаратизм як внутрішні чинники були притаманні державному життю як УНР, так і Угорщини. Однак, незважаючи на всі зміни урядів і пріоритетів зовнішньополітичної діяльності, традиція добросусідських відносин наших держав попри всі складнощі залишалася пріоритетом українсько-угорських міждержавних взаємин. У січні 1992 р. посаду Тимчасового повіреного в справах України в Угорщині обійняв Дмитро Ткач, а 24 березня 1992 р. було відкрито Посольство України в Будапешті — перше дипломатичне представництво держави за кордоном.

¹ Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010. Wien-Berlin : Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. 409 с.

² Матяш Ірина. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 482 с.

³ Матяш І. Б., Мушка Ю. Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. Київ: Вид. дім Києво-могилянської академії, 2005. 400 с.

⁴ Тишкун Ю.Я. В. Липинський про бюрократію («Листи до братів-хліборобів»): до проблеми визначення теоретичного підґрунтя поглядів. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2012. Вип. 24. С. 20–26; Матяш І., Мушка Ю. Перші українські послы в Угорщині: до питання про роль особи в історії української дипломатії. *“Як багато слово важить...”*: *Наук. зб. на пошану проф. Володимира Качкана.* Івано-Франківськ, 2006. С. 232–242; Матяш І.Б. Канадські сторінки життєпису Володимира Сікевича. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць.* Вип. 16. На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці. Ч. 1. Київ, 2007. С. 226–242 та ін.

⁵ Історія української дипломатії : перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.) : документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін. ; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с. : табл.; Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах. Упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; Вступ. слово В.С. Огризка. Київ: Укр. Письменник, 2008. Т. 1. 369 с.; іл.; Т. 2. 379 с. ; Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Док.-худ. Передм.: Т. Осташко, В. Соловійова. Київ: Темпора, 2005. 656 с.; іл.

⁶ Див.: Matsch Erwin. *Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920.* Wien, Köln, Graz, 1986. S. 96, 136.

⁷ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 120.

⁸ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання. Упоряд.: К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. С. 92.

⁹ Державний архів Австрії (*Österreichisches Staatsarchiv, далі — ÖS*), Архів цісарського дому, двору і держави (*Haus- Hof- und Staatsarchiv — далі HHSt*), Politisches Archiv (далі — PA) X/Russland, Karton 153, Liasse Xid/1 1918VI-X, fol. 1-607.

¹⁰ Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785–2010... С. 307.

¹¹ Там само. С. 309.

¹² Там само. С. 314.

¹³ Новое назначение генерала фон-Бельца. *Одесские новости.* 1918, 30 (17) мая. № 10706. С. 2.

¹⁴ Вінцовський Т.С. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму. *Український історичний журнал.* 2013. № 1. С. 90.

¹⁵ Одесса — украинский город. *Одесские новости.* 1918, 15 (2) марта. № 10648. С. 2.

¹⁶ Українська Держава (квітень–грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1: упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. С. 60.

¹⁷ Там само. С. 316.

¹⁸ HHSt, PA X/Russland, Karton 153, Liasse Xid/1 1918VI-X, fol. 1-607, Z. 8.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 2592, оп. 1, спр. 55, арк. 8.

²⁰ Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців... С. 312.

²¹ Имперский канцлер о событиях в Украине. *Одесский листок.* 1918, 8 мая (25 апреля). № 88.

- ²² Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. С. 91.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 42, арк. 58; Державний Вістник. 1918, 16 травня. № 1.
- ²⁴ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Гол. ред. Ярослав Пеленський. Київ, Філадельфія, 1995. С. 171.
- ²⁵ Там само. С. 240–241.
- ²⁶ Скоропадський Павло. Спогади... С. 171.
- ²⁷ Дорошенко Дмитро. Історія України, 1917–1923. Т. 2. С. 56.
- ²⁸ Там само. С. 95.
- ²⁹ Скоропадський Павло. Спогади... С. 246.
- ³⁰ Українська Держава (квітень–грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2: упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. С. 105.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. С. 51.
- ³³ HHSt, RA X/Russland, Karton 153, Liasse Xid/1 1918VI-X, fol. 1-607, Z. 26.
- ³⁴ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 17, арк. 195–196 (у справі сторінки пере-плутані).
- ³⁵ Там само, арк. 81.
- ³⁶ Див.: Агстнер Р. Про царів, консулів і купців ... С. 313.
- ³⁷ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 124.
- ³⁸ Скоропадський Павло. Спогади... С. 208.
- ³⁹ Демократи-хлеборобы у принца Фюрстенберга. *Одесские новости*. 1918, 19(6) октбря. № 10820.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Агстнер Р. Про царів, консулів і купців... С. 316.
- ⁴² Вовчук Л. Становлення дипломатичних установ у портових містах Чорноморсько-азовського басейну Російської імперії (1785–1919 рр). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Історичні науки»*. 2013. Вип. 3.34. С. 317.
- ⁴³ Там само. С. 318.
- ⁴⁴ Агстнер Р. Про царів, консулів і купців... С. 319.
- ⁴⁵ Регистрация иностранцев. *Одесские новости*. 1918, 5 октября (22 сентября). № 10809.
- ⁴⁶ Что везут и что доставлено из Австрии (из беседы). *Одесский листок*. 1918, 31 (18) мая. № 106.
- ⁴⁷ Агстнер Р. Про царів, консулів і купців... С. 320.
- ⁴⁸ Матяш І. Б., Мушка Ю. Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині... С. 30.
- ⁴⁹ Там само. С. 32.
- ⁵⁰ Пушкаш А. Внешняя политика Венгрии. Ноябрь 1918 — апрель 1927 г. Москва, 1981. С. 83.
- ⁵¹ Павлюк Олександр. Зовнішня політика ЗУНР... С. 119.
- ⁵² Матяш І. Б., Мушка Ю. Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині... С. 37.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 654, арк. 5.
- ⁵⁴ Там само, арк. 4.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. Р. 4, оп. 1, спр. 32, арк. 20–24.

- ⁵⁶ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі — ГДА МЗС), ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁵⁷ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 6345, арк. 6.
- ⁵⁸ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 2102, арк. 65.
- ⁵⁹ Там само, арк. 68.
- ⁶⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2, спр. 2463 к, арк. 1.
- ⁶¹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3700 л., арк. 5–6.
- ⁶² ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3897 л., арк. 1.
- ⁶³ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3897 л., арк. 2.
- ⁶⁴ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3897 л., арк. 4.
- ⁶⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3897 л., арк. 3.
- ⁶⁶ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 3897 т., арк. 39.
- ⁶⁷ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 4611 г., арк. 1.
- ⁶⁸ Там само, арк. 3.
- ⁶⁹ Там само, арк. 4.
- ⁷⁰ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 4, спр. 6570, арк. 11.
- ⁷¹ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 4, спр. 6854, арк. 18.
- ⁷² Ткач Дмитро. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. Київ: МАУП, 2004. С. 415.
- ⁷³ Ратифікована Постановою Верховної Ради України № 2749-XII від 29 жовтня 1992 р., набула чинності 4 лютого 1993 р.
- ⁷⁴ Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей. ГДА МЗС України, ф. 2, оп. 6, спр. 15, арк. 1–7.
- ⁷⁵ ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3, спр. 6802б, арк. 8.
- ⁷⁶ Там само, арк. 22.
- ⁷⁷ Там само, арк. 42.
- ⁷⁸ Договір ратифіковано Постановою Верховної Ради України № 2527-XII (2527-12) від 1 липня 1992 р. Ратифікація угорською стороною відбулася 11 травня 1993 р., обмін ратифікаційними грамотами — 16 червня 1993 р
- ⁷⁹ Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/348_004

REFERENCES

1. Ahstner, R. (2011). *Pro tsisariv, konsuliv i kuptsiv. Avstriia i Ukraina 1785–2010*. Wien-Berlin : Lit Verlag GmbH&Co. KG [in Ukrainian].
2. Chto vezut i chto dostavleno iz Avstrii (iz besedy). (1918). *Odesskij listok*, 106 [in Russian].
3. Demokraty-hleboroby u princa Fjurstenberga. (1918). *Odesskie novosti*, 10820 [in Russian].
4. Dohovir pro osnovy dobrosusidstva ta spivrobitnytstva mizh Ukrainoiu i Uhors'koiu Respublikoiu. Retrieved from http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/348_004 [in Ukrainian].
5. Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy 1917-1923 rr.* (Vols. 1–2). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
6. *Dyplomatiia UNR i Ukrain's'koi Derzhavy v dokumentakh ta spohadakh suchasnykiv.* (2008). (Vols. 1–2). Kyiv: Ukr. Pys'mennyk [in Ukrainian].
7. Imperskij kancler o sobytijah v Ukraine (1918). *Odesskij listok*. 88 [in Russian].

8. *Istoriia ukrains'koi dyplomatii: pershi kroky na mizhnarodnij areni (1917–1924 rr.): dokumenty i materialy.* (2010). Kyiv: Vyd-vo humanit. I-ry [in Ukrainian].
9. Matiash, I.B. (2007). Kanads'ki storinky zhyttiepysu Volodymyra Sikevycha. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 16, 226–242 [in Ukrainian].
10. Matiash, I. (2016). *Ukrains'ka konsul's'ka sluzhba 1917–1923 rr. iak derzhavnyy instytut: stanovlennia, funktsionuvannia, personalii.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Matiash, I.B., & Mushka, Yu.Yu. (2005). *Diial'nist' Nadzvychajnoi dyplomatychnoi misii UNR v Uhorschyni: istoriia, spohady, arkhivni dokumenty.* Kyiv: Vyd. dim Kyievo-mohylians'koi akademii [in Ukrainian].
12. Matiash, I., & Mushka, Yu. (2006). Pershi ukrains'ki posly v Uhorschyni: do pytannia pro rol' osoby v istorii ukrains'koi dyplomatii. *Yak mnoho slovo vazhyt'...: Nauk. zb. na poshanu prof. Volodymyra Kachkana.* Ivano-Frankivs'k [in Ukrainian].
13. Matsch, E. (1986). *Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920.* Wien, Köln, Graz [in German].
14. Novoe naznachenie generala fon-Bel'ca. (1918). *Odesskie novosti.* 10706, 2 [in Russian].
15. Odessa - ukrainskij gorod. (1918). *Odesskie novosti,* 10648, 2 [in Russian].
16. Pushkash, A. (1981). *Vneshnjaja politika Vengrii. Nojabr' 1918 — aprel' 1927 g.* Moskva [in Russian].
17. Skoropads'kyj, P. (1995). *Spohady. Kinets' 1917 — hruden' 1918.* Y. Pelens'kyj (Ed.). Kyiv: Filadel'fiia [in Ukrainian].
18. Tkach, D. (2004). *Suchasna Uhorschyna v konteksti suspil'nykh transformatsij.* Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
19. Tyshkun, Yu.Ya. (2012). V. Lypyns'kyj pro biurokratiuu (Lysty do brativ-khliborobiv): do problemy vyznachennia teoretychnoho pidgruntia pohliadiv. *Ukrains'ka natsional'na ideia: realii ta perspektyvy rozvytku,* 24, 20–26 [in Ukrainian].
20. Pyrih, R. (Ed.). (2015). *Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky.* Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
21. Pyrih, R. (Ed.). (2015). *Ukrains'ka Derzhava (kviten'–hruden' 1918). Dokumenty i materialy.* (Vols. 1–2). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
22. Registracija inostrancev. (1918). *Odesskie novosti,* 10809 [in Russian].
23. Vintskovs'kyj, T.S. (2013). Vil'ne misto Odesa v dobu Tsentral'noi Rady: revoliutsijna interpretatsiia politychnoho separatyzmu. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal,* 1, 90 [in Ukrainian].
24. Vovchuk, L. (2013). Stanovlennia dyplomatychnykh ustanov u portovykh mistakh Chornomors'ko-azovs'koho basejnu Rosijs'koi imperii (1785–1919 rr). *Naukovyj visnyk Mykolajivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.O. Sukhomlyns'koho,* 3.34, 317 [in Ukrainian].

УДК 327(94)“2016/2017”

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ У РАДІ БЕЗПЕКИ ООН (2016–2017 рр.)

У статті проаналізовано особливості діяльності української дипломатії у Раді Безпеки ООН упродовж 2016–2017 років, коли Україна була непостійним членом Ради Безпеки. Висвітлено проблеми функціонування Ради Безпеки за умов кризи сучасної системи міжнародної безпеки, спричиненої агресією Російської Федерації проти України. Показані основні етапи дипломатичного протистояння навколо питання запровадження миротворчої місії ООН на Донбасі та у вирішенні питань відновлення територіальної цілісності України.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, непостійні члени, миротворча діяльність, Україна.

Andriy Martynov

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

THE ACTIVITY OF THE UKRAINIAN DIPLOMACY AT THE UN SECURITY COUNCIL (2016–2017)

The paper deals with the activity of the Ukrainian diplomacy at the UN Security Council from 2016 to 2017, when Ukraine was a non-permanent member of the Security Council. The author analyzes problems of functional activity of the UN Security Council in the conditions of crisis of the international security system and Russia's aggression against Ukraine. The main stages of confrontation on the issue of the UN peacekeeping operation in the Donbas and solution of the problems of restoring the territorial integrity of Ukraine are analyzes.

The Security Council is charged with maintaining peace and security among countries. While other organs of the UN can only make recommendations to member states, the Security Council has the power to make binding decisions that member states have agreed to carry out, under the terms of Charter Article 25. The decisions of the Council are known as the United Nations Security Council resolutions. The Security Council is made up of fifteen member states, consisting of five permanent members — China, France, Russia, the United Kingdom, and the United States — and ten non-permanent members elected for two-year terms by the General Assembly. The five permanent members hold veto power over the UN Resolutions.

The presidency of the Security Council rotates alphabetically each month. The UN, after approved by the Security Council sends peacekeepers to regions where armed conflict has recently ceased or paused to enforce the terms to peace agreements and to discourage combatants from resuming hostilities. Since the UN does not maintain its own military, peacekeeping forces are voluntary provided by member states.

Keywords: *the United Nations, the Security Council, the General Assembly, non-permanent members, peacekeeping, Ukraine.*

Трансформаційні процеси, які відбуваються в сучасній системі міжнародних відносин, актуалізують питання ефективності діяльності такої універсальної міжнародної організації як Організація Об'єднаних Націй (ООН). Максимальне загострення цих процесів відбулося під впливом агресії РФ проти України 2014 р., що мало негативні наслідки для функціонування, зокрема і Ради Безпеки ООН як ключового органу, який за Статутом ООН несе відповідальність за стан миру. Розгляд протиріч між різними полюсами сили постбіполярної системи міжнародних відносин становить вагомий науковий і практичний інтерес. Адже ці глобальні дипломатичні процеси безпосередньо впливають на позицію держав світу щодо сучасного українсько-російського конфлікту. Після анексії Криму та російської агресії на Донбасі Рада Безпеки ООН, так само як Генеральна Асамблея ООН, перетворилися на арену дипломатичного опору агресії.

У монографії С.В. Віднянського і А.Ю. Мартинова «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» узагальнено досвід співпраці України з ООН як однієї із країн-засновниць цієї організації¹. Роль і функції ООН зафіксовані у її Статуті. Перша стаття глави 1 Статуту ООН визначила наступні пріоритетні цілі зазначеної структури: «1. Підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою здійснювати ефективні колективні заходи для попередження та ліквідації загрози миру, недопущення актів

агресії. Проводити мирними засобами у відповідності до принципів справедливості і міжнародного права розв'язання міжнародних конфліктів, які можуть привести до порушень миру; 2. Розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправ'я та самовизначення народів; 3. Здійснювати співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, сприяти розвитку поваги до прав людини та до основних свобод для всіх без поділу на раси, стать, мову, релігію; 4. Бути центром для погодження дій націй у досягненні цих спільних цілей»². Чимало дослідників історії ООН згодні з тим, що не завжди ця організація була здатна вирішувати такі амбітні завдання. У роки «холодної війни» на заваді цьому були протиріччя між двома наддержавами, а після формального завершення «холодної війни» внаслідок розпаду СРСР розгорнулася боротьба РФ і КНР за нівелювання впливу США на тенденції розвитку постбіполярної системи міжнародних відносин.

Біля витоків історії ООН було знайдено компроміс між СРСР і США щодо запровадження права вето в Раді Безпеки, що на тривалий час паралізувало цей орган ООН, але сприяло встановленню балансу інтересів на міжнародній арені, який час від часу порушувався «гарячими» конфліктами.

Відомий вітчизняний історик Л.О. Лещенко висвітлив, як український радянський дипломат Д. Мануїльський був обраний головою комітету, який готував проект преамбули Статуту ООН, тобто найважливішого розділу, який визначає цілі й принципи організації³. З того часу членство в ООН поступово, але неухильно наближало реальну незалежність України, зміцнюючи її позиції на міжнародній арені. Радянський дипломат В.М. Бережков згадував, як на конференції у Думбартон-Оксі СРСР домагався виключення зі Статуту ООН пункту про неучасть сторони конфлікту у прийнятті рішення ООН щодо суті суперечки, якщо зачеплені інтереси цієї великої держави⁴. Однак тоді таке рішення не було прийнято.

Є.Є. Камінський показав, як Українська РСР була вперше непостійним членом Ради Безпеки ООН з 1 січня 1948 р. до 31 грудня 1949 року⁵. Це був час самого початку «холодної війни». Тоді українська радянська дипломатія, діючи загалом у фарватері радянської зовнішньої політики, реалізувала низку ініціатив, зокрема, щодо сприяння проголошенню Держави Ізраїль (травень 1949 р.) та визнання незалежності Республіки Індонезія від Нідерландів.

Утім, за часів «холодної війни» плідно діяли, насамперед, спеціалізовані установи Організації Об'єднаних Націй: ЮНІДО, ЕКОСОС, ЮНЕСКО та інші. Були досягнуті значні успіхи у процесі сприяння

деколонізації, частковому фінансуванню процесів модернізації економік країн, які стали на шлях самостійного розвитку, збереженню культурного надбання людства.

У другій половині 80-х років ХХ ст. унаслідок нового політичного мислення радянського керівництва, яке пропагандистськи було спрямовано на пріоритет загальнолюдських цінностей, що врешті привело до майже повного ідеологічного замирення зі США, посилилась роль Організації Об'єднаних Націй у процесі пошуку мирного вирішення низки регіональних конфліктів. Завдяки цьому історія відмірювала останні місяці епохи «холодної війни».

Найбільш радикальні зміни з часу створення ООН відбулись упродовж 90-х років ХХ ст., коли суттєво трансформувалась уся система міжнародних відносин. Виникнення нових держав унаслідок розпаду СРСР, ФСРЮ та ЧСФР спонукало ООН прийняти близько 25 нових держав-членів.

Глобальні зрушення відбулись у розстановці сил на міжнародній арені. З одного боку, США залишились єдиною наддержавою, з іншого, чітко визначилась тенденція поступового формування так званої багатополусної системи міжнародних відносин. Все це поставило на порядок денний гостре питання реформування структур і методів діяльності ООН.

У центрі міжнародної уваги опинилась проблема трансформації найвпливовішого органу Об'єднаних Націй — Ради Безпеки. Структура Ради Безпеки ООН, в основі якої лежить принцип розподілу на постійних і непостійних членів та наділення перших — США, Російської Федерації, Китайської Народної Республіки, Франції і Великої Британії — правом вето, склалась на світанку біполярної системи міжнародних відносин і вже не відповідає новим реаліям. Водночас реформування РБ ООН по суті означатиме закріплення у відповідності до норм міжнародного права нової постмодерної системи міжнародних відносин.

«Принципи суверенітету і недоторканності національної держави, — пише Ф. Фукуяма, — які були основою Вестфальської системи, фактично зруйновані, оскільки те, що відбувається всередині окремих держав, часто впливає на життя інших членів міжнародного співтовариства»⁶. Унаслідок цього збільшився конфліктний потенціал сучасних міжнародних відносин та одночасно зменшилися можливості для досягнення консенсусу або компромісу між провідними державами світу щодо нових правил гри, які підсилювали б міжнародне право.

«Американці схильні бачити найвищий рівень демократичної легітимності в конституційній демократичній державі», — зазначає Ф. Фукуяма, — тому «в їхніх очах будь-яка міжнародна організація типу ООН легітимна

лише тому, що законно затверджена демократична більшість передала їм цю легітимність в міждержавному процесі переговорів»⁷.

Отже, ознайомлення з науковою літературою з цієї теми засвідчує, що після завершення «холодної війни» разом із кризою постбіполярної системи міжнародних відносин поглибилася криза ООН. Збереження легітимності, дієздатності та ефективності діяльності ООН та її Ради Безпеки залежить від тенденцій розвитку багатополлярної системи міжнародних відносин.

Мета цієї статті полягає у висвітленні основних фактів діяльності України як непостійного члена Ради Безпеки ООН у 2016–2017 роках.

Відповідно до принципу ротації непостійних членів Ради Безпеки ООН у вересні 2013 р. від східноєвропейської групи країн Україна була на Генеральній Асамблеї ООН обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН на період з 1 січня 2016 р. до 31 грудня 2017 року. Вагомим аргументом на користь кандидатури України був її внесок у миротворчу діяльність ООН. На час обрання непостійним членом РБ ООН Україна брала участь у 13 міжнародних операціях, із них сім відбувалися під егідою ООН, одна — ЄС, чотири — під командуванням НАТО та одна — під контролем ОБСЄ. За таку активність у миротворчій діяльності 2010 р. Секретаріат ООН відшкодував Україні 18 млн. дол., 2011 р. — 20 млн. дол., 2012 р. — 27 млн. доларів⁸.

Пріоритетами діяльності України як непостійного члена Ради Безпеки у 2016–2017 рр. були визначені: протидія агресії Росії проти територіальної цілісності та політичної незалежності України; забезпечення універсального дотримання цілей і принципів Статуту ООН; посилення миротворчого потенціалу ООН; підвищення прозорості та демократичності роботи Ради Безпеки ООН; посилення спроможності ООН із запобігання конфліктами та посередництва; підтримання миротворчих операцій на Африканському континенті; боротьба з тероризмом; підтримання процесу роззброєння та нерозповсюдження; просування порядку денного щодо жінок і дітей у зонах конфліктів; відповідь на виклики щодо змін навколишнього середовища⁹.

Основним змістом діяльності України в статусі непостійного члена Ради Безпеки ООН у 2016–2017 рр. стала протидія російській агресії та консолідація світової спільноти з метою належної відповіді на «гібридну війну», розв'язану Росією проти України. Зловживаючи правом вето у Раді Безпеки ООН, Росія паралізує роботу цієї важливої міжнародної інституції і залишається безкарною за вчинені нею міжнародні злочини. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 року «Територіальна цілісність України» та ухвалена Третім комітетом 71-ї сесії ГА ООН Резолюція «Стан з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі» окреслили підходи ООН до цих питань¹⁰.

Офіційний початок роботи України в статусі непостійного члена РБ ООН супроводжувався низкою дипломатично-просвітницьких заходів. Зокрема, 11–22 січня 2016 р. в приміщенні Генеральної Асамблеї ООН відбулася виставка «Ukraine EXISTS», в якій було представлено дві реальності: мир і війна. Військова частина виставки презентована у формі інсталяції з англomовним відео про події на Сході України. Цивільна частина виставки була представлена мистецькими артефактами¹¹. Також вітчизняна дипломатія докладала зусиль, аби максимально розширити коло друзів України в ООН. Наприклад, 22 лютого 2016 р. голова Комітету Верховної Ради України в закордонних справах Г. Гопко в Токіо провела переговори з керівником Комітету Палати радників парламенту Японії із закордонних справ та оборони Масахіса Сато. Наголошувалося на необхідності реформування ООН, особливо щодо прийняття рішень у Раді Безпеки ООН. Віталось співробітництво України та Японії як непостійних членів РБ ООН щодо ухвалення резолюції з питання КНДР¹².

На початку березня 2016 р. у Раді Безпеки ООН звітувався головуючий в ОБСЄ тодішній міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер. Він висловив стурбованість порушеннями умов припинення вогню на Донбасі та недопуском сторонами конфлікту представників ОБСЄ¹³. Поступово визрівала ідея запровадження на Донбасі миротворчої місії ООН. Однак російська дипломатія доклала максимум зусиль, аби нівелювати цю ідею та відкласти час її реалізації.

Оскільки Росія блокувала ініціативи України в РБ ООН, протистояння було перенесено до Генеральної асамблеї ООН, де агресор не має права вето. 19 грудня 2016 р. ГА ООН ухвалила ініційовану Україною резолюцію «Стан з правами людини у Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)». Резолюція стала першим документом ООН, де Росію офіційно названо державою-окупантом, а Крим — тимчасово окупованою територією. За резолюцію проголосували 70 країн. 26 висловилися проти, зокрема, Росія, Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Вірменія, Китай, Сирія, Іран, Еритрея, Зімбабве. 77 країн утрималися (кількість країн, що утрималися, не має юридичної сили для ухвалення рішення)¹⁴. Рішення у спорі України та РФ у Міжнародному трибуналі ООН з морського права мають ухвалити в період 2019–2021 років. Йтиметься про право України знову використовувати природні ресурси Криму. Однак вирішення питання приналежності півострова не входить до справи, вона стосується тільки встановлення морських меж¹⁵.

1 січня 2017 р. замість Анголи, Малайзії, Нової Зеландії, Венесуели, Іспанії на 2017–2018 рр. непостійними членами Ради Безпеки ООН стали Болівія, Італія, Казахстан, Швеція, Ефіопія. Серед цих країн помітним є вплив Росії на Болівію, Венесуелу, Казахстан, що додатково посилює

конфронтаційні нотки в дебатах між російською та українською делегаціями на офіційних засіданнях Ради Безпеки ООН.

2 лютого 2017 р. за головування України відбулось засідання Ради Безпеки ООН. У заяві за його підсумками було засуджено використання важкого озброєння на Донбасі, та висловлювалась підтримка територіальній цілісності України¹⁶. На цьому засіданні відбувся дебют нового представника США при ООН Ніккі Гейлі. Вона чітко висловила на підтримку України та декларувала намір прискорити реформування ООН.

13 лютого 2017 року Рада Безпеки ООН під головуванням міністра закордонних прав України П. Клімкіна одностайно ухвалила першу в історії резолюцію щодо захисту критичної інфраструктури від терористичних загроз. Співавторами резолюції, крім України, стали 45 держав-членів ООН. Зокрема, «резолюція 2341 (2017) має на меті підвищення ефективності міжнародних зусиль з протидії терористичним актам проти об'єктів критичної інфраструктури в рамках Глобальної контртерористичної стратегії ООН»¹⁷.

«Спроби Росії дестабілізувати ситуацію в Україні — один із найбільших викликів, з якими сьогодні стикається Європейський континент», — з такою заявою виступила постійна представниця США при ООН Ніккі Гейлі під час засідання Ради Безпеки ООН, присвяченого розв'язанню конфліктів у Європі¹⁸. Генеральний секретар ООН Антоніу Гутеріш, який замінив на цій посаді корейця Пан Гі Муна, під час виступу на засіданні Ради Безпеки ООН зазначив, що «трагічний конфлікт в Україні свідчить, як локальне насилля може перерости в більш серйозну конфронтацію, яка може викликати геополітичні наслідки, призвести до підриву регіонального миру і безпеки та вплинути на можливості цієї Ради»¹⁹. За підсумками візиту 1 березня 2017 р. до України британського міністра закордонних справ Бориса Джонсона було оголошено, що «українське питання буде серед пріоритетів Великої Британії на час березневого головування в РБ ООН». Посол США в ООН Ніккі Гейлі також запевняла, що США «продовжують засуджувати і закликають до негайного припинення російської окупації Криму. Санкції, введені проти Росії у зв'язку з анексією Криму, залишаються в силі, допоки Росія не поверне контроль над півостровом України»²⁰.

9 липня 2017 р. Київ відвідав Генеральний секретар ООН А. Гутеріш. Під час переговорів з ним Голова Верховної Ради України А. Парубій зазначив, що за умов російської агресії Україна потребує дієвої і дуже сильної ООН. Це відповідає пункту 3 статті 27 Статуту ООН, яким передбачається, що країна-агресор має утримуватися від голосування, якщо вона виступає стороною у конфлікті²¹. Того ж дня Київ відвідав державний секретар США Р. Тіллерсон та щойно призначений спеціальний

американський представник по Україні Курт Волкер. Американці зажадали, аби Росія першою здійснила кроки з деескалації на Донбасі²². Голова Комітету в закордонних справах ВРУ Г. Гопко звернула увагу К. Волкера на необхідність «посилення санкцій проти РФ та збереження консолідованої позиції США та ЄС у цьому питанні. Оскільки Росія розуміє лише силу, Україні та її західним союзникам потрібно, крім санкцій, мати в арсеналі засобів тиску й інші ефективні інструменти»²³.

3 серпня 2017 р. Україна закликала ООН засудити вибори губернатора м. Севастополя, але Росія заблокувала це голосування²⁴. Готуючись до президентської виборчої кампанії 2018 р., сподіваючись зруйнувати єдиний фронт санкцій проти РФ, 5 вересня 2017 р. Путін запропонував за згодою з «ДНР» і «ЛНР» розмістити миротворців ООН на лінії зіткнення. США стверджували, що напередодні сесії ГА ООН Росія хоче розколоти Захід пустопорожньою пропозицією щодо миротворців²⁵. Перемир'я на фронті не діяло. Перший заступник Голови Верховної Ради України Ірина Геращенко звернула увагу, що «Путін в кращих традиціях гібридної війни, намагається спотворити ідею українського керівництва щодо миротворців на Донбасі, перевернути все з ніг на голову. Він доручає своєму вірному міністру Лаврову подати резолюцію в Радбез ООН щодо миротворців на лінії зіткнення. Хвилиночку: лінія зіткнення стала лінією зіткнення через російську агресію. Це не український кордон, тому не може бути й мови про миротворців виключно вздовж лінії дотику»²⁶. Україна була категорично незгодна з пропозицією погоджувати питання розміщення миротворчої місії з керівництвом так званих «ДНР–ЛНР». Діаметрально протилежні трактування Москвою й Києвом завдань миротворців робили прийняття відповідного рішення РБ ООН неможливим²⁷. Українські експерти вважали, що за допомогою ООН Путін хоче легалізувати бандитські формування на Донбасі. Колишній посол США в Україні Стівен Пайфер констатував, що «Росія намагається зберегти тліючий конфлікт на Сході України як важіль впливу на уряд у Києві»²⁸.

Лунали припущення, що санкції у довготерміновій перспективі послаблять військову могутність Кремля. ЄС продовжив санкції проти РФ після 15 вересня 2017 року. Канцлер ФРН А. Меркель провела телефонну бесіду з В. Путіним, який погодився, що миротворці ООН повинні захищати спостерігачів ОБСЄ на всій території їхньої діяльності²⁹. Миротворці на лінії розмежування могли фактично означати пересування російського кордону на Донбасі.

18 вересня 2017 р., вперше виступаючи на сесії Генеральної Асамблеї ООН, Президент США Дональд Трамп окреслив таке коло проблем: терористи і екстремісти, які набирають силу і розповсюджуються по всій планеті; режими-ізгої, що загрожують людству найруйнівнішою зброєю;

авторитарні режими, які намагаються підірвати цінності системи й альянсу, що попереджають конфлікти та ведуть світ до свободи; міжнародна злочинність, яка торгує наркотиками, зброєю, людьми, провокує масову міграцію і створює нові форми агресії, використовуючи інноваційні технології для залякування людей. Президент США Д. Трамп виклав свій план реформ ООН. Пропонується запровадити правило подолання права вето простою більшістю голосів у Раді Безпеки. Ніккі Гейлі заявляла про підтримку декларації про реформу ООН 128 країнами-членами ООН³⁰. Для України було важливо, що Президент США Д. Трамп закликав зберігати повагу до кордонів та суверенітету³¹.

Україна відхилила російський проект резолюції щодо введення миротворців ООН на Донбас, адже цей документ передбачав розміщення миротворців не на українсько-російському кордоні, а на лінії зіткнення. Україна наполягала на максимальному рівні мандату для миротворців, який визначається як «примус до миру». Росія блокувала такий варіант. Президент України П. Порошенко нагадав, що «один із постійних членів Ради Безпеки, який має право вето, став агресором. Тому ми маємо вирішити, як реформувати світову систему безпеки»³².

За результатами миротворчої місії ООН окремі окуповані райони Донбасу без українізації могли бути інтегровані до складу України, що відповідає стратегічним прагненням Росії. Зокрема, російський військовий експерт А. Арбатов описав російську позицію щодо введення миротворців ООН на Донбас. Місія має бути, відповідно до резолюції РБ ООН, озброєна танками та артилерією, мандатом карати порушників режиму припинення вогню, не під командуванням НАТО, а ОБСЄ, та з обов'язковою участю російської армії³³.

Керівник фракції «Об'єднання «Самопоміч» Олег Березюк звернув увагу на те, що «добра ідея введення миротворців на тимчасово окуповані території опинилася під загрозою. Вона може бути використана, щоб під прикриттям блакитних шоломів, на зруйнованій ворогом морально і фізично землі, провести політичні вибори і реінтегрувати цей біль народу в живе тіло української землі, зруйнувавши її»³⁴. На цьому фоні в Белграді спеціальний представник російського президента В. Сурков і спеціальний представник американського президента К. Волкер обмінялися міркуваннями щодо можливого направлення на Донбас миротворчої місії ООН. Курт Волкер стверджував, що «США можуть сказати Путіну: якщо хочете — ми можемо допомогти, якщо не хочете — ми можемо гарантувати, що вам стане гірше»³⁵, а також запевнив, що «продовження спеціального статусу для Донбасу демонструє, що Україна робить жорсткі кроки заради миру»³⁶. Перебуваючи 27 жовтня 2017 р. у Києві, спеціальний представник державного департаменту США з питань України

Курт Волкер констатував, що в Україні наявний «не заморожений конфлікт, а йде гаряча стадія війни, на якій щотижнево гинуть люди». Лунали заклики дотиснути Росію до мирного врегулювання на прийнятних для України умовах. Для початку роботи миротворчої місії Росія мала вивести свої сили з Донбасу. Але на час завершення періоду діяльності України як непостійного члена Ради Безпеки ООН це питання не було вирішено.

Так само відкритим залишається питання реформування Ради Безпеки ООН. Зазначимо, що певне її реформування після затвердження Статуту ООН вже відбувалось. Під впливом об'єктивного збільшення кількості членів Організації Об'єднаних Націй з 50 в 1945 р. до 112 в 1963 р. та зважаючи на необхідність забезпечити країнам, що розвиваються, участі у роботі РБ, Генеральна Асамблея ООН в 1963 р. прийняла рішення збільшити кількість непостійних членів Ради Безпеки ООН з 6 до 10 країн, довівши загальну чисельність членів цієї структури до 15. Проте ця міні реформа не стосувалася компетенції РБ та прав його постійних членів.

З того часу кількість членів ООН збільшилась до 193 держав. Унаслідок жорсткої фінансової кризи ООН поставила питання надання багатим країнам місць постійних членів РБ, що посилює роль Німеччини та Японії, які внаслідок поразки в Другій світовій війні не були допущені до Ради Безпеки як постійні члени.

Формування цього органу відбувається на основі визначеного регіонального представництва. Наведена нижче таблиця дає уявлення про динаміку змін кількості країн, що від певних регіонів претендують на місце непостійних членів РБ ООН³⁷.

Регіональна група	Кількість непостійних членів (1963 р.)	Кількість місць на одного члена групи (1963 р.)	Кількість місць на одного члена групи (2000 р.)
Азія	2	11	25
Африка	3	11	18
Латинська Америка	2	11	17
Центрально-Східна Європа	1	9	20
Західна Європа	2	9	12

Тому в 1993 р. Генеральна Асамблея ООН створила робочу групу з проблеми розширення та вдосконалення методів роботи Ради Безпеки. Зрозуміло, що кожна регіональна група, окремі держави у відповідності до власних інтересів пропонують свій варіант розширення та рефор-

мування РБ. Певні ідеї висувають навіть різні міжнародні інституції. Наприклад, Соціалістичний інтернаціонал вимагає більшої демократизації і прозорості рішень РБ ООН, а також тіснішої взаємодії Ради Безпеки з Генеральною Асамблеєю, чия роль також має бути посилена³⁸.

Рух Неприєднання виступає за збільшення РБ до 26 членів, тобто ще на 11 нових місць на основі рівного географічного представництва, якщо не буде досягнуто консенсусу по іншим категоріям членства. Впливові регіональні країни, серед них Іспанія, Італія, Туреччина, Малайзія, Скандинавські та Латиноамериканські країни, об'єднавшись у так званий «кав'ярний клуб» (за місцем перших своїх зборів у кав'ярні представництва ООН), виступають за скасування заборони на переобрання до РБ або «напівпостійне» членство в ній, тобто відповідні країни мають регулярно раз на шість років обиратись до вищого органу ООН. Вони пропонують вважати правом вето лише одностайне голосування з певного питання двох або більшої кількості постійних членів РБ.

На місце постійних членів Ради Безпеки від Азії претендують Індія, Пакистан та Індонезія. Від Африки — Південно-Африканська Республіка, Єгипет, Нігерія. Від Латинської Америки — Бразилія, Аргентина, Мексика. Беззаперечними кандидатами є також Німеччина та Японія. Африканська регіональна група пропонує застосувати принцип ротації держав на нових місцях постійних членів Ради Безпеки. Водночас існує небезпека загострення регіональних конфліктів унаслідок боротьби за місце постійних членів РБ. Уже зараз Пакистан критикує Індію за намір мати однаковий з Китаєм статус.

Звичайно, важливе значення має позиція нинішніх постійних членів РБ ООН. 23 вересня 1999 р. вони у спільній заяві наголосили на бажанні зберегти свій нинішній статус із правом вето включно. Проте між діючими постійними членами Ради Безпеки існують суттєві розбіжності щодо моделі розширення та реформування РБ.

Сполученні Штати наполягають на безумовному постійному членстві для своїх найближчих союзників у Європі та Азії — Німеччини та Японії, а також пропонують надати ще по одному місцю постійних членів від регіонів Азії, Африки, Латинської Америки. Рішення щодо права вето для нових членів має прийматись після досягнення консенсусу стосовно конкретного складу розширеної Ради Безпеки. Проте реальною є небезпека послаблення РБ ООН у разі несвоєчасного вирішення проблеми розширення та реформування її діяльності, що може негативно відобразитися на всій системі міжнародних відносин. Україна активно пропонує заходи, спрямовані на приведення структури та методів діяльності ООН у відповідність до сучасних викликів. Тому процес реформування ООН має охоплювати три ключові аспекти: діяльність ООН загалом,

роботу Ради Безпеки та бюджетно-фінансову систему. Ще 1996 р. Україна висунула власну формулу розширення Ради Безпеки, відому як “2+8”, тобто РБ ООН Україна пропонувала розширити на 10 країн-членів: з 15 до 25. Німеччина і Японія повинні були отримати право постійного членства без права вето.

Інші вісім місць мали бути розподіленими між регіональними групами: 4 — між азійськими та африканськими країнами, 2 — між країнами Латинської Америки і Карибського басейну, 2 — між європейськими країнами (маючи на увазі по одному від Західної та Східної Європи). Додаткові вісім місць підлягали ротации серед обраних за спеціальною схемою 32 найбільш впливових країн (поза межами постійних членів).

Коментуючи ці дебати у своїх спогадах, відомий вітчизняний дипломат А.М. Зленко наголошує, що «при реалізації нашої пропозиції в РБ були б представлені 13 країн, що розвиваються. Якщо всі 13 виступили проти того чи іншого рішення, це мало означати так зване ефективне вето. Натомість постійні члени РБ повинні були взяти на себе добровільне обмеження використання права вето, наприклад, якщо питання порядку денного стосується безпосередньо їх або при розгляді процедурних питань... Ми не влаштували... постійних членів, які за жодних умов не хотіли б ділитися з іншими монополією на постійну присутність у РБ і взагалі прагнуть зберегти коло її членів максимально вузьким»³⁹.

Зрештою удосконалення внутрішньої структури та механізмів ООН має сприяти якіснішому забезпеченню миротворчої діяльності Об'єднаних Націй. Окремий підрозділ ООН має займатися проблемами діалогу між різними цивілізаціями. В історичній перспективі вирішення проблеми реформування ООН буде символом правової фіксації народження постмодерної системи міжнародних відносин. Натомість, «якщо авторитет Об'єднаних Націй буде підірваний, то міжнародне право, за великим рахунком, знову зведеться до права сильного», але «підрив такого балансу рано чи пізно приводить до кривавих катаклізмів, у яких не можуть бути зацікавлені ні Сполучені Штати, ні будь-яка інша велика чи маленька держава світу»⁴⁰.

Пропонується не лише розширити повноваження Ради Безпеки ООН, а й створити при ООН міжнародні збройні сили для гуманітарного втручання у внутрішні справи тих держав, які не забезпечують своїм громадянам реалізацію погоджених міжнародних соціально-політичних прав.

Перехід до правління світового уряду також може бути одним із гіпотетичних варіантів реформування ООН. Формальні передумови для цього створюються на очах. Поступово перерозподіляються владні повноваження з національного на глобальний рівень. Прискореним темпом

відбувається своєрідна транснаціоналізація еліт. Здійснюється тотальна кодифікація людей, поширюються електронні гроші, щільною стає мережа глобальних телевізійних станцій та інтернету⁴¹.

Наприкінці терміну перебування України в статусі непостійного члена Ради Безпеки ООН відбулися консультації між представником України в ООН В. Єльченком, представником США в ООН Н. Гейлі та спеціальним представником США з врегулювання на Донбасі К. Волкером. Сторонами зазначалося, що лише виведення російських сил із Донбасу та розміщення там миротворчих сил ООН принесе мир⁴². Українські дипломати сподівались запрошувати миротворців на Донбас на своїх умовах, тобто без анексій, контрибуцій і репарацій⁴³.

13 листопада 2017 р. К. Волкер на зустрічі в Белграді запропонував своєму візаві В. Суркову погодитися на виведення російських військ із Донбасу до введення миротворців ООН. Натомість В. Сурков констатував, що «американські друзі передали свої пропозиції до нашого проєкту резолюції Ради Безпеки — двадцять дев'ять абзаців. Три з них наша делегація визнала прийнятними. Небагато, звичайно. Але все-таки три — не нуль»⁴⁴. Отже, Курт Волкер фактично презентував «червоні лінії» України щодо питань безпеки. Місія ООН повинна була мати мандат на діяльність на усій окупованій території, забезпечення міжнародного контролю за українсько-російським державним кордоном у зоні конфлікту, виведення з території України незаконних російських військових формувань, встановлення контролю за зберіганням важких озброєнь, недопущення Росії до миротворчої місії.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбулін прогнозував, що Україна в «оновленій Європі» безпосередньо візьме участь у формуванні нового європейського проєкту як донор безпеки, адже «Україна першою вступила у відкрите й жорстоке протистояння з Росією». Він наголошував, що потрібна «перебудова держави під потреби протидії гібридному конфлікту» заради стрімкого транзиту «від зародження демократії мирного часу до демократії реальної гібридної війни»⁴⁵.

Наприкінці листопада 2017 р. було повідомлено, що план спеціального представника США з питань України К. Волкера щодо введення миротворців ООН на сході України погоджений з українською, німецькою та французькою сторонами. Мала бути розгорнута класична миротворча місія, а не російська «гібридна». Тобто місія мала бути розміщена на всій окупованій території Донбасу, включаючи неконтрольовану ділянку російсько-українського державного кордону, і без участі агресора. Тому виникли значні розбіжності з Росією стосовно формування такої миротворчої місії ООН.

Звичайно, певну кризу переживали й інші миротворчі місії під егідою ООН. Наприклад, упродовж 2016 р. Рада Безпеки ООН прийняла три

резолуції щодо ситуації у Кот-д'Івуарі, чотири резолюції були прийняті щодо ситуації у Центральноафриканській республіці, дві резолюції — по Кіпру, десять резолюцій — щодо Судану, одна резолюція — щодо громадянської війни в Ємені, вісім резолюцій — по Сирії, три резолюції — по ядерній програмі КНДР, п'ять резолюцій — щодо хаосу в Лівії, по одній резолюції — щодо Афганістану та Іраку, чотири резолюції присвячені Сомалі, дві резолюції — щодо становища в Демократичній Республіці Конго, дві резолюції — щодо Бурунді, одна — щодо Західної Сахари, три резолюції — щодо Ліберії, одна резолюція — щодо Гаїті та одна резолюція — щодо Боснії і Герцеговини⁴⁶. Натомість у 2017 р. дві резолюції були прийняті по Кіпру, три — по ситуації у Центральноафриканській республіці, п'ять резолюцій — по Судану, три — по Сирії, одна — по Гвінеї-Бісау, одна — по Афганістану, чотири резолюції — по КНДР, шість резолюцій — по Сомалі, чотири — по Конго, одна — щодо Гаїті, одна — по Західній Сахарі, дві резолюції — по Лівії, дві резолюції — по Малі, дві резолюції — по Іраку, одна — по Боснії і Герцеговині⁴⁷.

1 червня 2017 р. Польща замість України від східноєвропейської групи обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН на 2018–2019 роки⁴⁸.

Україна в Раді Безпеки ООН була адвокатом миру і справедливості. Ефективність розв'язання конфліктів є низькою внаслідок того, що ООН не має власних збройних сил. Виділення та фінансування контингенту ООН залежить від доброї волі окремих членів цієї організації. Практика застосування права вето в Раді Безпеки ООН засвідчує факт використання вето у вузько національних інтересах, гальмуючи тим самим реалізацію нагальних проектів. Україна розглядала проект введення миротворців ООН на Донбас як гарантію остаточного припинення бойових дій, відходу росіян та початку тривалого періоду реінтеграції окремих районів Донецької і Луганської областей до адміністративно-територіальної структури України.

Проте спочатку треба визначитися, який саме формат миротворчої місії є оптимальним. Мандат миротворців теоретично може передбачати повноваження: щодо надання послуг і спостереження за учасниками конфлікту; щодо контролю українсько-російського кордону і здійснення демілітаризації території «ДНР–ЛНР» (ОРДЛО); щодо контролю виведення російських військ; щодо запровадження на території «ДНР–ЛНР» тимчасових міжнародних адміністрацій та забезпечення припинення воєнних дій. Однак насправді ситуація зайшла в глухий кут. Будь-яка миротворча місія в Україні може відбутися лише за згоди, участі та фінансування Російської Федерації, але міжнародне право чітко вказує на те, що Російська Федерація в Україні є агресором і державою-окупантом.

Тому миротворча операція неможлива за стандартними сценаріями, а тим паче за планом держави-агресора. Також не варто плекати марних сподівань. Миротворці — це не союзники. З ними неможливо запланувати вдалу воєнну операцію, а отже, ні Донбас, ні Крим миротворці не повернуть. Україні доведеться шукати власний спосіб вирішення цієї вузлової проблеми національної безпеки.

¹ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. Київ, 2006.

² Статут ООН. Нью-Йорк, 2005.

³ Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001. С. 539.

⁴ Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. Москва, 1984. С. 419.

⁵ Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001. С. 595.

⁶ Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва, 2010. С. 157.

⁷ Фукуяма Ф. Указ. соч. С. 183.

⁸ Голос України. 24 жовтня 2013. С. 3.

⁹ Діяльність України в Раді Безпеки ООН. Постійне представництво України при ООН у Нью-Йорку. URL: <https://www.ukraineun.org/ukraine-and-unscc/our-priorities>

¹⁰ Рекомендації парламентських слухань на тему «Актуальні питання зовнішньої політики України» від 24 травня 2017 року. *Голос України*. 2017. 9 червня. С.3.

¹¹ Мир та війну в Україні покажуть в ООН. *Демократична Україна*. 18 грудня 2015. С. 16.

¹² Позбавити Москву права вето в Радбезі ООН. *Голос України*. 24 лютого 2016. С. 2.

¹³ Єльченко В. Москва не виконала жодного зобов'язання за Мінськими домовленостями. *Голос України*. 2 березня 2016. С. 1.

¹⁴ ООН закликала окупантів припинити репресії проти кримчан. *Голос України*. 21 грудня 2016. С. 9.

¹⁵ *Голос України*. 11 січня 2017. С. 10.

¹⁶ Закликають припинити вогонь. *Голос України*. 2 лютого 2017. С. 1.

¹⁷ Радбез ООН захищає енергетичні й фінансові інституції. *Голос України*. 15 лютого 2017. С. 1.

¹⁸ Онищук Н. Дії Кремля — один із найбільших викликів Європі. *Голос України*. 23 лютого 2017. С. 1.

¹⁹ Там само.

²⁰ День. 4 квітня 2017. С. 1.

²¹ Прес-служба апарату Верховної Ради України. Росія, як сторона конфлікту, має бути позбавлена в ООН права вето. *Голос України*. 11 липня 2017. С. 2.

²² Тиллерсон выдвинул условие для улучшения отношений Вашингтона с Москвой. URL: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/122615/>

²³ Проти сили треба мати в арсеналі й інші інструменти. *Голос України*. 26 липня 2017. С. 2.

²⁴ Украина просит ООН не признавать выборы губернатора в Севастополе. URL: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/123258/>

²⁵ Кабмин ФРН выступил против переговоров с ДНР и ЛНР о судьбе миссии ООН. URL: <https://www.tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4538442>

- ²⁶ Росія не може бути миротворцем. *Голос України*. 7 вересня 2017. С. 1.
- ²⁷ МИД ФРГ: в момент установлення перемир'я в Донбасі може початися зняття санкцій з РФ. URL: <https://www.tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4553865>
- ²⁸ День. 7 вересня 2017. С. 1.
- ²⁹ Кремль готовий поступитися? *Голос України*. 13 вересня 2017. С. 1.
- ³⁰ Трамп пообіщав зробити ООН великою. URL: <https://www.ria.ru/world/20170918/1505018881.html>
- ³¹ Власенко В. Трамп хоче реформи ООН. Росія проти. *Урядовий кур'єр*. 20 вересня 2017. С. 2.
- ³² Порошенко П. «Не змиримося з тим, що робить агресор і окупант». *Голос України*. 20 вересня 2017. С. 5.
- ³³ Арбатов А. По-другому не получится. Какой должна быть миротворческая операция в Донбассе. URL: <https://www.carnegie.ru/commentary/173084>
- ³⁴ Із виступів уповноважених представників депутатських фракцій та груп. *Голос України*. 20 вересня 2017. С. 2.
- ³⁵ *Дзеркало тижня*. № 35. 23–29 вересня 2017. С. 1.
- ³⁶ *Урядовий кур'єр*. 7 жовтня 2017. С. 1.
- ³⁷ Шлыков К.В. Какой быть ООН в XXI веке: проблема реформирования Совета Безопасности. *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 5. С. 104.
- ³⁸ Соціалізм в епоху глобалізації. Матеріали Нью-Йоркського (1996) та Паризького (1999) конгресів. Київ, 2000. С. 46.
- ³⁹ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Харків, 2003. С. 164–165.
- ⁴⁰ Там само. С. 178.
- ⁴¹ Dobbins J., Jones Seith G. The UN's Role in Nation/Building from Congo to Iraq. The RAND Corporation. Santa Monica, 2005.
- ⁴² Можливі сценарії для Донбасу. *Голос України*. 8 листопада 2017. С. 5.
- ⁴³ Богдан В. Територія для «блакитних шоломів». *Україна молода*. 8 листопада 2017. С. 6.
- ⁴⁴ РФ відхилила майже всі пропозиції США. *Голос України*. 15 листопада 2017. С. 7.
- ⁴⁵ Горбулін В. Який Фенікс народиться зі згарища світової гібридної війни? *Дзеркало тижня*. № 41. 4 листопада 2017. С. 2.
- ⁴⁶ Resolutions adopted by the Security Council in 2016. URL: <https://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/2016.shtml>
- ⁴⁷ Resolutions adopted by the Security Council in 2017. URL: <https://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/2017.shtml>
- ⁴⁸ Польша избрана членом Совбеза ООН. URL: <https://www.vz.ru/news/politics/2017/6/1/87287-.html>

REFERENCES

1. Arbatov, A. Po-drugomu ne poluchitsja. Kakoj dolzhna byt' mirotvorcheskaja operacija v Donbasse. Retrieved from <https://www.carnegie.ru/commentary/173084> [in Russian].
2. Berezkhov, V.M. (1984). *Stranicy diplomaticheskoy istorii*. Moskva [in Russian].
3. Bohdan, V. (2017). Terytorii dlia blakytnykh sholomiv. *Ukraina moloda*. 8 lystopada [in Ukrainian].
4. *Den'*. (2017). 4 kvitnia [in Ukrainian].
5. *Den'*. (2017). 7 veresnia 2017 [in Ukrainian].

6. Diial'nist' Ukrainy v Radi Bezpeky OON. Postijne predstavnytstvo Ukrainy pry OON u N'iu-Jorku. Retrieved from <https://www.ukraineun.org/ukraine-and-unsc/our-priorities> [in Ukrainian].
7. Dobbins, J., Jones, Seith G. (2005). *The UN's Role in Nation/Building from Congo to Iraq. The RAND Corporation*. Santa Monika [in English].
8. *Dzerkalo tyzhnia*. (2017), 35, 1 [in Ukrainian].
9. Fukujama, F. (2010). *Sil'noe gosudarstvo: Upravlenie i mirovoj porjadok v XXI veke*. Moskva [in Russian].
10. *Holos Ukrainy*. (2013). 24 zhovtnia [in Ukrainian].
11. *Holos Ukrainy*. (2017). 11 sichnia [in Ukrainian].
12. Horbulin, V. (2017). Yakyj Feniks narodyt'sia zi zgharyscha svitovoi hibrydnoi vijny? *Dzerkalo tyzhnia*. 4 lystopada [in Ukrainian].
13. Iz vystupiv upovnovazhenykh predstavnykiv deputats'kykh fraktsij ta hrup. (2017). *Holos Ukrainy*. 20 veresnia [in Ukrainian].
14. Kabmin FRN vystupil protiv peregovorov s DNR i LNR o sud'be missii OON. Retrieved from <https://www.tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4538442> [in Russian].
15. Krem' hotovyj postupytysia? (2017). *Holos Ukrainy*. 13 veresnia [in Ukrainian].
16. MID FRG: v moment ustanovlenija premirija v Donbasse mozhet nachat'sja snjatje sankcij s RF. Retrieved from <https://www.tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4553865> [in Russian].
17. Mozhlyvi stsenarii dlia Donbasu. (2017). *Holos Ukrainy*. 8 lystopada [in Ukrainian].
18. Myr ta vijnu v Ukraini pokazhut' v OON. (2015). *Demokratychna Ukraina*. 18 hrudnia [in Ukrainian].
19. *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy*. (2001). Kyiv [in Ukrainian].
20. Onyschuk, N. (2017). Dii Kremlia — odyn iz najbil'shykh vyklykiv Yevropi. *Holos Ukrainy*. 23 liutoho [in Ukrainian].
21. OON zaklykala okupantiv prypynyty represii proty krymchan. (2016). *Holos Ukrainy*. 21 hrudnia [in Ukrainian].
22. Pol'sha izbrana chlenom Sovbeza OON. Retrieved from <https://www.vz.ru/news/politics/2017/6/1/87287-.html> [in Russian].
23. Poroshenko, P. (2017). Ne zmyrymosia z tym, scho robyt' ahresor i okupant. *Holos Ukrainy*. 20 veresnia [in Ukrainian].
24. Pres-sluzhba aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy. Rosiia, iak storona konfliktu, maie buty pozbavlena v OON prava veto. (2017). *Holos Ukrainy*. 11 lypnia [in Ukrainian].
25. Protly syly treba maty v arsenalii j inshi instrumenty. (2017). *Holos Ukrainy*. 26 lypnia [in Ukrainian].
26. Radbez OON zakhyschaie enerhetychni j finansovi instytutsii. *Holos Ukrainy*. (2017). 15 liutoho [in Ukrainian].
27. RF vidkhylyla majzhe vsi propozytsii SShA. (2017). *Holos Ukrainy*. 15 lystopada [in Ukrainian].
28. Pozbavyty Moskvu prava veto v Radbezi OON. (2016). *Holos Ukrainy*. 24 liutoho [in Ukrainian].
29. Rekomendatsii parlaments'kykh slukhan' na temu Aktual'ni pytannia zovnishn'oi polityky Ukrainy vid 24 travnia 2017 roku. (2017). *Holos Ukrainy*. 9 chervnia [in Ukrainian].
30. Resolutions adopted by the Security Council in 2016. Retrieved from <https://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/2016.shtml> [in English].
31. Resolutions adopted by the Security Council in 2017. Retrieved from <https://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/2017.shtml> [in English].
32. Rosiia ne mozhe buty myrotvortsem. (2017). *Holos Ukrainy*. 7 veresnia [in Ukrainian].

33. Shlykov, K.V. (2001). Kakoj byt' OON v HH1 veke: problema reformirovaniya Soveta Bezopasnosti. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya*, 5, 104 [in Russian].
34. *Sotsintern v epokhu hlobalizatsii*. Materialy N'iu-Jorks'koho (1996) ta Paryz'koho (1999) konhresiv. (2000). Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
35. *Statut OON*. (2005). N'iu-Jork [in Ukrainian].
36. Tillerson vydvinul uslovie dlja uluchsheniya otnoshenij Vashingtona s Moskvoy. Retrieved from <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/122615/> [in Russian].
37. Tramp poobeshhal sdelat' OON velikoj. Retrieved from
38. Ukraina prosit OON ne priznavat' vybory gubernatora v Sevastopole. Retrieved from <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/123258/> [in Russian].
39. *Uriadovyj kur'ier*. (2017). 7 zhovtnia 2017 [in Ukrainian].
40. Vidnyanskyj, & S.V., Martynov, A.Yu. (2006). *Ukraina v Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsij: 60 rokiv u rozv'iazanni najvazhlyvishykh mizhnarodnykh problem [Ukraine at the United Nations Organization]*. Kyiv [in Ukrainian].
41. Vlasenko, V. (2017). Tramp khoche reformy OON. Rosiia proty. *Uriadovyj kur'ier*. 20 veresnia [in Ukrainian].
42. Yel'chenko, V. (2016). Moskva ne vykonala zhodnoho zobov'iazannia za Mins'kymy domovlenostiamy. *Holos Ukrainy*. 2 bereznia [in Ukrainian].
43. Zaklykaiut' prypynyty vohon'. (2017). *Holos Ukrainy*. 2 liutoho [in Ukrainian].
44. Zlenko, A.M. (2003). *Dyplomatiia i polityka*. Kharkiv [in Ukrainian].

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477):[327]

Євгеній Бевзюк

д-р. іст. наук, доц.

Ужгородський національний університет

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: evbevzuk@gmail.com

ІНТЕГРАЦІЙНА ІДЕЯ НА СЛОВ'ЯНСКОМУ КОНГРЕСІ В ПРАЗІ 1848 РОКУ

У статті аналізується ідея австрославізму. Концептуального проєкту, що був спрямований на інтеграцію народів Центрально-Східної Європи. У результаті дослідження доведено, що в 30-х–40-х рр. XIX ст. соціально строкаті та амбівалентні етнічні еліти енергійно й темпераментно спрямовували свій інтелект у площину теоретичних пошуків рамок своєї ідентичності. Отже, будь-який публічний захід ставав таким собі інтелектуальним майданчиком для апробації різних ідей. Тому певною реакцією на «пришестя» до Європи націоналізму була організація Слов'янського конгресу. Конгрес варто розглядати не як масштабне європейське явище, а як одну зі складових у загальному ланцюгу зростаючого європейського націоналізму. На слов'янському зібранні чехи виступили з ідеєю федералістського австрославізму. Досить часто сама ця ідея оцінювалася переважно як містечковий, регіональний слов'яно-австрійський проєкт. Таку оцінку варто вважати децю неповною. Матеріали конгресу підтверджують, що ідею австрославізму варто вважати далекоглядним підходом до визначення майбутньої долі об'єднаної Європи. Лише сьогодні європейська спільнота може зрозуміти, що у федералізмі був закладений новий ідейний зміст емансипації монархії — здійснення наднаціональної побудови держави, яка в перспективі могла би стати моделлю загальноєвропейського значення.

Ключові слова: інтеграція, нація, Австрія, австрославізм, чехи, словаки, ідея, ідеологія, революція, зовнішня політика, імперія, слов'яни, національна політика, «єдина Європа».

Evgen Bevzyuk

Doctor of History, Associate Professor

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: evbevzyuk@gmail.com

INTEGRATION IDEA AT THE PRAGUE SLAVIC CONGRESS OF 1848

It is a historical fact that the objective conditions for the successful practical implementation of the idea of regional European integration first emerged in Central and Eastern Europe. However, the theoretical basis and first practical attempts to uptake the ideas of European states unity have deep historical roots, which should be taken into account in the study of modern European integration processes. Each of the European actors (Germans, Austrians, Czechs, Slovaks) has a unique historical experience of regional and continental policies formation and implementation.

The first half of the 19th century was marked by the beginning of the active national self-determination process of the peoples of Central and Southeast Europe. At this stage of history traditions were being destroyed, nations began to emerge, and Slavic politicians worked on the content of their national projects. And the final result of many politicians' plans of the Austrian Empire was the construction of national states. In any case, the national ideologists' positive attitude towards the idea of a civilized cultural unity of the peoples of Europe remained unchanged. It was on its basis that the keystone of national ideologies was built. Accordingly, the aim of the article has been to study the idea of Austro-Slavism as the theoretical project of integration of the peoples of Central and Eastern Europe.

The research has proved that in the 1830's and 1840's ethnic European elites directed their intelligence towards the formation of their national and cultural framework. Therefore the organization of the Slavic Congress in 1848 became a reaction to the national processes in Europe. The Congress should be considered as one of the links in the overall chain of growing European nationalism. At the Slavic Assembly the Czechs put forward the idea of federalist Austro-Slavism.

The idea itself was quite often valued mainly as a small, regional Slavic-Austrian project. Such an assessment should be considered as somewhat incomplete. The materials of the Congress confirm that the idea of Austro-Slavism should be considered as a promising concept in terms of determining the future of the united Europe. European Thought, as part of a comprehensive idea of the unity of European civilization, gradually became a spiritual

tradition that passed from generation to generation of the Slavic politicians. The basis for numerous projects of the “United Europe” was laid. Only today the European community can understand that a new ideological content of the emancipation of the monarchy was laid in the federalist approach — the implementation of a supranational construction of a state that in the long run could be a model of Pan-European significance.

Keywords: *integration, European integration, nation, Austro-Slavism, Austria, Czechs, Slovaks, idea, ideology, revolution, foreign policy, empire, Slavs, national policy, “United Europe”.*

Поширення національно-революційних настроїв налаштовувало активні патріотичні сили західних слов'ян на об'єднання політичних зусиль та встановлення спільних контактів заради координації своїх дій. Таким чином, навесні 1848 р. виникає ідея проведення міжслов'янського політичного заходу — Слов'янського конгресу. Основною причиною організації заходу, на думку кількох поколінь дослідників (І. Удальцов, Г. Мельников, Д. Рапант, В. Матула, А. Кліма)¹, безумовно, став процес національного самоусвідомлення європейських народів, що, до речі, й продемонстрував конгрес.

Сам конгрес справедливо вважають певною реакцією на «пришестя» до Європи націоналізму та, як писали сучасники, на прояв «ненависті між німецькою і чеською партіями»², а також й інтелектуально-політичною відповіддю на організацію загальногерманського Франкфуртського національного зібрання. Останнє стало такою собі «червоною ганчіркою» для національно налаштованих західних слов'янських політиків. Тому цілком не випадково, що діяч чеського відродження В. Ганка в листі до О.Я. Стороженка в притаманному йому пафосно-літературному стилі напише: «У нас все було б гарно, але кляті німці!... Ми не бажаємо єднання з цією великою Німеччиною»³. Загалом у цей час у чеських газетах⁴ з'являється шквал гострих і неоднозначних публікацій. Наприклад, К. Гавлічек у руслі ідеологеми поміркованості та пасивної опозиційності чеського національного руху буде засуджувати доцентровість німецьких ідеологів, критикувати великогерманський політичний сценарій об'єднання народів Центральної Європи, апелюючи до свідомості прихильників ідеї австро-славизму. Він напише: «Хіба це сейм, на ньому із 370 членів майже 100, відправляючись на засідання, при цьому не знають, на користь якої думки вони мають голосувати! Що це за сейм, де 40 членів не вміють ні читати, ні писати та майже зовсім не розуміють мови, якою проводяться засідання! Та що це за сейм, на якому засідають близько 30 членів, які намагаються знищити ту державу, яку вони насправді зобов'язані підтримувати?»⁵.

Така принципова позиція чеського національного ідеолога має своє пояснення. У випадку практичної реалізації проекту «великої германської спільності» слов'янські народи, найімовірніше, ризикували не увійти до складу майбутнього Германського союзу народів як повноправні члени союзу. Принаймні прихильники великогерманської ідеї не бачили слов'янські народи в майбутньому союзі як повноправних членів майбутньої держави. Це пояснювалося тим, що чехів уважали такою собі етнічною групою на кшталт французьких бретонців або ельзасців і лише поляків сприймали як повноцінних представників європейської політичної нації.

Головною відмінністю празького від франкфуртського об'єднавчого проекту стало намагання низки західнослов'янських національних ідеологів політично підтримати правлячу династію Габсбургів і тим фактично сприяти збереженню монархічної форми правління на теренах Центрально-Східної Європи. Такий консервативний погляд слов'янських інтелектуалів щодо збереження існуючої форми правління на австрійських територіях можна було б вважати реакційною та пуристичною, але така світоглядна система переконань мала цілком логічне пояснення, а в окремих випадках навіть і визначалася достатньо перспективною логікою доцільності існування інтеграційного проекту в умовах високого ступеня міждержавної конкуренції. Нагадаємо, перша половина XIX ст. — це період масштабних змін. У Європі склалися всі передумови для подолання наслідків феодальної наднаціональної мозаїчності й локальності, відбувається перехід від традиційного до буржуазно-індустріального світу сучасної всесвітньої макроцивілізації. Поступово на перший план виходять більш фундаментальні відмінності — національні, культурні, релігійні. Відбувалося подальше розширення та закріплення соціокультурних відмінностей, фіксація ідентичності, що супроводжувалася розподілом за ідентифікаційним принципом «ми–вони».

Утім, народи, які перебували в обіймах наднаціонально-політичних, імперсько-регіональних форм впливів майже одразу опинилися в потужному полі європейських геополітичних і соціально-революційних процесів, які відверто підточували патріархально-традиційні наднаціональні утворення. Історія остаточно перетворилася на загальноєвропейську. Відповідно, соціально-економічна криза ставала загальною, «Весна народів» — універсальною, революція — континентальними потрясіннями, війна — загальноєвропейською трагедією. До того ж, у цей період держави перетворювалися на наднаціональні утворення: Російську, Австрійську, Французьку та Німецьку імперії. Як бачимо, європейські процеси, традиційна єдність європейської цивілізації не могли не надати поштовх інтелектуалам, щоб замислитися над змістом і перебігом доцентрових рухів.

Відомі представники чеської суспільно-політичної думки (Ф. Палацький, К. Гавличек, Ф. Браунер, Ф. Рїгер, В. Томек, Я. Воцель) також розмірковували над змістом проектів європейського устрою. Проте логіка регіонально-земського патріотизму диктувала чеським інтелектуалам переконання щодо доцільності збереження вже існуючого наднаціонального об'єднання — Центрально-Східної династії Габсбургів. Такий підхід мав своє пояснення. Як відомо, причиною парадоксальної живучості імперської моделі Габсбургів було стійке намагання представників правлячої династії спиратися на регіональну компрадорську еліту. Віденський правлячий дім вміло використовував місцеві традиції та міжнаціональні протиріччя в регіонах заради збереження територіальної цілісності монархії. Означене варто розглядати як парадокс, який прослідковується майже на всьому історичному шляху цієї держави. Її багатонаціональний, багатоаспектний, барвисто-регіональний характер був базовою основою держави. Однак в умовах поширення національного принципу мультиетнічність стала дестабілізуючим фактором і навіть несла загрозу політичній стабільності й територіальній цілісності Дунайської монархії.

У переліку національно-патріотичних рухів, що виникли в багатьох провінціях імперії, особливе місце посів чеський рух і його національно-інтелектуальна еліта в особах Палацького, Гавлічка, Браунера. Означена когорта представників суспільно-політичної думки також приєдналась до дискусії щодо проектів європейського устрою. Втім у чехів було своє бачення і оцінка європейського колективного досвіду. Національно-революційний окрас епохи привніс у інтелектуальний тезаурус чеських ідеологів ідею малої європейської інтеграції на фундаменті Дунайської монархії Габсбургів. Остання, незважаючи на свою консервативну природу в національному питанні, як ні парадоксально, на цьому етапі революційних потрясінь тактично зайняла досить ліберальну позицію, чим і привабила на свій бік частину політичних центристів. Нагадаємо, 25 квітня 1848 р. імператор Фердінанд I дарував своїм підданам конституцію. Незважаючи на той факт, що частина віденських революціонерів обурено відхилила імператорський основний закон, для правих і частини центристів гасло: «Всім народам монархії гарантується недоторканність їх національності й мови» було не тільки до вподоби, але й стало фундаментом для формування майбутньої центральноєвропейської наднаціональної інтеграційної платформи. Її конкретні обриси були представлені старостою празького слов'янського конгресу Ф. Палацьким, який пізніше підсумував: «Конгрес у критичні, рокові моменти сприяв збереженню Австрії як великої держави ... Члени Слов'янського конгресу ... мали на увазі утворення нової, справедливої, не штучної Австрії, а союзу вільних і рівноправних народів при обов'язковій спадковій владі сильного імпера-

тора, ми не хотіли вогнища старого абсолютизму, яке було би кублом реакції та раєм для бюрократії»⁶.

Відповідно, активною організаційною силою підготовчого етапу Слов'янського конгресу стала та частина національно-патріотичної слов'янської еліти, яка усвідомлювала майбутню небезпеку відриву від інтеграційних, континентальних тенденцій, що мали місце в середовищі європейських народів. До того ж, інерція космополітизму епохи Просвітництва до кінця не знищила в думках багатьох уявлення про Європу як про певну політико-культурну єдність. Остання в рамках єдності європейської цивілізації продовжувала бути чимось більшим, ніж проста сукупність сусідніх народів.

У загальноєвропейській політичній кризі найбільшу активність у плані організації конгресу виявили чеські національні діячі. Не випадково підготовчий комітет складався, за винятком однієї людини, виключно із чехів (Ф. Палацький, В. Ганка, Ф.Л. Рігер, Ф. Зах), а очолив його богемський консерватор, аристократ — граф Й.М. Тун. Цей факт демонстрував як високий ступінь чеської національно-політичної організованості, так і містив застереження представників чеської національної партії проти перспективи опинитися у складі об'єднаної Германії.

Сьогодні своє тлумачення причини організаційної активності чехів пропонує голова Спілки німецьких істориків — Вернер Конце. Він висунув і обґрунтував ідею конвергенції хвиль німецького і західнослов'янського національних рухів. При цьому дослідник не розглядає їх як застигли відокремлені національно-політичні субстанції, а наполягає на існуванні в період 1848–1849 рр. причинно-наслідкового процесу в європейській політичній історії. Німецький фактор, а точніше німецькі національні ідеї, стверджує науковець, логічно призвели до чеської дивергенції. На нашу думку, такий методологічний підхід варто вважати об'єктивним. Відповідно, інтелектуальні ідеї філософів німецького націоналізму (Й.Г. Ціммерман, Й.Г. Фіхте, Є.М. Арндт), які своїм корінням сягали універсалістських, космополітичних теорій XVIII ст. (в означених теоріях Європа розглядалася як загальне духовно-культурне поле), у часи революції вже активно «працювали» не тільки в думках німецьких політиків, а ставали джерелом національних конструкцій для західних слов'янських діячів. Таким чином, вважає В. Конце, останні на конгресі здійснили спробу перенести ідею культурної спільності слов'ян у площину практичного панславізму⁷. Подібне трактування оцінки реальності впливу наднаціональної ідеї панславізму на причину організації конгресу, найімовірніше, варто вважати певним перебільшенням, але ідея консолідації або інтеграції навколо монархії Габсбургів однозначно визначала ідейні мотиви чеських делегатів.

Як доказ справедливості нашого твердження варто навести «Звернення до неслов'янських народів Австрії з приводу Слов'янського з'їзду»⁸, яке за ініціативою Ф. Палацького було опубліковане 5 травня 1848 р. Чеський національний ідеолог обґрунтовано запевняв австро-німецьких політиків у неможливості проникнення панславістичних ідей до середовища західних слов'ян. Далі чеський ліберал наголошував на суто національно-демократичній меті конгресу — проголосити принцип рівності всіх народів Австрійської монархії⁹. При цьому, як ми можемо дізнатися з «Народних новин» (19.05.1848), чеські організатори конгресу з самого початку замислювали його як свій політичний майданчик, на якому вони ставили за мету надати концепції австрославізму публічності та зробити її доцентровою ідеологією слов'янських національних рухів Австрії. Конкретно К. Гавлічек писав, що з'їзд має допомогти слов'янам знайти своє справжнє місце в єдиній європейській цивілізації, право на яке вони історично заслужили «і лише з цього моменту Австрійська імперія перетвориться на міцну фортецю в центрі Європи і зможе захистити свою свободу від загрози з півночі та від погромів, які загрожують нашій нації від німців і мадярів»¹⁰.

Наявний публіцистичний матеріал дозволяє припустити, що політична позиція делегатів конгресу (Гавлічека, Палацького, Шафарика, Рігера) щодо змісту принципів розв'язання національної проблеми австрійського слов'янства була узгодженою й консолідованою вимогою для переважної більшості представників чеської національної партії. Відомий у колі чеських національних лібералів Я. Воцель, будучи депутатом австрійського установчого рейхстагу, в журналі «Часопис Чеського музею» розміщує звернення до членів пражського зібрання. В ньому він окреслює спільні для депутатів конгресу і рейхстагу принципи формування нової «слов'яно-австрійської політичної співдружності»¹¹. Наведене гасло Я. Воцеля дозволяє говорити про існування політичної домовленості між чеськими делегатами конгресу і членами рейхстагу відносно розв'язання національної проблеми й політичної долі Австрії на тлі комплексної ідеї щодо історико-політичної єдності Центрально-Східної Європи. В такому парадигмальному підході був закладений компроміс між центром і національними провінціями, до того ж, означене бачення процесу інтеграції народів Австрійської імперії також задовольняло консервативне богемсько-австрійське історичне дворянство (І.Я. Клам-Мартініц, Л.-Л. Тун, К. Шварценберг).

Однак було би помилкою стверджувати, що австрослов'янська інтеграційна ідея стала головним і єдиним спонукальним чинником для організації форуму. Варто визнати, що зміст національно-політичної філософії з'їзду все ж базувався на двох інтеграційних ідеях — австро-

славізмі та ідеї слов'янської єдності. Перша передбачала практику формування держави на тлі середньоевропейського регіону, достатньо строкатого в етнокультурному, релігійному й мовному аспектах. Австро-славизм поєднував у собі емоційний початок, який був обумовлений, насамперед, приналежністю народів до однієї етнічної групи із прагматичним сприйняттям політичної спільності й держави.

Друга ідея, наднаціональна, була суто романтичним сприйняттям дійсності в умовах становлення європейських націй. До того ж, загальні рамки для вирішення політичних інтегральних завдань окреслювалися на основі включення до можливого державного утворення окремих народів, які були не тільки населенням різних імперій, але й перебували на різних щаблях досягнень європейської цивілізації. Тому остання ідея, майже від моменту свого народження, для переважної частини європейської слов'янської еліти одразу ж перейшла в концептуально-теоретичну площину з причини відсутності об'єктивних умов для її успішної реалізації. Утім, ідея слов'янської взаємності все ж була близькою для багатьох ідеологів, тому її реанімували та використовували як аргумент на користь необхідності організувати конгрес. Саме тому, в дусі кращих традицій романтичного славизму, публічно було випущено відозву «Брати, слов'яни!»¹².

Цілком зрозуміло, що празький слов'янський форум майже одразу ж став вважатися антидемократичним, антинімецьким слов'янським заходом. Не випадково, що пізніше, вже підбиваючи підсумки революційних подій 1848–1849 рр., Ф. Енгельс — ідеолог, який не меншою мірою, ніж діячі Слов'янського конгресу, розмірковував над євроінтеграційними проектами, хоча, безумовно, не на основі етнічної, а лише класової спорідненості, назвав слов'ян «*dissecta membra*» (розрізненими частинами), а конгрес «досить кумедним» дійством¹³.

При цьому теоретик формаційності, навіть дещо всупереч своїм світоглядним переконанням про системність і загальність революційних процесів, у своїх працях¹⁴ звинуватить слов'янські народи та їх національних ідеологів у етнічній меншовартості в рамках європейської цивілізації. «Народи, які ніколи не мали власної історії, — писав Енгельс, — які з моменту досягнення ними першого, найнижчого щабля цивілізації вже підпали під чужоземну владу, нежиттездатні й ніколи не зможуть здобути яку-небудь самостійність»¹⁵. Таким упередженим висновком майбутній класик марксизму фактично утворить певний методологічний алгоритм для наступних поколінь дослідників слов'янства.

До речі, досить іронічну оцінку самого конгресу і скепсис відносно перспективи на практиці реалізувати його рішення ми можемо знайти в низці історичних праць. Так, професор історії Сорбонни Шарль Сеньобос (1854–1942) поставив під сумнів інтелектуальну корисність празького

з'їду. Він висловив думку, що члени конгресу, насамперед, просто не розуміли один одного, а тому «не змогли прийти до будь-якого логічного рішення»¹⁶. Концептуально близькими до Ш. Сеньбоса були навіть російські дослідники В. Базаров та І. Степанов, які дещо іронічно представили перебіг Слов'янського конгресу на сторінках своїх «Нарисів з історії Германії ХІХ ст.». Вони безпосередньо зазначали: «Здавалося, що знову воскресло середньовічне слов'янство з його плямистими фарбами і фантастичними костюмами. У Празі з'явилися блискучі, яскраві вбрання: червоні шаровари і лілові або білі мантиї; особливо впадали в очі чеські дами в одязі амазонок ... Із заплутаних дебатів конгресу, який нагадував завдяки діалектичним відмінностям вавилонське стовпотворіння, з'ясувалося тільки одне, що всі його члени одностайно сходяться в мріях про велику слов'янську державу і у ненависті до Німеччини ... Конгрес випустив маніфест, який сповістив про рівність усіх національностей, але при цьому все ж не було сказано нічого нового»¹⁷.

Повертаючись до конгресу та критики його ідеологічних натхненників з боку Ф. Енгельса, зазначимо, що можна було б не погодитися із думкою авторитетного теоретика марксизму, але певний скепсис відносно самої ідеї єдності, а втім і практики проникнення об'єднавчої, інтеграційної ідеї до змісту національних парадигм слов'янських делегацій ми можемо знайти в мемуаристичній праці соратника Л. Штура — Й.М. Гурбана. Національний егоїзм, особисті етнорегіональні інтереси кожної з делегацій, на думку Гурбана, зробили одразу неможливим вироблення спільної консолідованої позиції. На з'їзді, констатує Й.М. Гурбан, панувала атмосфера «відсутності довіри», відповідно «поляки на конгресі багато говорили про Європу та співчували угорцям..., водночас русини жалілися на польський тероризм ... Словенці переважно намагалися говорити про германізацію..., словаки зі всіма своїми обґрунтованими заявами до кінця були залишені наодинці з угорським урядом..., котрий розставив по всій Словаччині шибениці і здійснював акти нечуваного тероризму по відношенню до тих, хто намагався відкрити рот і заявити про словацьку опозицію»¹⁸.

Позиція офіційного Відня стосовно самої ідеї підготовки й відкриття у Празі Слов'янського конгресу, на відміну від російського уряду, характеризувалася зваженою терпимістю. Правляча австрійська еліта розраховувала за допомогою Слов'янського конгресу дещо зміцнити своє політичне становище шляхом протиставлення ідеї слов'янської інтеграції (у австрославістському варіанті) зростаючому угорському сепаратизму.

Як свідчать історичні факти, така обачлива тактика занепокоєння, радикальних настроїв виявилася дієвою в плані нейтралізації частини рішуче налаштованих політиків, а в кінцевому результаті дозволила

зберегти незмінною політичну систему монархії Габсбургів. Аргументуючи наше твердження, звернемося до спадщини одного з організаторів зібрання — Ф. Палацького. Він так конкретизував мету скликання великого міжслов'янського форуму: «запобігти загрозі, що виникла переважно як наслідок франкфуртсько-мадярських намагань знищити Австрію, тому з'їзд намагався протидіяти цьому шляхом об'єднання всіх слов'янських племен імперії»¹⁹.

Урочисте відкриття конгресу відбулося 2 червня 1848 р. на Софійському острові в Празі. Зал засідань прикрашали прапори та герби всіх слов'янських народів Австрійської імперії, а увінчав приміщення чорножовтий імператорський прапор Габсбургів. Для участі в зібранні прибуло 385 представників переважно національно-буржуазної інтелігенції із різних слов'янських районів імперії, імперську аристократію представляли 35 осіб, а духовенство було представлено 16 священиками.

Як ми зазначали, на конгресі планувалося розглянути проблему відносин австрійських слов'ян з іншими європейськими неслов'янськими народами, насамперед, із німцями. Цей пункт можна вважати таким собі продовженням дискусійної теми «антагонізму» між чеським і німецьким світом, яка була закладена стараннями раних будителів (А. Фойгта²⁰, А. Зітте²¹, К. Ройко²²) відносно значення та сили впливу «німецького» фактора на слов'янське пробудження. Вважаємо, що негативне ставлення до «німецького» і водночас неможливість розриву чесько-німецьких відносин на різних етапах мало кон'юнктурний характер, а в революційний період ідея антагонізму відносно німецької культури з новою силою актуалізувалася в політичній сфері чесько-німецьких взаємин. Тому зовсім не випадково, що в програмі роботи Слов'янського форуму ставлення до німців прозвучало в досить жорсткій формі: «Ми ніколи не зможемо визнати панування Германії над нами»²³.

Доктринальна національно-політична філософія західного слов'янства на празькому конгресі була сформульована переважно ліберальною частиною діячів. Ліберали орієнтувалися на вирішення національного питання в політичних рамках існуючої Австрійської держави на засадах федералізму та на принципах австрославізму, до того ж Ф. Палацьким актуалізувалося питання ліберально-демократичних засад громадянського суспільства. Чеський ідеолог оголосив метою національної слов'янської політики рівність усіх людей та народів. Самі ж ідеї не були новими у змісті чеської національної парадигми, концептуально вони були попередньо проголошені Ф. Палацьким у його «Листі до Франкфурта». «Відень, — наголошував чеський національний ідеолог, — це той центр, який спроможний захистити і гарантувати нам спокій»²⁴. З часом у своїй історіософській праці «Ідея держави австрійської» Палацький більш

конкретно та детально розробляє структуру федеративного устрою Австрії²⁵.

З огляду на зазначене вище, варто наголосити, що позиція західно-слов'янських ліберальних ідеологів на конгресі в плані визначення майбутньої долі Габсбурзької монархії наближалась до політичних переконань окремих австрійських лібералів. Наприклад, Ф. Щузелька наполегливо закликав слов'янських ідеологів подолати історичне марносластво окремих племен, які пишаються особливостями історії свого походження, заради союзу народів, що скріплявся лише Австрією²⁶.

Безпосередньою підставою для оформлення доктринальних рамок концепції слов'янської федерації Габсбургів для Ф. Палацького став синтез трьох ідей. Насамперед — це ідея збереження Австрійської монархії як цивілізаційного феномена політичної культури слов'янських народів Австрії. Звідси прагнення Палацького перетворити «слов'янські племена у Центральній Європі» на політичну «опору» Дунайської монархії²⁷. Наступне — визнання слов'янських народів і етносів як історично сформованих самоврядних суб'єктів; далі — теза про вікове прагнення одноплемінних народів до політичної єдності. Таким чином, всі три ідеї сформовані, виходячи з переконання про європейську цивілізацію як спільну культурно-духовну колицю.

Тому ідейно-політична платформа чеських національних лібералів на чолі з Ф. Палацьким виразно проявилася в їхньому намаганні легітимізувати програму федералістського устрою на теренах європейської Австрійської держави, в якій адміністративний поділ здійснювався би за принципом національно-історичних індивідуальностей. Політики всіяко намагалися зберегти монархію Габсбургів як символічне ядро нової Австрії. Водночас делегати конгресу так і не знайшли для себе компромісного вирішення питання, котрі із слов'янських народів Дунайської монархії, з огляду на їхнє історико-політичне минуле, мають право вважатися національно-політичними індивідуальностями та, відповідно, можуть претендувати на отримання автономного статусу в новій федеративній державі.

З огляду на це виникає досить закономірне запитання: чого у світоглядній національній концепції Палацького було більше — чесько-слов'янського патріотизму або вірнопідданих почуттів до Габсбурзької монархії? Відповідь на поставлене запитання в Палацького однозначно залежала від кінцевого результату революційного руху. З високою вірогідністю можна припустити, що чеські ідеологи (Ф. Палацький, В. Ганка, Ф.Л. Рігер, К. Гавлічек) підсвідомо розраховували в перспективі використати слов'янську більшість для перетворення Австрійської імперії на європейську слов'янську федерацію. Інакше чому на конгресі лідери

чеської делегації з такою старанністю оберігали Австрію від німців, які мали стійке бажання реалізувати ідею «великої Германії». До того ж, не з меншим прагматизмом Палацький захищав Австрію від угорців, які підривали її єдність своєю революцією.

Таким чином, національні чеські ідеологи на форумі дотрималися концепції політичного симбіозу: слов'янський союз мав би гарантувати цілісність і самостійність Дунайської монархії. У відповідності з цією концепцією сильна «слов'янська Австрія» має захистити західне слов'янство від міцних обіймів об'єднаної Германії. Пізніше, вже після конгресу й поразки революції, Палацький остаточно визнає ідею федерації як єдину можливу форму державного устрою Австрійської монархії.

Отже варто відзначити, що ідея федералістської держави, в якій адміністративний поділ має здійснюватися з урахуванням специфіки «національно-історичних індивідуальностей», безумовно викликала увагу членів конгресу. Хоча бажання чеських лібералів відштовхуватися від принципу визнання етнокультурних кордонів національних спільнот при визначенні меж суб'єктів федерації більшість вважала справедливим і навіть перспективним, але все ж ілюзорним політичним проектом.

Непорушним символом існування слов'янської федерації та гарантом розвитку національних спільнот на теренах Центрально-Східної Європи для чеських делегатів конгресу залишалася монархія Габсбургів. Варто нагадати, що чеські ліберали з самого початку революції досить ревно поставилися до будь-яких міркувань щодо можливості перетворити Австрійську монархію на республіку. Ще у своєму посланні до Франкфурта Ф. Палацький однозначно визначив позицію чеської національної ліберальної партії словами: «я повинен вже заздалегідь рішуче відкинути будь-яку республіканську ідею від кордонів Австрійської імперії. Тільки уявіть собі Австрійську імперію, яка буде розділена на безліч республік і республічок, — який це буде чудовий привід для утворення універсальної російської монархії!»²⁸.

Теза про природну органічність для австрійських слов'ян такої форми територіального устрою, як федералізм, сформувалася на фундаменті чеської етнічної свідомості, почутті локального патріотизму, яке було продовженням ідеї чеського історичного права. При цьому сформована чеськими інтелектуалами світоглядна система була історично приречена концептуально інтродукуватися до змісту переконань про культурно-цивілізаційний феномен центральноєвропейських слов'янських народів. Подібне поєднання різноманітних постулатів дозволяло типологічно зблизити слов'ян з австрійськими німцями та виключити з європейської інтегральної форми східних слов'ян.

Не менш важливим фактором, що спонукав обережно поставитися до можливої перспективи утворити наднаціональну інтеграцію у складі

царського самодержавства, стали враження й результати придушення генералом І. Паскевичем Польського визвольного повстання 1830–1831 рр. Цей урок політичного насильства у переважній частині демократично мислячих політиків породив смертельний страх перед деспотичною східною військовою силою. Європейські політики справедливо побоювалися того, що царизм використає національно-революційні рухи західних слов'ян заради досягнення своєї геополітичної користі. Більшість усвідомлювала, що за геополітичною складовою приховується багаторічна антидемократична й антиліберальна практика Російської імперії. На підтвердження нашої думки варто навести слова австрійського ліберала Ф. Щузелькі. Він із прикрістю писав про військову уразливість Австрії, яка, на жаль, невдало розташовується на тій територіальній частині континенту, що є незахищеним театром для воєнних дій. Відповідно, далі розвиває думку політик, Австрія історично займає надзвичайно небезпечний форпост між двома силовими векторами — європейським та азійським²⁹.

Тому, тверезо оцінюючи історичні події і європейську геополітичну ситуацію, єврослов'янські політики справедливо не виключали високу вірогідність використання тиску, і навіть здійснення насильницьких дій, для виконання східного інтеграційного сценарію, що становило загрозу для реалізації будь-яких інших національно-романтичних проєктів. Тому, усвідомлюючи свавільний характер царської Росії, культурну своєрідність і низький рівень політичної активності населення Східної імперії, ідеологи австрославізму не воліли мати у форматі майбутньої федеративної держави майже «стороннє тіло» східних слов'янських народів.

До того ж, досить важливим фактором, який остаточно закріплював позицію окремих чеських інтелектуалів, було переконання про марність спроби цивілізаційно об'єднати окремі східні та західні слов'янські народи під скіпетром єдиного східного монарха. У цьому зв'язку варто згадати вислів одного з делегатів слов'янського конгресу, Шафарика. Патріарх славістики досить скептично оцінював можливість практичної реалізації інтеграційної ідеї на культурному та політичному ґрунті східного слов'янства. Російський уряд він називав не слов'янським, а «німецько-скандинавсько-монгольським». Крім того, Шафарик навіть заперечує будь-яку можливість реалізації задуму на тлі східного слов'янського інтеграційного вектора. Судження автора «Слов'янських старожитностей» сформовані з його переконання про існування світоглядних, парадигмальних відмінностей між трьома слов'янськими гілками. Означене твердження еволюціонувало з концепції самотності історико-політичної долі європейських народів. У її фундаменті лежить віра Шафарика в те, що ключову роль у зародженні системи й принципів

правління у слов'янських народів відіграли концепції релігійного, природного і звичайного права. Подальше їх практичне втілення в європейську суспільно-політичну практику сприяло обмеженню деспотичної влади. Тому незадовго до революції Шафарик у листі до Коллора цілком послідовно до своїх світоглядних ідеалів буде заперечувати можливість реалізувати східну інтеграційну ідею на практиці та визнає подібну стратегію доцентровості у слов'янському національному русі нежиттєздатною перспективою. Усвідомлюючи ці обставини, Шафарик констатував: «Якщо Ви гадаєте, — пише словацький інтелектуал у лютому 1831 р., — що під шістдесятим градусом коли-небудь зможе розвинути й розквітнути справжнє слов'янське життя, тоді я не можу й не хочу сперечатися з Вами, я до цієї думки ніколи не приєднаюсь. Велич, якою ми всі здивовані, насправді є жахливою військовою деспотією, тільки своєю формою вона різниться від римського деспотизму часів Нерона або сучасного турецького, але за своєю суттю все ж мало від них відрізняється. ... Розкішні плоди розуму Батюшкова, Жуковського, Пушкіна по суті є квітами дилетантизму, сад, в якому вони проросли, не слов'янський народ. Без політичного життя всі народи — нуль; народ півночі — ніщо, рішуче ніщо, і навіть ще менше, ніж ніщо. Під шістдесятим градусом ніколи не виникнуть слов'янські Афіни, тому що без свободи немає Афін»³⁰.

Близьку ідейно-політичну позицію мав К. Гавлічек. У редактованій ним газеті «Празькі новини» в 1846 р. він означив своє концептуальне бачення складу членів майбутньої інтегральної форми. Він писав: «Слов'яни, тобто росіяни, поляки, чехи, іллірійці та інші, не являють собою єдиного народу»³¹. Не менш критично ідею східного слов'янського наднаціонального інтеграційного проекту буде оцінювати К. Гавлічек. Ба більше, чеський політичний діяч навіть поставив під сумнів сам факт можливості побудувати прозору й відкриту дипломатію між двома імперіями з причини підступності російської європейської політики. Тому цілком відповідно до змісту своїх світоглядних переконань, чеський публіцист надасть критичну оцінку австро-російським міждержавним відносинам, чим поставив дещо під сумнів доцільність подальшого розширення практики міжкультурного слов'янського діалогу на наднаціональній панславистичній платформі³². Інколи навіть наукові академічні зв'язки та дипломатичні відносини з Росією він оцінює як факт прояву російської прихованої експансії. К. Гавлічек-Боровський констатує: «Російська дипломатія, хоча і належить до європейської, але є підступною і завжди вправніше користується ситуаціями, ніж її суперники у всій Європі..., водночас ми побоюємося, що нашим дипломатам [дипкорпус Австрії. — *Авт.*], можливо, необхідно обережніше ставитись до порад від

російської дипломатії, тому що всі російські поради завжди позитивні для Росії, але не завжди для тих, хто ними користується»³³.

Відповідно, на конгресі політична позиція К. Гавлічека з національного питання була цілком передбачуваною. Він критично відгукувався про політичні платформи національних слов'янських ідеологів, які концептуально стояли на позиції практичної реалізації політичної відцентрованості від Відня. Крім того, на момент початку конгресу чеський ліберальний ідеолог дійшов висновку, що колларовська ідея літературного слов'янського братерства та культурної єдності є утопією, тому в революційних умовах вона навіть приховує загрозу для цілісності Австрійської держави. Як бачимо, творча частина представників чеського національного руху (Я. Малий, Ф. Палацький, К. Гавлічек) прагматично й реалістично сприймала російський політичний режим.

Загалом на конгресі чеські національні ліберали не приховували свого бажання вирішити слов'янське питання в поліетнічній державі Габсбургів шляхом інкорпорації західного слов'янства у федерацію на принципах ідеології австрославізму. Водночас немає підстав стверджувати, що чеські ідеологи характеризувалися низьким рівнем європейської самоідентифікації. Майже не випадково було прийняте рішення підготувати єдиний офіційний документ конгресу, який отримав назву: «Маніфест слов'янського з'їзду до європейських народів»³⁴. Сам документ варто сприймати як парадигму багатовікового компромісного буття слов'янської самобутності з етнополітичною специфікою інших народів європейської цивілізації. Такий підхід має своє пояснення. Особливий історико-цивілізаційний шлях чеського народу як невід'ємного суб'єкта монархії Габсбургів, а втім і європейської політики, є таким собі ключем для розуміння позиції ідеологів у підходах до формування стратегії участі в континентальних інтеграційних процесах. Означене ставало джерелом рефлексії для чеських інтелектуалів. Відзначимо також, що історичні особливості суспільно-політичного, економічного й культурного розвитку Чеських коронних земель та наднаціональна форма держави Габсбургів у сукупності визначили конкретний тип психологічного світосприйняття та етнічної ментальності. Можна припустити, що перераховані обставини також здійснили прямий вплив на систему зовнішніх контактів слов'янських інтелектуалів, визначили їх парадигмальний підхід і практичний бік розуміння втілення в життя зовнішньої політики. Цілком зрозуміло, що її невід'ємним історично сформованим сегментом продовжував бути європейський напрям. Тому, появу на фінальній стадії конгресу такого документа, як «Маніфест», варто вважати цілком логічним і послідовним інтеграційним прагненням європейських по суті, але слов'янських за етнічним походженням політиків.

Показово, що «Маніфест» був надрукований у вигляді листівки чеською та німецькою мовами. Остаточний текст документа складав Ф. Палацький на підставі наданих йому Ф. Захом, М. Бакуніним та К. Лібельтом проектів. Незважаючи на внутрішні політичні розбіжності учасників конгресу, в «Маніфесті», насамперед, були озвучені уявлення слов'янських ідеологів про принципи національної і громадянської свободи для австрійських народів і також — підтверджена готовність лідерів національних слов'янських рухів до діалогу з іншими народами Європи.

З цього приводу автор хотів би відзначити, що цілком у руслі існуючого сьогодні в історичній науці методологічного плюралізму будуть відрізнятися одна від одної оцінки самого «Маніфесту». Так, у радянській історіографії І. Лещіловська, В. Фрейдзон озвучили думку, за якою матеріали з'їзду, сам «Маніфест» будуть «дихати ненавистю до національного гніту», водночас, продовжують дослідники, спроба слов'ян консолідовано озвучити свої вимоги до австрійського уряду в революційний період все ж «призвела до відокремлення західних слов'ян від європейського революційного табору»³⁵. Пізніше О. Павленко напише, що вирішальне значення для політичних проектів конгресу мала ідея «національної свободи», але водночас, слов'янський форум визначив нову якість змісту національної ідеї, яка була прописана у тексті «Маніфесту». В останньому прозвучав новий принцип «громадянськості», який неподільно поєднував «політичну» і «національну» свободи³⁶. Така позиція, на думку дослідниці, визначила й логіку політичної боротьби. Як бачимо, висновки дещо різняться. В першому випадку дослідники вважають, що принцип національності в діяльності конгресу дещо загальмував розвиток європейського революційного табору. В другому, вважає авторка, слов'янські ідеологи, цілком логічно до обставин часу, демонстрували своєрідну, але цілком послідовну, інтегральну якість розуміння національної і громадянської свободи.

На нашу думку, текст «Маніфесту», крім намагання дотриматися національного принципу, відповідав своїм змістом гаслам Великої французької революції. Тому в тексті прозвучить уявлення західних слов'янських національних ідеологів про громадянські свободи, що втілювалися в ідеї боротьби й остаточного знищення «кайданів феодалізму». При цьому автори документа декларували бажання «повернути людям їх невід'ємні права людини та громадянина»³⁷. Для переконливого підтвердження сказаного нами вище варто навести той абзац «Маніфесту», в якому Ф. Палацький максимально задекларував своє бачення змісту національної свободи слов'янських народів: «Зараз підняв голову давно пригнічений слов'янин, він скидає з себе ярмо насильства і потужним голосом вимагає повернення до свого колишнього стану — свободи.

Могутній своєю чисельністю, ще більш потужний своєю волею і новим братерством своїх племен, він, утім, залишається відданим своїм природним властивостям і заповітам своїх батьків: він не хоче ні панування, ні завоювань, але вимагає свободи як для себе, так і для кожного; вимагає, щоб вона була всюди, без винятку, визнана найсвятішим правом людини. Тому ми, слов'яни, відкидаємо і ненавидимо всіляке панування грубої сили, яка порушує закони; відкидаємо всілякі привілеї і переваги, а також політичний поділ на стани; бажаємо безумовної рівності перед законом і рівних прав та обов'язків для кожного; там, де між мільйонами народиться хоч один поневолений, дійсної свободи не існує. Отже, свобода, рівність і братерство всіх громадян держави залишаються як тисячу років тому, так і тепер нашим девізом»³⁸.

Таким чином, Ф. Палацький презентував на форумі документ, в якому прозвучали ідеї рівності всіх перед законом, чим фактично наголосив на негативному ставленні делегатів конгресу до принципів станового поділу суспільства та, відповідно, станових привілеїв і переваг. Загалом «Маніфест» варто розглядати як спільну декларацію європейських політиків. У ній публічно проголошувалася поява в Європі нової політичної сили — слов'янства, яке, хоча і не мало власної державності, але все ж зберегло власну національно-культурну своєрідність. Таким чином, слов'янство вимагало визнання своєї національної рівності поряд зі всіма європейськими народами. Відповідно, правомірно буде визнати, що в тексті «Маніфесту» було оприлюднено нове розуміння «громадянськості», засноване на неподільному тлумаченні принципів «політичної» і «національної» свободи. Отже, філософія світосприйняття національної свободи в тексті документа виходила з фундаментального поняття «невід'ємності права людини та громадянина» та «безумовної рівності перед законом і рівності прав та обов'язків для кожного». Однак у «Маніфесті» перший інтегрований інтелектуальний політичний досвід слов'янських інтелектуалів у царині творення національної парадигми еволюціонував у поєднання національного та політичного принципів, що було озвучено наступною декларативною заявою: «... людина з її природним правом однаково є священною для нас, як і нація з її сукупністю духовних потреб і досягнень»³⁹.

Незважаючи на декларативний характер документа, загалом варто визнати його позитивне значення для теорії слов'янського національного ренесансу. Водночас, безпосередньо практичний бік досягнення ідеї громадянської та національної свободи кожна делегація уявляла, виходячи з інтересів власного національного руху. Так, для чехів така практика уособлювалася змістом складного ланцюжка політичних метаморфоз та компромісів із майбутньою федералістською структурою держави

Габсбургів. У змісті національної чеської ідеологемі революційного періоду австрославізм та поміркованість Ф. Палацького будуть конкретизовані в таких рядках «Маніфесту»: «З огляду на переконання, що могутній духовний рух теперішнього часу вимагає нової політичної творчості, та на те, що держава повинна перебудуватися, якщо не в нових межах, то в усякому разі на нових засадах, ми представили австрійському цісарю, під конституційною владою якого ми в більшості своїй живемо, проєкт перетворення його імперії на союз рівноправних народів, окремим потребам яких повинно приділятися не менше уваги, ніж єдності самої держави»⁴⁰. Як бачимо, така позиція чеських делегатів конгресу, в якій був закладений компроміс центру та національних провінцій, цілком співвідносилася із змістом чеського національного руху та з новою силою актуалізувала ідею поміркованості або пасивної опозиційності, що загалом відповідало чеській моделі національного виживання.

При цьому можна було б дорікати Палацькому та Гавлічку за їх політичний компроміс із австрійськими консервативними ідеологами. Утім вважати ідею федералізації слов'ян беззмістовною було би помилковою думкою. Так або інакше, етнічне існування чехів і національне майбутнє цієї нації напряду залежало від долі Австрійської держави. Тому навіть польський національний патріот К. Лібельт і російський анархіст М. Бакунін на конгресі частково підтримали федералістський задум Палацького.

Варто приєднатися до думки означених інтелектуалів. Після стількох років європейського політичного досвіду, коли історія континенту виглядає як постійна зміна періодів інтеграції та дезінтеграції, федералістський австрославізм можна вважати перспективним задумом у плані формулювання концепції майбутньої об'єднаної Європи. Не випадково, що пізніше австрійський історик Гуго Гантч, з огляду на сьогоднішнє, цілком дотепно зазначить, що лише тепер європейська спільнота може зрозуміти, що в федералістському підході був закладений новий ідейний зміст емансипації монархії — здійснення наднаціональної побудови держави, яка в «перспективі могла би стати моделлю загальноєвропейського значення»⁴¹.

Думку Г. Гантча підтримав голова організованого в США Міжнародного товариства з вивчення історії ідей, професор Нью-Йоркського коледжу Ганс Кон. Американський дослідник, апелюючи до наявних джерел з історії Слов'янського конгресу, а також розмірковуючи над проблемою поліваріантності історичного процесу, зробив зважено поміркований висновок, за яким не тільки поставив під сумнів доцільність практики національно-демократичної революції, але дійшов висновку про правильність політичної стратегії національної боротьби (Палацького,

Гавлічека, Рїгєра), мета якої полягала в ідеї поміркованої опозиційності та безконфліктної модернізації імперій. На думку Г. Кона, ці два принципи могли б стати міцним ідейним фундаментом розв'язання проблеми багатонаціональної імперії на засадах федералізму⁴².

Загалом, надаючи оцінку делегатам західного слов'янства на форумі та їхній діяльності в ідейно-теоретичній царині подальшого розвитку власних національних програм, варто зазначити, що вони демонстрували підвищений інтерес до інтеграційних ідей. Хоча сама інтеграція як ідеологічна парадигма національного розвитку на конгресі все ж відіграла роль певної «ідейної ширми», за якою майже кожна слов'янська делегація приховала своє бачення та свій етнічний інтерес у плані вибору формату розв'язання національного питання на теренах Австрійської монархії загалом і майбутньої об'єднаної Німеччини зокрема. Втім, саме конгрес надав новий поштовх двом різноспрямованим, але водночас взаємопов'язаним, процесам політичного розвитку Європи. Перший — це утвердження національної ідентичності слов'янських народів Європи з наступним становленням держав-націй, і другий — виникнення ідеї їхнього політичного єднання. Головні чинники формування ідеї такого об'єднання були досить прагматичні. Це — історична доля народів Дунайської монархії, вона своїми витокami сягає цивілізаційної спільності народів континенту, та пошук оптимальних варіантів гарантування миру на неспокійному Європейському субконтиненті в умовах міжімперської конкуренції. Сьогодні, з огляду на значний історико-політичний багаж Європи та, відповідно, надаючи оцінку спробі чеських ідеологів відстояти федералістський австрославїзм, ми можемо навіть вважати подібну ідею далекоглядним підходом у плані визначення майбутньої долі об'єднаної Європи.

¹ Удальцов И.И. Очерки по истории национально-освободительной борьбы в Чехии в 1848 г. Москва, 1951. 250 с.; Славянские съезды в XIX–XX веках. Редколлегия: Е.П. Аксенова, А.Н. Горяинов, М.Ю. Досталь. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1994. 143 с.; Мельников Г.П. Первый славянский форум (к 150-летию Славянского съезда в Праге в 1848 г.). *Славянский альманах 1998*. Москва: Индрик 1999. С. 58–71; Rapant D. Pokrok a spiatočnictvo v rokoch 1848–1849. *Slovenská literatúra*. XIII. 1966. Č. 6. S. 604–605; Matula V. Revolučia 1848–1849 a Slováci. *Historický časopis*. Bratislava, 1974. XXII. Č. 2. S. 209–225; Klíma Arnošt. Češi a Němci v revoluci 1848–1849. Praha: Nebesa, 1994. S. 1–3; Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. Конец XVIII в. — 1849 г. Москва: Наука, 1980. 609 с.; Slovanský sjezd v Praze 1848: sborník přednášek Slovanského ústavu. Autoři: Čejchan, Václ, Žáček, Václav, Macůrek, Josef. Praha: Orbis, 1948. 135 s.

² Сообщение Министерства иностранных дел от 25 июня 1848. О назначении эрцгерцога Иоганна уполномоченным в правительственных делах Австрии в связи с

отказом императора вернуться в Вену в связи с болезнью. Оригинал // Центральный державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 798, спр. 153, арк. 314.

³ Ганка В. — Стороженке А. Дописано власноруч Ганкою на звороті звернення «Slowianie, bracia!». Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 8, од. зб. 2554, 1 арк.

⁴ Havlíček Karel. O naší budoucnosti. Národní noviny. 07.04.1848. KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. URL: <https://archiv.ucl.cas.cz>; Havlíček Karel. Naše politika. Národní noviny. 12.04.1848. KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. URL: <https://archiv.ucl.cas.cz>; Havlíček Karel. Proti volení do Frankfurtu. Národní noviny. 22.04.1848. KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. URL: <https://archiv.ucl.cas.cz>; Havlíček Karel. Cestou do Haliče. Národní noviny. 03.05.1848. KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. URL: <https://archiv.ucl.cas.cz>; Havlíček Karel. První ústavní sněm říšský. Národní noviny. 26.06.1848. KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. URL: <https://archiv.ucl.cas.cz>.

⁵ Гавличек-Боровский Карл. Выступление. Трояновский А. Карл Гавличек Боровский. *Русский Вестник. Журнал литературный и политический издаваемый М. Катковым*. Москва: В типографии Каткова и Ко., 1861. Т. 34. С. 243.

⁶ Palacký František. Spisy drobné. V Praze: Bursík & Kohout, 1898. D. I. S. 90. URL: <https://archive.org/details>.

⁷ Conze Werner. „Deutschland“ und „Deutsche Nation“ als historische Begriffe. Berlin, Colloquium Verlag, 1985. S. 15–17.

⁸ Provolání k neslovanským národům v Rakousku. 05.05.1848. ČČM. 1848. R. XXII. S. 18–19. Digitalizovaný archive. URL: <http://kramerius.nm.cz/search>

⁹ Tobolka V. Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Praha: F. Šimáček, 1901. S.51–52. URL: <https://archive.org/stream/slovansksjezdjvu.txt> (last access: 09.10.2013). Title from the screen.

¹⁰ Havlíček Karel. We věcech slowanského sjezdu. Národní noviny. 19.05.1848. KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. URL: <https://archiv.ucl.cas.cz>.

¹¹ Wocel J.E. O čem by se mělo jednati na Slovanském sjezdu? ČČM. 1848. R. XXII. S. 544. URL: <http://kramerius.nm.cz/search>.

¹² Воззвание “Slowané, Bratří!”, присланное В. Ганкой А. Стороженко, напечатано на польском, чешском языках с припиской Ганки к Стороженко на одном из листов. Імая 1848 Прага. *ІР НБУВ, ф. 8, арк. 2551*; Воззвание богемских славян «Братья славяне», присланное 8 мая 1848 г. в Киев пражским ученым Ганкой. Отправлено на имя Александра Ивановича Селина. *ЦДІАК України, ф. 442, оп. 798, спр. 154, арк. 242–243*.

¹³ Энгельс Ф. Германия и панславизм. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.* Москва: Издательство политической литературы, 1958. Т. 11. С. 205.

¹⁴ Энгельс Ф. Германия и панславизм. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.* Т. 11. С. 206–207; Энгельс Ф. Борьба в Венгрии. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.* Т. 6. С. 182; Маркс К. и Энгельс Ф. Внешняя политика в Германии и последние события в Праге. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.* Т. 5. С. 84.

¹⁵ Энгельс Ф. Демократический панславизм. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.* Т. 6. С. 294.

¹⁶ Сеньобос Шарль. Политическая история современной Европы. Эволюция партий и политических форм 1814–1896. СПб.: Тип. Е.А. Евдокимова, 1898. С. 408–409.

¹⁷ Базаров В.А. Очерки по истории Германи в XIX в. Изд. 2-е. Сост. В. Базаров и И. Степанов. СПб.: Скирмунт, 1906. Т. 1. С. 328.

¹⁸ Hurban J.M. Ludovít Štúr. Kniha tretia. Praha: Matica Slovenská, 1944. S. 165. URL: <http://zlatyfond.sme.sk/dieloLudovit-Stur>.

- ¹⁹ Palacký František. Spisy drobné. V Praze: Bursík & Kohout, 1898, D.I. S. 91. URL: <https://archive.org/details>.
- ²⁰ Voigt Adauktus. Neue Litteratur: Erster halber Jahrgang. 1771. Prag: Gedruckt mit Höchenbergischen Schriften, 1772. № 17. S. 257–258. URL: <https://books.google.ru/books>.
- ²¹ Zitte Augustin. Lebensbeschreibung des Magister Johannes Hus von Hussinecz. Prag: Gerle, 1790. Bd. 2. 287 s. URL: <https://books.google.ru/books>.
- ²² Royko Kaspar. Geschichte der grossen allgemeinen Kirchenversammlung zu Kostnitz: Die Geschichte des Huß. Prag: Schönfeld, 1783. 302 s. URL: <https://books.google.com.ua/books>.
- ²³ Programm předmětů, o nichž se na slowanském sjezdu rokovati má. ČČM. 1848. R. XXII. S. 24–25. URL: <http://kramerius.nm.cz/search>.
- ²⁴ Palacký František. Psaní dne 11. dubna 1848 do Frankfurtu. *Česká čítanka*. URL: <http://texty.citanka.cz/palacky/isr2-a.html>.
- ²⁵ Palacký František. Idea státu Rakouského. V Praze: Kober, 1865. S. 57. URL: <https://books.google.com.ua/books>.
- ²⁶ Schuselka Franz. Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Österreichs. Bln., Jasper, Hügel u. Manz 1849. S. 15. URL: <https://books.google.ru/books>.
- ²⁷ Slovanský sjezd v Praze roku 1848: Sbíрка dokumentů. Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1958. S. 175.
- ²⁸ Palacký František. Psaní dne 11. dubna 1848 do Frankfurtu. *Česká čítanka*. URL: <http://texty.citanka.cz/palacky/isr2-a.html>.
- ²⁹ Schuselka Franz. Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Österreichs. Berlin: Jasper, Hügel u. Manz, 1849. S. 15. URL: <https://books.google.ru/books>.
- ³⁰ Шафарик П.Й. — Я. Коллару. Письмо. 18.01.1831. *Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские связи конца XVIII и первой половины XIX столетия*. Варшава 1902. С. 165–166.
- ³¹ Havlíček Borovský Karel. Pražské noviny. *Národní noviny*. Slovan. Praha: Čs. spisovatel, 1986. Dílo II. S. 57.
- ³² Havlíček K. Výklad hesla Národních novin. *Národní noviny*. 05.07.1848. URL: <http://www.bibliothecaeconomica.cz/pdf>; Havlíček K. Článek, o kterém bych si přál, aby jej každý přečetl a rozvážil. *Národní noviny*. 30.08.1848. *Česká čítanka*. URL: <http://texty.citanka.cz/havlicek/nn1-12.html>.
- ³³ Havlíček K. Obrana slovanských federalist. *Národní noviny*. 08.11.1848. *Česká čítanka*. URL: <http://texty.citanka.cz/havlicek/nn1-12.html>.
- ³⁴ Manifest sjezdu slovanského k národům evropským. ČČM. 1848. R. XXII. S.37–42. URL: <http://kramerius.nm.cz/search>.
- ³⁵ Лещиловская И.И., Фрейдзон В.И. Революция 1848–1849 годов и угнетенные народы Австрийской империи. *Советское славяноведение*. 1973. № 6. С. 39–50.
- ³⁶ Павленко О.В. Символы «свободы» в политических движениях народов Австрийской империи в 1848–1849. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/simvoly-svobody>.
- ³⁷ Manifest sjezdu slovanského k národům evropským. ČČM. 1848. R. XXII. S. 37. URL: <http://kramerius.nm.cz/search>.
- ³⁸ Manifest sjezdu slovanského k národům evropským. ČČM. S. 38–30.
- ³⁹ Manifest sjezdu slovanského k národům evropským. S. 39.
- ⁴⁰ Manifest sjezdu slovanského k národům evropským. S. 40.
- ⁴¹ Hantsch Hugo. Die Geschichte Österreichs 1648–1918. Graz–Wien–Köln: Verl. Styria, 1953. Bd. 2. S. 412.
- ⁴² Кон Ганс. Национализм: его смысл и история. *Hans Kohn. Nationalism: Its Meaning and History*, 1955. Дайджест книги Кона. Проблемы Восточной Европы. № 41–42. Вашингтон. 1994. С. 28. URL: <http://traditio-ru.org/holmogorov/library/k/kohn/index.htm>.

REFERENCES

1. Bazarov, V.A. (1906). *Ocherky po istorii Hermanii v XIX v.* Sankt-Peterburg: Skyrmunt [in Russian].
2. Enhel's, F. (1958). *Hermania y panslavizm. Sochinenija.* (Vol. 11). Moskva: Yzdatel'stvo politicheskoi literatury [in Russian].
3. Frantsev, V.A. (1902). *Ocherky po istorii cheshskoho vozrozhdenia. Russko-cheshskie sviaty kontsa XVIII y pervoy polovinu XIX stoletiy.* Varshava [in Russian].
4. Kohn, H. (1994). *Natlionalizm: Its Meaning and History.* Retrieved from <http://traditio-ru.org/holmogorov/library/k/kohn/index.htm> [in Russian].
5. Leshchilovskaya, Y.Y., & Freydzon, V.Y. (1973). *Revolyuetsia 1848–1849 hodov y uhnennue narodu Avstriyskoy smperiy. Sovetskoe slavyanovedenye,* 6, 39–50 [in Russian].
6. Mel'nikov, H.P. (1998). *Pervui slavianskiy forum (k 150-letiyu Slavianskoho sezda v Prahe v 1848 h.). Slavianskiy al'manakh.* Moskva: Yndryk [in Russian].
7. *Osvobodytel'nye dvizhenia narodov Avstriyskoy imperii: Vozniknovenie I razvitie. Konets XVIII v. — 1849 h.* (1980). Moskva: Nauka [in Russian].
8. Pavlenko, O.V. *Symvolu svobodu v politicheskikh dvizheniyakh narodov Avstriyskoy imperii v 1848–1849.* Retrieved from <http://cyberleninka.ru/article/n/simvoly-svobody> [in Russian].
9. Sen'obos, Sh. (1898). *Politycheskaya istoriy sovremennoy Evropu. Evolyutsiy partii y politicheskikh form 1814–1896.* Sankt-Peterburg [in Russian].
10. *Slavianskiye s'ezdy v XIX–XX vekov.* (1994). Moskva: Yn-t slavyanovedeniy y balkanistiki RAN [in Russian].
11. Troyanovskiy, A. (1861). *Karl Havlichek Borovskiy.* *Russkiy Vestnik.* 34, 235–264 [in Russian].
12. Udal'tsov, Y.Y. (1951). *Ocherki po istorii natsional'no-osvoboditel'noy bor'be v Chekhii v 1848 g.* Moskva [in Russian].

УДК 94(=411.16):37(477)“18”

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ЄВРЕЙСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ* (80–90-ті рр. XIX ст.)

Статтю присвячено діяльності початкових державних і приватних єврейських навчальних закладів на теренах Київського навчального округу впродовж 80–90-х рр. XIX ст. На основі аналізу матеріалів періодичної преси, а також документів (зокрема і вперше запроваджених до наукового обігу) фондів «Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора» (ф. 442) та «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) Центрального державного історичного архіву України м. Києва, висвітлюється культурно-освітнє життя єврейської громади. Аналіз освітньої діяльності євреїв відкриває перспективи більш глибокого осмислення динаміки їхнього соціально-демографічного розвитку, місця та ролі в культурному житті українських губерній, впливу державних структур на регламентацію внутрішнього життя єврейської спільноти. Конкретно-історичний матеріал щодо культурно-освітньої діяльності єврейської громади наприкінці XIX ст. складає основу для з'ясування співвідношення спрямованості євреїв на збереження власних традицій, з одного боку, та здатності адаптації до іншокультурного соціуму, з іншого.

Ключові слова: єврейська громада, Російська імперія, русифікація, освіта, культура, єврейські училища.

* Київський навчальний округ починаючи з 1832 року включав у себе Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, а з 1839 року — Полтавську губернії.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

JEWISH SCHOOL EDUCATION IN THE KYIV EDUCATIONAL DISTRICT IN THE 1880s–1890s

The article deals with activities of primary state and private Jewish educational institutions in the Kiev educational district during the eighties-nineties of the 19th century. The author analyzes cultural and educational life of the Jewish community on the basis of press materials and documents of the funds “the Chancellery of the Kyiv, Podillya and Volyn General Governorate” (f. 442) and “the Chancellery of the trustee of the Kyiv educational district” (f. 707) of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv). The analysis of Jews’ educational activity offers the prospect of better understanding the dynamics of their socio-demographic development, the place and role in the cultural life of Ukrainian provinces, the influence of state structures on the regulation of internal life of the Jewish community. The material concerning the history of cultural and educational activities of the Jewish community in the late nineteenth century forms the basis for an understanding of the balance between orientation of Jews to the preservation of their own traditions, on the one hand, and ability to adapt to a different society, on the other. Russification policies in education, aimed at the assimilation of the younger generation, played a key role in the imperial strategy of destruction of the Jewish community’s traditional lifestyle and cultural identity.

The problems of Jewish population’s adaptation to the Russian Empire’s multilayered socio-cultural landscape, the interaction with the state authorities of the post-reform period (1880–1890s), the incorporation of Jewish communities into an administrative imperial system, the transformation of the traditional lifestyle, the everyday culture of Jews, the development of inter-ethnic relations are key in the understanding the specifics of Dnipro Ukraine’s historical development as a unique space of the interaction of various cultural phenomena.

Keywords: Jewish community, Russian Empire, Russification, education, culture, Jewish schools.

Проблеми адаптації єврейського населення до багатозарового соціо-культурного середовища Російської імперії, взаємодії з державними орга-

нами влади пореформеного періоду 1880–1890-х років, інкорпорації єврейських громад до адміністративного імперського устрою, трансформації традиційного життєвого укладу, побутової культури євреїв, розвитку міжетнічних зв'язків є ключовими в процесі осмислення специфіки історичного розвитку Наддніпрянської України як унікального простору взаємодії різних культурних феноменів. Аналіз фактологічного матеріалу з історії єврейського шкільництва в українських губерніях Російської імперії становить інтерес з погляду осмислення складних процесів єврейської історії не лише в регіональному, а й всесвітньо-історичному контексті, з огляду на історико-філософську проблему збереження самотніх культурно-релігійних традицій, розвитку міжетнічних взаємовпливів і процесів уніфікації на тлі національної політики держави. Через призму історії початкових єврейських навчальних закладів чіткіше розкриваються особливості правового й соціально-демографічного становища євреїв, їхньої самоідентифікації і ролі в громадсько-культурному житті імперії.

Місце та роль євреїв у поліетнічному середовищі Південно-Західного краю Російської імперії, їхня ідентифікація по відношенню до держави й оточуючого етнокультурного середовища, його ціннісних орієнтирів є вагомими складовими багатоаспектного процесу соціальної адаптації етнічної громади до зовнішніх умов і водночас її впливу на них. Діловодна документація, офіційна кореспонденція канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, місцевих губернаторів, попечителя Київського навчального округу відображає специфіку політики Російської імперії щодо єврейського населення, базовану на переконаності в «просвітницькій місії» цілеспрямованої русифікації. Аналіз освітньої діяльності євреїв відкриває перспективи більш глибокого осмислення динаміки їхнього соціально-демографічного розвитку, місця та ролі в культурному житті українських губерній, впливу державних структур на регламентацію внутрішнього життя єврейської спільноти. Конкретно-історичний матеріал щодо культурно-освітньої діяльності єврейської громади наприкінці XIX ст. складає основу для з'ясування співвідношення спрямованості євреїв на збереження власних традицій, з одного боку, та здатності адаптації до іншопольованого соціуму, з іншого.

На сучасному етапі розвитку досліджень з історії євреїв Наддніпрянської України публікуються фундаментальні узагальнюючі праці, захищаються дисертації, видаються архівні путівники, що сприяють формуванню підґрунтя для подальшого розвитку юдеознавчих студій¹. Відповідно, метою цієї статті є відтворення специфіки культурно-освітнього розвитку єврейської громади 1880–1890-х років на основі аналізу матеріалів періодичної преси й документів, зокрема і вперше запро-

ваджених до наукового обігу, фондів «Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора» (ф. 442) та «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) Центрального державного історичного архіву України м. Києва.

Тенденції статистичних даних щодо діяльності єврейських навчальних закладів на теренах Київської губернії у період з 1879 по 1881 роки відображають матеріали звіту по Київському навчальному округу за 1881 рік:

Таблиця 1

Відомості про єврейські школи Київської губернії за 1879 рік

№	Назва повітів	Назва шкіл			Число учнів
		хедер	талмуд-тора	єшибот	
1.	Київський	20	---	---	142
2.	Черкаський	19	---	---	155
3.	Васильківський	62	---	---	538
4.	Канівський	33	---	---	256
5.	Липовецький	24	---	---	185
6.	Сквирський	24	---	---	198
7.	Радомисльський	43	---	---	344
8.	Бердичівський	128	1	---	2347 (у т.ч. у талмуд-торі 160 учнів при 9 меламедах)
9.	Чигиринський	32	---	---	300
10.	Уманський	52	---	---	570
11.	Таращанський	12	---	---	120
12.	Звенигородський	102	---	---	912
	Загалом	551	1	---	6007

Таблиця 2

Відомості про єврейські школи Київської губернії за 1880 рік

№	Назва повітів	Назва шкіл			Число учнів
		хедер	талмуд-тора	єшибот	
1	2	3	4	5	6
1.	Київський	25	---	---	170
2.	Черкаський	17	---	---	143
3.	Васильківський	56	---	---	485
4.	Канівський	33	---	---	270
5.	Липовецький	21	---	---	152

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6
6.	Сквирський	33	---	---	151
7.	Радомисльський	42	---	---	334
8.	Бердичівський	128	1	---	2378 (у т.ч. у талмудторі 160 учнів при 9 меламедах)
9.	Чигиринський	35	---	---	350
10.	Уманський	48	---	---	480
11.	Таращанський	12	---	---	120
12.	Звенигородський	100	---	---	883
	Загалом	550	1	---	5916

Таблиця 3

Відомості про єврейські школи Київської губернії за 1881 рік

№	Назва повітів	Назва шкіл			Число учнів
		хедер	талмуд-тора	єшибот	
1.	Київський	17	---	---	130
2.	Черкаський	10	---	---	87
3.	Васильківський	46	---	---	206
4.	Канівський	22	---	---	175
5.	Липовецький	19	---	---	148
6.	Сквирський	42	---	---	321
7.	Радомисльський	43	---	---	418
8.	Бердичівський	128	1	---	2043 (у т.ч. у талмудторі 150 учнів при 8 меламедах)
9.	Чигиринський	36	---	---	350
10.	Уманський	48	---	---	480
11.	Таращанський	14	---	---	140
12.	Звенигородський	94	---	---	811
	Загалом	519	1	---	5309

Згідно з «височайшим указом» від 13 (25) листопада 1844 року в Російській імперії засновувалися державні навчальні заклади — єврейські училища першого й другого розрядів за зразком парафіяльних і повітових училищ. Згодом ці заклади були реорганізовані відповідно до указу 16 (28) березня 1873 року, за яким училища другого розряду ліквідовувалися, а першого розряду перетворювалися на єврейські початкові училища з поглибленим вивченням російської грамоти за рахунок обмеження

єврейських предметів. Єврейські початкові училища (однокласні й двокласні) відкривалися в місцевостях з численним єврейським населенням і недостатньою кількістю загальних училищ. Повний курс навчання в них був розрахований на 6 років. До училищ приймалися діти 7–14 років після завершення навчання в підготовчих класах або на основі іспитів з російського читання й письма, числення до 100, читання з поясненнями давньоєврейською мовою витягів із першої книги Мойсеєва П'ятикнижжя. За навчальними програмами однокласних єврейських початкових училищ передбачалося викладання російської мови (читання, письма, орфографії), арифметики (перших чотирьох правил), чистописання. У двокласних училищах додатково до згаданих предметів відбувалося навчання російської мови (практичної граматики й письмових вправ з викладу думок), арифметики (до потрібного правила включно), а також історії і географії (насамперед Росії). В однокласних і двокласних училищах у післяобідній час викладалися єврейські предмети: давньоєврейська мова, єврейський закон віри, біблейська історія (російською мовою), а також пояснювалися найважливіші молитви.

У матеріалах періодичної преси останньої третини XIX ст. відзеркалилися гострі суспільні проблеми незадовільних умов праці й матеріального забезпечення єврейських педагогів, приречених у похилому віці на «самотню, голодну смерть». До того ж учителі казенних училищ перебували у важчому матеріальному становищі, ніж приватні вчителі й меламеди. «Хоч увесь вік прослужи він справі народної освіти, — наголошувалося на шпальтах тогочасної преси, — хоч поклади він на цю службу весь запас своїх моральних і фізичних сил, — він все-таки залишається лише вільнонайманим батраком, якому господар вільний кожного дня відмовити від місця, анітрохи не замислюючись про майбутню долю свого батрака й бідолашної його родини... Достатнє число подібних прикладів ми маємо в особі позаштатних єврейських учителів закритих рабинських училищ і училищ 1-го та 2-го розряду, які щорічно закриваються»². Єдиний шлях до покращення побуту, фінансового становища вчителів і залучення до викладацької діяльності талановитої молоді єврейська громада вбачала в організації системи «самодопомоги». Відповідно, з ініціативою заснування фонду для матеріального утримання вчителів непрацездатного віку виступило «Товариство поширення просвіти серед євреїв у Росії»³. 1880 року окреслилася тенденція до зростання чисельності членів Товариства, що давало підстави для оптимістичних заяв на кшталт: «Крижана кора загальної байдужості до Товариства, що панувала майже в усіх верствах російського єврейства, була пробита...»⁴. Водночас наявна кількість членів Товариства визнавалася недостатньою для реалізації усього спектру поставлених перед ним завдань.

До актуальних тем, що обговорювалися тогочасною громадськістю, належало питання професійної освіти для єврейських жінок. На сторінках газети «Русский еврей» від 8 лютого 1881 року, зокрема, зазначалося: «Одним із важливих і невідкладних питань у нашому житті, безсумнівно, є питання щодо професійної освіти для жінок. Усвідомлення необхідності для жінок займатися виробничою справою стало тепер майже всезагальним, і можна бути якої завгодно думки про емансипацію жінок, у сенсі повної і всебічної рівності жінки з чоловіком, однак доведеться визнати, що немає нічного розумного в тому, щоби жінка, за можливості займатися корисною працею, сиділа, склавши руки, за можливості бути корисною суспільству, присвячувала себе лише дрібним особистим клопотам, що не завжди мають суттєве значення»⁵.

У зв'язку зі збільшенням кількості учнів-євреїв у гімназіях і реальних училищах Російської імперії запроваджувалося викладання закону єврейської віри в Санкт-Петербурзі, Варшаві, Вільно, Кишиневі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Житомирі, тощо. 12 лютого 1881 року міністр народної освіти А.О. Сабуров направив попечителеві Київського навчального округу С.П. Голубцову пропозицію щодо включення єврейського Закону Божого (як необов'язкового предмету) до навчальних програм Київської 3-ї гімназії, серед вихованців якої число євреїв сягало 180 осіб. На посаду викладача згаданої дисципліни призначено М.Й. Когона — колишнього Миколаївського рабина, викладача Миколаївсько-Олександрівської гімназії та Олександрівського реального училища м. Миколаєва. Держава не забезпечувала цього викладача платнею, а отже, його матеріальне утримання покладалося на плечі батьків вихованців гімназії⁶.

У травні 1882 року миколаївський рабин М.Й. Когон, який у серпні 1880 року переїхав з дітьми до Києва, виступив з ініціативою заснування приватного єврейського училища для хлопчиків. Згадана ідея не знайшла підтримки в генерал-губернатора попри наведені Когоном аргументи щодо затребуваності подібного навчального закладу з огляду на розпорядження київської міської поліції відносно виселення меламедів з Києва, де мешкало декілька тисяч єврейських родин ремісників, відставних солдатів, купців першої гільдії, науковців тощо⁷.

Згідно з матеріалами справ від 1892 року за поданнями волинського й подільського губернаторів щодо накладення штрафів або арештів на осіб, звинувачуваних у відкритті без дозволу властей шкіл для єврейських дітей, до відповідальності були притягнуті жителі м. Балти, м. Бара, м. Острога, м. Проскурова, м. Старої Ушиці, м. Бершаді Ольгопільського повіту, м. Браїлова й м. Мизякова Вінницького повіту, м. Верховки, м. Печери й м. Тульчина Брацлавського повіту, м. Дунаївців Ушицького повіту, м. Крутих і с. Великого Бобрика Балтського повіту, м. Сатанова,

м. Фельштина, м. Черно-Острова й м. Кузьмина Проскурівського повіту, м. Оринина й м. Смотрича Кам'янецького повіту, м. Соболівки й м. Хашеватої Гайсинського повіту, м. Пикова й м. Стрижавки Вінницького повіту, м. Томашполя Ямпільського повіту Подільської губернії; м. Козина, м. Муравиці й с. Верби Дубенського повіту Волинської губернії⁸. Діловодна документація адміністративно-поліційних органів відображає принизливу атмосферу «викриття» нелегальних єврейських навчальних закладів. 9 листопада 1891 року поліцейський наглядач м. Бара Х. Рудницький, отримавши інформацію щодо нелегальної педагогічної діяльності міщанина Ш.А. Бея, прибув з понятими до його квартири, де «...застав Шльому Абрамовича Бея, який займався навчанням 18 єврейських хлопчиків єврейською мовою. На запитання, кому належать хлопчики, через незнання російської мови й малолітство нічого не відповідали...»⁹. Водночас у м. Мизякові Вінницького повіту Подільської губернії збентежені учні таємної єврейської школи не змогли відповісти на запитання поліцейського урядника 9 ділянки 2 стану Вінницького повіту Ільченка, а їхній учитель мусив ховатися під лавкою. Нелегальні вчителі, яких викривали повторно, оголошувалися «рецидивістами», як от мешканець м. Смотрича Кам'янецького повіту міщанин З.Ш. Ройз, засуджений до арешту на два місяці¹⁰.

Збережена у фонді канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора кореспонденція відображає специфіку взаємодії представників єврейської громади та державних органів влади, віддзеркалюючи стійку взаємну недовіру в цих відносинах. Зокрема, 1885 року рабин, купець першої гільдії Н. Ш. Гершенгорн, який створив у м. Корці чоловіче (1874) і жіноче (1880) двокласні приватні єврейські училища, звернувся до київського, подільського й волинського генерал-губернатора О.Р. Дрентельна з проханням про дозвіл на безперешкодне проживання й заснування в Києві приватного російсько-єврейського елементарного училища. Текст клопотання Гершенгорна ряснів запевненнями в тому, що витіснення хедерів «правильно облаштованою релігійно-моральною російсько-єврейською елементарною школою» забезпечить включення єврейського населення до загальноросійського громадсько-культурного життя, формування нової генерації асимільованих євреїв — «тілом і душею відданих Державі», зорієнтованих не на поширювану меламедами «хитросплетену казуїстику», а на матеріальне забезпечення власних родин. Утім, усі ці запевнення Гершенгорна в прагненні виховувати молодь у дусі «російської народності», покори владі й вірнопідданських настроїв суперечили інформації секретних документів міністерства внутрішніх справ, згідно з якими він був гордим і самовпевненим та «...як і численні євреї, залишався незадоволеним розпорядженнями уряду щодо

обмеження прав єврейського населення»¹¹, а також не прищепив євреям м. Корця поваги до обов'язків російських громадян, насамперед відбування військової повинності. І як наслідок, клопотання щодо заснування в Києві російсько-єврейського училища було відхилене.

Того ж року утримувачу приватного єврейського училища третього розряду в м. Корсуні Г.Д. Фейнбергу, який здобув право «постійного повсюдного проживання в імперії», було відмовлено в переведенні цього навчального закладу до Києва¹².

Скрутне матеріальне становище єврейських казенних училищ, спричинене нерегулярними грошовими надходженнями від свічкового збору, стало предметом обговорення на засіданні ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю від 12 грудня 1890 року, згідно з протоколами якого недоплати по деяким навчальним закладам Володимир-Волинського сягали 2000 рублів¹³.

Представники єврейської громади іноді здійснювали спроби виборювати власні національно-культурні права через судові інстанції Російської імперії, оскаржуючи репресивні заходи органів державної влади щодо єврейського шкільництва. Так, мешканці м. Бердичева Мойсей та Ілля Вайнбауми безуспішно намагалися оскаржити в Київській судовій палаті вирок київського окружного суду від 17 березня 1890 року щодо притягнення їх за відкриття приватного училища до відповідальності згідно зі ст. 1049 Уложення про покарання¹⁴.

Негативну реакцію з боку органів державної влади Російської імперії викликало зростання кількості єврейських молитовних шкіл. У відношенні департаменту духовних справ іноземних сповідань київському, подільському й волинському генерал-губернаторові О.П. Ігнатьєву від 1891 року наголошувалося: «...майже кожен єврей-домовласник, з корисливих міркувань, прагне до того, щоби в його будинку містилася молитовня, унаслідок чого шинки перетворюються на так звані молитовні школи «бет-гамідраши», які слугують місцем зібрань для інших справ, крім молитви»¹⁵. Представників державної влади непокоїла можливість використання молитовних будинків для громадських зібрань, що виходили би за межі релігійних питань, і зрештою, сприяли би поглибленню відокремленості євреїв, посиленню «згуртованого фанатизму». Відповідно, міністром внутрішніх справ І.М. Дурново було затверджено наступні правила діяльності єврейських молитовних шкіл:

1) єврейські молитовні будинки підпорядкувати встановленим для їхнього заснування правилам, без будь-яких вилучень для тих із молитовень, які згадуються в примітках до ст. 259-ї Статуту будівельного;

2) надалі дозволяти будівництво лише одних синагог, відповідно до дійсної у них потреби, за кількістю приписаних до відомого товариства

євреїв, накладаючи на одну синагогу, відповідно до встановленої норми для магометанських мечетей, не менше 200 душ чоловічої статі;

3) не закриваючи нині існуючих єврейських молитовних шкіл, доручити міністерству внутрішніх справ у кожному окремому випадку перевірити, наскільки в цих школах є дійсна потреба, а зайві школи ліквідувати;

4) відкриття синагог допускати в спеціальних приміщеннях і на одній і тій само відстані від усіх християнських церков, відзначених нині для православних храмів, обчислюючи відстань від церковних огорож, де такі наявні;

5) відновлення занепалих чи зруйнованих молитовень, а також переведення їх з одного будинку до іншого, дозволяти не інакше, як з дозволу губернського начальства, за правилами, діючими для відкритих нових молитовних будинків¹⁶.

Русифікаторській політиці Російської імперії цілком відповідала ухвала Ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю від 26 грудня 1896 року щодо переведення учнів початкових єврейських училищ до наступних класів, незважаючи на незадовільні оцінки з «єврейських предметів»¹⁷.

Поширення нелегальних навчальних закладів було закономірним наслідком недоступності для єврейських дітей бодай початкової освіти, наприклад, станом на 1894 рік у Київському міському двокласному училищі нараховувалося лише три учня-єврея. Ці штучні обмеження обґрунтовувалися у відношенні попечителя Київського навчального округу В.В. Вельямінова-Зернова київському, подільському й волинському генерал-губернаторові О.П. Ігнат'єву (від 12 квітня 1894 року) необхідністю «...стримування надмірного напливу єврейського елемента, з огляду на його шкідливий на школу вплив...»¹⁸. За таких обставин цілком передбачуваною була негативна відповідь Київського губернського правління на запит від 1894 року інспектора народних училищ 1 району Київської губернії щодо перспектив відкриття хедерів у Києві, а також на Деміївці, Шулявці й інших селах і селищах.

Згідно із секретними документами волинського губернського жандармського управління, на середину 1890-х років у Житомирі діяло два вищі єврейські навчальні заклади — ешиботи (ієшиви), що готували молодих євреїв до рабинського звання, перебуваючи поза законом, оскільки в Російській імперії на той час легально діяло лише два підпорядковані міністерству народної освіти ешиботи — в Одесі й Вільно. Викладав у житомирських ешиботах запрошений із Бердичева рабин Меєр Іссер, який щорічно отримував платню 1200 руб. Заняття відбувалися в молитовних будинках по вул. Малій Бердичівській і Петер-

бурзькій. Утримувалися згадані заклади за рахунок грошового збору з євреїв Житомира й повітів Волинської губернії¹⁹. Відтак, організаторів житомирських єшиботів обвинувачували в поширенні антиросійських фанатичних настроїв, ненависті до російської народності й політики уряду, сприянні поглибленню єврейської відокремленості в західних губерніях Російської імперії.

Не знайшла підтримки з боку керівництва Південно-Західного краю ініціатива, висловлена 1897 року єврейською громадою м. Богуслава, щодо заснування Товариства допомоги бідним учням Богуславської талмуд-тори в пам'ять священного коронування їх імператорських величностей. Згадана талмуд-тора діяла від 1887 року з дозволу попечителя Київського навчального округу. В ній нараховувалося 85 учнів і 2 меламеди. Із сум коробкового збору щорічно виділялося 550 рублів на утримання закладу. Згідно з проектом статуту товариства, його мета полягала в опікуванні малозабезпеченими учнями Богуславської талмуд-тори, та в окремих випадках, найкращими її випускниками, що продовжують навчання в інших навчальних закладах. Допомога мала полягати в оплаті навчання; забезпеченні книгами й навчальними посібниками; наданні одежі, їжі, квартири, медичної допомоги тощо; призначенні у виняткових випадках грошової допомоги. Кількість членів товариства не обмежувалася, ними могли стати повнолітні як чоловічої, так і жіночої статі, за виключенням тих осіб, що перебували у навчальних закладах, на дійсній військовій службі нижніх військових чинів і юнкерів, а також осіб, чий права обмежені в судовому порядку. Почесні члени товариства мали обиратися на загальних зборах з-поміж осіб, які зробили на його користь значні пожертви чи надали суттєві послуги. Дійсні члени товариства щорічно мусили вносити до каси не менше 50 коп. чи одноразово не менше 5 руб. Майно товариства мало складатися з членських внесків; пожертв грошима, книгами, навчальними посібниками, одежею; зі зборів з організованих товариством спектаклів, концертів, публічних читань, базарів, танцювальних вечорів²⁰.

Портрет єврейської жінки-педагога вимальовується на прикладі Д.А. Шварцбурд, яка в жовтні 1897 року подала до управління Київського навчального округу клопотання про дозвіл на відкриття в м. Ржищеві Київської губернії приватного початкового училища для дівчат іудейського віросповідання. Двойра Авраамівна Шварцбурд — народилася 1868 року в родині міщанина, іудейка, 1886 року закінчила із золотою медаллю Київську жіночу гімназію міністерства народної освіти, здобувши відмінні успіхи у вивченні російської мови й словесності, математики, фізики, історії, географії, природничої історії, космографії і німецької мови, а в студіюванні французької мови — хороші успіхи; додатково вивчала педагогіку й рукоділля²¹.

Наприкінці 1897 року приватному початковому вчителю Ю.М. Гінзбергу вдалося отримати дозвіл управління Київського навчального округу на відкриття в м. Городищі Черкаського повіту Київської губернії приватного початкового чоловічого єврейського училища. Відповідно до розробленого Гінзбергом плану в першій групі з 9-ї до 13-ї години та з 15-ї до 18-ї години відбувалися заняття з російського читання, арифметики, Біблії (з поясненням російською мовою), єврейської граматики (правила для читання давньоєврейською мовою), російського та єврейського чистописання. Учні другої групи водночас вивчали російське читання, російську граматику (поняття про речення, ознайомлення з відмінюванням), арифметику (множення й ділення), єврейський катехізис, Біблію з докладним поясненням російською мовою, єврейську історію, єврейську граматику (відмінювання й граматичний розбір). Утім, через малочисельність єврейського населення в м. Городищі утримання згаданого училища виявилось збитковим, і на початку 1899 року Гінзберг мусив клопотати про його перенесення до м. Богуслава Канівського повіту Київської губернії, а в жовтні того ж року — до м. Баранівки Новоградволинського повіту Волинської губернії. У Баранівці на Гінзберга посипалися численні доноси із звинуваченнями в неналежній організації навчально-виховного процесу й аморальній поведінці, як-от: «...учитель (розсадник просвіти) дозволяє собі в присутності дітей мати відносини з різними пропашими жінками в училищі, а також цілими ночами грає в карти, а на уроках спати й дратувати дітей своєю запальністю, карати їх тоді, коли діти невинуваті, і загалом спілкуватися з дітьми в приватних бесідах, як з дорослими, висловлюючись перед ними нецензурно, а також тримати дітей до 8-ї години вечора»²². Натомість інспектор народних училищ 2-го району Волинської губернії І. Смирнов провів розслідування, включно з оглядом приміщення училища, опитуванням місцевого мирового судді, священника й батьків учнів, і дійшов висновку, що доноси були сфабриковані місцевим багатим лісопромисловцем євреєм А. Алтерковським, донька якого «завзято відстоювала своє бажання вийти заміж за Гінсберга, а оскільки Гінсберг — людина бідна, то Алтерковський не вважав його гідним нареченим і вирішив вижити Гінсберга з Баранівки»²³. Зрештою 1901 року попечительська рада Київського навчального округу санкціонувала переведення згаданого училища, орієнтованого на викладання «російських предметів», до Рівного.

Від січня 1898 року в м. Білій Церкві Васильківського повіту Київської губернії діяло приватне єврейське чоловіче училище 3-го розряду, засноване приватним початковим учителем С.М. Ярославським відповідно до наступного плану:

російська мова — читання, синтаксичний та етимологічний розбір за підручниками, схваленими міністерством народної освіти, диктанти й вивчення віршів напам'ять;

арифметика — письмове й усне числення, розв'язання задач, теорія арифметики за підручниками, схваленими міністерством народної освіти;

єврейська мова — читання, єврейські молитви з поясненням російською мовою, П'ятикнижжя й Пророки в російському перекладі, переклади з російської мови давньоєврейською, граматики²⁴.

На основі постанови попечительської ради Київського навчального округу від 25 березня 1898 року домашньому вчителю А.М. Козаринському дозволили відкрити в м. Умані приватне початкове чоловіче єврейське училище з викладанням Закону Божого, російської мови, арифметики, єврейської мови (письмо й читання давньоєврейського та розмовно-єврейського тексту з перекладом російською мовою, перші правила граматики), Біблії (обрані глави з перших двох книг Мойсея — «Буття», «Вихід» у перекладі російською мовою), природознавства, німецької мови. Окрім того, Козаринський розробив план дворічного вечірнього класу для дорослих і дітей, що не мали можливості відвідувати звичайні початкові школи. Заняття в цьому класі мали відбуватися тричі на тиждень з 6-ї до 9-ї години вечора, загалом — 9 уроків щотижня, з них 3 уроки — читання, 2 — письмо, 2 — арифметика, 1 — креслення, 1 — співи. Попечительська рада Київського навчального округу затвердила зазначений план постановою від 11 червня 1903 року²⁵.

У квітні 1898 року жителька с. Деміївки Київської губернії міська вчителька Є.Я. Резницька звернулася до керівництва Київського навчального округу з проханням про дозвіл на відкриття за власні кошти однокласного жіночого училища 4-го розряду з викладанням початкової грамоти для дітей іудейського віросповідання. Незважаючи на наявність учительського свідоцтва й відповідних документів повітового поліцейського управління щодо благонадійності й права проживати в с. Деміївці, рада при попечителі Київського навчального округу відхилила клопотання Резницької. З огляду на неповноліття прохача не було задоволене і клопотання приватного вчителя м. Ставищ Таращанського повіту Київської губернії А.Х. Бродського (від 26 травня 1898 року) щодо відкриття в м. Таращі приватного початкового єврейського чоловічого училища 3-го розряду з викладанням російської мови, арифметики, а також єврейського письма й закону єврейської віри як необов'язкових предметів²⁶.

Того ж року домашня вчителька Б.А. Епельбаум отримала дозвіл на відкриття в м. Білій Церкві Київської губернії приватного жіночого початкового єврейського училища. Зміст його навчальної програми був наступним:

Перша група

Російська мова (шість разів на тиждень) — читання слів і речень, правильна вимова й розуміння прочитаних слів, переписування з друкованого тексту, диктанти;

Арифметика (шість разів на тиждень) — рахунок до 100, письмо цифр до 100, чотири арифметичні дії на числа першого розряду, розв'язання арифметичних задач;

Чистописання (тричі на тиждень) — письмо елементів літер, букв і слів за косими лініями;

Єврейські предмети (тричі на тиждень) — читання й переклад деяких єврейських молитов;

Рукоділля (тричі на тиждень).

Друга група

Російська мова (шість разів на тиждень) — читання невеликих статей з поясненням незрозумілих слів і переказом прочитаного російською, вивчення байок, переписування текстів з книги, диктанти;

Арифметика (шість разів на тиждень) — обчислення до 1000, розв'язання задач до 100, чотири арифметичні дії над абстрактними числами;

Рукоділля (тричі на тиждень);

Чистописання (тричі на тиждень);

Єврейські предмети (тричі на тиждень) — читання й пояснення молитов, Переклад П'ятикнижжя Мойсеєва російською мовою

Третя група

Російська мова (шість разів на тиждень) — усвідомлене читання, переказ прочитаного, вивчення байок і віршів, переказ байок, диктанти, вивчення частин мови;

Арифметика (шість разів на тиждень) — задачі на чотири арифметичні дії, іменовані числа, міри довжини, ваги, об'єму тощо;

Чистописання (тричі на тиждень);

Єврейські предмети (тричі на тиждень) — переклад молитов і Біблії російською мовою;

Рукоділля (тричі на тиждень).

З ініціативи ортодоксальної частини єврейської громади 1898 року в м. Чорнобилі Радомисьького повіту Київської губернії засновано талмуд-тору, мета діяльності якої полягала в безкоштовному навчанні закону віри й грамоті сиріт і дітей із малозабезпечених родин віком від 6 до 15 років. Відповідно було визначено витрати на утримання новоствореного закладу:

Таблиця 4

Кошторис Чорнобильського громадського єврейського училища
талмуд-тори (1898)

№	Найменування статей видатків	Суми коробкового збору, руб.	Громадські пожертви, руб.	Загалом підлягає видачі, руб.
1	Платня вчителю й завідувачу училища	200	200	400
2	Книги й навчальні посібники		50	50
3	Канцелярське приладдя		10	10
4	Опалення		100	100
5	Освітлення		15	15
6	Наймання прислуги		50	50
7	Дрібний ремонт училищного приміщення		50	50
	Разом	200	475	675

Навчання в талмуд-торі м. Чорнобиля відбувалося з 8-ї год. ранку до 13-ї год. і з 2-ї год. до 6-ї год. вечора. У закладі викладалася російська мова, арифметика, читання давньоєврейською мовою, Біблія, молитовник, російське і єврейське чистописання, звід єврейських релігійних законів (про молитву й суботу). Утім, у єврейській громаді Чорнобиля наростали протиріччя між його ортодоксальною частиною, що опікувалася талмуд-торою, і прихильниками відкриття двокласного єврейського училища в руслі державної русифікаторської політики. Зрештою, 1911 року попечительська рада Київського навчального округу прийняла рішення про закриття Чорнобильської громадської талмуд-тори як такої, що «не відповідала своєму призначенню»²⁷.

На шпальтах газети «Жизнь и искусство» впродовж 1899 року набула розголосу відмова керівництва Київського навчального округу у відкритті в Києві, що перебував поза смугою єврейської осілості, чоловічої суботньої школи для єврейських ремісників і робітників за програмою початкових народних училищ із включенням викладання закону єврейської релігії російською мовою, єврейської грамоти, креслення й малювання. Цей заклад мав би бути заснований завдяки фінансовій підтримці Л.С. Бродського, за зразком Харківської суботньої школи²⁸.

Дотримуючись іудейських традицій доброчинності й піклуючись про виховання дітей з бідних родин, євреї надавали матеріальну підтримку освітнім закладам, як-от уповноважений Городищенського єврейського товариства, черкаський купець другої гільдії Ф.І. Спектор, який 1899 року

пожертвував будинок для відкриття талмуд-тори в м. Городищі Київської губернії²⁹.

1899 року в м. Таращі Київської губернії за рахунок добровільних жертв і сум коробкового збору засновано талмуд-тору, суспільну потребу в якій уповноважені місцевої єврейської громади обґрунтовували наступним чином: «У м. Таращі є маса найбіднішого єврейського населення, діти якого залишаються без освіти й релігійного виховання. Відсутність батьківського й стороннього піклування про надання цим нещасним дітям якої-небудь освіти чи віровчення породжує вельми сумні наслідки: діти, проводячи час бездіяльно і не маючи ніякого поняття про релігію й віровчення, отримують вуличний, грубий розвиток, що розкладає їхню моральність, і внаслідок цього підростаюче найбідніше єврейське населення без сумніву зречене стати морально зіпсованим»³⁰.

Згідно з постановою попечительської ради управління Київського навчального округу від 11 жовтня 1899 року міщанка Х.-С. Я.І. Кагановська, яка 1897 року успішно склала іспити в педагогічній раді Радомисльського двокласного міського училища на звання приватної початкової учительки, отримала дозвіл на відкриття в м. Макарові Київського повіту приватного початкового училища для єврейських дівчат³¹.

Того ж року домашній учительці М.Л. Гомбарг дозволялося заснувати в Умані приватне початкове жіноче училище — однокласне з трирічним курсом навчання. Згідно з програмою, російська мова викладалася за такою схемою:

Перший рік. Російська розмовна мова, грамота, вивчення напам'ять віршів, написання під диктовку окремих слів, а наприкінці року — речень із поясненням правил правопису, переписування з книги прочитаного тексту.

Другий рік. Читання, переказ прочитаного тексту, вивчення напам'ять віршів і байок, переписування тексту з книги, диктант із поясненням правил правопису, письмовий переказ невеликих статей, попередньо прочитаних і пояснених за запитаннями вчителя.

Третій рік. Читання й переказ прочитаного, вивчення віршів, байок і уривків з прозових творів, диктант, написання листів³².

Окрім того, у новоствореному училищі викладалося чистописання, арифметика, співи й рукоділля. Розподіл уроків був наступним:

	1 рік	2 рік	3 рік
Російська мова	6	8	8
Російське чистописання	4	4	4
Арифметика	5	6	6
Єврейські предмети	3	3	3

Наприкінці 1899 року міщанка Б.І. Брагинська заснувала в м. Звенигородці Київської губернії приватне жіноче єврейське училище, в якому заняття відбувалися за наступним планом:

Російська мова.

Перше відділення: спільне читання й письмо, читання невеликих статей, написання під диктовку окремих слів.

Друге відділення: пояснювальне читання з усним переказом прочитаного, поняття про речення і всі частини мови, відмінювання іменників і дієслів, написання під диктовку окремих коротких речень.

Третє відділення: пояснювальне читання з усним переказом і письмовим викладом прочитаного, читання статей з вітчизняної історії, повне поняття про всі частини мови і їхні зміни.

Арифметика.

Перше відділення: числення в межах першої сотні й розв'язання задач.

Друге відділення: словесне й письмове числення, повне поняття про всі чотири дії над простими числами й розв'язання задач.

Третє відділення: поняття про іменовані числа й дії над ними, про дроби й розв'язання задач.

Чистописання.

В усіх трьох відділеннях: красиве, швидке й чітке написання окремих літер і цілих фраз великим і дрібним шрифтом³³.

Утім, 1903 року вищезгаданий навчальний заклад було закрито у зв'язку з переїздом Б.І. Брагинської до м. Лодзя.

Утримувачеві приватного єврейського училища в м. Кричеві Могилівської губернії, рабину другої ділянки Чериківського повіту І.І. Канарику на засіданні попечительської ради управління Київського навчального округу від 6 жовтня 1899 року дозволено відкриття початкового училища для єврейських хлопчиків у м. Фастові Васильківського повіту Київської губернії. Вагомим аргументом при цьому стали усні й письмові подяки Канарику від Могилівської дирекції училищ³⁴.

У листопаді того ж року домашній учительці Л. Штернберг надано дозвіл на заснування в м. Білій Церкві Київської губернії приватного єврейського жіночого училища, де на третьому (завершальному) році навчання передбачалося викладання російської мови (диктанти, етимологічний і синтаксичний розбір, письмовий переказ байок і віршів); арифметики (поняття про іменовані числа, таблиця мір, складання, віднімання, множення й ділення, поняття про найпростіші дроби); єврейської мови (катехізис, історія єврейського народу); чистописання; рукоділля³⁵. Наступного місяця домашній учительці Г.Р. Ландр дозволено відкрити в м. Білій Церкві однокласне жіноче училище з викладанням російської

мови (читання з поясненням, диктанти, граматичний розбір), арифметики (чотири арифметичні дії, задачі письмові й усні), єврейської мови (читання єврейських молитов з поясненням)³⁶.

Єврейська громада м. Сквирі 1900 року домоглася дозволу попечительської ради управління Київського навчального округу на відкриття талмуд-тори, «як це заведено в усіх містах і містечках осілости євреїв, оскільки діти бідних євреїв, а також і сироти за відсутності занять вештаються і не знають навіть початкової грамоти...»³⁷.

У вересні того ж року М.А. Гольдарбайтер отримала дозвіл на відкриття в м. Городище Черкаського повіту Київської губернії приватного початкового училища для єврейських дівчат. По закінченні Київської жіночої гімназії (1884) Гольдарбайтер отримала хороші оцінки з російської мови й словесності, німецької мови, фізики, історії, географії, природничої історії, педагогіки, рукоділля, а також задовільні — з математики. До навчальної програми молодшого відділення училища було включено російську мову: читання з поясненням слів і змісту тексту (шість уроків по 1 год. щотижня); чистописання (п'ять уроків); арифметику (п'ять уроків); єврейську мову: вивчення головних молитов, читання й письмо (шість уроків). У старшому відділенні передбачалося викладання: російської мови — читання з поясненням тексту (чотири уроки по 1 год. на тиждень), вивчення байок, віршів, студіювання граматики, диктанти (чотири уроки); арифметики — вивчення правил і розв'язання задач (4 уроки); чистописання (три уроки); єврейської мови — Біблія, Закон віри з перекладом російською мовою (4 уроки)³⁸.

Через недобір учнів приватний учитель Ю.-Л. Х. Аронович 1900 року мусив закрити початкове єврейське чоловіче училище, що не проіснувало і року від моменту надання управління Київського навчального округу дозволу на його відкриття. Засноване ним наступного року в м. Білій Церкві початкове однокласне училище для єврейських хлопчиків діяло до 1908 року³⁹.

Єврейській громаді м. Богуслава вдалося оскаржити розпорядження Київського губернського правління та київського, подільського й волинського генерал-губернатора щодо закриття 1898 року молитовної школи «бет-гамідраш» як побудованої з порушенням ст. 457 Будівельного статуту (без 6 сажень відстані від сусідніх будівель). 1900 року Урядуючий Сенат скасував це рішення з огляду на те, що попри звинувачення у відсутності відповідних дозволів, губернському начальству давно був відомий факт існування школи, оскільки на неї асигнувалися кошти з коробкового збору (починаючи з 1874 року), і було надано дозвіл на її перебудову (1873 року), до того ж нез'ясованим залишилося питання, чи прилеглі будівлі побудовані до чи після самої школи (в останньому

випадку відповідальність за порушення Будівельного статуту мала би покладатися на власників цих будівель)⁴⁰.

Отже, русифікаторська політика в освітній сфері, націлена на асиміляцію молодого покоління, відіграла ключову роль у реалізації імперської стратегії руйнування традиційного побуту, культурної самоідентифікації єврейської громади. Від початку 1880-х років, коли Російською імперією прокотилися антисемітські погроми, відбувся різкий поворот від притаманної періоду «Великих реформ» 1860–1870-х років спроби лібералізації політики у єврейському питанні до посилення дискримінаційних заходів, що знайшли юридичне закріплення із запровадженням «Центрального комітету для розгляду єврейського питання» при міністерстві внутрішніх справ (1881) і «Тимчасових правил» для євреїв (1882). Становлення світогляду єврейської молоді відбувалося в складних умовах протистояння традиційної системи початкової освіти (носіями якої були меламенти), орієнтованої на плекання накопичених попередніми поколіннями духовних цінностей, мови, історії, релігійних звичаїв, з одного боку, та казенних училищ як інструмента русифікації та адаптації євреїв до соціокультурного середовища Російської імперії, нівелювання самотності їхнього релігійно-побутового укладу, з іншого боку. Утім і традиційні єврейські навчальні заклади піддавалися державній регламентації, а за нелегальне відкриття приватних шкіл чи викладання без меламедських посвідчень передбачалася відповідальність у вигляді штрафу чи тюремного ув'язнення. Аналіз слідчих матеріалів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, а також губернських жандармських управлінь, засвідчує взаємну відсутність довіри між владою і єврейським населенням, непопулярність казенних училищ, тенденції до переходу євреїв на нелегальну просвітницьку діяльність задля збереження власної ідентичності й культурно-релігійних цінностей. Водночас спостерігалось прагнення єврейського населення відстоювати власні культурно-освітні потреби в межах законодавчого поля Російської імперії, усіма доступними на той час заходами, що виявлялося, зокрема, у заснуванні приватних навчальних закладів, які діяли відповідно до розпоряджень міністерства народної освіти, у спробах оскаржувати в державних органах влади (включно з Урядуючим Сенатом) порушення власних прав, у приверненні уваги до проблем російських євреїв на сторінках засобів масової інформації.

¹ Див., напр.: Хонигсман Я. и др. Евреи Украины: Краткий очерк истории: В 2 ч. Киев, 1993. Ч. 1. 175 с.; 1995. Ч. 2. 290 с.; Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль, 1999. 208 с.; Котляр Є.О.

Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01. Харків, 2001; Хитерер В. Документи по еврейской истории XVI—XX веков в киевских архивах. Москва: Мосты культуры; Киев: Институт иудаики, 2001. 223 с.; Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002; Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2003; Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2005; Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005; Документи по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель. Науч. ред.-сост. Е.И. Меламед, М.С. Куповецкий. Киев: Дух і літера, 2006. 752 с.; Орлянский В.С. Теоретические и методологические основы исследования истории евреев Украины. Запорожье, 2006. 124 с.; Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2006; Рибак О.А. Хасидизм як вияв реформаційних процесів в іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII — на початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Київ, 2008; Скус О.В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2008; Шевчук-Бела Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008; Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття — 1903 р.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05. Київ, 2009; Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель. Т. 1: Вольнская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области. Науч. ред.-сост. Е.И. Меламед. Киев: Феникс, 2009. 469 с.; Андрійчук М.Т. Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ, 2011; Геркерова О.М. Ідеї сімейного виховання на засадах єврейської етнопедагогіки (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Ялта, 2011; Трофімук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2012; Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012; Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2013; Бородій А.І. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2014; Документи по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель. Т. 2: Николаевская, Одесская, Херсонская области. Науч. ред.-сост. Е.И. Меламед. Киев: Феникс, 2014. 773 с.; Доценко В.О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015; Khiterer V. Jewish city or inferno of Russian Israel? : a history of the Jews in Kiev before February 1917. Boston: Academic Studies Press , 2016. 471 p.; Меїр Н. Євреї в Києві. 1859–1914. Київ: Дух і Літера, 2016. 416 с.

² Русский еврей, 1881, 11 февраля, № 7, С. 243.

³ Русский еврей, 1881, № 2, с. 43–45.

- ⁴ Русский еврей, 1881, 21 января, № 4, с. 122.
- ⁵ Русский еврей, 1881, 28 января, № 5, с. 162.
- ⁶ Русский еврей, 1881, 11 лютого, № 7, с. 254–255.
- ⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 535, спр. 280, арк. 2.
- ⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 842, спр. 47, арк. 1–107 зв.; Там само, спр. 46, арк. 1–74.
- ⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 842, спр. 46, арк. 20.
- ¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 842, спр. 46, арк. 30.
- ¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 170, арк. 4зв.
- ¹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 141, арк. 1, 3.
- ¹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296 (1890), спр. 86, арк. 5 зв.
- ¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 840, спр. 98, арк. 1–22.
- ¹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 544, спр. 111, арк. 1.
- ¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 544, спр. 111, арк. 2.
- ¹⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296 (1892), спр. 111, арк. 10.
- ¹⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 624, спр. 249, арк. 1 зв.
- ¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 847, спр. 406, арк. 6.
- ²⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 627, спр. 335, арк. 6–7 зв.
- ²¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 11, арк. 8.
- ²² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 10, арк. 41.
- ²³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 10, арк. 39 зв.
- ²⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 13, арк. 3–3 зв.
- ²⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 14, арк. 14.
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 42, арк. 1, 7–8.
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 26, арк. 27.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 65, арк. 1–3.
- ²⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 100, арк. 2, 4.
- ³⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 68, арк. 1.
- ³¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 86, арк. 8.
- ³² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 90, арк. 2 зв.–3 зв.
- ³³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 101, арк. 3–3 зв.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 97, арк. 5.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 94, арк. 2 зв.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 103, арк. 1–2.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 111, арк. 1.
- ³⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 116, арк. 5–5 зв.
- ³⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 109, арк. 27.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 625, спр. 366, арк. 10–10 зв.

REFERENCES

1. Andrijchuk, M.T. (2011). *Ukrains'ko-ievrejs'kyj dyskurs u drukovanykh vydanniakh Naddnyprianschyny (60-ti rr. XIX st. — pochatok XX st.). Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
2. Barmak, M. (1999). *Nimets'ke, chses'ke ta ievrejs'ke naseleння Volyns'koi hubernii (1796–1914 rr.)*. Ternopil' [in Ukrainian].
3. Bezarov, O.T. (2003). *Polityka rosijs'koho uriadu v ievrejs'komu pytanni naprykintsi XIX stolittia (1881–1894 rr.). Extended abstract of PhD thesis.* Chernivtsi [in Ukrainian].

4. Borodij, A.I. (2014). Yevrei v ahrarynykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy v 1861–1914 rokakh. *Extended abstract of PhD thesis*. Kam'ianets'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
5. *Dokumenty po istorii i kul'ture evreev v arhivah Kieva: Putevoditel'*. E.I. Melamed, M.S. Kupoveckij (Ed.). (2006). Kiev [in Russian].
6. *Dokumenty po istorii i kul'ture evreev v regional'nyh arhivah Ukrainy: Putevoditel'*. Vol. 1. E.I. Melamed (Ed.). (2009). Kiev: Feniks [in Russian].
7. *Dokumenty po istorii i kul'ture evreev v regional'nyh arhivah Ukrainy: Putevoditel'*. Vol.2. E.I. Melamed (Ed.). (2014). Kiev: Feniks [in Russian].
8. Dotsenko, V.O. (2015). Yevrejs'kyj hromads'kyj rukh v Ukraini (60-ti rr. XIX st. — 30-ti rr. XX st.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Herkerova, O.M. (2011). Idei simejnogo vykhovannia na zasadakh ievrejs'koi etnopedahohiky (kinets' XIX — pochatok XX stolittia). *Extended abstract of PhD thesis*. Yalta [in Ukrainian].
10. Hiterer, V. (2001). *Dokumenty po evrejskoj istorii HVI — XX vekov v kievskih arhivah*. Moskva-Kiev [in Russian].
11. Honcharov, V.V. (2005). Yevrejs'ke naseleattia Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy 1861–1917 rr. *Extended abstract of PhD thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
12. Honigsman, Ja. (1993). *Evrei Ukrainy: Kratkij ocherk istorii*. Vol. 1. Kiev [in Russian].
13. Honigsman, Ja. (1995). *Evrei Ukrainy: Kratkij ocherk istorii*. Vol. 2. Kiev [in Russian].
14. Kal'ian, S.Ye. (2009). Yevrejs'ka spil'nota u politychnomu protsesi na ukrains'kykh zemliakh u skladi Rosijs'koi imperii (seredyna XIX stolittia — 1903 r.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Khiterer, V. (2016). *Jewish city or inferno of Russian Israel? : a history of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston: Academic Studies Press [in English].
16. Kotliar, Ye.O. (2001). Synahohy Ukrainy druhoi polovyny XVI — pochatku XX stolit' iak istoryko-kul'turnyj fenomen. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
17. Krichker, O.Yu. (2013). Zhyttia ievrejs'koho naseleattia provintsijnykh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershij tretyni XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].
18. Meir, N. (2016). *Yevrei v Kyievi. 1859–1914*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
19. Morozova, A.V. (2005). Yevrejs'ke naseleattia Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
20. Orljanskij, V.S. (2006). *Teoreticheskie i metodologicheskie osnovy issledovanija istorii evreev Ukrainy*. Zaporozh'e [in Russian].
21. Rudnyts'ka, N.V. (2002). Stanovlennia i rozvytok systemy osvity ievreiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
22. Rybak, O.A. (2008). Khasydyzm iak vyjav reformatsijnykh protsesiv v iudaizmi na terytorii Rosijs'koi imperii v seredyni XVIII - na pochatku XX storichchia. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
23. Skus, O.V. (2008). Transformatsiia konfesijnykh oseredkiv na Umanshyni (1793–1917 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj [in Ukrainian].
24. Shevchuk-Biela, Ya.V. (2008). Pravove stanovysche natsional'nykh menshyn Pivdnia Ukrainy u skladi Rosijs'koi imperii naprykintsi XVIII — na pochatku XX st. (na materialakh Odesy). *Extended abstract of PhD thesis*. Odesa [in Ukrainian].

25. Schukin, V.V. (2006). Stanovysche ievrejs'koho naseleattia v Khersons'kij hubernii v XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

26. Trofimuk, T.M. (2012). Rekruts'ka povynnist' ievrejs'koho naseleattia u 1827–1874 rr. (na materialakh Volyns'koi hubernii). *Extended abstract of PhD thesis*. Luts'k [in Ukrainian].

27. Yashyn, V.O. (2012). Yevrejs'ke naseleattia Katerynoslavschyny j Khersonschyny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].

УДК (1-87):(438)''Л. Василевський''

Юлія Вялова

канд. іст. наук, наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vialova@history.org.ua

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕОНА ВАСИЛЕВСЬКОГО НА ПОСАДІ МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ПЕРШОГО УРЯДУ ВІДРОДЖЕНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

У статті висвітлено діяльність Леона Василевського на посаді міністра закордонних справ відродженої Польської держави. І хоча його діяльність тривала зовсім недовго (два місяці), не можна не оцінити його основної заслуги — створення організаційної структури міністерства, яке повинно було працювати у важких, далеких від стабільності умовах. Під час недовготривалого перебування на посаді міністра він виявив себе як талановитий та далекоглядний дипломат. Особливу увагу приділено діяльності міністра Л. Василевського зі встановлення кордонів Польської Республіки та налагодження відносин із сусідами.

Ключові слова: *Леон Василевський, Міністерство закордонних справ, Республіка Польща, зовнішня політика, кордони.*

Iuliia Vialova

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vialova@history.org.ua

LEON WASILEWSKI'S ACTIVITY AS THE MINISTER OF FOREIGN AFFAIRS OF THE FIRST GOVERNMENT OF THE REVIVED REPUBLIC OF POLAND

Leon Wasilewski played a vivid role during the struggle for the independence of Poland as well as had a great influence on the formation of foreign policy of the Joseph Pilsudski. He is rightly called "the architect of the Eastern policy of Pilsudski". The article dedicated to the activities of Wasilewski as the Minister of Foreign Affairs of the first government of the

restored Polish state, which played significant place in a series of all subsequent Polish governments. Although Wasilewski's worked as Minister only two month, he managed to create an organizational structure of the ministry that could work in difficult and unstable conditions. The role of the first foreign minister of the state that had existed in a very difficult international situation was described. Wasilewski had challenges that were far beyond the competence of minister of the Ministry of Foreign Affairs in normal situation. Main attention is paid to Wasilewski's activity in the process of setting the state boundary of the Republic of Poland as well as the establishing the international relations with neighbors. During Wasilewski short-term period on the position of the Minister, he showed himself as talented and visionary diplomat. Based on the idea of the federation, Wasilewski created the concept of the territorial form of the Polish state that Pilsudski was trying to put into practice in 1919–1920. Shown himself perfectly as the minister of foreign affairs, he gained more respect from J. Pilsudski and remained one of his most loyal adherent. The resignation did not mean the end of Wasilewski's political activity. At the personal proposition of the "Commandant of the State", he participated in the Paris Peace Conference (1919) as well as took part in the signing of The Treaty of Riga (1921).

Keywords: Leon Wasilewski, Ministry of Foreign Affairs, Republic of Poland, Foreign Policy, boundaries.

2018 р. виповнюється 100 років з часу відродження Польської держави. У ці дні доречно звернутися до тих історичних постатей, які відіграли у цьому процесі яскраву роль та брали участь у побудові нового державного апарату. У цьому контексті більш ніж справедливим видається звернутися до особи Леона Василевського, який був дуже активно долучений до цих процесів, мав неабиякий вплив на формування зовнішньополітичних орієнтирів табору Ю. Пілсудського під час боротьби Польщі за незалежність. У науково-популярних виданнях його справедливо називають «архітектором східної політики Ю. Пілсудського»¹.

2013 р. Музей польської історії у Варшаві розпочав низку публікацій, присвячених знаменному ювілею польської незалежності, увага в яких мала бути приділена активним учасникам тих бурхливих листопадових подій. Знаковим, на наш погляд, є той факт, що першим томом серії є перевидання праці Л. Василевського «Пілсудський, якого я знав» з розлогою біографічною статтею про автора А. Фрішке². Останній зазначив, що Л. Василевський як дослідник, а не тільки політичний діяч, був несправедливо обійдений увагою. У радянські часи його постать трактувалася виключно негативно, з огляду на його антирадянськість, антикомунізм і тісні зв'язки з Ю. Пілсудським. На еміграції про нього писали

автори, які висвітлювали відбудову держави та боротьбу за її кордони, та історик В. Побуг-Малиновський (автор «Новітньої політичної історії Польщі»)³, який вважав себе учнем Л. Василевського. Ім'я доньки, Ванди, яка стала в Польщі символом колабораціонізму, кидало тінь на його світле ім'я. На думку автора, саме цей факт не дозволив дослідникам уже відновленої некомуністичної Польщі приділяти його особі достатньо уваги. Цей своєрідний вакуум перервала наприкінці 1990-х рр. Барбара Сточевська, яка дослідила його наукову спадщину⁴.

Спеціальні ґрунтовні дослідження, присвячені діяльності Л. Василевського, з'явилися ще у міжвоєнній Польщі невдовзі після смерті політика та вченого. Грудневий номер часопису «*Niepodległość*» за 1937 р. вийшов на пошану пам'яті Леона Василевського й містив широкий спектр оцінок його політичної, наукової та публіцистичної діяльності. Однією з центральних була стаття історика В. Побуг-Малиновського⁵ «Леон Василевський. Біографічний нарис»⁶. У цьому номері журналу міститься стаття Є. Морачевського «Спомини співпраці з Леоном Василевським», в якій прем'єр-міністр першого уряду відродженої Польської Республіки згадує недовготривалий період їхньої співпраці⁷.

Події, які супроводжували підписання Ризького мирного договору 1921 р., та роль, яку відіграв у цей час Л. Василевський, докладно описані в нарисі польського дипломата О. Ладоша «Василевський на Ризьких переговорах»⁸.

У збірнику «Міністри закордонних справ Другої Речі Посполитої» міститься стаття П. Хаузера, присвячена Л. Василевському як першому міністрові закордонних справ новоствореної Польської держави⁹. В ній зацентровано на важкості та відповідальності ролі, яка випала на долю першого міністра закордонних справ держави, яка ще по-суті державою і не була, бо не мала ані армії, ані кордонів. Під час нетривалого перебування Л. Василевського на посту міністра, в незнайомій йому досі царині, він виявив себе як талановитий та далекоглядний дипломат.

Заслуговує на увагу збірник наукових праць «Ризький договір через 75 років», який містить статті сучасних польських істориків З. Карпуся, Е. Вішки, Я. Бруського, С. Александровича, А. Айненкеля¹⁰. У цьому збірнику розміщено статтю Б. Петрчак «Леон Василевський на конференції у Ризі»¹¹, в якій польська дослідниця на основі архівних матеріалів висвітлила основні аспекти діяльності та завдання, якими опікувався Л. Василевський під час підписання Ризького мирного договору 1921 р.

Мета цієї статті полягає в постановці та розробці актуальної теми, яка не отримала належного висвітлення у вітчизняній історичній науці, а саме: розкрити маловідомі аспекти діяльності Л. Василевського на посаді міністра закордонних справ першого уряду відродженої Польської держави.

Першочерговим завданням новоствореної держави стало формування уряду. Після невдалих переговорів з представниками народової демократії («ендеки» прагнули більшого, ніж три міністерські портфелі, що їм було запропоновано, а також портфель міністра закордонних справ), Ю. Пілсудський вирішив формувати уряд самостійно, взявши за зразок люблінський уряд. Очолити його мав І. Дашинський, а більшість кандидатів у міністри теж мали бути членами тамтешнього кабінету. Через небажання з боку «ендеків» іти на компроміс Ю. Пілсудський змінив свої плани стосовно І. Дашинського і призначив головою уряду соціаліста Є. Морачевського. 18 листопада «начальник держави» підписав склад нового кабінету, до якого увійшли «соціалісти», «людовці» та безпартійні. «Ендеки» відмовились брати в ньому участь. Портфель міністра закордонних справ отримав Леон Василевський¹².

Ще під час передачі влади та перипетій з формуванням уряду новоствореної держави, Л. Василевський, який перебував у цей час у Кракові, звернувся до Ю. Пілсудського з пропозицією обговорення створення такої інституції, яка б опікувалася національними та кресовими питаннями. Ці справи Л. Василевський вважав важливими: «Я розраховував, що Комендант особисто мені і доручить створення такої інституції — чогось на кшталт міністерства національних справ»¹³. Сталося ж інакше. Як згадував він пізніше: «Коли приїхав до Варшави, і зустрівся з втомленим Комендантом, не було нагоди обговорити з ним цю справу, бо на порядку денному постали питання іншого характеру та іншої ваги. А за кілька днів (18 листопада) був призначений міністром закордонних справ в уряді Морачевського»¹⁴.

Випадковим це призначення назвати важко, бо більш прийнятну кандидатуру в ситуації, що склалася, знайти було важко. Для міністра закордонних справ держави, яка ще мала сформувати свої кордони, досвід Л. Василевського в цій царині як науковця був надзвичайно бажаним. Ю. Пілсудський за багато років співпраці з Л. Василевським усвідомлював і те, що вони обидва мали схожі погляди на кордони майбутньої держави¹⁵.

В основу зовнішньої політики Польщі, на думку Пілсудського та його однопартійців, мала бути покладена концепція федералізму, спрямована на розчленування імперії Романових за національними ознаками й створення на її основі незалежних держав, які передбачалося об'єднати на умовах федерації¹⁶. Очолити федерацію Білоруської, Литовської та Української держав мала Польща. Фактично йшлося про відновлення геополітичної конструкції на зразок давньої Речі Посполитої. Польський державний інтерес полягав, насамперед, у тому, щоб раз і назавжди позбутися небезпечного російського сусідства, відгородившись буферною

зоною напівзалежних від Польщі держав, які постали б на просторі від Балтійського до Чорного морів¹⁷.

Одним з перших завдань новоствореного уряду мало бути встановлення кордонів Польської Республіки. Цією проблемою Л. Василевський цікавився давно. На його думку, проведення західного кордону майбутньої держави не викликало запитань, з тієї причини, що його визначення могло цілком успішно спиратись на етнографічні аргументи.

Зовсім інша ситуація панувала в східних областях, якими до поділу володіла Річ Посполита. За кілька місяців до отримання портфеля міністра Василевський на сторінках краківської «Kultura Polski» в лютому 1918 р. надрукував статтю «Кордони Польської держави на сході», де висловив думку, що до недавнього часу майже всі польські програми відновлення державних кордонів пов'язувались з відновленням території Речі Посполитої, або, інакше кажучи, з відновленням кордонів 1772 р. Аргументуючи цей історичний принцип, він наголошував, що на всьому східному просторі колишньої Речі Посполитої польський елемент був тим єдиним чинником, який володів національно-політичною свідомістю і сформулював свої державно-політичні прагнення¹⁸.

Однак, на його думку, з кінця XIX ст. у зв'язку з пробудженням у Східній Європі національно-визвольних рухів ситуація почала змінюватися. Як приклад, він наводив українські прагнення незалежності в Галичині, що мали ціллю розмежування, засноване на етнічному принципі. Він наголошував, що Галичина була винятком. Писав: «Під пануванням російського царату, історичний принцип не втратив правомірності, однак з розвитком суспільного життя багатонаціонального населення східних земель давньої Речі Посполитої він вимагає певних поправок... Зараз після повалення царату шляхом революції майже всі національності, які населяють східні території давньої Речі Посполитої, формують власні національні державні програми та прагнуть до безпосередньої їх реалізації. Так, наприклад, Україна вже певною мірою зреалізована і утворює власну республіку. Литовці прагнуть створення власної держави, цього ж бажають в останнім часом навіть білоруси.

Все це повністю підриває історичне розташування кордону. Але цієї конфігурації не можна змінити чисто етнічно тільки тому, що майже ніде ми не маємо справу з чітко розмежованими спільними областями національностей. (...) З цього комплексу факторів єдиним виходом є демаркація на підставі взаємної згоди за умови повного виключення будь-яких зовнішніх впливів. Саме ця умова повинна бути висунута на перший план при практичному розв'язанні справи кордонів»¹⁹.

Далі, поставивши риторичне запитання «Яких же кордонів на сході повинна бажати для себе Польська держава?», Л. Василевський відпові-

дав так: «Вочевидь таких, які б найбільше відповідали його життєво важливим інтересам — національним, економічним і політичним. Звідси перший висновок: Польська держава не повинна охоплювати своїми кордонами занадто великої кількості територій, на яких мешкають інші національності. При швидкому зростанні свідомості і майбутніх політичних прагнень цих народів, що відзначаються вже в поточному історичному моменті, це б загрожувало порушенням нормального внутрішнього розвитку держави. Крім того — треба домагатися встановлення таких зв'язків (чи то політичних, чи тільки економічних) з сусідами, які б ґрунтувалися на спільності інтересів. Зовсім іншим має виглядати кордон з народами, з якими не передбачується приязних стосунків. Тут потрібно врегульовувати питання стратегічно. Інакше треба буде встановити кордон з державою, з якою ми прагнули б укласти тісний політичний зв'язок. У цьому випадку можна навіть домовитися, при демаркації у межах змішаної території, на залишення з того боку кордону певної частини поляків, щоб це значним чином скріпило міцність з'єднання»²⁰.

Тим часом хаос панував як по всій Польщі, так і в новій адміністрації країни. У своєму щоденнику Л. Василевський писав про перші дні перебування на міністерській посаді: «В конторі нашій скандальний безлад! О 10.35 нікого ще немає на роботі, нікого послати у справах, нема з ким зв'язатись!»²¹. І це в той час, коли йшлося про справи, що мали доленосне значення для новоствореної держави. До того ж вся «права» преса сприйняла цей кабінет негативно. 21 листопада 1918 р. краківський «Czas» розмістив велику кореспонденцію з Варшави під іронічною назвою «Новітні польські «міністри»», де всьому кабінету закидався надмірний соціальний радикалізм, некомпетентність та «схильність до конспірації та демагогії». Великий абзац був присвячений Л. Василевському, і в ньому згадувалась його мінута публіцистична творчість: «Спеціальністю його є міжетнічні відносини слов'янських народів (особливо Литви та України), але праці його, як у цьому, так і в інших напрямках, хоча й не позбавлені сумлінності та корисності, мали характер більше популяризаторський та агітаційний і тому повторювали часто одне й те саме»²². Пригадали йому діяльність у польській соціалістичній партії (ППС) та редагування «Przedświt». Звинувачуючи його у вузькому кругозорі, з певним лихослів'ям стверджували, що як міністр закордонних справ буде, напевне, в Європі унікалом, бо не володіє, окрім слов'янських, європейськими мовами й не орієнтується в міжнародних відносинах Західної Європи. Можна згадати, що в реальності і мови, і західноєвропейські відносини не були для Василевського незнайомими предметами. Німецьку мову він знав ще з дитинства, пізніше писав дуже багато до німецькомовної преси. П'ятирічне перебування в Лондоні й поїздки

Європою не залишилися без впливу на вивчення англійської мови та пануючих там відносин²³.

Слід наголосити на тому, що період, коли Л. Василевський обійняв посаду міністра закордонних справ, міжнародна ситуація, в якій опинилась новостворена Польська держава, були дуже складними. Перед міністром та його відомством постали дуже важкі завдання, часто далекі від типового переліку завдань міністерств закордонних справ типових держав за нормальних умов²⁴.

Держава перебувала у процесі формування, не мала міжнародного визнання, попереду ще була демаркація її кордонів. Від початку листопада Львів, а разом з ним і вся Східна Галичина опинилися у вогні польсько-українського протистояння. Вибух визвольного повстання у Варшаві започаткував визволення польських територій, окупованих німцями. Ситуація, в якій перебувала держава, з дня на день могла змінитися. За таких умов новий уряд мусив виробити свою програму діяльності, а міністерство закордонних справ мало розробити засади майбутньої міжнародної політики.

18 листопада 1918 р. новостворений кабінет провів своє перше засідання, на якому на пропозицію міністра внутрішніх справ С. Тугутта, Л. Василевському як найбільш досвідченому публіцисту серед міністрів було доручено редагування тексту урядового маніфесту²⁵. У маніфесті саме він окреслив програму уряду з проведення майбутніх виборів до Сейму, поділу країни на окремі райони, запровадження 8-годинного робочого дня та страхування праці робітників. Розв'язання земельного питання відкладалося до рішень Сейму. Запропонований Л. Василевським текст, дещо змінений тільки у двох пунктах, був затверджений урядом та опублікований 20 листопада в «Monitor Polski» за підписом голови уряду Є. Морачевського²⁶.

Редагування тексту відозви було пов'язане, насамперед, з вузловими завданнями закордонної політики — йшлося про ставлення до держав Антанти. Версія, запропонована Л. Василевським, спочатку виглядала так: «За єдине з перших наших завдань вважаємо встановлення та дотримання дружніх стосунків з великими державами Заходу та Північної Америки. Першочергово наші представники відправляються до столиць держав коаліції, чудовій перемозі яких Польща завдячує значною мірою своїм державним відродженням і від яких очікує вагомої допомоги при остаточному встановленні кордонів своєї держави»²⁷.

У відредагованому варіанті було певною мірою нейтралізовано його захоплений тон щодо держав-переможниць. Остаточний варіант виглядав так: «Як одне з перших завдань ставимо перед собою встановлення та дотримання дружніх відносин зі всіма державами. Наші представники

вирушать серед інших столиць і до столиць держав коаліції, перемозі яких Республіка Польська значною мірою завдячує своїм державним відродженням і від яких очікує значної допомоги при остаточному встановленні кордонів Польщі»²⁸.

Важко сказати, чим було покликане рішення змінити текст Василевського. Можливо, небажанням копіювати схвальні та позбавлені будь-якої критики висловлювання з боку Національного польського комітету на адресу коаліції держав-переможниць. Слід лише зауважити, що у своєму тексті Василевський знайшов добрий вихід із ситуації, намагаючись уникнути всього, що могло відштовхнути держави коаліції від Варшавського уряду. Дуже вдалим був його вибір парламентарів від уряду до держав-переможниць — він виказав велику далекоглядність, висунувши кандидатури Владислава Міцкевича та Ігнаці Падеревського як представників відродженої Польщі. Прізвища цих двох осіб не тільки були оточені повагою як у Польщі, так і у Франції, але й мали піднести вагомість Варшавського уряду в очах Заходу²⁹. Однак ці приготування виявилися даремними. Ані Франція, ані інші держави-переможниці не зреагували позитивно на радіограму, в якій Ю. Пілсудський проголошував створення Польської Республіки. Негативна реакція на цю подію призвела не тільки до призначення Пілсудським уряду на свій розсуд, а й браку порозуміння з Польським національним комітетом, але, найвагомніше — встановлення Польською державою дипломатичних відносин з Німеччиною. Цей останній факт міг сприйматися на Заході як свідчення того, що новостворений уряд не бажає бути союзником коаліції держав-переможниць.

Німеччина, яка першою зреагувала на повідомлення про відродження Польської Республіки, 20 листопада направила до Варшави своє посольство, яке очолив Г. Кесслер. Для польського уряду це було дуже невідгідним, з огляду на намагання визнання з боку держав коаліції. З іншого боку, як засвідчило майбутнє, проведення цих переговорів мало для Польщі неабияке практичне значення. Встановлення дипломатичних відносин з Німеччиною викликало обурення польського суспільства. Діяльність такого «лівого» уряду викликало невдоволення «правих» сил, насамперед «ендеків». Вони почали організовувати у Варшаві демонстрації проти уряду та навіть напади на урядові приміщення. Міністерство Л. Василевського, намагаючись вийти із незручного становища, опублікувало відозву, в якій закликало суспільство заспокоїтись та наголошувало на тому, що посол іншої держави, як німецький у Польщі, так і польський у Німеччині, перебуває під охороною уряду, який повністю відповідає за їхню безпеку³⁰. Василевський на посаді міністра не шукав собі популярності, не звертав уваги на те, що наражався на неповагу суспільства,

яке докоряло йому пронимецькими симпатіями. Попри відсутність досвіду на цій новій для нього ниві, проявив себе як далекоглядний дипломат.

Є. Морачевський пізніше згадував: «Леон не зважав на це, працював без перепочинку, поки не усував найзагрозливішої у цей момент небезпеки для Польщі»³¹. Для відродженої Польщі відносини з Німеччиною мали неабияке значення, бо йшлося про встановлення західних кордонів держави, питання повернення Польщі територій Верхньої Сілезії. Це були справи на майбутнє, а в той момент на порядку денному в польсько-німецьких відносинах були більш важливі та важкі справи, пов'язані з присутністю німецьких військ у Білорусі та Україні. Півмільйонна німецька армія, після вибуху повстання в Польщі, залишилася відрізаною від Німеччини, що становило страшну загрозу повернення цієї армії на польські території. Одним з пунктів переговорів з Г. Кесслером було питання про повернення німецької армії додому в обхід польських територій.

Під час переговорів з Кесслером було досягнуто домовленості про евакуацію німецького війська в напрямку Східної Пруссії і тимчасове залишення в їх диспозиції залізничної лінії Брест–Білосток–Граєво. Таким чином, шляхом переговорів вдалося відсунути загрозу збройного німецького маршу польською територією³².

Тим часом міжнародна ситуація вимагала наступних стратегічних дипломатичних кроків. Небезпека з боку німецьких військ була усунута, наближався термін початку мирної конференції, від якої залежала подальша доля держави, і яка б мала закінчити період непорозумінь з Антантою. 13 грудня Василевський отримав від Пілсудського наказ на розірвання з Німеччиною дипломатичних відносин³³.

Розрив з Німеччиною відкривав нові можливості для налагодження відносин з коаліцією. Антанта узалежнювала визнання Варшавської влади від порозуміння Ю. Пілсудського з Польським національним комітетом і створення загальнонаціонального уряду³⁴.

Відносини на Сході були ще складнішими. Нагальним питанням була справа Східної Галичини, де з початку листопада розгорівся польсько-український збройний конфлікт³⁵. Доля Східної Галичини залишалася поза всілякими дискусіями. Незважаючи на те, що 13 листопада 1918 р. вже було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку, політики та польське суспільство вважали Галичину інтегрованою частиною Польської держави³⁶. В урядовому маніфесті Василевський написав про це: «Справа визволення польського Львова від іноземного насильства, справа порятунку для героїчної жменьки молоді, яка взяла на себе завдання, що перевищує їхні сили, лежить нам тяжко на серці. Таким чином із всією енергією треба прискорювати військову акцію, яка має звільнити Львів з

пригнічення і призвести до мирного врегулювання спірних питань на території, де спільно мешкають польська та українська національності Галичини»³⁷. Серед цієї «героїчної жменьки польської» молоді в цей час була його донька Галина³⁸.

Висловлювання Л. Василевського щодо потреби мирного врегулювання спірних питань у Галичині наразили його на атаки преси. У другій половині грудня «Goniec Warszawski» опублікував статтю «Закордонна політика», в якій стверджувалося, що якщо зовнішню західну політику було викрито (з огляду на розірвання відносин з Німеччиною), то справи на Сході залишаються до сьогодні таємницею. Посилаючись на маніфест уряду, наголошувалось, що міністр Л. Василевський обстоює «порозуміння з русинами» саме в той час, коли навіть для обивателя стало зрозумілим, що ціною порозуміння може бути тільки втрата Східної Галичини³⁹.

На пресконференції 17 грудня Василевський отримав можливість відповісти на ці закиди. Стверджував, що «...польське населення на східних кресах так змішане з русинським, що про проведення чіткого етнічного кордону не може йтися. (...) Питання Східної Галичини і питання українських відносин увійшли в ту стадію, коли вирішують не якісь дипломатичні заходи, а лише збройна сила, принаймні сьогодні. Зараз Східна Галичина перебуває у стані війни. Допоки цей конфлікт триває, про жодне дипломатичне врегулювання не може йтися»⁴⁰.

З тим, що питання приналежності Львова в цей час можливо вирішити лише мовою зброї, погоджувався і Ю. Пілсудський, і це ставало предметом їхніх особистих розмов⁴¹. Уже пізніше в 1919 р. у своїй брошурі «Про східний кордон Польської держави» Л. Василевський писав: «У польському суспільстві немає жодної найменшої групки, немає навіть — і про це відомо — жодної особи, яка би з доброї волі погодилася на поділ Галичини. Від консерваторів до соціалістів, всі поляки однозначно би висловилися проти цієї ідеї, і ніщо не вказує на те, що в майбутньому може щось у цьому відношенні змінитись. Всілякі наміри в цьому напрямку весь польський народ, без огляду на політичні переконання та соціальний стан, трактує як замах на свої історичні та національні права»⁴².

Еволюція поглядів Л. Василевського у цьому випадку виглядає досить виразно. Зникло кудись наявне ще на початку 1918 р. розуміння вивольних прагнень і боротьби українців у Східній Галичині. Відтак реалізація федераційної ідеї не мала поширюватися на цю територію, якій судилося бути включеною до складу Другої Речі Посполитої. Нелегко було узгодити цей постулат зі словами урядового маніфесту, в якому серед інших основних завдань ставилося «призведення до остаточного

з'єднання всіх земель, на яких мешкає польське населення, або населення, яке відчуває потяг до Польщі»⁴³. Це останнє формулювання залишало широке поле для таких близьких для Л. Василевського федераційних міркувань. Справа полягала в тому, що на території від Сяну до Збруча чисельно переважало не польське, а українське населення, і це останнє до Польщі не відчувало потягу, а прагнуло зберегти власну, щойно проголошену державність — Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Ультимативне ставлення до справи приналежності цієї території Польщі ставило під великим знаком запитання навіть умовне, а не тільки міцне з'єднання з Україною.

У цей час більш реальним, як для Ю. Пілсудського, так і для Л. Василевського, здавалося вирішення питання про добровільне входження в кордони нової держави литовсько-білоруських територій, якими володіла давня Річ Посполита. Для вирішення цієї проблеми при міністерстві створюється спеціальний Департамент із справ Литви та Білорусі, який очолив Л. Коланковський⁴⁴. Керуючись гаслом «Вільні з вільними, рівні з рівними!», ці території також планувалося включити до майбутньої федерації, однак винятково шляхом обопільної згоди, а не під тиском сили та зброї. Кордон з Росією мав просуватись якомога далі на Схід для того, щоб поширити польські впливи якщо не до кордонів Речі Посполитої до поділів, то хоча б до р. Березини та верхів'їв Дніпра⁴⁵.

У листопаді 1918 р. ці території перебували під німецькою окупацією. У міру відступу німецьких військ на Захід їхнє місце займали війська більшовицької Росії. Польський уряд намагався домовитись з німцями про можливість просування польського війська через німецьку лінію фронту хоча б на територію Віленщини, але переговори не дали результатів⁴⁶. На початку грудня 1918 р. на пропозицію Василевського було ухвалено рішення про відкриття польського представництва у Вільно. На прес-конференції 17 грудня міністр Василевський відкрив плани Польщі по відношенню до Литви та Білорусії: «Ми стоїмо на тій позиції, що кордони Росії повинні бути відсунуті якнайдалше на схід. Звичайно, ми будемо робити все, що від нас залежить, щоб території, які етнічно та культурно пов'язані з Польщею, з погляду майбутніх економічних відносин, та з погляду тяжіння до польськості, були пов'язані з Польщею в той чи інший спосіб на підставі повного усунення всіляких непорозумінь. Аби нас не вважали загарбниками, ми хочемо діяти в традиціях польської думки «вільні з вільними, рівні з рівними», щоб нічого не втратити з тієї культурної спадщини, яка там існує і яка має всі шанси для розвитку»⁴⁷.

Не дивно, що домагаючись залишення Литви та Білорусі в орбіті польського впливу, Польща залишала без відповіді всілякі радянські пропозиції щодо нормалізації відносин. Боротьба між Польщею та Радян-

ською Росією відбувалася на дипломатичному фронті. МЗС Польщі звинувачувало «... агресивну та імперіалістичну політику з боку Радянської Росії, війська якої окуповують Литву й Білорусь, вводячи тим самим радянську адміністрацію в області, яка там є чужою...»⁴⁸. Перспективу територіальної програми Ю. Пілсудського та Л. Василевського перекреслив наступ радянських військ, які на початку 1919 р. дійшли до Вільно.

Залишалося нез'ясованим питання відносин із північними сусідами. З чехами дійшло майже до угоди й попереднього розмежування території Цешинської Силезії на основі етнічного принципу, але ця справа чекала на затвердження Прагою та Варшавою. Чеський уряд залишився незадоволений розмежуванням, і вже в середині листопада протестував проти порушення цілісності території Чеської держави через створення в Цешині Польської національної ради⁴⁹.

Занепокоєний Ю. Пілсудський після узгодження з Василевським вислав у середині грудня до Праги делегацію, яку очолив С. Гутовський. Вона мала зустрітися з президентом Т. Масариком та передати йому лист з пропозицією створення спільної польсько-чеської комісії, яка б вирішила спірні питання встановлення кордону. Прем'єр К. Крамарж не погодився на переговори, прямо заявивши, що його уряд не відчуває себе зобов'язаним договором, підписаним з боку Польщі місцевою владою. Тільки 24 грудня делегація була прийнята Т. Масариком. С. Гутовський запропонував тимчасове врегулювання спірних питань, яке б забезпечило добрі відносини та унеможливило виникнення польсько-чеських конфліктів. Т. Масарик пообіцяв тільки передати польські пропозиції чеському уряду. Ставлення цього уряду до польських пропозицій було вже відоме⁵⁰. Домовленість від 24 грудня на території Спишу про припинення вогню між польськими та чеськими військовими й тимчасову демаркацію лінії кордону, проведеної на користь чехів, було зірвано вже через декілька днів. Однак невеликі території Спишу та Орави були не такими важливими, як територія Цешинської Силезії, де чехи, відмовляючись від листопадової угоди, за підтримки Антанти, зосереджували значні військові сили.

Л. Василевський, який був особисто знайомий з Т. Масариком, вірив у можливість мирного розв'язання проблеми добросусідських відносин з чехами і в час, поки був міністром, не шкодував для цього старань⁵¹. Збройний польсько-чеський конфлікт у Цешинській Силезії, який стався вже за часів наступного міністра закордонних справ, безсумнівно виявився ударом по тій політичній концепції щодо Чехословаччини, яку репрезентував Л. Василевський.

Серед питань налагодження відносин із сусідами та коаліцією було багато і менш нагальних завдань, якими належало перейматися Мініс-

терству закордонних справ. До них належали спроби налагодження відносин з іншими країнами Європи: Швецією, Швейцарією, Голландією. Не варто було забувати про наближення мирної конференції. Уже наприкінці листопада при Міністерстві було створено Бюро конгресових справ. Його структура була розроблена дуже фахово й поділялася на відділи відповідно до наукових спеціальностей: юридичний, географічний, історичний, статистичний, економічний та на відділи для вирішення спеціальних справ: «кресових», регіональних, ревіндикаційних, торговельних договорів тощо⁵².

Л. Василевський, як міг, намагався справлятися зі своїми новими обов'язками, які навалилися на нього в цей час. Велика кількість надважких та відповідальних завдань в умовах, коли ціла держава перебувала ще у стані формування, а міністерство, яке ще тільки починало організовуватись, мусило їх вирішувати, цілком поглинали міністра. 3 грудня 1918 р. він записав у щоденнику красномовну фразу: «Цілий тиждень не мав змоги звернутись до щоденника — так страшенно був зайнятий»⁵³. На керуванні міністерством не закінчувалися його обов'язки, найважливіші політичні рішення приймалися втрьох — Ю. Пілсудським, Є. Морачевським і Л. Василевським — під час особистих зустрічей у Бельведері⁵⁴. Є. Морачевський згадував: «Майже вночі, близько другої години ночі, після закінчення засідання Ради Міністрів, починались «конференції» у Бельведері. Закінчувались о четвертій. О восьмій тридцять Леон, зрештою і я так само, починав працювати у своєму міністерстві. І так тривало цілих два місяці»⁵⁵.

Дуже подібно пригадував про «конференцію трьох» Л. Василевський: «Зазвичай після закінчення зустрічі Ради Міністрів я і Морачевський діставалися на надісланому за нами авто до Бельведеру. Найчастіше це відбувалося близько опівночі. Конференції наші відбувалися найчастіше в його спальні, за чаюванням. Комендант вкладався в ліжку, і розмовляли ми з ним зазвичай до 2–3 ночі. Не раз так були змучені кількогодінною роботою, що бувало й засинали. Для нас це було ще більш обтяжливим тому, що на завтра о дев'ятій рано були ми вже в міністерствах. Сам же Комендант вставав досить пізно і зрештою за багато років вже звик до роботи вночі». Далі пише: «Ми особисто були так змучені та виснажені надлюдською працею, що відставка була б для нас просто фізичним визволенням»⁵⁶.

Час цей настав дуже швидко. Хоча влада в країні і належала Ю. Пілсудському та уряду Є. Морачевського, західні держави продовжували визнавати Польський національний комітет як представницький легітимний орган відновленої Польщі. Потужним засобом тиску на уряд Є. Морачевського, який складався переважно з соціалістів, був також

фінансовий бойкот з боку заможних верств населення⁵⁷. Консолідація дій Польського національного комітету та Варшавського уряду були необхідними для того, щоб якомога краще представити інтереси Польщі на майбутній мирній конференції⁵⁸. У ніч з 4 на 5 січня представники правих сил зробили спробу повалити уряд Є. Морачевського та відсунути від влади Ю. Пілсудського⁵⁹. Погано підготовлений державний переворот закінчився цілковитим фіаско, однак він показав представникам правих сил як у Польщі, так і в Парижі, що усунути Ю. Пілсудського чи просто обійти його вже не вдасться, а тому необхідно шукати з ним компромісу. Таким чином, устремління обох центрів влади збіглися. 16 січня 1919 р., за два дні до початку мирної конференції, уряд Є. Морачевського, за згодою Ю. Пілсудського, який намагався «вгамувати» «ендеків», пішов у відставку, передавши владу компромісному кабінету І. Падеревського, який обійняв посади прем'єр-міністра і міністра закордонних справ Польської республіки⁶⁰. Призначення І. Падеревського главою уряду було зваженим дипломатичним кроком, оскільки новий прем'єр був широко відомий серед поляків і у світі, мав добрі стосунки з лідерами країн-переможниць. Це призначення принесло свій результат: Республіку Польщу визнали і заявили про встановлення з нею дипломатичних відносин: 30 січня 1919 р. — США, 24 лютого — Франція, 25 лютого — Велика Британія. Результатом досягнутого компромісу також була політична та фінансова підтримка Польщі з боку Центральних держав⁶¹.

Отже, діяльність Л. Василевського на посаді міністра закордонних справ тривала зовсім недовго, лише два місяці: від 18 листопада 1918 р. до 16 січня 1919 р. Однак не можна забувати про його основну заслугу — створення організаційної структури Міністерства закордонних справ, яке повинно було працювати у важких, далеких від стабільності умовах. Відпрацьовану ним у деталях концепцію територіальної форми Польської держави, що спиралася на ідеї федерації, Ю. Пілсудський намагатиметься реалізувати в 1919–1920 рр.⁶² Не зайвим буде наголосити, що уряд Є. Морачевського, перший фактичний уряд відродженої Польщі, посідає виняткове місце серед усіх польських наступних урядів. Пізніше Л. Василевський згадував: «Врешті решт він відіграв виняткову роль. Коли всі інші уряди, в більш чи менш щасливий спосіб, розбудовували та закріплювали будівлю Речі Посполитої, він заклав міцний фундамент і таким чином почав створювати з нічого його побудову... Уряд Морачевського не застав Польщу як державу, тільки окремі ділянки, переважно ще окуповані німцями. Не застав ані єдності адміністрації, ані власного війська, а стан території, на якій розпочиналася влада уряду, не дуже відрізнялася від стану, в якому перебували охоплені революцією території сусідів із Заходу та Сходу. Кабінет Морачевського був урядом

дійсно революційним. І тільки уряду Морачевського та особисто Пілсудському, який за ним стояв, відроджена Польща має завдячувати тим, що її революція, реалізуючи програмні постулати демократії та соціалізму, пройшла безкровно. Тільки завдяки цьому уряду країна не поринула в криваву анархію»⁶³.

Добре виявивши себе як міністр закордонних справ, Л. Василевський здобув собі ще більшу повагу Ю. Пілсудського і залишався одним з найвідданіших його соратників. Відставка не означала для нього закінчення політичної діяльності. На особисте прохання Коменданта держави він брав участь у роботі Паризької мирної конференції, яка відкрилася 18 січня 1919 р.⁶⁴, та під час підписання Ризького мирного договору 1921 р.

¹ Leon Wasilewski — architekt polityki wschodniej. URL: <https://kresy24pl./10-grudnia-1936-2/>.

² Leon Wasilewski. Piłsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. 268 s.

³ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990. T. 1: 1864–1919. 398 s.; T. 2: 1919–1939. 665 s.; T. 3: 1939–1945. 910 s.

⁴ Leon Wasilewski. Piłsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. S. 108.

⁵ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. Londyn, 1956. T. II. 452 s.

⁶ Pobóg-Malinowski W. Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 11–106.

⁷ Moraczewski J. Wspomnienia współpracy z Leonem Wasilewskim. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 210–220.

⁸ Ładoś A. Leon Wasilewski w rokowaniach ryskich. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 230–250.

⁹ Hauser P. Leon Wasilewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowe spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej* / Pod red. J. Szczecin, 1992. S. 17–37.

¹⁰ Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego. Toruń, 1998. 735 s.

¹¹ Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*. Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego. Toruń, 1998. S. 347–353.

¹² Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowe spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Szczecin, 1992. S. 19.

¹³ Leon Wasilewski. Piłsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. S. 206.

¹⁴ Pobóg-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 79.

¹⁵ Czubiński A. Historia polski XX wieku. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. 125.

¹⁶ Nowak A. Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1918–1921). Koncepcja i realizacja. *Zeszyty Historyczne*. Paryż: Wydawnictwo Instytutu Literackiego, 1994. Z. 107. S. 3–22; Pisuliński J. Józef Piłsudski a Ukraina (1918–1922). *Arkana. Kultura-Historia-Pokityka. Dwumiesięcznik*. Marzec-kwiecień. 2006. № 68. S. 101–128.

¹⁷ Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971; Nowak A. Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Kraków, 2001; Комар В. Східна політика Польщі 1918–1921 рр.: від федералізму до прометеїзму. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. № 18. С. 71.

¹⁸ Wasilewski L. Granice Państwa Polskiego na Wschodzie. *Kultura Polski*. Zesz. XIII. 1918. S. 83–85.

¹⁹ Wasilewski L. Granice Państwa Polskiego na Wschodzie. *Kultura Polski*. Zesz. XIII. 1918. S. 84–85.

²⁰ Wasilewski L. Granice Państwa Polskiego na Wschodzie. *Kultura Polski*. Zesz. XIII. 1918. S. 85.

²¹ Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 80.

²² Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 21.

²³ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 21.

²⁴ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 22.

²⁵ Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. S. 94–95.

²⁶ Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 84.

²⁷ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 23.

²⁸ *Kultura Polski*. nr. 45–48. 15.XII.1918.

²⁹ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 23.

³⁰ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 24.

³¹ J. Moraczewski. Wspomnienie współpracy z Leonem Wasilewskim. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 79.

³² Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 82.

³³ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 26.

³⁴ Leon Wasilewski. Piłsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. S. 209.

³⁵ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998.; Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000. 291 s.

³⁶ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 pp.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 76.

³⁷ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 29.

³⁸ Instytut Pamięci Narodowej. URL: <http://www.1wrzesnia39.pl/39p/galeria-1/kobiety-w-kampanii-pol/8817,Halina-Wasilewska.html>.

³⁹ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 29.

⁴⁰ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 29.

⁴¹ Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa, 1937. T. XVI. S. 81.

⁴² L. Wasilewski. O wschodnią granicę państwa polskiego. Warszawa, 1917. S. 11.

⁴³ Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 66, mkf. 1620.

⁴⁴ Łossowski P. Dyplomacja II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1994. S. 8.

⁴⁵ Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa, 1937. T. XVI. S. 80.

⁴⁶ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 30.

⁴⁷ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 31.

⁴⁸ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 pp.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 77.

⁴⁹ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 32.

⁵⁰ Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 32.

⁵¹ Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 80.

⁵² Hauser P. Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Pajewskiego. Szczecin, 1992. S. 33.

⁵³ Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 83.

⁵⁴ Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 83.

⁵⁵ J. Moraczewski. Wspomnienie współpracy z Leonem Wasilewskim. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 217.

⁵⁶ Leon Wasilewski. Piłsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. S. 210.

⁵⁷ Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 87.

⁵⁸ Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр.: Навч. Посібник. Київ: Либідь, 1997. С. 32–38.

⁵⁹ Garlicki A. U źródeł obozu belwederskiego. Warszawa: PWN, 1981. S. 308–309.

⁶⁰ Zamoyski J. Powrót na mapę. Polski Komitet Narodowy w Paryżu 1914–1919. Warszawa: PWN, 1991. S. 129; Malinowska I. Paderewski Ignacz Jan (1860–1941). *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: “Wiedza Powszechna”, 1999. S. 277.

⁶¹ Krasuski J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 2000. S. 14.

⁶² Hauzer P. Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego I próba jej zrzeczywistnienia w latach 1918–1921. *Polska I Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. S. 17–39.

⁶³ Pobog-Malinowski W., Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. Warszawa. 1937. T. XVI. S. 88.

⁶⁴ Zamoyski J. Powrót na mapę. Polski Komitet Narodowy w Paryżu 1914–1919. Warszawa: PWN, 1991. S. 125; Akty i dokumenty. Sprawy granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu 1918–1919 / zebrane i wydane sekretarjat jeneralny polityky delegacji Polskiej. Cześć I. Program terytorialny delegacji. Paryż, 1920. 133 s.

REFERENCES

1. *Akty i dokumenty. Sprawy granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu 1918–1919, zebrane i wydane sekretarjat jeneralny polityky delegacji Polskiej. Cześć I. Program terytorialny delegacji.* (1920). Paryż [in Polish].

2. Czubiński, A. (2000). *Historia polski XX wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].

3. Garlicki, A. (1981). *U źródeł obozu belwederskiego*. Warszawa: PWN [in Polish].

4. Hauser, P. (1992). Leon Wasikewski (18.XI.1918–16.I.1919 rr.). *Ministrowe spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Szczecin [in Polish].

5. Hauzer, P. (1997). Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i próba jej zrzeczywistnienia w latach 1918–1921. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika [in Polish].

6. Klimecki, M. (2000). *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen. [In Polish].

7. Komar, V. L. (2011). *Kontseptsiia prometeizmu v politytsi Pol'schi (1921–1939 rr.)*. Ivano-Frankivs'k: Misto NV [in Ukrainian].

8. Komar, V. Skhidna polityka Pol'schi 1918–1921 rr.: vid federalizmu do prometeizmu. *Ukraina: kul'turna spadschyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*. 2009, 18, 42–50. [in Ukrainian].

9. Krasuski, J. (2000). *Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].

10. Ładoś, A. (1937). Leon Wasilewski w rokowaniach ryskich. *Niepodległość*, 16, 230–250 [in Polish].

11. Wasilewski, L. *Piłsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke)*. Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. 268 s. [in Polish].

12. Łossowski, P. (1994). *Dyplomacja II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe [in Polish].

13. Lytvyn, M. (1998). *Ukrains'ko-pol's'ka vijnia 1918–1919 rr.* L'viv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

14. Malinowska, I. (1999). Paderewski Ignacz Jan (1860–1941). *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wiedza Powszechna [in Polish].
15. Mikulicz, S. (1971). *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Książka i wiedza [in Polish].
16. Moraczewski, J. (1937). Wspomnienia współpracy z Leonem Wasilewskim. *Niepodległość*, 16, 210–220 [in Polish].
17. Nowak, A. (1994). Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1918–1921). Koncepcja i realizacja. *Zeszyty Historyczne*. Paryż: Wydawnictwo Instytutu Literackiego [in Polish].
18. Nowak, A. (2001). *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*. Kraków [in Polish].
19. Pietrzak, B. (1998). Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego*. Toruń [in Polish].
20. Pisuliński, J. (2006). Józef Piłsudski a Ukraina (1918–1922). *Arkana. Kultura-Historia-Pokityka. Dwumiesięcznik*. Marzec-kwiecień, 68, 101–128 [in Polish].
21. Pisuliński, J. (2013). *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika [in Polish].
22. Pobóg-Malinowski, W. (1937). Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*, 16, 11–106 [in Polish].
23. Pobóg-Malinowski, W. (1956). *Najnowsza historia polityczna Polski*. London [in Polish].
24. Pobóg-Malinowski, W. (1990). *Najnowsza historia polityczna Polski*. (Vol. 1–3). Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza [in Polish].
25. *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego*. (1998). Toruń [In Polish].
26. Tsvietkov, H.M. (1997). *Mizhnarodni vidnosyny j zovnishnia polityka v 1917–1945 rr*. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
27. Wasilewski, L. (1917). *O wschodnią granicę państwa polskiego*. Warszawa [in Polish].
28. Wasilewski, L. (1918). Granice Państwa Polskiego na Wschodzie. *Kultura Polski*. Zesz. XIII [in Polish].
29. Zamoyski, J. (1991). *Powrót na mapę. Polski Komitet Narodowy w Paryżu 1914–1919*. Warszawa: PWN [in Polish].

УДК (438)+328.161.2:316.4“19”

Олена Антипова

канд. іст. наук, наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: antipolena@ukr.net

МІЖНАРОДНЕ ВІДЛУННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ 1956 РОКУ В ПОЛЬЩІ

Стаття присвячена висвітленню позицій та дій різних політичних сил та світової спільноти щодо суспільно-політичних процесів у Польщі середини 50-х років ХХ ст. Здійснений аналіз реакції провідних світових держав на події 1956 р. у Польщі дає підстави стверджувати, що Польський жовтень відіграв значну роль у відносинах між західними країнами та СРСР, а також у певній зміні політики останнього щодо країн соціалістичного блоку. Загалом Польський жовтень послабив міжнародну напругу. На міжнародній арені встановилася певна рівновага сил. Мирне подолання кризи в Польщі розв'язувало проблему стабілізації ситуації у центрі протистояння двох воєнно-політичних блоків.

Ключові слова: Польща, ПОРП, соціалістичний блок, суспільно-політична криза, СРСР, США, Центрально-Східна Європа.

Olena Antypova

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Grushevskui Street Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: antipolena@ukr.net

THE INTERNATIONAL COMMUNITY'S RESPONSE TO THE 1956 SOCIO-POLITICAL CRISIS IN POLAND

The article is devoted to highlighting the position and actions of various political forces and the world community regarding the socio-political processes in Poland in the mid-1950's. In world history, 1956 was marked by significant historical events in countries of Europe, Asia, Africa and America. Especially deep changes occurred in the Soviet block. The Polish October (the first socio-political crisis in the Polish People's Republic) occupies a

significant place in the social and political life and in the international relations of the countries of Central and Eastern Europe in the mid-1950 s.

The study of the events of 1956 in the Polish People's Republic as a phenomenon of domestic political and international life becomes particularly relevant due to geopolitical changes in Central and Eastern Europe, which took place at the end of the twentieth century.

An analysis of the reaction of leading world powers to the events in Poland suggests that the Polish October played a significant role in relations between the western countries and the USSR, as well as in a certain change of the latter's policy towards to the countries of the socialist bloc. On the whole, Polish October weakened international tension. A certain balance of power was established on the international scene. The peaceful overcoming of the crisis in Poland solved the problem of stabilizing the situation in the center of the confrontation of the two military-political blocs.

A comprehensive analysis of the events of 1956 in Poland indicates a systemic crisis in the countries of the Soviet bloc. The Polish socio-political crisis is not only a top priority in the history of Poland, but also acquired world significance. The peculiarity of Poland's October is that crisis phenomena, exacerbated within the country and reinforced by foreign policy factors, were resolved peacefully. It was precisely this event that helped to maintain a delicate balance between Western countries and the USSR.

For the global world, the Polish events of 1956 did not start the change in the East-West coordinate system, but they significantly influenced the political climate in Europe. The experience of solving international problems accumulated in this period became the basis of the construction of international relations on the European continent, which retained its main features almost until the end of the 1960's and subsequently found its embodiment in the policy of détente.

Keywords: *Poland, PUWP, socialist bloc, socio-political crisis, USSR, USA, Central and Eastern Europe.*

У світовій історії 1956 рік позначився значними історичними подіями. Особливо глибокі зміни відбулися у країнах т.зв. «соціалістичного табору», серед яких значне місце посідає Польський жовтень — перша суспільно-політична криза в Польській Народній Республіці. Ці події та пов'язані з ними міжнародні процеси поклали початок тривалому шляху країни до утвердження суверенності, а також вплинули на розвиток міжнародних відносин другої половини ХХ ст.

Події 1956 р. у Польщі постійно перебували в полі зору польських істориків, політологів, публіцистів, які прагнули дати їм обґрунтовану оцінку, намагалися провести паралелі між минулим і сьогоденням. Така

увага до першої суспільно-політичної кризи в історії ПНР пояснюється низкою причин, зокрема, бажанням з'ясувати та пояснити процеси, що призвели до руйнації суспільного ладу так званої «народної демократії». Сучасна польська історіографія вирізняється значним пластом наукових розвідок, присвячених дослідженню резонансу Польського жовтня у світі. У студіях М. Кулі, Е. Маковського, П. Махцевича, М. Міколайчика, С. Янковяка¹ та ін. розкриваються позиції та дії різних політичних сил і світової спільноти щодо суспільно-політичних процесів у Польщі.

У працях українських істориків С. Кульчицького, Г. Касьянова, В. Даниленка, В. Барана, Р. Постоловського, Є. Пугача, С. Страшнюка² та ін. основна увага приділяється комплексній розробці проблеми еволюції тоталітарної системи у другій половині ХХ ст. як в Україні, так й в країнах Центрально-Східної Європи. Втім, у вітчизняній історіографії висвітленню проблем, присвячених політичним кризам і конфліктам 50–80-х років у Польщі, приділяється недостатня увага. Актуалізує необхідність вивчення цієї проблематики також недостатня наукова розробленість окремих аспектів трансформаційних процесів, що відбувалися в Польщі в посттоталітарну добу, а саме малодослідженою залишається міжнародна оцінка суспільно-політичних процесів у Польщі. Висвітлення суспільно-політичної кризи 1956 р. у Польщі та її впливу на відносини СРСР і країн соціалістичного блоку з західними державами у другій половині 1950-х років дозволить глибше зрозуміти й рельєфніше відобразити подальші зміни геополітичної мапи Центрально-Східної Європи та місце України в цьому процесі.

Зведення «залізної зависи» не зменшило зацікавлення західних країн подіями у країнах соціалістичного блоку. Від закінчення Другої світової війни їх основною стратегією стало обмеження контролю Радянського Союзу над країнами Центрально-Східної Європи.

Найбільшу увагу реалізації цього плану приділяли Сполучені Штати Америки. Створена 1947 р. Рада національної безпеки США (The National Security Council) у березні 1948 р. прийняла рішення про скоординовану кампанію підтримки рухів опору в країнах цього регіону³. Наприкінці 1949 р. президент США Д. Ейзенхауер підписав документ, який отримав назву «Політика Сполучених Штатів щодо радянських сателітів у Східній Європі»⁴. За цим документом, єдиним невоєнним засобом усунення Радянського Союзу від впливу на цей регіон стало послаблення позиції комуністичних партій у країнах радянського блоку. Для оптимального вирішення цього питання РНБ планувала використати радянсько-югославський конфлікт і поступово спрямувати радянські країни до, так званої, югославської моделі соціалізму.

Одним із кроків РНБ у цьому напрямі стало створення у 1949 р. Комітету Вільної Європи (КВЕ). Його завданням було розповсюдження

інформації серед країн регіону, які опинилися за «залізною завісою» і не мали доступу до альтернативних інформаційних джерел антикомуністичного спрямування. З цією метою КВС створили регіональні секції Радіо Вільна Європа. Серед них був і «Голос вільної Польщі» із штаб-квартирою в Мюнхені⁵. Для поширення інформації у друкованому вигляді розроблялися операції з використанням повітряних куль⁶. Як зазначив польський історик М. Міколайчик, Захід не був готовий до рішучіших дій, тому його діяльність обмежувалася пропагандистсько-диверсійними прийомами⁷.

Незважаючи на смерть Й. Сталіна і зміну керівництва СРСР, урядовці провідних західних держав ставилися песимістично до можливості змін у радянському блоці. У документах Центральної розвідувальної агенції США у першій половині 1955 р. зазначалося, що «впродовж наступних 5 років не виглядає реальним, аби у країнах-сателітах проявив себе який-небудь активний і організований супротив»⁸. За роки після смерті Й. Сталіна не відбулося суттєвих змін у відносинах між СРСР та іншими соціалістичними країнами.

На початку 50-х рр. ХХ ст. Польща не викликала особливого зацікавлення в супердержав, а у свідомості їхніх громадян всі країни Східної Європи взагалі уявлялися невиразною масою. Дипломатичні відносини Польщі з США, Францією і Великою Британією мали формальний характер.

Відчутний вплив на політичну ситуацію у Польщі мав ХХ з'їзд КПРС. Масове розповсюдження й обговорення доповіді М. Хрущова призвели до катастрофічного падіння в польському суспільстві авторитету як КПРС, так і ПОРП. Під сумнів була поставлена доцільність реалізації у Польщі радянської моделі соціалізму. Партія фактично втратила контроль над громадським життям. Загострився внутрішній розкол у керівництві ПОРП — утворилися дві конкуруючі групи, що вели боротьбу за владу і вплив у суспільстві. Всі ці чинники призвели до поглиблення політичної кризи у країні.

Утім, упродовж першої половини 1956 р. інформація, яка надходила від західноєвропейських і американських дипломатичних служб, що працювали в Польщі, характеризувалася підкресленим сумнівом щодо подальшого просування демократичних змін у цій країні. Водночас, дипломати відзначали наявність наростаючих протестних настроїв серед польської молоді.

Слід зауважити, що одні й ті самі явища по-різному оцінювалися дипломатами різних країн. Французькі дипломати поклали великі надії на ефективність та інтенсивність розпочатих навесні 1956 р. демократичних змін у Польщі⁹. Дипломати США взагалі не вбачали можливим

існування «соціалізму з людським обличчям»¹⁰. Попри деякі розбіжності у сприйнятті лібералізації польського суспільного життя, всі вони досить скептично ставились до характеру і розвитку подій.

З особливою увагою за розвитком подій у Польщі спостерігали у Федеративній Республіці Німеччина¹¹. Таке зацікавлення було викликано перспективою розв'язання конфлікту між обома країнами. Після закінчення Другої світової війни суперечку викликало встановлення західного кордону Польщі по Одеру і Нейсі, що призвело до розриву дипломатичних відносин між ПНР і ФРН. Ситуацію ускладнював той факт, що незважаючи на переселення значної частини німецького населення з території Польщі до ФРН, яке відбувалося за рішенням Потсдамської конференції, у ПНР залишалася багатотисячна німецька меншина. Процес репатріації тривав до середини 50-х рр., проте частина німців переселялася та отримувала громадянство Німецької Демократичної Республіки¹². Зміни, що зароджувалися в політичному устрої Польщі, на думку офіційного Бонна, у майбутньому могли посприяти розв'язанню цих проблем.

Перші виступи польських робітників у червні 1956 р. збіглися в часі з Міжнародним ярмарком, що саме в ті дні відбувався в Познані. Завдяки великій кількості іноземних гостей, які перебували на торгах, познанські події у дуже короткий час отримали розголос у світі¹³.

Першими досить емоційно відреагували засоби масової інформації. Британська радіостанція «ВВС» вже надвечір 28 червня повідомляла про вуличні погроми в Познані, захоплення великим натовпом маніфестантів урядових будинків та плюндрування радянських прапорів. Кореспонденти відзначали появу на вулицях міста танків¹⁴. За годину після початку виступів познанських робітників інформацію з місця подій почало передавати на Польщу радіо «Вільна Європа»¹⁵.

Події у Познані для західного світу стали справжньою сенсацією. Значно зросла увага світових ЗМІ до Польщі. До Варшави своїх найкращих кореспондентів скеровували провідні мас-медіа. Також після тривалої перерви у Польщі з'явилися перші західнонімецькі журналісти.

Кілька наступних днів всі найбільш авторитетні газети світу чільне місце на своїх шпальтах відводили познанським протестам, супроводжуючи їх фотографіями з місця подій. Аналізуючи причини протистояння, більшість видань доходили висновку, що познанські події свідчать про банкрутство комунізму в Польщі.

Переважна більшість західних видань у своїх аналітичних матеріалах наголошувала на антирадянському характері виступів у Познані. Американський часопис "New York Herald Tribune" вважав, що всупереч суттєвим економічним проблемам, це повстання мало суто політичне

підґрунтя¹⁶. Французька газета “Le Monde” наголошувала на антирадянських настроях маніфестантів, зазначаючи, що «стара ворожість польського народу до росіян не може бути цілковито усунена»¹⁷. Схожої думки дотримувалася й британська газета “The Times”, яка вважала, що антирадянські виступи познанських робітників відповідають характеру польського народу, який у Східній Європі найактивніше не погоджується з радянським домінуванням¹⁸.

Однак, в оцінці майбутнього розвитку подій у Польщі світові мас-медіа дотримувалися різних позицій. Британська газета “The Manchester Guardian” безапеляційно заявляла, що польські комуністи дозволили своєму народу «випустити пару». Проте «свобода малими порціями є небезпечним рецептом», і Польща в подальшому приречена на балансування між репресіями та «м’якою» лібералізацією¹⁹.

Британський часопис “The News Chronicle” припускав, що подальший розвиток подій у Польщі залежав від цілої низки чинників. Зокрема, видання брало до уваги підтримку бунту познанських робітників в інших польських містах та кардинальні зміни в керівництві ПОРП. Автори видання також вважали, що в разі посилення протестного народного руху з одночасним стабільним становищем у керівництві партії «твердоголових» комуністів може відбутися гальмування процесів десталінізації та лібералізації суспільного життя²⁰.

Коментуючи познанські події, журналісти західних видань не стримували слів підтримки та захоплення відвагою познанських робітників. Водночас вони не приховували обурення діями влади, яка допустила криваве протистояння. Утім, у західних часописах проглядалася теза про те, що Захід не готовий до занадто бурхливої реакції, яка б заохочувала поляків до подальших рішучих дій. На їхню думку, наслідки такого соціального вибуху могли бути жахливіші за події 1953 р. у Берліні.

Західні преса й радіо використовували познанські події головним чином для критики комунізму та Радянського Союзу. Британська газета “The Manchester Guardian” висувала пропозицію до урядів західних країн висловити підтримку вільному вибору поляками соціального устрою, водночас зазначивши, що основною метою Заходу є прийняття Польщі до спільної західноєвропейської традиції²¹.

Після нетривалої перерви, у другій половині липня 1956 р. увага західних ЗМІ знову була прикута до Польщі. Інтерес викликали судові процеси над затриманими під час познанських протестів. У західних часописах з’явилися матеріали про створення польською владою спеціальних трибуналів для покарання учасників подій у Познані²². Міжнародні організації також непокоїлися долею арештантів. Їхні представники застерігали польське керівництво від практики жорсткого пока-

рання маніфестантів²³. Подібні виступи мали широкий резонанс у світі, тому польська влада змушена була звернутись до дипломатичних представництв західних країн з проханням припинити розповсюдження пліток про розправу над арештантами. Прем'єр-міністр Ю. Циранкевич на початку вересня у виступі в Сеймі стверджував, що справжньою метою міжнародних спостерігачів є розповсюдження ворожої пропаганди, і «присутність на тих процесах спостерігачів була б приниженням /.../ правосуддя»²⁴.

Уряд Польщі повсякчас відмовляв західним спостерігачам у їхньому бажанні спостерігати за перебігом судових процесів. У справу втрутилися такі неурядові організації, як Міжнародна комісія юристів та Міжнародна конфедерація вільних профспілок. Занепокоєння з цього приводу висловив також уряд США. Перед початком перших судових процесів, 26 вересня 1956 р. президент США Д. Ейзенхауер виступив із заявою, в якій висловив впевненість у тому, що всім обвинуваченим у познанських процесах нададуть кваліфіковану юридичну допомогу, а винесені вироки будуть справедливими, без елементів розправи. Таке об'єктивне судочинство, за його словами, стало би вагомим доказом проведення в Польщі справжньої десталінізації, як у теорії так і на практиці²⁵.

У результаті тиску західних країн польська влада змушена була погодитись на участь у судових процесах спостерігачів не тільки від західних ЗМІ, але й від урядів та інших впливових міжнародних організацій.

Західні держави не мали наміру застосовувати щодо познанських подій будь-які акції, окрім антикомуністичної та антирадянської пропаганди. Під час протистоянь у Познані в червні 1956 р. всі дипломатичні служби, що працювали на території Польщі, намагались зібрати максимальну кількість інформації щодо причин і перебігу тих подій. Переважна більшість дипломатів сприймала познанські події як черговий доказ нав'язування Польщі комуністичного ладу та посилення протистояння між панівним режимом і народом.

У своїх звітах дипломати звертали увагу на особливе значення у генезі познанського бунту таких складових, як вкрай важка економічна ситуація, схильність польської інтелектуальної еліти до захоплення змінами, розкачування єдності ПОРП. Усі ці чинники, на думку західних аналітиків, свідчили про прояв загальної кризи комуністичного руху.

Події у Познані стали в офіційному Вашингтоні предметом особливої уваги. Вже наступного дня після познанських протестів Державний департамент США виступив із заявою, в якій зазначив, що на «думку Сполучених Штатів познанські протести були виразом загальнонародського невдоволення урядом, який передусім прислужується інтересам

СРСР»²⁶. Уряд США нагадав, що після закінчення Другої світової війни рішеннями Ялтинської конференції народи країн Центральної Європи отримали свободу вибору. Було також зазначено, що США й надалі спостерігатимуть за розвитком подій у Польщі, але не йдеться про інші форми реагування на факти брутального придушення познанських виступів. Пізніше, відповідаючи на звинувачення польського уряду в фінансуванні познанських протестів, американська сторона в офіційному повідомленні стверджувала, що демонстрації робітників Познані були спровоковані лише «лавиною накопиченої гіркоти пригніченого владою народу»²⁷.

Загалом, познанські події не були занадто позитивно сприйняті американськими можновладцями. Рада безпеки США у своєму звіті з середини липня 1956 р. стверджувала, що «загалом немає жодних ознак ослаблення контролю Москви над Польщею»²⁸. Улітку 1956 р. уряд Сполучених Штатів не проявляв зацікавленості в урегулюванні внутрішніх справ Польщі. Познанські події не призвели до концептуальних змін у площині відносин Схід-Захід. Не відчуваючи підтримки від своїх європейських союзників, США не прагнули поглиблення існуючої суперечки між двома антагоністичними блоками.

Утім, 30 червня уряд США звернувся до Американського Червоного Хреста з проханням надати Польщі гуманітарну допомогу для «запобігання голоду польського народу»²⁹. На думку польського історика Е. Маковського³⁰, американська пропозиція допомоги мала передусім пропагандистський характер, тому що з огляду на політичну ситуацію польський комуністичний уряд не міг її прийняти. До того ж, декількома місяцями раніше польський уряд звернувся до уряду США з проханням дозволити закупівлю збіжжя за пільговими цінами, проте так і не отримав позитивної відповіді³¹.

Помірковано й дуже обережно відреагував уряд Канади, заявивши, що трактує події у Познані як внутрішню справу Польщі. Канадський міністр закордонних справ, висловлюючи думку уряду, заявив, що в цій ситуації нерозсудливо було б робити офіційні заяви, оскільки влада у Варшаві може прийняти це за необґрунтоване втручання у внутрішню політику держави³².

Схожою була реакція Великої Британії. В офіційних заявах йшлося про жаль з приводу жертв у Познані. Група британських парламентарів надіслала листа на адресу польського уряду з вимогою поважати права і свободи свого народу³³. Зважаючи на делікатність ситуації та запобігаючи подальшим репресіям у ПНР, британський уряд радив своїм ЗМІ стримано коментувати польські події. Радіостанція «BBC» отримала рекомендації утриматись від промов, які б могли бути сприйняті поляками як невиправдані надії на допомогу Заходу³⁴.

Схожу реакцію демонстрували і в офіційному Парижі. Представники французького уряду запевняли, що події у Польщі мають міжнародне значення і пробудили громадську думку в усьому світі, що Франція розраховує на позитивні зміни в Польщі на шляху демократизації, збільшення свобод і зростання добробуту. Однак, уряд Франції не має права втручатися у внутрішні справи Польщі³⁵.

З огляду на відсутність дипломатичних відносин уряд ФРН утримався від офіційних заяв. Лише канцлер ФРН К. Аденауер стверджував, що події у Познані були не тільки проявом ненависті людей до нав'язаного їм режиму, а й певним успіхом політики західних країн щодо визволення Центрально-Східної Європи від ярма СРСР³⁶. Міністр закордонних справ ФРН Х. Brentano, побічно до інших справ, заявив, що уряд, який проти своїх власних робітників виставляє танки, навряд чи зможе розв'язати проблеми польсько-німецького кордону³⁷.

Уряди провідних західних держав обережно спостерігали за подіями в Польщі, уникаючи жорстких і рішучих офіційних заяв. Значно більше критики могли собі дозволити міжнародні профспілки, соціалістичні та соціал-демократичні партії і неурядові організації.

Висловлюючи глибоку стурбованість подіями в Польщі, Міжнародна конфедерація вільних профспілок і Об'єднання християнських профспілок ухвалили спільну резолюцію, в якій висловили протест проти порушення прав робітників у Польщі та звернулись з проханням до Міжнародної організації праці при ООН, аби та апелювала до польського уряду в справі припинення репресій і звільнення заарештованих робітників³⁸.

Своєю чергою, робоча група Міжнародної організації праці оголосила протест уряду Польщі проти відмови робітникам у їхньому праві на страйки, а також закликала польську владу дотримуватися положень Міжнародної конфедерації праці й припинити використання зброї проти страйкарів³⁹. Міжнародне бюро праці надіслало на адресу уряду ПНР лист, вимагаючи пояснення обставин познанських подій на сесії Міжнародної організації праці в ООН у листопаді 1956 р. Проте це послання залишилося без відповіді.

Висловили протест і провідні американські та британські профспілки, які виявили обурення з приводу цинічного придушення страйку познанських робітників «за їхнє бажання хліба і волі»⁴⁰. Голова німецьких профспілок Західного Берліна, демонструючи підтримку постраждалим робітникам, стверджував, що «німецький робітничий клас, особливо робітничий клас Берліна, солідаризується з польськими робітниками і висловлює велику симпатію вільній, демократичній Польщі»⁴¹.

Проти кривавого придушення робітничого бунту в Познані виступили західноєвропейські партії, зокрема соціал-демократичного спрямування.

Голова Соціалістичного інтернаціоналу М. Філіпс у листі до прем'єр-міністра Ю. Циранкевича відзначав, що разом з польськими робітниками та польським народом він перебуває в жалобі за загиблими й закликав до надання допомоги всім постраждалим. Також, він висловив надію, що польський уряд не допустить повторення таких подій, а в Польщі й надалі буде розвиватися демократичне суспільство⁴².

Італійська соціал-демократична унія та Конгрес соціалістів Бельгії також приєдналися до висловлення протесту проти дій уряду ПНР. Водночас, вони запевнили польських робітників у своїй підтримці⁴³.

Гостро реагували на придушення владою ПНР робітничого виступу в Познані інтелектуали Франції. Серед видатних авторитетів, які підтримали виступи польських робітників, був всесвітньо визнаний французький філософ і письменник Альбер Камю. Виступаючи 12 липня 1956 р. на мітингу солідарності, що був організований за ініціативою головного редактора «Культури» Є. Гедройця в Парижі, він закликав до відповідальності прем'єр-міністра ПНР Ю. Циранкевича. Апелюючи до тези прем'єра про те, що «кожен провокатор /.../, який наважиться підняти руку на народну владу, мусить знати, що влада відрубає йому ту руку в інтересах робітничого класу й інтелігенції»⁴⁴, А. Камю зазначав, що так гвалтовно розправляючись із своїм народом, уряд сам собі відрубає руку⁴⁵.

Після червневих подій у Познані більшість провідних західних країн уважніше слідкували за розвитком політичної ситуації у Польщі. Представники дипломатичних місій, розглядаючи польську політичну сферу, прогнозували можливі кадрові зміни в керівництві партії, насамперед, чекаючи на повернення до влади В. Гомулки. Водночас, західні аналітики наголошували, що деякі члени ПОРП вважають його «зако-ренілим комуністом, просякнутим старою фразеологією, який не може зрозуміти ситуацію в Польщі і до того ж він малоінтелігентний, щоб зрозуміти загальні наслідки сучасного економічного стану»⁴⁶.

Проте, вже на початку осені 1956 р. увага світової спільноти до трансформаційних процесів у Польщі суттєво зменшилася. Вона була прикута до загострення напруження в Угорщині та до заглиблення конфлікту навколо Суецького каналу, в який були втягнуті провідні держави світу — Велика Британія, Франція та Ізраїль.

До останнього світова спільнота сподівалася, що СРСР не наважиться на відкрите придушення угорського повстання, яке розпочалося 23 жовтня 1956 р. з мітингу студентів Будапешта на підтримку польського народу⁴⁷. Утім, радянське керівництво, яке 30 жовтня 1956 р. прийняло декларацію «Про основи розвитку і подальшого зміцнення дружби і співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними

країнами»⁴⁸, в якій зокрема йшлося про «національну суверенність», вже на початку листопада визнало загрозу своїм інтересам у Центрально-Східній Європі та здійснило військову інтервенцію в Угорщину⁴⁹.

У Польщі відчувалася реальність радянської загрози. Утім серед причин, які, на думку окремих польських істориків⁵⁰, вплинули на рішення Москви утриматися від воєнної операції у Польщі, була рішуча позиція Комуністичної партії Китаю, яка активно протидіяла військовому втручання у внутрішні справи Польщі, а також заявляла про те, що агресивні дії СРСР вважатимуться КНР проявом великодержавного шовінізму. СРСР був змушений враховувати позицію Китаю, і радянські війська остаточно відійшли від Варшави. Принагідно слід зазначити, що зміцнивши свої позиції у відносинах з СРСР через вирішення конфлікту в ПНР, Комуністична партія Китаю кількома днями пізніше підтримала радянську інтервенцію в Угорщині⁵¹.

Слід зазначити, що після VIII пленуму ЦК ПОРП американська адміністрація уважніше стежила за подіями в Польщі, ніж за розвитком Угорської революції. У США були впевнені, що, на відміну від В. Гомулки, І. Надь не зможе опанувати ситуацію. На різне ставлення до лідерів двох країн впливав той факт, що І. Надь ніколи раніше не виступав ані проти комуністичної партії, ані проти політики Москви. До того ж, завдяки радіопередачам Ю. Святло, американці краще розумілися на польській внутрішньопартійній боротьбі⁵².

Жовтневі події у Польщі, а саме рішення VIII пленуму ЦК ПОРП, виявилися неочікуваними для західних країн. В адміністрації президента США події у Польщі вважали першою ознакою послаблення комуністичного ладу й прогнозували швидке просування Польщі до вільного волевиявлення. Доповідь В. Гомулки на VIII пленумі ЦК ПОРП американські дипломати називали «однією з найдраматичніших подій з часів промови Хрущова»⁵³. Особливо вони відзначили рішучі закиди Гомулки на адресу радянської системи господарювання, у т.ч. знищення індивідуального господарства селян. Для підготовки пропагандистських передач, розрахованих на сферу впливу радянського блоку, відповідний відділ адміністрації президента США отримав завдання використовувати цитати з промови Гомулки⁵⁴.

На думку польського вченого П. Махцевича, саме розв'язання у жовтні 1956 р. польської політичної кризи стало поштовхом до реалізації програми США щодо створення у Східній Європі комуністичних режимів, незалежних від Москви⁵⁵.

Сполучені Штати вважали, що результатом рішень VIII пленуму ЦК ПОРП стане розвиток Польщі за югославською моделлю соціалізму. Американські аналітики глибоко вірили в антирадянську репутацію

Гомулки і прогнозували віддзеркалення польських змін на інші комуністичні партії, що мало привести до загальної деструкції у країнах «за залізною завісою».

Самого В. Гомулку у Вашингтоні сприймали як «польського Тіто» і вважали, що він заслуговує на всіляку підтримку, оскільки його успіх у Польщі відповідав найвищим очікуванням Сполучених Штатів. 23 жовтня 1956 р. уряд США ухвалив рішення про надання Польщі економічної допомоги. Складнощі виникли ще на етапі переказування цієї пропозиції. Адміністрація США пропонувала допомогу дуже обережно й розсудливо, не висуваючи вступних умов і весь час наголошуючи, що Сполучені Штати не хотіли би стати причиною ускладнення польсько-радянських відносин. Однак пропозиція, здійснена дипломатичними каналами через посла США у Варшаві, була втаємничена від представників СРСР у Польщі⁵⁶.

Після тривалих переговорів, у червні 1957 р. США переказали Польщі перший транш кредиту, призначений на закупівлю сільськогосподарських надлишків американських ринків. З метою подолання юридичних перешкод, за якими значно обмежувалися економічні відносини між Сполученими Штатами та СРСР і його союзниками, Польщі надали офіційного статусу «дружньої країни». Необхідно зазначити, що і в наступні роки, коли внутрішня політика Гомулки все більше відходила від ідей Польського жовтня, у Сполучених Штатах позитивно оцінювали ситуацію в Польщі і надалі підтримували та фінансово допомагали польському уряду. Загальна сума допомоги США для Польщі під час правління В. Гомулки становила понад 420 млн. доларів⁵⁷.

Нещадне придушення радянськими військами Угорської революції 1956 р. викликало занепокоєння американських дипломатів. Реальна загроза військової інтервенції СРСР у Польщу існувала від листопада до половини грудня 1956 р. Для запобігання такому сценарію, Рада національної безпеки США відпрацьовувала концепцію захисту ПНР у можливому військовому конфлікті.

Польський історик П. Махцевич в американських архівах віднайшов один із перших варіантів проекту рішення РНБ. За цією версією документа Сполучені Штати, у разі ймовірного звернення Польщі до ООН у зв'язку з радянською інтервенцією, мають бути готові до підтримки будь-якої миротворчої операції, включно із широким застосуванням військового озброєння⁵⁸. Серед іншого до плану дій входило направлення до Польщі спостерігачів на чолі з генеральним секретарем ООН, особиста присутність якого була необхідною умовою запобігання потенційному збройному удару СРСР.

Остаточна РНБ, враховуючи застереження американських спецслужб щодо ймовірності міжконтинентального конфлікту, ухвалила поміркованіше рішення.

ваніше рішення. Проте, аналізуючи документ, професор Махцевич зазначив, що «не відомо жодних інших обставин, за яких Вашингтон, під час кризи у Східній Європі, припускав можливість збройного втручання»⁵⁹.

Після приходу до влади В. Гомулки й мирного розв'язання політичної кризи в Польщі представники провідних європейських держав, таких як Франція та Велика Британія, обговорювали питання щодо посилення «присутності» Заходу в Польщі та співпраці у сфері економіки. Західні держави не були одностайні у цьому питанні та не могли визначитися з принциповою тезою — чи допомога західних країн уряду Гомулки збільшить дистанцію між Польщею і СРСР, чи навпаки, вона зміцнить комунізм у Польщі⁶⁰. До цієї дискусії долучилися і у ФРН. Західнонімецькі експерти досить позитивно оцінювали трансформації у Польщі й радили керівництву своєї держави надати фінансову допомогу уряду В. Гомулки. Цей жест доброї волі мав би посприяти залагодженню конфлікту між обома країнами. Проте, уряд ФРН зайняв вичікувальну позицію⁶¹.

Західні дипломатичні представництва постійно виявляли інтерес до процесів трансформації суспільно-політичного життя в Польщі. На відміну від урядів своїх країн, дипломати досить позитивно ставилися до еволюційних змін у Польщі. Вони зазначали, що у певний момент Гомулка став порятунком для ПОРП, і його постать була підтримана партією для самозбереження та утримання влади. У розпочатому процесі десталінізації вони вбачали тактику дій ПОРП на випередження. На їхню думку, СРСР надав кредит довіри особисто Гомулці, отримавши таким чином гарантії стабільності комуністичного ладу в цій частині Східної Європи. Водночас, попри широкий суспільний розголос, вони не бачили реалізації плану соціально-економічних змін.

Після перемоги Польського жовтня західні дипломати велику увагу приділяли психоемоційній складовій польського суспільства. Коментуючи невдоволення поляків повільним впровадженням змін у політичному й економічному житті, вони пояснювали це завищеним рівнем очікувань. На користь Польщі свідчило й порівняння її з іншими країнами Східної Європи, де зміни в суспільно-політичному житті були менш відчутними⁶². Утім, аналізуючи розвиток польської економіки, представники дипломатичних служб відзначали вузькі межі її структурних змін. Їхнє занепокоєння викликала й ілюзорність свободи слова⁶³.

Детального аналізу зазнавала як внутрішня, так і зовнішня політика В. Гомулки. Дипломати звертали увагу на багато чинників, що обмежували його дії: ймовірність військової загрози та економічна залежність від СРСР, тиск КПРС і західних комуністичних партій, внутрішньопартійна боротьба, перманентно складна економічна ситуація, немож-

ливість проведення суверенної політики на міжнародній арені. Об'єктивно оцінюючи діяльність лідера ПОРП, вони визнавали, що Гомулка не здатен зробити диво.

Західні аналітики неодноразово акцентували увагу на тому, що польське суспільство позитивно сприймає зміни, які запровадила комуністична партія, і реставрація капіталізму в цій країні безперспективна. Також вони неодноразово наголошували, що поляки не очікують повернення з Заходу польських емігрантів як визволителів, утім і не мають великих сподівань щодо діяльності комуністів⁶⁴.

Упродовж кількох місяців 1956 р. увага світової спільноти була прикута до подій у Польщі. Однак міжнародна громадська думка, сформована ЗМІ, міжнародними профспілками, неурядовими організаціями та світовими інтелектуалами, не змогла схилити провідні західні держави до рішучих дій. Уряди цих країн висловлювалися та діяли з далекосяжною обережністю. Вони сумнівалися щодо успіху процесу лібералізації у країнах радянського блоку, а з огляду на безжальне придушення Угорської революції, не хотіли провокувати СРСР до подальших жорстоких дій. Обидва антагоністичні блоки залишилися на своїх позиціях. Західні держави намагалися використати момент для того, щоб наголосити на слабкості комуністичного режиму, але їхня реакція не була, як того вимагала ситуація, радикальною, а швидше поміркованою й толерантною.

Реакція провідних світових держав на події у Польщі дає підстави стверджувати, що Польський жовтень відіграв помітну роль у відносинах між західними державами та СРСР, а також у певній зміні політики останнього щодо країн соціалістичного блоку. Офіційна позиція Сполучених Штатів та інших провідних західних держав полягала у стратегії невтручання в політику Центрально-Східної Європи, де вони не планували застосування сили. Загалом Польський жовтень послабив міжнародну напругу. На міжнародній арені встановилася певна рівновага сил. Захід і СРСР, володіючи атомною зброєю, не бажали посилення конфронтації. Мирне подолання кризи в Польщі розв'язувало проблему стабілізації ситуації у центрі протистояння двох воєнно-політичних блоків.

Незважаючи на те, що для глобального світу польські події 1956 р. не стали початком змін у системі координат «Схід-Захід», вони вплинули на політичний клімат в Європі. Накопичений у цей період досвід розв'язання міжнародних проблем став основою тієї конструкції міжнародних відносин на європейському континенті, яка зберіглася майже до кінця 1960-х років і в подальшому знайшла втілення у політиці розрядки.

¹ Kula M. Paryż, Londyn i Waszyngton patrzą na Październik 1956 w Polsce. Warszawa, 1992; Kula M. Opinia francuska o wydarzeniach 1956 roku w Polsce. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009; Makowski E. Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL. Poznań, 2006; Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*, 3. Warszawa, 1997; Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007; Jankowiak S., Makowski E. Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995.

² Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм в Україні: 20–30-ті роки. Київ, 1991; Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів, 2003; Постоловський Р.М., Пугач С.П., Страшнюк С.Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944–1953 рр.). Харків, 2000.

³ Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 45.

⁴ Mania A. The National Security Council i amerykańska polityka wobec Europy Wschodniej. 1945–1960. Kraków, 1994. S. 73–77; Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 109.

⁵ Jan Nowak-Jeziorański — Jerzy Giedroyc. Listy 1952–1998. Wrocław, 2002. S. 22–25; Nowak J. (Zdzisław Jeziorański). Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948–1956. Londyn, 1986. T. 1. S. 64–65.

⁶ Nowak J. (Zdzisław Jeziorański). Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948–1956. Londyn, 1986. T. 1. S. 162.

⁷ Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 109.

⁸ Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 47.

⁹ Kula M. Opinia francuska o wydarzeniach 1956 roku w Polsce. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 222.

¹⁰ Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 46.

¹¹ Ruchniewicz K. Berlin i Bonn patrzą na Październik 1956 roku w Polsce. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 63–78.

¹² Madajczyk P. Mniejszości narodowe w Polsce w 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 197–220.

¹³ Bombicki M. R. Poznań 56. Poznań, 1992. S. 30–31.

¹⁴ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 172–173.

¹⁵ Hajdasz J. Poznański Czerwiec w programach Rozgłośni Polskiej RWE. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 97–106; Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 112.

¹⁶ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 175.

¹⁷ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 175.

- ¹⁸ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 176.
- ¹⁹ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 174.
- ²⁰ Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 - konsekwencje polityczne i skutki społeczne. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 17–18.
- ²¹ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 178–179; Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 115.
- ²² Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 178–179.
- ²³ Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 — konsekwencje polityczne i skutki społeczne. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 18.
- ²⁴ Codogni P. Rok 1956. Warszawa, 2006. S. 375; Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 — konsekwencje polityczne i skutki społeczne. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 18.
- ²⁵ Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 - konsekwencje polityczne i skutki społeczne. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 19.
- ²⁶ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 173; 179.
- ²⁷ Makowski E. Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL. Poznań, 2006. S. 215; Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 118.
- ²⁸ Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 47.
- ²⁹ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 177; Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu: *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 118.
- ³⁰ Makowski E. Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL. Poznań, 2006. S. 215.
- ³¹ Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 — konsekwencje polityczne i skutki społeczne. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 19.
- ³² Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 — konsekwencje polityczne i skutki społeczne. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 20.
- ³³ Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 — konsekwencje polityczne i skutki społeczne. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 21; Makowski E. Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL. Poznań, 2006. S. 216.
- ³⁴ Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 119.
- ³⁵ Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 120.
- ³⁶ Codogni P. Rok 1956. Warszawa, 2006. S. 371; Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 — konsekwencje polityczne i skutki społeczne. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 21.
- ³⁷ Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 - konsekwencje polityczne i skutki społeczne. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 21; Makowski E. Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL. Poznań, 2006. S. 215.
- ³⁸ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 180; Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 122.
- ³⁹ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 171; Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 122.

- ⁴⁰ Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach. Poznań, 1995. S. 174.
- ⁴¹ Makowski E. Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL. Poznań, 2006. S. 216.
- ⁴² Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje*. Poznań, 2007. S. 122.
- ⁴³ Makowski E. Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL. Poznań, 2006. S. 218.
- ⁴⁴ Fik M. Kultura Polska po Jałcie. Kronika lat 1944–1981. London, 1989. S. 243.
- ⁴⁵ Codogni P. Rok 1956. Warszawa, 2006. S. 374.
- ⁴⁶ Codogni P. Rok 1956. Warszawa, 2006. S. 373.
- ⁴⁷ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S. 139; Tarniewski M. Porcja wolności (październik 1956). Paryż, 1979. S. 76.
- ⁴⁸ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Январь 1956 г. — декабрь 1960 г. Москва, 1983. Т. XI. С. 72–75.
- ⁴⁹ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S. 142.
- ⁵⁰ Friszke A., Stola D., Eisler J. Kierownictwo PZPR w czasie kryzysów 1956, 1968 i 1970. Warszawa, 2000. S. 38; Machcewicz P. Polski rok 1956. Warszawa, 1993. S. 152; Tarniewski M. Porcja wolności (październik 1956). Paryż, 1979. S. 12–123.
- ⁵¹ Lévesque J. Chiny wobec wydarzeń październikowych 1956 roku. *Aneks*. 1978. № 18. S. 166–167.
- ⁵² Codogni P. Rok 1956. Warszawa, 2006. S. 379.
- ⁵³ Codogni P. Rok 1956. Warszawa, 2006. S. 377; Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 48–49.
- ⁵⁴ Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 49.
- ⁵⁵ Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 49.
- ⁵⁶ Wandych P. S. The United States and Poland. Cambridge, Massachusetts, 1980. S. 357.
- ⁵⁷ Codogni P. Rok 1956. Warszawa, 2006. S. 381.
- ⁵⁸ Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 55.
- ⁵⁹ Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały*. Warszawa, 1997. T. 3. S. 58.
- ⁶⁰ Kula M. Opinia francuska o wydarzeniach 1956 roku w Polsce. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 226.
- ⁶¹ Codogni P. Rok 1956. Warszawa, 2006. S. 382.
- ⁶² Kula M. Opinia francuska o wydarzeniach 1956 roku w Polsce. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 227.
- ⁶³ Kula M. Opinia francuska o wydarzeniach 1956 roku w Polsce. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 222.
- ⁶⁴ Kula M. Opinia francuska o wydarzeniach 1956 roku w Polsce. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S. 222.

REFERENCES

1. Bombicki, M. R. (1992.) *Poznań 56*. Poznań: Ławica [in Polish].
2. Codogni, P. (2006). *Rok 1956*. Warszawa: Prószyński i S-ka [in Polish].
3. Danylenko, V., Kasianov, H., & Kulchytskyi, S. (1991). *Stalinizm v Ukraini: 20–30-ti roky*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]; Baran, V. (2003). *Ukraina: novitnia istoria (1945–1991 rr.)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryniakovycha [in Ukrainian].
4. Kostyushko, I., & Baltserak, V. (Eds.). (1983). *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-polskikh otnosheniy. Yanvar 1956 h. — dekabr 1960 h.* (Vol. XI). Moskva: Nayka [in Russian].
5. Eisler, J., Jarosz, D., Kersten, K. (Eds.). (1997). *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21–22 października 1996 r.: Polska 1944/45–1989. Studia i materiały.* (Vol. 3). Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne [in Polish].
6. Fik, M. (1989). *Kultura Polska po Jalcie. Kronika lat 1944–1981*. London: Polonia [in Polish].
7. Friszke, A., Stola, D., & Eisler, J. (2000). *Kierownictwo PZPR w czasie kryzysów 1956, 1968 i 1970*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN [in Polish].
8. Hajdasz, J. (2007). *Poznański Czerwiec w programach Rozgłośni Polskiej RWE. Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006.* (pp. 97–106). Poznań: Instytut Historii UAM [in Polish].
9. Jankowiak, S. (2009). *Poznański Czerwiec 1956 — konsekwencje polityczne i skutki społeczne. Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie.* Szymoniczek, J., Król, E. C. (Ed.). (pp. 9–21). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur [in Polish].
10. Jankowiak, S., & Makowski, E. (Eds.). (1995). *Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach*. Poznań: OKBZPNP IPN [in Polish].
11. Karwat, J., & Tischler, J. (2006). *1956. Poznań. Budapeszt*. Poznań: Media Rodzina [in Polish].
12. Kula, M. (1992). *Paryż, Londyn i Waszyngton patrzą na Październik 1956 w Polsce*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk i Wydawnictwo Adam Marszałek [in Polish].
13. Kula, M. (2009). *Opinia francuska o wydarzeniach 1956 roku w Polsce. Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie.* Szymoniczek, J., Król, E. C. (Ed.). (pp. 217–228). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur [in Polish].
14. Lévesque, J. (1978). *Chiny wobec wydarzeń październikowych 1956 roku. Aneks*, 18, 161–173 [in Polish].
15. Machcewicz, P. (1993). *Polski rok 1956*. Warszawa: Mówią wieki [in Polish].
16. Machcewicz, P. (1997). *Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku: Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21–22 października 1996 r., Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały.*, 3. (pp.45-62). Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne [in Polish].
17. Madajczyk, P. (1997). *Mniejszości narodowe w Polsce w 1956 roku. Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w*

dn. 21–22 października 1996 r., *Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały.*, 3. (pp. 197–220). Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne [in Polish].

18. Madajczyk, P. (Eds.). (1998). *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989)*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN [in Polish].

19. Makowski, E. (2006). *Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].

20. Mania, A. (1994). *The National Security Council i amerykańska polityka wobec Europy Wschodniej. 1945–1960*. Kraków: Uniwersytet Jagelloński [in Polish].

21. Mikołajczyk, M. (2007). Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu: *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania — przebieg — konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22–23 czerwca 2006*. (pp. 107–124). Poznań: Instytut Historii UAM [in Polish].

22. Nowak, J. (Zdzisław Jeziorański). (1986). *Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948–1956*. (Vol. 1). Londyn: Odnova [in Polish].

23. Platt, D. (Eds.). (2002). *Jan Nowak-Jeziorański — Jerzy Giedroyc. Listy 1952–1998*. Wrocław: Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN im. S. Kulczyńskiego Sp.z o.o. [in Polish].

24. Postolovskyi, R., Puhach, Ye., & Strashniuk, S. (2000). *Vstanovlennia totalitarnykh pezhymiv u krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (1944–1953 rr.)*. Kharkiv: Biznes Inform [in Ukrainian].

25. Ruchniewicz, K. (1997). Berlin i Bonn patrzą na Październik 1956 roku w Polsce. *Polska 1956 — próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21–22 października 1996 r., Polska 1944/45 — 1989. Studia i materiały.* 3. (pp. 63–78) [in Polish].

26. Szymoniczek, J., Król, E. C. (Eds.). (2009). *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur [in Polish].

27. Tarniewski, M. (1979). *Porcja wolności (październik 1956)*. Paryż: Instytut Literacki [in Polish].

28. Wandych, P.S. (1980). *The United States and Poland*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press [in English].

Олена Петраускас

здобувач

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: Draconica1991@gmail.com

ПОЛІТИКА «ПОЗИТИВНОЇ ДІЇ» ЩОДО АФРОАМЕРИКАНЦІВ У США: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

У статті досліджуються передумови, основні етапи та процес еволюції політики «позитивної дії» у США в др. пол. ХХ ст. — на поч. ХХІ ст., висвітлюються особливості її застосування щодо афроамериканського населення. Здійснюється аналіз урядових документів, що стали основою нового підходу американської влади щодо расового питання. Ідея «позитивних дій» розвивалася американськими інтелектуалами, громадськими діячами та політиками впродовж ХХ ст. і створила фундамент для цілеспрямованого національного внутрішньополітичного курсу. Політика «позитивної дії», реалізована у др. пол. ХХ ст., стала комплексом урядових заходів, спрямованих на розв'язання внутрішніх суспільно-політичних проблем, пов'язаних із афроамериканською громадою. Складність, суперечливість та багатогранність расових взаємовідносин у США зумовили активну наукову та суспільну дискусію щодо необхідності такої політики. У статті звертається увага на успішні приклади застосування «позитивної дії» щодо темношкірого населення США у сфері працевлаштування та освіти. Аналізується роль цієї політики в подоланні проблем расових взаємовідносин в американському суспільстві на сучасному етапі. Порівнюються різні погляди щодо необхідності застосування політики «позитивної дії» до афроамериканців на сучасному етапі.

Ключові слова: афроамериканці, політика «позитивної дії», расові взаємовідносини у США, внутрішня політика США, соціальна політика американських урядів.

Olena Petrauskas
applicant
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Grushevskui Street Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: Draconica1991@gmail.com

AFFIRMATIVE ACTION POLICY TOWARDS AFRICAN AMERICANS IN THE US: HISTORICAL RETROSPECTIVE

The article examines the preconditions, the main stages and the process of evolution of Affirmative Action in the United States. Affirmative action is a set of laws, policies, guidelines, and administrative practices intended to correct any form of discrimination. These include government-mandated, government-sanctioned and voluntary private programs that tend to focus on access to education and employment, granting special consideration to historically excluded groups based on race, such as African Americans.

Affirmative Action idea was developed by American intellectuals, public figures and politicians during the twentieth century. The article also analyzes government documents that have become the basis of a new approach to US policy on racial issues. The idea of Affirmative action policies first emerged from debates over non-discrimination policies in the 1940s and during the Civil Rights Movement. These debates led to federal executive orders requiring nondiscrimination in the employment policies of some government agencies and contractors in the 1940s and onward, and to Title VII of the Civil Rights Act of 1964 which prohibited racial discrimination.

So, Affirmative action policy for African Americans in the US arose in the 1960s as a result of the movement of the black people for their rights. To overcome racial problems the United States Government was forced to introduce completely new course which aimed to prohibit discrimination against African Americans.

The article analyzes various approaches to Affirmative action towards African Americans. The complexity, controversy and versatility of racial relationships in the United States led to the active scientific and social debate about such a policy. Opponents of Affirmative action argue that these policies amount to reverse discrimination which entails favoring one group over another basing on racial preference rather than achievement, and many believe that the diversity of current American society suggests that affirmative action policies succeeded and are no longer required. In particular, policies adopting racial quotas or gender quotas have been criticized as a form of reverse discrimination.

Keywords: *African Americans, Affirmative Action, US racial relations, domestic US policy, social US policy.*

Політика «позитивної дії» (Affirmative Action) щодо афроамериканців у США постала у 1960-х роках унаслідок руху темношкірого населення, спрямованого на боротьбу за свої права. Для розв'язання расових проблем уряд Сполучених Штатів був змушений запровадити кардинально новий внутрішній курс, спрямований на подолання дискримінації щодо афроамериканців та заборону будь-яких її проявів. Головною метою такої політики стала поступова інтеграція темношкірого населення до американського суспільства шляхом надання широких преференцій у різних сферах суспільно-політичного життя.

Сьогодні історія застосування політики «позитивної дії» щодо темношкірого населення Америки налічує майже 60 років. Впливаючи на політичну, економічну, соціальну та духовну сфери життя суспільства, вона стала однією з найбільш полемічних тем в американській історії і продовжує бути такою навіть на сучасному етапі розвитку суспільно-політичних відносин у США.

Резонансні події останніх років у Сполучених Штатах особливо актуалізували проблему сучасного становища афроамериканського населення. На поч. ХХІ ст. американське суспільство сколихнуло расові конфлікти, що набули міжнародного розголосу. Так, у серпні 2014 року, в містечку Фергюсон (Міссурі) 18-річний афроамериканець був застрелений білим поліцейським під час спроби арешту, незважаючи на те, що не чинив опору. Це спричинило демонстрації і заворушення, більшістю учасників яких були члени місцевої афроамериканської громади¹. Ситуація загострилася, коли суд присяжних відмовився від звинувачень на адресу полісмена через відсутність складу злочину. Акції протесту щодо упередженого ставлення та перевищення службових повноважень по відношенню до темношкірих американців з боку правоохоронних органів відбулися в багатьох містах США, зокрема, 2015 року — в місті Балтимор (Меріленд)², 2016 року — в місті Шарлотт (Північна Кароліна). Для придушення обох виступів були застосовані підрозділи Національної гвардії США.

Відповіддю на протести афроамериканської громади стало посилення реакційних настроїв у суспільстві. Так, у серпні 2017 року в місті Шарлотсвілл (штат Вірджинія) відбувся масштабний Марш «Об'єднаних правих». Серед протестувальників були прихильники расистських, ксенофобських та інших ультраправих поглядів. Акція завершилася конфліктом. Провідні політики США як з Демократичної, так і з Республіканської партії засудили цю політичну акцію, так само як і «ідеологію ненависті»³.

Однак реакція президента Дональда Трампа викликала різке засудження з боку критиків як «запізніла та неоднозначна» на тлі «загального тону його виборчої кампанії, побудованої на апеляції до ксенофобських настроїв середнього білого американця»⁴.

Наведені факти свідчать про глибоку вкоріненість проблем расових відносин усередині країни та продовження існування в американському суспільстві упередженого ставлення до расових груп, головним чином — афроамериканців. Дослідження причин, особливостей та наслідків політики «позитивної дії» у контексті розв'язання расових проблем видається значущим і актуальним для аналізу сучасного становища афроамериканців.

Відповідно, мета цієї статті — проаналізувати становлення та особливості політики «позитивної дії» та її роль у подоланні проблем расових взаємовідносин у США.

Джерельною базою дослідження є низка урядових документів, зокрема, президентські накази Ф.Д. Рузвельта, Дж. Кеннеді, Л. Джонсона, Дж. У. Буша та акти їхніх адміністрацій, що містяться в електронному архіві Білого дому. Також були використані матеріали діяльності Комісії з рівних можливостей у сфері зайнятості (The Equal Employment Opportunity commission), що зокрема включає рекомендації та поправки до основних федеральних законів. Окрему групу джерел становлять промови американських президентів др. пол. ХХ ст.

Історіографія проблеми представлена працями іноземних фахівців, насамперед, американських. Так, роботи дослідників В. Франчі, П. Габріеля і Б. Браннера⁵ висвітлюють причини виникнення «позитивної дії» і містять значну кількість статистичних даних. Дослідження соціологів Д.А. Байера, Р. Хесмеша, Г. Геріота⁶, присвячені проблемам «зворотної» (по відношенню до білої більшості) дискримінації (концепція нерівного ставлення щодо членів домінуючої «білої» групи) та шляхам її подолання. З моменту реалізації політики «позитивної дії» учені, що представляють різні наукові школи й дисципліни, ведуть дискусії про ефективність цих заходів, у результаті чого сформувалися позиції як «за», так і «проти».

Серед російських науковців проблема расової рівності вивчалась переважно з погляду правових (трудове право) та соціологічних аспектів. Зокрема, слід зазначити публікації і роботи російських авторів: С. Іллінської, О. Гулиної і В. Малахова⁷. Б.В. Ніколаєв досліджує правову протидію расовій дискримінації у вищій освіті США, А.Г. Беспалова⁸ — дискримінацію в міжнародному праві. Особливості політики «позитивної дії» також досліджувалися вченими Білорусії (Л. Каменкова, Л. Мурашко⁹). Слід зазначити, що більшість російських науковців використовують тер-

мін «позитивна дискримінація» для позначення політики США др. пол. XX ст. у расовому питанні. Проте, у Північній Америці замість загального терміна «позитивна дискримінація» (positive discrimination) використовується «позитивна дія» (affirmative action).

В українській історіографії Сполучені Штати досліджувались переважно в контексті історії міжнародних відносин, зовнішньої політики, українсько-американських міждержавних відносин та української діаспори в США. Вагомим є науковий доробок відомих українських дослідників С.В. Віднянського¹⁰, Б.М. Гончара, О.В. Потехіна, Н.Д. Городньої, Т.А. Грищенко, І.І. Погорської, Д.М. Лакішика, а також дослідників-американістів Т. Клиніної, М.С. Годлевського. В українській історичній науці конкретних досліджень, присвячених політиці «позитивної дії» щодо афроамериканського населення у США, на сьогодні немає.

Майже одночасно із заселенням вихідцями з Європи Американського континенту, на теренах сучасних США сформувалася окрема расова група насильно переміщених із Африки темношкірих людей. На відміну від європейських іммігрантів, що покинули свої домівки за власним бажанням, африканці були фізично відокремлені від власних соціокультурних коренів і, як зазначає Френсіс Фукуяма, «культурно знекровлені»¹¹. Назавжди втративши зв'язок зі своєю історичною Батьківщиною, темношкіре населення поступово перетворилося на невід'ємну, але найбільш дискриміновану частину американської соціально-економічної історії.

Після скасування рабства в сер. XIX ст. місце кількомільйонного афроамериканського населення в суспільстві США було чітко визначено новоствореною системою расової сегрегації. Вона діяла за принципом «окремі, але рівні» та була спрямована на «дублювання» всіх важливих соціальних інститутів для темношкірих: створення окремих «чорних університетів», військових частин, розселення афроамериканців у гетто, запровадження спеціальних громадських місць виключно для «кольорових».

Така політика спочатку здавалася американській владі досить вдалою, адже закривала багато проблемних питань та знижувала суспільну напругу. До того ж самі темношкірі користувалися перевагами такого «закритого», але «рівного» способу життя. Проте, за своєю сутністю сегрегація афроамериканців була черговим проявом дискримінації. Провідною ідеєю такої політики було практичне втілення расистської ідеології, що знайшла широку підтримку в американському суспільстві тих часів. Хоча темношкірі формально були зрівняні у правах із білими, вони залишалися осторонь глобальних американських суспільно-політичних та культурних процесів, були позбавлені рівноправного пред-

ставництва в державних структурах, залишалися людьми «другого сорту», були об'єктами цькування та жорстокості. Поодинокі випадки отримання афроамериканцями якісної освіти, кваліфікованої роботи, високих посад, зокрема в політичній сфері, залишалися радше виключеннями.

Проте, у сер. ХХ ст. американський уряд був змушений кардинально переглянути політику щодо расового питання. Саме рух афроамериканців за рівноправні можливості в усіх сферах суспільно-політичного життя, що досяг свого апогею в 1960-х роках, став головним каталізатором політичних змін.

Боротьба афроамериканців за права своїми масштабами, масовістю, широкою суспільною підтримкою всіх груп американського суспільства, різноспрямованістю та переважно ненасильницьким характером завдячує діяльності найвидатнішого темношкірого громадського лідера середини ХХ століття, Мартіна Лютера Кінга. Саме завдяки його наполегливій громадській праці завдання боротьби за права афроамериканців були виведені на якісно новий рівень.

Одночасно, у 1960-х роках соціологічна теорія мультикультуралізму стає принципом життя громадянського суспільства США, проникає в юридичну систему країни, перетворюється на складову частину правової культури і свідомості американських громадян. Своєю чергою, це вплинуло на трансформацію самоідентифікації афроамериканців. Вони почали усвідомлювати себе невід'ємною частиною американського соціуму, хоча в жодному штаті США вони й сьогодні не становлять більшості. Темношкіра спільнота постала як переважно єдина цілісність із власною соціокультурною різноманітністю. Лише досягнення політичного повноправ'я, можливості де-факто брати участь в усіх аспектах життя країни в ролі рівноправних суб'єктів-громадян США стало кінцевою метою афроамериканського руху за права.

Проте, з іншого боку, серед афроамериканців продовжувала існувати добровільна сегрегація, зумовлена особливостями їхнього становища в пер. пол. ХХ ст. Показова відокремленість від «білої Америки» ставала для них «захисним щитом» від дискримінації, а під час руху за громадянські права зумовила активізацію радикальних темношкірих течій.

Під впливом подій 1960-х років влада США визнала, що для регулювання расових взаємовідносин необхідно використати кардинально інший підхід. По відношенню до афроамериканців було застосовано якісно нову політику, метою якої була їх поступова інтеграція до американського соціуму. Урядом були створені спеціальні програми, спрямовані на гарантування громадянських прав з метою захисту від дискримінації. Це, зокрема, гарантії політичного представництва, підтримка різних форм

самоорганізації, заходи, що сприяють інтеграції афроамериканців до американського соціуму: надання субсидій для освіти, підтримка вже існуючих «Чорних коледжів». Така політика американського уряду, спрямована на забезпечення політичної повноправності представникам расових та етнічних груп суспільства, отримала назву «позитивні дії» (Affirmative Action).

«Позитивні дії» у широкому сенсі — це політика, спрямована на забезпечення переваг не лише для расових меншин, але й для інших дискримінованих груп населення — етнічних, релігійних, гендерних та ін.¹² Слід зауважити, що такі програми спрямовуються не лише на представників окремих груп, але й на гармонійний розвиток суспільства загалом. Історично, політика «позитивної дії» у США найактивніше застосовувалась у II пол. XX ст. для підтримки афроамериканців та обмеження привілеїв білих громадян чоловічої статі, які монополізували найпрестижніші робочі місця і впливові позиції в американському суспільстві.

Проте, сама ідея «позитивної дії» виникає задовго до руху за громадянські права в сер. XX ст. Проблема виправлення історичної несправедливості щодо афроамериканців піднімалась на державному рівні за часів Реконструкції Півдня й була пов'язана з аграрною реформою. Так, колишні раби у переважній більшості не мали засобів до існування, адже були позбавлені можливості працювати на високооплачуваній роботі через відсутність необхідних навичок та освітньої кваліфікації. Тому єдиним джерелом прибутку для них могла стати лише власна земля.

У 1865 р. серед афроамериканського населення була поширена так звана обіцянка «сорока акрів землі й мула»¹³, яку запропонував генерал Союзної армії США Вільям Текумсе Шерман у рамках проведення аграрної реформи на Півдні. Їй передувала низка дискусій між військовим міністром Едвіном М. Стентоном та радикальним республіканцем (фракція консервативної партії, що існувала у 1854–1877 роках) Чарльзом Самнером і аболіціоністом Таддеусом Стівенсом щодо перерозподілу колишньої землі плантаторів між звільненими темношкірими рабами. Слід зауважити, що при цьому генерал Шерман не був аболіціоністом та не підтримував тезу про «темношкіру рівність»¹⁴.

Ідея «справедливого» розподілу землі ґрунтувалася на офіційному документі, що мав назву Спеціальний польовий наказ № 15¹⁵ і був виданий генералом Шерманом 16 січня 1865 р. після його відомого «маршу до моря». Наказ передбачав конфіскацію в колишніх рабовласників 400 000 акрів (1600 км²) землі уздовж Атлантичного узбережжя Південної Кароліни, Джорджії та Флориди й розділення його на ділянки не більше 40 акрів (0,16 км²), на яких могли б оселитися приблизно 18 000 звільнених від рабства сімей та інших темношкірих, які проживають у цьому районі.

Запропоновані заходи також мали на меті подолати проблему десятків тисяч афроамериканських біженців, що приєдналися до маршу генерала Шермана в пошуках захисту та підтримки. Тому наказ мав характер тимчасового заходу і не передбачав юридичної передачі землі в постійну приватну власність. Проте, більшість звільнених рабів сприйняла цей наказ як переконання, що вони мають виключне право володіти землею, на якій працювали, і тому очікували, що отримають її після закінчення війни на законних підставах.

Видатний американський історик, історіограф, провідний сучасний спеціаліст із періоду Реконструкції, лауреат Пулітцерівської премії 2010 року Ерік Фонер у своїй праці «Реконструкція: незавершена революція Америки, 1863–1877 рр.» (1989) звертає увагу не лише на перший розділ документа, в якому вказані території, що мали бути передані темношкірим, але й на другий, в якому зазначається, що новостворені громади мають повністю керуватися виключно самими афроамериканцями: «... на островах і в населених пунктах, які потім буде створено, не буде жодної білої людини, окрім військових офіцерів і солдатів, яким для виконання обов'язків буде дозволено тут проживати. Єдине й ексклюзивне право на управління справами буде належати звільненим людям ... За законами війни та розпорядженнями Президента Сполучених Штатів темношкірий є вільним і має розглядатися саме з цих позицій»¹⁶. Революційність цієї ідеї важко переоцінити. Ерік Фонер зауважує: «У Південній Кароліні та Джорджії ця перспектива мала на меті перетворення Південного суспільства радикальніше, ніж це сталося після скасування рабства. Спробуйте уявити, наскільки кардинально інакше склалася б історія расових відносин у Сполучених Штатах, якщо б ця політика була запроваджена; коли колишні раби фактично мали б доступ до власності на землю, мали можливість бути економічно самодостатніми, будувати, накопичувати й передавати багатство»¹⁷.

Проте, на жаль, проект передачі землі не був втілений у життя через небажання влади радикально вирішити афроамериканське питання. Державна політика в епоху Реконструкції була спрямована на використання вільних темношкірих як дешевих некваліфікованих найманих робітників і не передбачала спеціальних програм земельної приватизації. Тому наказ В. Шермана був скасований восени того ж року президентом Ендрю Джонсоном (обійняв цю посаду після вбивства Авраама Лінкольна). Майже всі землі, виділені для афроамериканців під час війни, були повернуті колишнім власникам. Проте, невелика кількість темношкірих громад все ж отримала право власності на землю, як колективне, так і індивідуальне. Однак ця передача не була безкоштовною: більшість афроамериканців придбали землю за власний рахунок. Станом на

1910 рік земельна власність колишніх рабів у Південно-Західних штатах складала 15 000 000 акрів (6 100 000 га). Проте поглиблена фінансова рецесія початку ХХ ст. спричинила втрату багатьма афроамериканцями своїх наділів¹⁸. Такого роду заходи хоча і мали на меті елементарне виправлення історичної несправедливості по відношенню до темношкірих, але були поверховими і не сприяли якісному покращенню їхнього соціально-економічного становища.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. став періодом чергового сплеску популярності расистської ідеології у США. Це було зумовлено нездатністю як самих афроамериканців адаптуватися до нових умов життя, так і держави — результативно розв'язати расову проблему. Тому в цей час спостерігається наукове переосмислення ліберальними інтелектуалами місця темношкірих в американському суспільстві, актуалізуються пошуки шляхів вирішення афроамериканського питання.

Одним із перших до цієї проблеми звернувся американський журналіст та історик ямайського походження Джоел А. Роджерс (Joel A. Rogers), що став яскравим представником напрямку афроамериканських досліджень. На противагу низці антропологічних, фізіологічних та психологічних псевдонаукових праць першої третини ХХ ст., він впродовж 1920–30-х рр. видав низку досліджень, метою яких стало розвінчання міфу про неповноцінність негроїдної раси («Хто ми, негри чи американці?» (1926), «Негри в Європі» (1930), «Негри в Європейській історії» (1931), «Видатні люди світу африканського походження» (1931), «100 дивовижних фактів про негрів із доказами» (1934), «Видатні світові темношкірі чоловіки та жінки» (1935)¹⁹. Він наводить свідчення про приналежність до темношкірих низки відомих політичних і культурних діячів від стародавнього світу до поч. ХХ ст. У своїх роботах науковець представив так звану теорію «Великої чорношкірої людини», що становить нарис досягнень видатних людей негроїдної раси. У його науковому доробку розкриваються непересічні факти про людей африканського походження з метою спростування расистських переконань щодо їхньої неповноцінності. Проте дослідник зробив деякі історичні неточності (зокрема, він додає до негроїдної раси постаті Езопа, Клеопатри і Ганнібала, Олександра Пушкіна, Олександра Дюма та ін.).

Дж.А. Роджерс у своїх працях також актуалізує проблему несправедливого ставлення американського суспільства до афроамериканців, які були позбавлені можливості вільно займатися фермерською діяльністю, незважаючи на задекларовані в конституційних поправках свободи. На його думку, обіцянка «40 акрів землі і мула» 1865 року все ж була першою спробою відшкодувати звільненим рабам їхню історичну долю. Таке рішення було досить радикальним для свого часу, адже перед-

бачались масові конфіскації колишньої приватної власності плантаторів Конфедерації і перерозподіл її серед колишніх темношкірих рабів. Дослідник зауважує, що ця ідея була сформована не представниками влади, а самими афроамериканцями. Так, генерал Шерман видав свій наказ після зустрічі в Саванні, штат Джорджія, з двадцятьма місцевими темношкірими лідерами, а також з американським військовим міністром Едвіном М. Стентоном. Саме під час переговорів, із рівноправним залученням до процесу темношкірих представників, було вироблено проект майбутнього наказу²⁰.

Остання праця Дж. А. Роджерса з афроамериканських студій видана 1965 року. Завдяки його дослідженням саму ідею «позитивної дії» було введено до наукового обігу. Це стало сміливим викликом дискримінаційній науковій та суспільно-політичній доктрині першої половини ХХ ст.

Термін «позитивні дії» вперше з'являється в урядових актах США 1935 року, у тексті Національного акта про трудові відносини, також відомого як Закон Вагнера 1935²¹ (запропонований Сенатором Робертом Фердинандом Вагнером), і жодним чином не був пов'язаний із афроамериканцями. Основна мета закону полягала в усуненні нерівності при укладанні трудового договору між роботодавцями та працівниками, які отримали можливість вільно об'єднуватись у профспілки, а також обирати модель і умови контракту. У разі дискримінації працівникам мали повернути відповідний статус у компанії за допомогою «позитивних дій»²². Автори закону вважали за доречне поширення практики колективних трудових договорів, які роботодавець був зобов'язаний укласти з представником трудового колективу — незалежною профспілкою. Документ відповідав меті Президента США Ф.Д. Рузвельта забезпечити економічні гарантії робітникам та іншим групам з низьким рівнем доходів. На думку влади, закон Вагнера мав призвести до зростання середнього доходу та стимулювати вихід з економічної депресії. Проте, цей документ був спрямований на захист лише білих працівників і профспілок і не захищав етнічні меншини, які не мали права створювати професійні об'єднання²³.

Отже, первинне застосування терміна «позитивної дії» у широкому розумінні впродовж 1930-х рр. мало небагато спільного з однойменною політикою щодо афроамериканців у др. пол. ХХ ст., але все ж допомогло визначити початковий ідейний напрямок, або принаймні, спробу звернути увагу на проблему несправедливого ставлення до афроамериканців. Так, програма «Нового курсу» Ф.Д. Рузвельта, зокрема, містила розділи про рівні можливості та зауваження, що не має бути жодної дискримінації на підставі раси, кольору шкіри або віросповідання. Справжнім натхнен-

ником «позитивних дій» 1930-х років став міністр внутрішніх справ Гарольд Ікес. За його діяльності запроваджено систему квот, за якою працевлаштувачі були зобов'язані влаштувати на роботу певну кількість афроамериканців, а також юридично закріплено рівну заробітну плату для жінок²⁴.

Американський історик Террі Андерсон у праці «Прагнення до справедливості: історія позитивної дії»²⁵ дає хронологічний відлік початку застосування такої політики з моменту реалізації «Нового курсу» Франкліна Рузвельта. Перші спроби створення рівних можливостей для представників різних етнічних груп він бачить у проектах, реалізованих Адміністрацією з громадських робіт, а також у створенні й діяльності Комітету з питань упорядкування найму на роботу. Однією з цілей цих організацій було збільшення кількості працівників з різних груп населення (зокрема представників расових і етнічних меншин) і ліквідація дискримінації на основі раси, віросповідання, кольору шкіри чи національного походження. Зокрема це стосувалося виробництв, що випускали продукцію оборонного призначення в період Другої світової війни.

Протилежний погляд на період президентства Ф. Рузвельта щодо місця «позитивної дії» у його політиці висловлює політолог Іра Кацнельсон у роботі «Коли політика позитивної дії була білою: невідомлена історія расової нерівності в Америці у двадцятому столітті». Дослідниця стверджує, що всі ключові програми, реалізовані в період «Нового курсу» Ф. Рузвельта й «Справедливого курсу» Г. Трумена у 1930-х та 1940-х роках, мали глибоко дискримінаційний характер. Через політику, що навмисно виключала покоївок і сільськогосподарських робітників з урядових програм підтримки, розрив між темношкірими й білими американцями значно збільшився, незважаючи на післявоєнний період процвітання. Автор робить висновок, що в період Великої депресії і повоєнні роки політичні та економічні програми були так званою «білою політикою позитивної дії», спрямованою на поліпшення економічного становища білих, але не темношкірих американців²⁶.

У 1944 році новим президентом США був обраний Гаррі Трумен. За його наказом № 9808²⁷ був створений Президентський Комітет з громадянських прав. Метою діяльності нового органу було вивчення дискримінації і модернізація відповідного федерального законодавства. 1947 року Комітет опублікував свої висновки, згідно з якими «всі люди, що проживають на території США, є рівними й вільними у проявах «різності», адже від цих відмінностей між громадянами походить велика людська й національна сила Америки»²⁸. У цій доповіді Комісії наголошувалося на загальноамериканській проблемі — насамперед расовій дискримінації щодо основних свобод, особистої безпеки, доступу до осві-

ти, робочих можливостей та політичного представництва. Рекомендації Комісії були радикальними, закликали федеральну владу остаточно припинити прояви расової дискримінації і гарантувати рівність усіх рас перед законом: «Ми не можемо терпіти жодних обмежень індивідуума, що залежать від раси, кольору шкіри, релігії чи соціального статусу»²⁹. З метою виконання висновків Комісії адміністрація Г.С. Трумена виробила ліберальний законодавчий план для «наступного покоління», який майже через 20 років стане законом про громадянські права Ліндона Б. Джонсона.

29 червня 1947 року президент Трумен вперше виступив перед Національною асоціацією сприяння прогресу кольоровому населенню. Його промова стала виразним прикладом зміни ставлення влади до расових відносин. Президент обґрунтував свою позицію щодо громадянських прав так: «Америка досягла поворотної точки в довгій історії заходів з гарантування свободи і рівності для всіх громадян. Кожному американцю має бути гарантовано рівність у можливостях»³⁰. На його думку, федеральний уряд мав виступати в ролі «дружелюбного пильного захисника прав і рівності всіх американців».

Окрім забезпечення рівноправності, президент закликав до десеґрегації у збройних силах, заявивши, що «Упередження в будь-якому випадку є недемократичним феноменом, але в збройних силах, де всі люди однаково ризикують своїм життям, це особливо нестерпно»³¹. За часів Другої світової війни питання расової рівності у збройних силах США дійсно постало особливо гостро. Так, темношкірі американці брали активну участь у воєнних подіях в Європі, вбачаючи в знищенні нацизму не лише американські життєві інтереси, але й загальнолюдські. Кількість афроамериканців у збройних силах США в цей період помітно зростає. Так, станом на 1 серпня 1945 року у всіх родах військ налічувалося 1 030 265 темношкірих військовослужбовців, що становило приблизно 9% особового складу. Проте, близько 90% з них виконували службу на важких допоміжних роботах і лише близько 10% перебували у власне бойових частинах. До кінця Другої світової війни в армії США налічувалося 7768 темношкірих офіцерів, що становило менше 1% афроамериканських військовослужбовців, проти 11% серед білих. Більшість з них не отримувала військового звання вище рангу лейтенанта. Так, лише одному темношкірому було присуджено звання бригадного генерала (з 776 генералів армії США), а з 5220 полковників лише семеро були афроамериканцями³².

Постійні випадки расової сегрегації та дискримінації американських військовослужбовців спонукали головнокомандувача збройних сил союзників генерала Д.Д. Ейзенхауера видати 12 травня 1944 року наказ «Про

рівність можливостей і прав щодо служби й відпочинку кожного американського солдата незалежно від чину, раси, кольору шкіри й віросповідання»³³. Проте, висловлюючи позицію генералітету, 5 червня 1948 року Д. Ейзенхауер наполягав на проведенні політики ізоляції темношкірих в армії, стверджуючи, що «повне злиття» завдало б шкоди їх власним інтересам.

На флоті сегрегація дещо послабла 1944 року, адже на військові кораблі були зараховані кілька сотень темношкірих американців. Проте навіть наприкінці війни 95% афроамериканських моряків працювали на кухні, обслуговували їдальні, кают-компанії, були зайняті на підсобних роботах. Багато темношкірих учасників воєнних дій отримали ордени й медалі, але жоден не був нагороджений «Медаллю Пошани» (за Громадянську війну цю нагороду отримав 21 афроамериканець, за іспаноамериканську війну — 7)³⁴.

Після війни афроамериканці, що боролися проти расизму на світовій арені, продовжували зазнавати утисків і переслідувань на рідній землі. Особливо жорсткі випадки траплялися в Південних штатах, де більшість населення складала саме темношкірі. Так, у березні 1943 року на вулиці міста Літл-Рок (Арканзас) поліцейським був убитий сержант-афроамериканець, а у Джентревелі (Міссісіпі) у День пам'яті загиблих військовослужбовців шериф застрелив на вулиці темношкірого солдата.

У виступах активістів-учасників рухів за заборону расової дискримінації актуалізувалася теза, що переслідування за кольором шкіри — ганьба Америки, і це не відрізняється від теорії та практики нацизму. Особливо радикально була налаштована афроамериканська військова молодь, що отримала на фронтах Другої світової війни бойове хрещення, воюючи проти расизму.

Саме за президента Г.С. Трумена відбувся перегляд військового законодавства США. Так, 1948 року було прийнято акт Загальної військової повинності (SelectiveServiceAct), ще відомий як Акт Ельстона (ElstonAct). Цей документ унормовував діяльність загального військового обліку та, зокрема, передбачав заборону сегрегації у нових післявоєнних збройних силах Сполучених Штатів: «Ніщо не може бути більш трагічним для майбутніх відносин громадян і єдності нашої нації, ніж силові структури, в яких підкреслюються расові відмінності»³⁵. У 1948 році також був виданий президентський наказ № 9981³⁶ — «Про створення президентського комітету з рівних відносин та можливостей у збройних силах». Метою новоствореної структури в Міністерстві оборони США була повноцінна інтеграція в усіх частинах армії.

Завдяки цілеспрямованій антидискримінаційній політиці расова сегрегація у збройних силах США поступово зникла. Так, у 1953 році залишилося лише 88 дрібних підрозділів, що склалися виключно з

темношкірих. В американських військах у Західній Європі 83% афроамериканських бійців уже служили в інтегрованих частинах, а в Японії і країнах Тихого океану всі вони були інтегрованими.

Президент Трумен продовжив антидискримінаційну політику також і в трудовому законодавстві, посиливши контроль за її виконанням. Президентський наказ № 9980³⁷ під назвою «Правила, що регулюють практику працевлаштування» встановлював справедливе працевлаштування в міських відомствах федерального рівня. Наказ № 10308³⁸ «Про поліпшення заходів для контролю за виконанням забезпечення заборони дискримінації федеральних контрактів» створював спеціальний комітет, відповідальний за забезпечення того, щоби всі працедавці, які співпрацюють з федеральним урядом, дотримувалися всіх законів і правил, виданих Конгресом, а також вищезгаданим комітетом.

Результативність політики десегрегації в армії набула особливого значення під час передвиборчої кампанії кандидата від республіканців генерала Д.Д. Ейзенхауера. Він був змушений рахуватися із невирішеними проблемами расових взаємовідносин. Виступаючи 2 листопада 1952 року зі своєю передвиборчою програмою, Д. Ейзенхауер першочергово пообіцяв «служити інтересам усіх американців, незалежно від раси»³⁹. А 9 квітня 1952 року конгресмен Клейтон Пауел для демонстрації відданості обіцянкам порадив генералу Ейзенхауеру «негайно дати вказівку сенатору Лоджу (керівникові передвиборної кампанії) включити афроамериканця у передвиборчий штаб»⁴⁰.

Попри свої, з першого погляду, ліберальні заяви, новообраний президент під час передвиборчої кампанії не давав темношкірим американцям жодних конкретних обіцянок щодо припинення сегрегації де-факто та поліпшення умов їхнього життя. Навпаки, каденція Д. Ейзенхауера ознаменувалася різким загостренням расових суперечок, що переросли в серйозні конфлікти. Так, після рішення Верховного суду 1954 року про десегрегацію у школах та наступних виступів із застосуванням федеральних військ для їх придушення ситуація лише ускладнювалася. Суспільне напруження досягло свого піку 1955 року, коли у м. Монтгомері (штат Алабама) почався бойкот сегрегованих автобусів, що тривав 381 день поспіль. Керівником афроамериканської акції непокори був 27-річний пастор баптистської церкви Мартін Лютер Кінг.

Таким чином, у сер. ХХ ст. расова дискримінація у США не лише продовжувала існувати, незважаючи на гучні заяви президентів та окремі законодавчі ініціативи, але й набирала обертів. Президенту Д.Д. Ейзенхауеру не вдалося ефективно розв'язати проблему расових взаємовідносин у країні, зокрема, й у сфері трудових відносин. Так, створений 1953 року Комітет з державних контрактів мав контролювати процес десегрегації на робочих місцях. Проте, очолюваний віце-президентом Р. Нік-

соном, він не досяг жодних результатів, адже фактично поклав усю відповідальність за десегрегацію виключно на керівників окремих компаній та корпорацій.

На розвиток расових взаємовідносин у США вплинули зміни на світовій арені на початку 60-х рр. ХХ ст. У світі з'явилося понад 70 нових незалежних держав, і лише 1960 року в Африці було утворено 17 з них. Народи, що в переважній більшості перебували на дуже низькому рівні економічного розвитку, брали свою долю у власні руки й успішно будували нове життя. Водночас 20-мільйонне афроамериканське населення найрозвиненішої держави світу було вимушене боротися за елементарні людські права.

Непоследовність внутрішньої політики з усунення сегрегації, посилення расистської реакції та провал расової політики загалом спричинили шквал нищівної критики з боку наступного президента США Дж.Ф. Кеннеді. Незважаючи на законодавчі ініціативи, прийняті його попередниками, проблема расових взаємовідносин де-факто не була подолана.

Саме за часів президентства Дж. Кеннеді політика «позитивної дії» у США офіційно постала як один із заходів, спрямованих на ліквідацію нерівності й дискримінації щодо расових та етнічних груп країни. За указом президента Джона Кеннеді № 10925⁴¹ від 1961 року організації, які виконували державні замовлення, зобов'язувалися вживати всіх необхідних заходів для усунення дискримінації своїх працівників на основі раси, віросповідання, кольору шкіри чи національного походження. Працедавець мав застосовувати політику «позитивних дій» для гарантії того, що до всіх працівників при наймі та виконанні своїх обов'язків будуть ставитись рівно. Ті працедавці, що не дотримувалися або порушували указ президента, каралися розірванням державних контрактів і недопущенням до державних посад у майбутньому. Адміністрація не вимагала обов'язкового застосування особливих переваг або визначених квот для етнічних меншин, але передбачала расово-нейтральне ставлення під час найму на роботу для припинення трудової дискримінації. Документ також зобов'язував державних працедавців «переглянути і порекомендувати додаткові кроки для міністерств і відомств для поглиблення національної політики щодо боротьби з дискримінацією». За цим наказом також було створено Президентський комітет з рівності трудових можливостей, який очолив віце-президент Ліндон Б. Джонсон.

У червні 1963 року Президент Кеннеді продовжив свою політику «позитивних дій», видавши наказ № 11114⁴². Він доповнював попередній, наголосивши, що метою «політики США є заохотити скасування трудової дискримінації за допомогою позитивних дій». За цим документом, всі федеральні фонди (гранти, профспілки та ін.), що були одержувачами

бюджетних коштів, зобов'язані виконувати державну політику «позитивних дій» у трудових відносинах.

Таким чином, виконавчі накази президента Дж.Ф. Кеннеді сформували ґрунтовну правову базу для припинення дискримінації афроамериканців у трудових відносинах. Проте, президенту Кеннеді не вдалося розв'язати багато проблем Національної асоціації сприяння розвитку кольорових людей (НААСР) та інших правозахисних організацій щодо дискримінації у громадських приміщеннях, житлових будинках, державній зайнятості та зайнятості приватного сектору в тих компаніях, що не мали контрактів із федеральним урядом. В умовах поширення випадків насильства над афроамериканцями на Півдні США, а також тиску з боку лідерів боротьби за громадянські права, Дж. Кеннеді звернувся до Конгресу з проханням прийняти «законопроект про громадянські права століття». Цей документ мав забезпечити рівноправ'я для всіх де-факто, а також права та рівний доступ для всього населення США у громадських приміщеннях і на робочих місцях.

Однак, запропонований президентом Кеннеді законопроект про громадянські права був занадто радикальним для Конгресу, який у той час контролювався переважно південними демократами. І лише після вбивства президента в листопаді 1963 року колишньому віце-президенту Ліндону Б. Джонсону вдалося переконати Конгрес прийняти Акт про громадянські права. Проте, у новій політики все одно було багато противників. Сенатор Джеймс Істленд (Міссісіпі) переконливо заявив, що законопроект буде дискримінувати білих людей: «Я знаю, що станеться, якщо буде вибір між наймом білої людини або наймом афроамериканця, якщо обидва мають рівну кваліфікацію. Я знаю, хто отримає роботу. Це буде не біла людина»⁴³. Саме через такий спротив низка положень законопроекту були змінені, зокрема було вилучено норму про застосування расових квот при працевлаштуванні.

Незважаючи на деякі пом'якшення під час слухань у Конгресі, Акт про громадянські права 1964 року був всеосяжним та ґрунтовним. Окрім трудової сфери, він заборонив дискримінацію в громадських місцях, транспорті, театрах, мотелях, лікарнях, бібліотеках, автозаправках, парках і ресторанах. До того ж, прописувалась норма, що уповноважила уряд утримувати федеральні кошти зі шкіл, що не підтримували рішення Верховного Суду про десегрегацію навчальних закладів по справі Брауна 1954 року.

Акт про громадянські права 1964 року⁴⁴ містив 11 розділів. Найважливіші норми щодо «позитивних дій» містили Розділ VI та VII. Так, Розділ VI охоплює заборону дискримінації у програмах, що фінансуються з федерального бюджету, а в Розділі VII розглядається дискримінація у

сфері зайнятості в усіх великих і середніх приватних компаніях. З метою контролю над порушеннями цього розділу Конгрес США створив Комісію із забезпечення рівних можливостей для працевлаштування (ЕЕОС), але повноваження для виконання цієї роботи не були прописані. У 1965 році Міністерство праці створило Управління федерального контролю за дотриманням контрактів (OFCC, згодом реорганізоване і перейменоване в Управління федеральних програм дотримання контрактів, OFCCP), якому було доручено регулювати федеральні гранти, позики й контракти.

Хоча Розділ VII вимагав від роботодавців і посадових осіб лише припинити дискримінацію в будь-якій прийнятній для них формі, в поєднанні із виконавчими розпорядженнями й ключовими адміністративними та судовими рішеннями він заклав основу для більш потужних заходів «позитивних дій».

За думкою Ліндона Джонсона, втілення в життя «американської мрії» має бути пов'язане з політикою надання раніше непривілейованим групам суспільства переваг в отриманні освіти та працевлаштуванні. Фокусуючись насамперед на сфері освіти й робочих місцях, політика реалізації закону «позитивної дії» вимагала активних заходів щодо забезпечення представникам афроамериканського населення можливостей у питаннях просування по службі, збільшення заробітної плати, кар'єрних переваг, зарахування в освітні установи, надання стипендій, фінансової допомоги — всього того, що довгі роки вважалося привілеєм білого населення. Незважаючи на серйозність і ґрунтовність зафіксованих у законі заходів, «позитивна дія» ще не розглядалася американським урядом як довготривала політика. Скоріше, вона була так званим «ігровим майданчиком особливого рівня», на якому з часом мало бути досягнуто консенсусу з расових питань.

Проте, саме президенти Ліндон Джонсон та Річард Ніксон перейшли від політики «м'яких» програм «позитивних дій» (що просто вимагали від роботодавців приймати людей з дискримінованих груп) у бік більш «сильної» політики. Вона передбачала вимогу для компаній, що мають бізнес з федеральним урядом, скласти статистичні дані про расу їхніх співробітників, з метою продемонструвати відповідність закону. Згідно з цими вимогами відбувся перехід від рівних можливостей, визначених у законодавстві про громадянські права, до акценту на рівні (або пропорційні) результати. Так, у червні 1965 року президент Ліндон Джонсон під час виступу в Університеті Говарда зазначав: «Це наступний і глибший етап битви за громадянські права. Ми прагнемо не просто до свободи можливостей, не лише до справедливості, але до проявів та перемог людських здібностей; рівність не як право і теорія, а рівність як право і результат»⁴⁵.

Також у 1965 році Л. Джонсон видав розпорядження 11246⁴⁶, в якому підтверджується підтримка порядку 1961 року Кеннеді, який зв'язує дотримання громадянських прав із вимогами «позитивних дій».

Після кривавих расових заворушень в Ньюарку і Детройті влітку 1967 року президент Джонсон видав наступне розпорядження № 11365⁴⁷, за яким була створена Національна консультативна комісія з громадських заворушень, відома як Комісія Кернера (голови, Отто Кернера, губернатора штату Іллінойс). Комісія складалася з білих та поміркованих темношкірих. Метою її діяльності стало дослідження причин та вироблення запобіжних заходів від відкритих расових конфліктів.

Цікавим є те, що найпотужніший механізм із забезпечення дотримання «позитивних дій» — запровадження расових квот — відбулося за часів правління консервативного президента Річарда Ніксона. Ухвалення цих програм відбулось на початку 1970-х років, коли адміністрація президента схвалила «Філадельфійський план» (1969)⁴⁸. Штат Філадельфію було обрано через безпрецедентний спротив профспілок й будівельної індустрії як найзапекліших противників законів про рівні можливості. Вони відкрито виступали за те, щоб залишити афроамериканців «у замкнутому колі», як заявив заступник Міністра праці Артур Флетчер. Міністерство праці США (USL) згодом випустило наказ № 4, який вніс поправки до виконавчого наказу Л. Джонсона № 11246, поширивши квотні функції «Філадельфійського плану» на всіх приватних підприємців, що ведуть бізнес із федеральним урядом. Тепер їм необхідно було встановити плани і обсяг найму «недовикористовуваних» людей з дискримінованих груп і продемонструвати «сумлінні зусилля» для задоволення квотних програм. Як стверджував президент Р. Ніксон: «Ми не будемо нав'язувати систему квот, але будемо вимагати від федеральних підприємців виконувати «позитивні дії» з метою підвищення кількості осіб з різних етнічних груп у сфері праці»⁴⁹. Хоча це і не було жорсткою системою квот, вимога планів та обсягів була орієнтована на результати, що практично не відрізнялося від системи квот. Співробітники Міністерства праці підтримали новий підхід як спосіб припинити дискримінацію в економічних відносинах і забезпечити позитивні результати для раніше виключених груп. За допомогою «Філадельфійського плану» адміністрація Р. Ніксона сформувала своє власне визначення «позитивних дій», що нарешті стали офіційною політикою уряду США.

Поступово «позитивні дії» із нечіткої визначеної концепції еволюціонували у набір правових норм та юридичної практики. Перехід від «слабких» до «сильних» методів із забезпечення дотримання нової політики був значною мірою результатом не законодавчих актів, а рішень, прийнятих у виконавчій гілці федерального уряду і у федеральних регулюючих органах, зокрема, Міністерстві праці, Охорони здоров'я, Освіти і

Соціального забезпечення США. Частково в результаті заворушень кінця 1960-х років багато політиків вжили рішучіші заходи з метою припинення дискримінації темношкірих де-факто.

Завдяки політиці «позитивних дій», на поч. 1970-х рр. кількість афроамериканських студентів у вищих навчальних закладах США значно зросла. Проте серед темношкірого населення, що становило 12% жителів країни, лікарів було лише 2,2%, а студентів-медиків — 2,8%. З метою виправлення такої ситуації були вдосконалені правила прийому до вищих навчальних закладів медичного спрямування. Так, у Медичній школі Каліфорнійського університету в місті Девіс 16% місць були зарезервовані для представників етнічних меншин США, переважно афроамериканців⁵⁰.

Після адміністрації Р. Ніксона просування в політиці «позитивних дій» стали менш помітними. Протягом короткого терміну президентства Д. Форда «позитивні дії» відійшли на задній план. Рівні права продовжували бути важливим аспектом для багатьох американців, хоча світ змінювався, і з'являлися нові проблеми. Тому «позитивні дії» та дискримінація розглядалися як проблеми минулого⁵¹.

Проте, майже через 10 років, наприкінці 1970-х років у США виникає феномен «реверсивної дискримінації». 1978 року її уособленням стала судова справа Алана Беккі (Bakke case)⁵². Алану Беккі, білому абітурієнту, протягом двох років відмовляли у вступі до медичного навчального закладу, який водночас приймав на навчання гірше підготовлених і менш кваліфікованих претендентів — представників кольорового населення Америки. Верховний суд США скасував несправедливу з погляду позивача систему квотування, яка була введена федеральним законом про «позитивну дію», оскільки визнав таку програму дискримінаційною по відношенню до білого претендента. Однак у рамках того ж самого розгляду Верховний суд визнав політику «позитивної дії» такою, що не суперечить Конституції США. Таке рішення спричинило різкий спалах критики практики «позитивної дії» з боку білої більшості.

У політичному аспекті основна полеміка розгорнулася між консерваторами та лібералами. Консерватори обурювалися фактом утиску прав білих громадян та доступом до вершин американського суспільства людей, що не мають відповідної кваліфікації. Квотування і преференції, які встановлювалися й діяли в університетах протягом більше десяти років, стали предметом відторгнення й ненависті.

Однак ліберали захищали нові досягнення в площині громадянських прав в інтересах меншин. Вони наголошували на тому, що темношкіре населення США страждало протягом 375 років: 245 років тривало рабство, потім 100 років — легальна дискримінація, зрештою, 30 років йшла

важка боротьба за права. Ліберали відзначали, що лінчування афроамериканців існувало до 60-х років XX століття включно і що расизм у наданні робочих місць, доступі до житла та освітніх можливостей існував і надалі. Ліберали погоджувалися з поглядом консерваторів, що незважаючи на те, що представники етнічних меншин займають робочі місця білих, у питаннях оплати праці, соціального статусу та престижу білі продовжують залишатися на більш високих позиціях.

Особливо яскравою стала справа «Вігант» (Wygant) 1986 року⁵³, коли афроамериканські працівники в рамках скорочення робочих місць на одному з підприємств зберегли свої робочі місця, а білі працівники, більш підготовлені і кваліфіковані, були звільнені. Інший приклад — справа 1987 року під назвою «Рай» (Paradise). В історично расистській Алабамі Департамент громадської безпеки протягом 12 років не виконував судові рішення про надання темношкірим робочих місць. Складність судових справ і практики реалізації закону про «позитивну дію» в кожному конкретному випадку розколола суддів Верховного суду на два табори. Зокрема, в справі Алана Беккі голосування було лише 5:4 на його користь.

Поворотним пунктом у суперечках навколо політики «позитивної дії» став 2003 рік, коли увага американської громадськості була прикута до Мічиганського університету. У 2000 і 2001 рр. відбулося два судових процеси на федеральному рівні щодо Мічигану. Перший — з приводу прийому в бакалаврат (випадок був названий «Гратц проти Боллінджера» — *Gratz v. Bollinger*)⁵⁴; другий мав відношення до Факультету права («Груттер проти Боллінджера» — *Grutter v. Bollinger*)⁵⁵. Верховний суд голосуванням 5:4 підтримав політику Факультету права університету Мічигану у формулюванні його твердження про те, що расова приналежність є одним з багатьох факторів, які повинні брати до уваги коледжі, набираючи студентів для навчання, тобто підтримав принципи «позитивної дії». У випадку ж з бакалаврською програмою Суд проголосував 6:3, зазначивши, що правило університету при рейтингуванні студентів, коли додаються додаткові бали представникам расових та етнічних груп, повинна бути переглянута. Тим самим Верховний суд США продемонстрував, що в подальшому «позитивна дія» не буде залишатися незмінною. Водночас Суд зазначив, що треба брати до уваги потребу в індивідуальному підході, який є вагомим при завершенні навчання (наприклад, на Факультеті права) і не має великого значення у вступі на бакалаврат. Тобто, якщо студент, представник меншини, «дістався» Факультету права, то йому буде надано перевагу, але до надходження в Школу права студенту необхідно вчитися ще як мінімум чотири роки, якщо він до цього зможе вступити до університету й отримати ступінь бакалавра.

В умовах бурхливого розвитку США та перетворення країни на наддержаву виникла необхідність наблизитись до розв'язання низки внутрішніх проблем, однією з яких була складна ситуація, пов'язана з особливостями расової та етнічної строкатості країни. В сер. ХХ ст. американським урядом було обрано новий курс, що отримав назву політики «позитивної дії». Складність, суперечливість та багатогранність расових взаємовідносин у США зумовили активну наукову та суспільну дискусію щодо політики «позитивної дії», поступове її поглиблення та орієнтування саме на кольорове населення Сполучених Штатів. Реалізована вже у др. пол. ХХ ст., вона являє собою комплекс державних заходів, спрямованих на розв'язання внутрішніх суспільно-політичних проблем, пов'язаних насамперед із афроамериканською громадою. Вироблена для етнічних груп система квот дозволила темношкірому населенню Америки отримати доступ до високоякісної освіти, високооплачуваної роботи та престижних посад. Тому якісне покращення суспільно-політичного становища афроамериканців у др. пол. ХХ — на поч. ХХІ ст. зумовлюється не лише загальним розвитком США, але й засвідчує результативність впроваджуваних політикою «позитивних дій» заходів.

¹ Lowery Wesley. Even before Michael Brown's slaying in Ferguson, racial question shung over police [Electronic recourse]. *The Washington Post*. 29.08.2014. URL: <https://goo.gl/Qwtt5p> (Last accessed: 01.2018).

² Stolberg Sheryl Gay. Baltimore's Streets Fill With Civilians and National Guard Troops. *The New York Times*. 28.04.2015. URL: <https://goo.gl/omjMsV> (Січень, 2018); Fausset Richard, Blinder Alan. What We Know About the Details of the Police Shooting in Charlotte. *The New York Times*. 25.09.2016. URL: <https://goo.gl/GNJYYs> (Last accessed: 03.2018).

³ Becker Amanda, Jeff Mason. Trump blames 'both sides' for Virginia violence as many Republicans balk. *Reuters*. 19.08.2017. URL: <https://goo.gl/Yuxi93> (Last accessed: 01.2018).

⁴ Thrush Glenn, Haberman, Maggie. Trump Gives White Supremacists an Unequivocal Boost. *New York Times*. 15.08.2017. Archived from the original on August 17, 2017. URL: <https://goo.gl/6H8SaK> (Last accessed: 04.2018).

⁵ Franchi V. The racialization of affirmative action in organizational discourses: A case study of symbolic racism. URL: <http://sowiport.gesis.org/search/id/csa-assia-218573> (Last accessed: 11.2017); Gabriel P.E., Schmitz S. Gender differences in occupational distributions among workers. URL: <http://www.bls.gov/opub/mlr/2007/06/art2full.pdf> (Last accessed: 11.2017); Brunner Barry. Affirmative Action History: A History and Timeline of Affirmative Action. URL: <http://www.infoplease.com/spot/affirmative1.html> (Last accessed: 01.2017).

⁶ Baer Judith. Reverse Discrimination: The Dangers of Hardened Categories. San Francisco: Law&PolicyQuarterly, 1982. 71 p. Hasmath Reza. The education of ethnic minorities. Burbank: Ethnic and Racial Studies, 2011. 84 p. Heriot Gail. Affirmative Action Backfires. *Wall Street Journal*. 2007. URL: <http://aclu.procon.org/view.answers.php?questionID=000697> (Last accessed: 01.2018).

⁷ Ильинская С.Г. Терпимость и укрепление этнического сознания. Москва: Полис, 2003. 30 с.; Крусс В.И. Дискриминация и дифференцированный подход к обладателям

прав и свобод. Москва: Государство и право, 2005. 31 с.; Гулина О.Р. Право на равенство: российское законодательство и международные стандарты. Москва: Правовая политика и правовая жизнь, 2005. 129 с.; Малахов В.С. Зачем России мультикультурализм? URL: www.antropotok.archipelag.ru/text/a062.htm (Last accessed: 01.2018).

⁸ Николаев Б.В. Правовое противодействие расовой дискриминации в системе высшего образования в США. *Известия ППТУ*, 2012; Беспалова А.Г. Позитивная дискриминация в международном праве. Москва: Российский юридический журнал, 2017.

⁹ Каменкова Л., Мурашко Л. Позитивная дискриминация: понятие, содержание, эволюция. *Журнал международного права и международных отношений*. Минск. 2006. № 2.

¹⁰ Віднянський С.В. Сполучені Штати Америки. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка. Т. 9. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Spolucheni_S (дата звернення: 05.2018).

¹¹ Фукуяма, Фрэнсис. Конец истории и последний человек. Москва: АСТ, 2007. 588 с.

¹² Affirmative Action. Oxford Dictionaries. *Oxford University Press*. URL: https://en.oxforddictionaries.com/definition/affirmative_action (Last accessed: 05.2018).

¹³ Henry Louis Gates. Jr. The Truth Behind '40 Acres and a Mule'. *The Root*. 01.07.2013. URL: <https://goo.gl/Mz4hS3> (Last accessed: 01.2018).

¹⁴ B. H. Liddell Hart. Letterby W.T. Sherman to John Sherman, August 1865. Sherman: Soldier, Realist, American. NewYork: Dodd, Meadand Co, 1929. P. 406.

¹⁵ Order by the Commander of the Military Division of the Mississippi. SPECIAL FIELD ORDERS, No. 15. URL: <http://www.freedmen.umd.edu/sfo15.htm>

¹⁶ Foner Eric. Reconstruction: America's Unfinished Revolution. Harperand Row, 1988. P. 80.

¹⁷ Ibidem. P. 84

¹⁸ Henry Louis Gates Jr. The Truth Behind '40 Acres and a Mule'. URL: <https://goo.gl/Mz4hS3>

¹⁹ Joel A. Rogers. What Are We, Negroes or Americans? *The Messenger*. 1926. Vol. 8. No. 8; *The Negro in Europe*, *The American Mercury*, 1930; *World's Greatest Men of African Descent*. NewYork: J. A. Rogers Publications, 1931; *100 Amazing Facts about the Negro with Complete Proof. A Short Cutt ot heWorld History of the Negro*. New York: J. A. Rogers Publications, 1934; *The Negro in European History, Opportunity*, 1930. Vol. 8, No. 6; *World's Greatest Men and Women of African Descent*. New York: J. A. RogersPublications, 1935.

²⁰ *100 Amazing Facts about the Negro with Complete Proof. A Short Cutt ot he World History of the Negro*. NewYork: J. A. RogersPublications, 1934.

²¹ National Labor Relation Act. URL: <https://www.nlrb.gov/resources/national-labor-relations-act-nlra>

²² Brunner Barry. *Affirmative Action History: A History and Timeline of Affirmative Action*.

²³ Steven, M. Teles. *The Rise of the Conservative Legal Movement: The Battle for Control of the Law*. Hartford: Princeton University Press, 2010. 235 p.

²⁴ Stokes G. The problem with affirmative action. URL: <https://goo.gl/QtfAL1> (Last accessed: 02.2018).

²⁵ Terry H. Anderson. *Pursuit of Fairness. A History of Affirmative Action*. New York: Oxford University Press. 2004. P. 320.

²⁶ Katznelson I. *When Affirmative Action Was White: An Untold Story of Racial Inequality in Twentieht-Century America*. New York, 2005. P. 54.

²⁷ Executive Order 9808 — Establishing the President's Committee on Civil Rights. December 5, 1946. URL: Mode of access: <https://goo.gl/C8rjrE> (Last accessed: 02.2018).

²⁸ Records of the President's Committee on Civil Rights. Record Group 220 Dates: 1941–1947. Bulk Date Span: 1946–1947. URL: <https://www.trumanlibrary.org/hstpape/pcr.htm> (Last accessed: 02.2018).

²⁹ Ibidem.

³⁰ Address Before the National Association for the Advancement of Colored People. URL: <https://goo.gl/acRw7u> (Last accessed: 02.2018).

³¹ Ibidem.

³² Brunner Barry. Affirmative Action History: A History and Timeline of Affirmative Action. URL: <http://www.infoplease.com/spot/affirmative1.html>.

³³ Terry H. Anderson. Pursuit of Fairness. A History of Affirmative Action. New York: Oxford University Press, 2004 pp. 169.

³⁴ Barry B. Affirmative Action History: A History and Timeline of Affirmative Action. URL: <http://www.infoplease.com/spot/affirmative1.html>.

³⁵ Military Selective Service Act. URL: <https://goo.gl/NY8QHk>.

³⁶ Executive Order 9981. URL: <https://www.trumanlibrary.org/9981.htm> (Last accessed: 02.2018).

³⁷ Executive Order 9980. URL: <https://goo.gl/sAiX7V> (Last accessed: 02.2018).

³⁸ Executive Order 103108. URL: <https://goo.gl/mdsvB> (Last accessed: 02.2018).

³⁹ Eisenhower 1952 nomination acceptance speech. URL: <https://goo.gl/hS6fXz> (Last accessed: 02.2018).

⁴⁰ Stokes G. The problem with affirmative action. P. 119.

⁴¹ Executive Order 10925. URL: <https://goo.gl/Peq61c> (Last accessed: 02.2018).

⁴² Executive Order 11114. URL: <https://goo.gl/X7oLXJ> (Last accessed: 02.2018).

⁴³ Brunner Barry. Affirmative Action History: A History and Timeline of Affirmative Action. URL: <http://www.infoplease.com/spot/affirmative1.html>.

⁴⁴ Civil Rights Act of 1964. URL: <https://goo.gl/Rn6c89> (Last accessed: 02.2018).

⁴⁵ Johnson Joe. Should affirmative action policies, which give preferential treatment base don minority status, be eliminated? *Social Science Research*. 2011. 44 p.

⁴⁶ Executive Order 11246 — Equal Employment Opportunity. URL: https://www.dol.gov/ofccp/regs/compliance/ca_11246.htm (Last accessed: 02.2018).

⁴⁷ Executive Order 11365 Establishing a National Advisory Commission on Civil Disorders. URL: <https://goo.gl/N2pu5a> (Last accessed: 02.2018).

⁴⁸ The Philadelphia Plan (1967-). URL: <http://www.blackpast.org/aah/philadelphia-plan-1967> (Last accessed: 02.2018).

⁴⁹ Plummer Robert. Black Brazil Seeks a Better Future. URL: <https://goo.gl/hMTTdP> (Last accessed: 02.2018).

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Rubinfeld J. Affirmative Action. Davenport. *The Yale Law Journal*. 1997. Vol. 107. No. 2. P. 427–472.

⁵² Regents of Univ. of California v. Bakke, 438 U.S. 265 (1978). URL: Mode of access: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/438/265/> (Last accessed: 02.2018).

⁵³ Wygant v. Jackson Bd. Of Educ., 476 U.S. 267 (1986). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/476/267/case.html> (Last accessed: 02.2018).

⁵⁴ Gratz v. Bollinger, 539 U.S. 244 (2003). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/539/244/case.html> (Last accessed: 02.2018).

⁵⁵ Grutter v. Bollinger, 539 U.S. 306 (2003). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/539/306/case.html> (Last accessed: 02.2018).

REFERENCES

1. *Address Before the National Association for the Advancement of Colored People*. Retrieved from: <https://goo.gl/acRw7u> [in English].
2. Affirmative Action. Oxford Dictionaries. *Oxford University Press*. Retrieved from https://en.oxforddictionaries.com/definition/affirmative_action [in English].
3. Anderson, T. (2004). *Pursuit of Fairness. A History of Affirmative Action*. New York: Oxford University Press [in English].
4. Baer, J. (1982). *Reverse Discrimination: The Dangers of Hardened Categories*. San Francisco: Law&Policy Quarterly [in English].
5. Becker, A., Jeff, M. (2017). *Trump blames 'both sides' for Virginia violence as many Republicans balk*. Retrieved from <https://goo.gl/Yuxi93> [in English].
6. Bespalova, A.H. (2017). *Pozityvnaia diskryminatsiia v mezhdunarodnom prave*. Moskva: Rossyiskyi yurydicheskyi zhurnal [in Russian].
7. Brunner, B. *Affirmative Action History: A History and Timeline of Affirmative Action*. Retrieved from <http://www.infoplease.com/spot/affirmative1.html> [in English].
8. *Civil Rights Act of 1964*. Retrieved from <https://goo.gl/Rn6c89> [in English].
9. *Eisenhower 1952 nomination acceptance speech*. Retrieved from <https://goo.gl/hS6fXz> [in English].
10. *Executive Order 103108*. Retrieved from <https://goo.gl/mdesvB> [in English].
11. *Executive Order 10925*. Retrieved from <https://goo.gl/Peq61c> [in English].
12. *Executive Order 11114*. Retrieved from <https://goo.gl/X7oLXJ> [in English].
13. *Executive Order 11246 — Equal Employment Opportunity*. Retrieved from https://www.dol.gov/ofccp/regs/compliance/ca_11246.htm [in English].
14. *Executive Order 11365 Establishing a National Advisory Commission on Civil Disorders*. Retrieved from <https://goo.gl/N2pu5a> [in English].
15. *Executive Order 9808 — Establishing the President's Committee on Civil Rights. December 5, 1946*. Retrieved from <https://goo.gl/C8rjrE> [in English].
16. *Executive Order 9980*. Retrieved from <https://goo.gl/sAiX7V> [in English].
17. *Executive Order 9981*. Retrieved from <https://www.trumanlibrary.org/9981.htm> [in English].
18. Fausset, R., & Blinder, A. (2016). *What We Know About the Details of the Police Shooting in Charlotte* [Electronic resource]. *The New York Times*. Retrieved from <https://goo.gl/GNJYYs> [in English].
19. Foner, E. (1988). *Reconstruction: America's Unfinished Revolution*. New York: Harper and Row [in English].
20. Franchi, V. (2011). *The radicalization of affirmative action in organizational discourses: A case study of symbolic racism*. Retrieved from <http://sowiport.gesis.org/search/id/csa-assia-218573> [in English].
21. Fukuiama, F. (2007). *Konets ystoryy y poslednyi chelovek*. Moskva: AST [in Russian].
22. Gabriel, P.E., Schmitz, S. (2008). *Gender differences in occupational distributions among workers*. Retrieved from <http://www.bls.gov/opub/mlr/2007/06/art2full.pdf> [in English].
23. *Gratz v. Bollinger, 539 U.S. 244*. (2003). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/539/244/case.html> [in English].
24. *Grutter v. Bollinger, 539 U.S. 306*. (2003). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/539/306/case.html> [in English].
25. Hasmath, R. (2011) *The education of ethnic minorities*. Burbank: Ethnic and Racial Studies [in English].

26. Henry Louis Gates, Jr. (2013). *The Truth Behind '40 Acres and a Mule'*. Retrieved from <https://goo.gl/Mz4hS3> [in English].
27. Heriot, G. (2007). Affirmative Action Backfires. *Wall Street Journal*. Retrieved from <http://aclu.procon.org/view.answers.php?questionID=000697> [in English].
28. Hulyna, O.R. (2005). *Pravo na ravenstvo: rossiyskoe zakonodatelstvo y mezhdunarodnye standarty*. Moskva: Pravovaia polytyka y pravovaia zhyzn [in Russian].
29. Johnson, J. (2011). *Should affirmative action policies, which give preferential treatment base donminority status, be eliminated?* New York: Social Science Research [in English].
30. Kamenkova, L., & Murashko, L. (2006). Pozytyvnaia dyskrymynatsyia: poniatye, sodержanye, evoliutsyia. *Zhurnal mezhdunarodnoho prava y mezhdunarodnykh otnoshenyi*, 2 [in Russian].
31. Katznelson, I. (2005). *When Affirmative Action Was White: An Untold Story of Racial Inequality in Twentieth-Century America*. New York [in English].
32. Kruss, V.Y. (2005). *Dyskrymynatsyia y dyfferentsyrovannyi podkhod k obladateliam prav y svobod*. Moskva: Hosudarstvo y pravo [in Russian].
33. Liddell Hart, B.H. (1929). Letter by W.T. Sherman to John Sherman, August 1865. Sherman: Soldier, Realist, American. New York: Dodd [in English].
34. Lowery, W. (2014). Even before Michael Brown's slaying in Ferguson, racial question shung over police. *The Washington Post*. Retrieved from <https://goo.gl/Qwtt5p> [in English].
35. Malakhov, V.S. (2010). *Zachem Rossyy multiplykulturalyzm?* Retrieved from www.antropotok.archipelag.ru/text/a062.htm [in Russian].
36. *Military Selective Service Act*. Retrieved from <https://goo.gl/NY8QHk> [in English].
37. *National Labor Relation Act*. Retrieved from <https://www.nlrb.gov/resources/national-labor-relations-act-nlra> [in English].
38. Nykolaev, B.V. (2012). Pravovoe protyvodeistviye rasovoi dyskrymynatsyy v systeme vyssheho obrazovaniya v SShA. *Yzvestyia PHPU* [in Russian].
39. *Order by the Commander of the Military Division of the Mississippi. SPECIAL FIELD ORDERS, No. 15*. Retrieved from <http://www.freedmen.umd.edu/sfo15.htm> [in English].
40. Plummer, R. (2006). *Black Brazil Seeks a Better Future*. Retrieved from <https://goo.gl/hMTTdP> [in English].
41. *Records of the President's Committee on Civil Rights. Record Group 220 Dates: 1941-1947. Bulk Date Span: 1946-1947*. Retrieved from <https://www.trumanlibrary.org/hstpaper/pccr.htm> [in English].
42. *Regents of Univ. of California v. Bakke*, 438 U.S. 265 (1978). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/438/265/> [in English].
43. Rogers, J.A. (1934). *100 Amazing Facts about the Negro with Complete Proof. A Short Cutt ot he World History of the Negro*. New York: J. A. Rogers Publications [in English].
44. Rogers, J.A. (1935). *World's Greatest Men and Women of African Descent*. New York: J.A. Rogers Publications [in English].
45. Rubinfeld J. (1997). Affirmative Action. Davenport. *The Yale Law Journal*, 2, 427-472 [in English].
46. Stokes, G. (2014). *The problem with affirmative action*. Retrieved from <https://goo.gl/QtfAL1> [in English].
47. Stolberg, Sh.G. (2015). Baltimore's Streets Fill With Civilians and National Guard Troops. *The New York Times*. Retrieved from <https://goo.gl/omjMsV> [in English].
48. *The Philadelphia Plan (1967)*. Retrieved from <http://www.blackpast.org/aah/philadelphia-plan-1967> [in English].

49. Thrush, G., & Haberman, M. (2017). Trump Gives White Supremacists an Unequivocal Boost. *New York Times*. Archived from the original on August 17, 2017. Retrieved from <https://goo.gl/6H8SaK> [in English].

50. Teles, S. (2010). *The Rise of the Conservative Legal Movement: The Battle for Control of the Law*. Hartford: Princeton University Press [in English].

51. Vidnyanskyj, S.V. (2013). Spolucheni Shtaty Ameryky [United States of America]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 9). Kyiv: Naukova dumka Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Spolucheni_S [in Ukrainian].

52. *Wygant v. Jackson Bd. Of Educ.*, 476 U.S. 267 (1986). Retrieved from <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/476/267/case.html> [in English].

53. Ylynskaia, S.H. (2003). *Terpymost y ukreplenye etnycheskoho soznanyia*. Moskva: Polys [in Russian].

УДК 329.71(=495):008(477)

Владислава Піскіжова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

РОЛЬ СПІЛКИ ГРЕКІВ УКРАЇНИ В СТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлено діяльність першої в історії незалежної України громадської організації грецької спільноти із всеукраїнським статусом — Спілки греків України, яка стояла у витоків зародження грецького національно-культурного руху на українських теренах наприкінці 80-х рр. ХХ ст. і відіграла важливу роль у процесі його розбудови в першій половині 90-х рр. ХХ ст., зокрема, консолідувала греків України навколо ідеї відродження еллінізму. У сучасному світі проблема конституювання національних меншин набула особливого значення. Сучасна Україна — поліетнічна країна, національний склад якої представлений більш ніж 100 етнічними спільнотами, предки яких у різні історичні часи осідали на її теренах, створюючи компактні поселення або ж проживаючи дисперсно. Відтак, основним завданням державної етнополітики незалежної України, яка обрала демократичний шлях розвитку, стало задоволення соціально-економічних, культурних та політичних потреб усіх без виключення етнічних спільнот. Станом на сьогоднішній день у сучасній українській історіографії практично відсутні дослідження, присвячені діяльності грецької спільноти незалежної України. Серед наявних праць слід виокремити дисертацію Сергія Пархоменка на тему «Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині ХХ ст.» (2003 р.), де, зокрема, простудійований процес структурування українських греків наприкінці ХХ ст.¹ Основою джерельної бази цієї статті стали нормативно-правові акти незалежної України у сфері державної етнополітики, матеріали Поточного архіву Республіканського товариства греків України та його правонаступниці — Спілки греків України (Статут, протоколи засідань, Постанови та ін.), а також інформація, почерпнута з інтернет-ресурсів.

Ключові слова: грецька спільнота незалежної України, національно-культурний рух, громадська організація, етнополітика.

Vladyslava Piskizhova
PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

THE ROLE OF THE UNION OF UKRAINIAN GREEKS IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL AND CULTURAL MOVEMENT OF THE GREEK COMMUNITY OF INDEPENDENT UKRAINE

The article highlights the activities of the first non-governmental organization of the Greek community in the history of independent Ukraine with the all-Ukrainian status — the Union of the Greeks of Ukraine, the origin of which gave birth to the Greek national and cultural movement on the territory of Ukraine in the late 80s of the XX century and played an important role in the process of its development in the first half of the 90s of the XX century, in particular, consolidating the Greeks of Ukraine around the idea of the revival of Hellenism. Modern Ukraine is a polyethnic country which national composition is represented by more than 100 ethnic communities, whose ancestors settled in various historical periods on its territory, creating compact settlements or living in disperse. Thus, the main task of the national ethnopolitics of independent Ukraine, which chose the democratic path of development, was to meet the socio-economic, cultural and political needs of all ethnic communities without exception. At present, in modern Ukrainian historiography, there are practically no studies devoted to the activities of the Greek community of independent Ukraine. Among the available works, one should mention Serhiy Parkhomenko's thesis "Cultural Development of the Greek Community of Ukraine in the Second Half of the XX Century" (2003), in which, in particular, the process of structuring Ukrainian Greeks at the end of the twentieth century has been outlined². Normative legal acts of independent Ukraine in the field of national ethnopolitics, materials of the Current Archives of the Republican Society of the Greeks of Ukraine and its successor — the Union of the Greeks of Ukraine (Statute, Minutes of Sessions, Ordinances, etc.), as well as information gathered from the Internet resources are the grounds of the source base of our research.

Keywords: *Greek community of independent Ukraine, national and cultural movement, non-governmental organization, ethnopolitics.*

Національно-культурний рух грецької спільноти на українських теренах, який розгорнувся завдяки лояльній національній політиці «перебудови» колишнього СРСР у другій половині 80-х рр. XX ст., набув значного розмаху після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. та гарантованих уже самостійною Українською державою представникам усіх без виключення етнічних спільнот народу України демократичних прав і свобод відповідно до Загальної декларації прав людини 1948 р. й інших ратифікованих Україною міжнародних пактів про права та свободи особистості³. Основоположним політико-правовим документом — гарантією вільного розвитку всіх етнічних спільнот народу України — стала Декларація прав національностей України, прийнята Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. Саме цей документ став основним правовим поштовхом до значних, динамічних зрушень у сфері етнонаціонального розвитку країни⁴. Вкрай важливим, одним із базових нормативно-правових актів, став також Закон України «Про національні меншини в Україні», що набрав чинності Постановою Верховної Ради України від 25 червня 1992 р.⁵ Цим документом було чітко визначено поняття «національна меншина». Зокрема зазначено, що «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» (стаття 3). Законом встановлено правові засади державної політики стосовно вільного етнонаціонального розвитку: задоволення соціальних потреб, збереження і розвиток культур, мов, традицій тощо. Правові норми державної етнополітики були закріплені в Конституції України 1996 р. (статті 10, 11, 22, 53 і 119), де зазначено, що «...держава сприяє розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» (стаття 11)⁶.

На першу половину 1990-х рр. припадає пік національного піднесення та етнічної самоідентифікації грецької спільноти України, що сприяло активізації процесу відродження її національно-культурного життя. Слід зауважити, що греки чи не найактивніше серед інших етнічних спільнот України розпочали реалізовувати надані їм Українською державою права.

Найбільш виразним проявом інтенсивного розгортання національно-культурного руху грецької спільноти України у зазначений період стало створення та діяльність значної кількості національно-культурних товариств (асоціацій, культурних та історико-освітніх центрів, громад, клубів тощо). Так, за офіційними даними Міністерства України у справах національностей, міграції та культів щодо кількості діючих в Україні національно-культурних товариств, станом на 1995 р., греки посідали

четверте місце (функціонувало 22 товариства, одне з яких — всеукраїнського рівня) після євреїв (38 товариств), німців (33 товариства) та росіян (24 товариства)⁷. У 1992 р. відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» (втратив чинність на підставі прийнятого Верховною Радою України 22 березня 2012 р. Закону «Про громадські об'єднання» та введеного в дію 1 січня 2013 р.) національно-культурні товариства набули статусу громадських об'єднань⁸. Підтвердженням високого рівня етнічної самоідентифікації та громадської активності грецької спільноти є співвідношення чисельності товариств до кількісних показників національного складу народонаселення України. Відомо, що згідно з переписом населення УРСР 1989 р., греки в Україні склали лише 0,95% від усього населення (98 594 особи), в той час як росіяни 22,07% (11 355 582 осіб), євреї 0,95% (486 326 осіб). Єдиною національною меншиною, що продемонструвала більшу громадську активність порівняно з греками, стала німецька — 33 організації на 37 849 громадян (0,07% населення України)⁹.

Варто зазначити, що національно-культурні громадські об'єднання України користуються правами юридичних осіб і функціонують у відповідності зі своїми статутами та програмними завданнями, в яких закріплені основні положення, насамперед щодо відродження та розвитку національної культури, налагодження й розширення всебічних зв'язків із автохтонними територіями, гармонізації міжетнічних відносин в Україні тощо. Інтереси національно-культурних товариств у громадсько-політичній структурі українського суспільства сьогодні представляє Рада національних товариств України. До 2010 р. їх репрезентувала ще й створена у 1996 р. Дорадча рада представників громадських об'єднань національних меншин при Державному комітеті України у справах національностей та міграції, яка функціонувала до ліквідації зазначеного комітету в 2010 р.

Станом на сьогоднішній день в Україні, згідно з останніми даними, оприлюдненими інтернет-сайтом ФГТУ, діє 99 грецьких національно-культурних громадських об'єднань¹⁰. У переважній більшості це організації місцевого рівня, сфера впливу яких розповсюджується на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці або кількох із них. Водночас, починаючи з 1995 р. функціонує й одна грецька організація зі всеукраїнським статусом. Йдеться про Федерацію грецьких товариств України (далі — ФГТУ) зі штаб-квартирою в м. Маріуполі Донецької області. Слід наголосити на тому, що присутність у національно-культурному русі грецької спільноти України організації із загальнодержавним статусом, якою є ФГТУ, — це ознака значної консолідованості її представників, оскільки вона виконує функції представницького органу, репрезентуючи інтереси усіх своїх колективних членів.

Національно-культурний рух грецької спільноти України набув найбільшої масштабності на території Донецької області, де, за останніми даними згадуваного вище інтернет-сайту ФГТУ, діє 65 громадських об'єднань, що є цілком логічно, адже саме тут проживає переважна більшість її представників, зокрема 77,5 тис. осіб — це більше 80% загальної кількості українських греків (91,5 тис. осіб)¹¹. Навіть більше, Донецька область є найбільшим осередком компактного проживання греків на теренах не лише України, а й усього пострадянського простору, що обумовлено історично. Так, у XVIII ст., на основі рескрипту російської імператриці Катерини II від 9 березня 1778 р., відбулося масове переселення кримських (понтійських*) греків у Приазов'я** та облаштування їх у Маріупольському повіті Азовської губернії (сучасна Донеччина). Цим документом уряд Російської імперії, вмотивований цілями політичного та економічного характеру, передусім прагненням до послаблення владних позицій кримського хана, а також потребою заселення та освоєння нових володінь у Приазов'ї, створив потужне ідеологічне та економічне підґрунтя для посилення еміграційних настроїв у середовищі кримських греків, які в числі інших народів півострова християнського віросповідання значно потерпали від релігійного, національного й соціального гніту, запровадженого там урядом Османської імперії. Зокрема, усім кримським християнам-переселенцям були надані широкі преференції для облаштування у Приазов'ї: звільнення від рекрутського набору терміном на 100 років, звільнення від державних податків терміном на 10 років та ін.¹² Слід зауважити, що відтоді географія компактного розташування грецьких поселень у Приазов'ї залишається сталою вже понад два століття, включаючи й сьогодні.

Толерантність державної етнополітики незалежної України, високий рівень національної самоідентифікації грецької спільноти стали сприятливим підґрунтям для її повноцінного національно-культурного життя, одним із найбільш виразних проявів якого стало виникнення потужного громадського національно-культурного руху на чолі з ФГТУ. Однак, зазначене всеукраїнське громадське об'єднання не було єдиним в історії цього руху. Першою організацією з таким статусом стала Спілка греків України (далі — СГУ), створена Постановою I-го з'їзду греків України, що відбувся 21–22 грудня 1991 р. в м. Донецьку¹³. Фактично ж СГУ була правонаступником Республіканського товариства греків України (далі —

* зазначений термін, як відповідник попередньому, також є часто вживаним вітчизняними істориками для характеристики цієї категорії переселенців.

** географічна область, що нині охоплює землі на південному Сході України та прилеглого до них узбережжя Росії.

РТГУ), утвореного ще за радянських часів 1989 р., у період розгортання нового політичного курсу СРСР, широковідомого під назвою «перебудови».

Історія становлення, основні напрямки діяльності та взаємовідносини цих організацій потребують детального вивчення, оскільки вже сама їхня присутність у національно-культурному русі грецької спільноти України є квінтесенцією його розвитку. Тому, в контексті цього дослідження безумовно варто приділити увагу також історії діяльності РТГУ, як передвісника становлення національно-культурного руху грецької спільноти в умовах незалежної України.

Установча конференція зі створення РТГУ була скликана за ініціативою групи грецьких активістів Донеччини М. Колле, І. Ялі, С. Парпули й інших її представників та відбулась 23 грудня 1989 р. в м. Донецьку. В цьому заході взяли участь делегати з багатьох областей УРСР, а також гості з інших республік СРСР¹⁴. Найважливішими питаннями порядку денного Установчої конференції стали: обрання лідера (голови) організації, обговорення її Статуту та Програми діяльності. Головою організації, з-поміж п'яти кандидатів на цю посаду, переважною більшістю голосів було обрано відомого українського вченого грецького походження Івана Олександровича Ялі (помер 2006 р.), на той час — професора, завідувача кафедри філософії Донецького інституту радянської торгівлі¹⁵.

Ухвалений Установчою конференцією Статут РТГУ було зареєстровано Постановою Ради Міністрів УРСР за № 66 від 29 березня 1990 р. Мета діяльності організації була сформульована у повній відповідності до тогочасної політичної ідеології «перебудови» і спрямована на «згуртування усіх верств грецького населення, яке проживає на території УРСР, задля вирішення задач перебудови сфери суспільного і політичного життя країни, формування здорової, висококультурної громадської думки, особливо у молоді, в дусі інтернаціоналізму, розвиток почуття національної гідності як прояву інтернаціональної свідомості»¹⁶. На відміну від мети діяльності організації, завдання були конкретизовані. Йшлося про задоволення національно-культурних потреб грецького населення, особливо у сфері освіти, народної творчості, суспільно-корисної праці, релігії. Зазначалося про підготовку національних кадрів, видавництво друкованого органу організації, сприяння вивченню новогрецької мови, популяризацію грецької культури, зокрема шляхом створення грецьких культурних центрів, організації симпозіумів, конференцій, фестивалів, конкурсів, виставок відповідної тематики тощо¹⁷. Наголошувалося на тому, що новоутворена організація «вважає своїм пріоритетним обов'язком у межах існуючих законів захищати інтереси своїх членів, надавати їм

усіляку підтримку і допомогу в усіх сферах діяльності, включно з духовною і матеріальною»¹⁸.

Відповідно до статутних положень, на членство в організації могли претендувати будь-які громадяни СРСР, іноземні піддані й навіть особи без громадянства, які постійно проживали в СРСР і досягли 16-річного віку. Примітним фактом є те, що національна приналежність учасників не бралася до уваги. Слід зазначити, що в статутних документах нинішніх організацій грецької спільноти України, більшість з яких практично були народжені в лоні РТГУ, ця норма вилучена і замінена на більш жорсткі вимоги щодо членства в контексті національної приналежності. Так, сьогодні особа негрецького походження, здебільшого, може стати тільки асоційованим членом таких організацій, співпрацювати з ними і розраховувати на їхню допомогу¹⁹.

Організація складалась із індивідуальних і колективних членів, а її структура будувалася за територіальною ознакою. Основу РТГУ склали первинні організації (сільські та селищні) та їх об'єднання в місцеві відділення (районні, міські, обласні). Зазначалося, що у м. Донецьк територіальний орган не створюватиметься, оскільки його функції виконуватиме РТГУ²⁰.

Вищим керівним органом РТГУ визначалася Республіканська конференція, яка мала скликатися не менш, ніж один раз на два роки. До сфери її повноважень входило прийняття найважливіших рішень щодо функціонування організації, зокрема затвердження Статуту із внесенням до нього, у разі такої необхідності, змін та доповнень, а також бюджету, заслуховування звітів Ради і Ревізійної комісії тощо. Відтак, рішення конференції набували чинності в результаті голосування, а саме більшістю голосів за присутності не менш, ніж половини делегатів. У період між конференціями керівні функції переходили до Ради РТГУ та Ревізійної комісії, термін повноважень яких складав два роки.

Одразу після Установчої конференції, у межах, визначених Статутом завдань, РТГУ розпочало доволі активну діяльність, спрямовану на її реалізацію. З метою забезпечення систематичної фінансової підтримки функціонування організації, у 1990 р. нею було створено дочірнє підприємство «Логос» на чолі з В. Христокіним, діяльність якого, судячи зі звітної документації РТГУ, виявилася безрезультатною.

Серед найбільш значних звершень цієї організації було започаткування у 1991 р. видавництва її друкованого органу — газети «Логос», яка стала першим національним грецьким періодичним виданням на теренах Радянської України за останнє півстоліття її історії. Головним редактором було обрано голову РТГУ І. Ялі. Це видання відіграло важливу роль у процесі національно-культурного відродження грецької спільноти

Радянської України, оскільки інформувало про стан її національно-культурного життя, ознайомлювало з грецькою історією і культурою, популяризувало її найвизначніші надбання та ін. Слід також відзначити і наполегливу діяльність організації у напрямі розбудови мережі грецьких національно-культурних товариств на теренах Радянської України.

Окрім цього, РТГУ стало організатором науково-практичної конференції «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры», що відбулася в м. Донецьк 9–19 лютого 1990 р.²¹

Безперечно резонансною подією в національно-культурному житті греків не лише Радянської України, а й усього СРСР став організований Московським товариством греків на чолі з Георгієм Трапезніковим-Герасиміді Перший Всесоюзний фестиваль культури і мистецтва Радянських греків, що відбувся у Москві 5–15 жовтня 1990 р. за активною участю РТГУ. Зокрема, з великим успіхом відбулися виступи члена організації — широковідомої у грецькому середовищі України та поза її межами співачки румейського походження Тамари Каци, яку визнали «кришталевим голосом еллінізму»²². У цьому контексті незрозумілим є рішення Президії РТГУ від 29 грудня 1990 р. про виключення Тамари Каци із членів організації під загальним і дуже патетичним формулюванням «в ім'я спасіння руху товариства до національного відродження» і з більш конкретним уточненням «за пропуски»²³. Сьогодні на честь пам'яті цієї співачки, яка загинула в автокатастрофі 1999 р., українські греки проводять один раз на два роки Міжнародний фестиваль грецької пісні ім. Тамари Каци, організаторами якого виступають ФГТУ спільно із Радою Греків Зарубіжжя (грецьк. Συμβούλιο Αποδημίου Ελληνισμού, ΣΑΕ).

21–22 грудня 1991 р. у м. Донецьку відбувся перший і останній з'їзд РТГУ [йдеться про I з'їзд греків України. — *Авт.*], який у зв'язку з проголошенням незалежності України констатував факт ліквідації РТГУ та заснування нової організації- правонаступника РТГУ — Спілки греків України. У цьому заході взяли участь 383 особи, зокрема 216 делегатів — представників багатьох областей України (Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Луганської, Львівської, Одеської, Харківської та ін.) і Криму, а також гості із Грузії (Сухумі) та Росії (Москви, Таганрогу, Краснодарського і Ставропольського країв) у кількості 167 осіб²⁴. До порядку денного роботи з'їзду увійшли наступні питання: створення СГУ, прийняття та затвердження Статуту і Програми діяльності цієї організації, обрання Президента та голови СГУ, створення регіональних відділень СГУ та ін. Президентом організації було обрано відомого українського науковця в галузі теоретичної фізики магнітних явищ і фізики твердого тіла, академіка Національної академії наук України Бар'яхтара Віктора Григоровича, а її головою — Івана Олександровича

Ялі, колишнього голову РТГУ. Під час роботи з'їзду Віктор Бар'яхтар, зокрема, наголосив, що «необхідно об'єднати усі розрізнені товариства в єдину Спілку греків України» та «спільними зусиллями... вирішувати питання культури і національного відродження». Серед обговорюваних з'їздом питань були: налагодження зв'язків з історичною батьківщиною, організація навчального процесу із вивчення новогрецької мови та забезпечення його підручниками (зокрема лунали репліки «Наші діти повинні знати свою мову!»), відкриття Консульства Греції у Маріуполі, повернення грецькій громаді України окремих споруд, які були націоналізовані радянською владою тощо. Важливою інформацією, зафіксованою Протоколом з'їзду, стала наявність сепаратистських тенденцій у грецькому середовищі. Зокрема делегат з'їзду Яцко А.Г. повідомив, що 5–6 осіб із Маріуполя схиляють греків до територіальної автономії і прокоментував це наступним чином: «Хочуть мати другий Карабах, але кому це потрібно? Нам потрібна культурна автономія! Необхідно поставити питання стосовно перебування їх у лавах товариства...».

26 грудня 1991 р. відбулося засідання Правління СГУ у складі І. Ялі, Н. Колле, В. Христокіна, К. Узбека, О. Холіна та Н. Хороша, на якому було обговорено підсумки роботи І з'їзду греків України й організацію процесу реєстрації основних документів: Статуту, Програми та ін. Члени Правління висловили задоволення роботою з'їзду, а також прийняли рішення «упродовж 1992 р., поступово, із урахуванням соціального стану в країні готувати до реєстрації Статут Спілки та ін. документи. За цей час працювати згідно зі Статутом і Програмою Республіканського товариства, оскільки різниця між «старим» і «новим» Статутом не є значною».

Статут СГУ був зареєстрований Міністерством юстиції України 4 листопада 1992 р. (Свідоцтво № 320). Слід зауважити, що, дійсно, основні положення цього документа істотно не відрізнялись від тих, які були закріплені Статутом РТГУ. Відтак, наслідуючи традицію РТГУ, статутом СГУ зафіксовано положення, згідно з яким членами цієї організації можуть бути громадяни не лише грецького походження, а й особи інших національностей. Зокрема зазначено, що СГУ — це «громадська організація, яка об'єднує на добровільній основі греків та осіб інших національностей, а також юридичних осіб з метою захисту соціальних, економічних та інших законних інтересів її членів»²⁵. Своєю метою СГУ визначила «консолідацію всіх верств грецького населення задля відродження і розвитку мови, культури, вирішення соціально-економічних проблем грецького народу та збереження його традицій та історичних цінностей»²⁶. Серед завдань організації — розробка довгострокових комплексних програм з відродження мови, культури, соціально-еко-

номічного розвитку грецького народу; організація підготовки національних кадрів у навчальних закладах України та за її межами; відкриття грецьких національно-культурних центрів, професійних та самодіяльних естрадних, художніх і драматичних колективів, колективів з національних видів спорту; розвиток та зміцнення міжнародних культурних та економічних зв'язків із Грецією, Кіпром та грецькими діаспорами інших країн; популяризація засобами масової інформації історії, культури та мистецтва греків України, Греції, Кіпру; захист інтересів членів Спілки в державних та інших закладах; залучення та акумуляція грошових коштів для здійснення статутних задач Спілки; організація та проведення аукціонів, лотерей, масових рекламних, видовищних, розважальних та інших заходів у рамках статутних задач Спілки; залучення спеціалістів на комерційній основі для здійснення статутних задач Спілки тощо²⁷.

Слід зауважити, що організаційна структура СГУ була побудована за аналогом РТГУ. Втім, знову ж таки, у порівняльному контексті, збільшився термін повноваження Вищого керівного органу організації, а саме з'їзду, до п'яти років. Також обумовлено можливість скликання позачергових з'їздів за вимогою не менш, ніж третини членів організації або за ініціативою Ради у місячний термін. Нововведенням стало і те, що окрім голови організації було затверджено ще посаду Президента з терміном повноваження до п'яти років.

Програма СГУ [оригінальна назва «Програмна заява діяльності СГУ». — *Авт.*], як уже зазначалося, була обговорена й затверджена I з'їздом греків України. Цей документ був побудований у відповідності до статутних завдань організації, фактично продублював їх, але з більш детальною конкретизацією кожної із них.

Відтак, документальні матеріали СГУ (протоколи зборів, різнопланова звітна документація та ін.) у період між її першим та другим з'їздами повною мірою відобразили перелік справ, над якими працювали її члени. Варто наголосити на тому, що на думку членів цієї організації, чи не найбільше перешкод у їхній роботі створювала відсутність постійних і стабільних джерел фінансування, які б покривали необхідні витрати на втілення в життя поставлених перед організацією завдань. Зокрема, неодноразово наголошувалося на необхідності відійти від політики пошуку зовнішніх джерел фінансування організації і натомість створювати власні госпрозрахункові підприємства, налагоджувати ділові контакти з підприємцями Грецької Республіки, створювати спільні українсько-грецькі підприємства та ін.

Серед найбільш актуальних проблем, вирішенням яких опікувалась СГУ, було налагодження навчального процесу з вивчення новогрецької мови в середовищі грецької спільноти України, оскільки, згідно з офі-

ційними даними, зафіксованими Всесоюзним переписом населення 1989 р., із загальної кількості українських греків (98 594 особи) лише 18 269 осіб (18,6 %) вважали рідною мову своєї національності²⁸. Піддавалися критиці існуючі методи вивчення новогрецької мови, які обмежувалися лише факультативними заняттями. Зокрема, пропонувалося організувати процес викладання цієї мови в низці навчальних закладів України як іноземної. Одним із шляхів вирішення кадрового питання (формування викладацького складу) вбачалося залучення відповідних фахівців із Грецької Республіки. Безумовним досягненням у цьому напрямі стало відкриття у вересні 1991 р., за спільної ініціативи СГУ (разом з її колективним членом — Маріупольським міським товариством греків) і Донецького державного університету (нині — Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця) та підтримки Маріупольської міської ради, — Маріупольського гуманітарного коледжу (з 2010 р. — Маріупольський державний університет), де було розпочато викладання новогрецької мови. Тоді фахівців готували на базі Янінського університету (Грецька Республіка), де вони проходили відповідні курси, на запрошення ректора цього закладу Дімітріса Глароса, а першим викладачем новогрецької мови стала М. Татарінова²⁹. У 2002 р. було відкрито факультет грецької філології, на базі якого функціонують: філія Центру дослідження і розвитку грецької культури країн Причорномор'я (з 1997 р.), Бібліотека елліністичних студій «Костянтинос Левендіс» (з 2006 р.), Центр грецької мови з правом проведення кваліфікаційних екзаменів з новогрецької мови на отримання сертифікату міжнародного зразка (з 2006 р.), Інститут українсько-грецької дружби та елліністичних досліджень (з 2007 р.) та ін.³⁰ Сьогодні цей заклад визнано провідним центром елліністичних студій України.

Члени СГУ долучилися також до перевидання абетки новогрецької мови «Алфавитаріо» за авторством А. Білецького і О. Угріновича. Окрім цього, члени організації стали фундаторами двох періодичних видань (російською мовою), а саме газети «Логос» і Міжнародного літературно-художнього, історико-просвітницького й історико-релігійного журналу «Греки — славяне: 1000 лет», які видавалися в 1990-х рр. в м. Донецьку. Щоправда побачило світ лише кілька випусків газети й журналу.

Не можна обійти увагою той факт, що ще під час роботи I з'їзду греків України Феохарій Кессіді — відомий радянський фахівець з античної філософії, член-кореспондент Афінської академії наук (1992 р. прийняв грецьке підданство і переїхав до Афін) — запропонував ідею популяризації української культури в Грецькій Республіці, зокрема шляхом створення в Афінському університеті кафедри української мови, яка, втім, не знайшла належної підтримки і, відповідно, не була реалізована.

У цьому контексті слід наголосити на тому, що жодного разу СГУ, власне, як і всі інші громадські об'єднання грецької спільноти в історії незалежної України, не піднімали питання про рівень володіння її представниками державною (українською) мовою, хоча, такого завдання ці утворення і не ставили перед собою. Утім, згідно з офіційними даними, зафіксованими Всесоюзним переписом населення 1989 р., лише 2,3% українських греків вважали своєю рідною мовою українську³¹.

Генеральний секретар СГУ Микола Колле в інтерв'ю від 25 грудня 2009 р. газеті «Вечерний Донецк», з нагоди 20-річчя цієї організації (мається на увазі від часу заснування РТГУ), розповів про її основні досягнення. Зокрема, зауважив: «За роки своєї діяльності Спілка відродила ансамблі «Сартанские самоцветы» і «Тернихор», національне свято «Панаір»*, провела три грецьких фестивалі художньої самодіяльності. Члени Спілки брали активну участь у роботі Всесвітніх конгресів у Салоніках. А грецьким селам були повернуті їхні історичні назви»³².

Варто відзначити, що одним із основних досягнень діяльності СГУ стало сприяння розбудові широкої мережі грецьких національно-культурних товариств місцевого рівня у різних регіонах України. Намагаючись підтвердити свій всеукраїнський статус, СГУ прагнула одноосібно представляти інтереси грецької спільноти України і, у цьому зв'язку, впроваджувала активну політику в напрямку об'єднання навколо себе грецьких організацій місцевого рівня. На цьому наголошував Віктор Бар'яхтар під час проведення I з'їзду греків України, а саме: «Необхідно об'єднати усі розрізнені товариства в єдину Спілку греків України і самим вирішувати свої проблеми»³³. Станом на 1995 р. СГУ об'єднувала близько 50 таких організацій із загальною кількістю членів — 15 307 осіб³⁴. Однак, у вже згаданому інтерв'ю газеті «Вечерний Донецк» (від 25.12. 2009 р.) Микола Колле назвав іншу цифру — 68 організацій.

Не залишалися поза увагою СГУ і політичні питання, вирішення яких, на думку її представників, дозволило би лобювати інтереси грецької спільноти у стінах Верховної Ради України, а також на рівні місцевих органів влади. Саме тому представники організації неодноразово наголошували на необхідності брати активну участь у виборах, висуваючи і підтримуючи своїх кандидатів.

Крім того, СГУ брала активну участь у роботі Ради національних товариств України, де її лідери, зокрема, відстоювали позицію непри-

* «Панаір» в сучасній грецькій мові відповідає словам «πανηγύρις» (у значенні «святий») і «το πανηγύρι» (урочистості, релігійне свято, народні гуляння, застілля, ярмарок, метушня). Сьогодні це одне з найважливіших престольних (храмових) свят українських греків.

пустимості створення національно-територіальних утворень на українських теренах, як таких, що суперечать чинному законодавству та, водночас, наголошували на доцільності створення національно-культурних автономій. Однак, у середині самої СГУ мали місце прояви сепаратистських тенденцій. Так, група членів цієї організації, а саме М. Темир, С. Притула, Д. Патричі та деякі інші, наполягала на створенні грецької національно-територіальної автономії у Приазов'ї³⁵. Проте ідеї цієї групи були різко засуджені більшістю членів організації, які вважали реалізацію права на національно-культурну автономію, обумовленого Законом України «Про національні меншини України» (стаття 6) від 1992 р., достатньою формою для повноцінного національно-культурного життя.

Суттєвий внесок СГУ в процес національно-культурного відродження грецької спільноти України кін. 80-х — першої половини 90-х рр. ХХ ст. є незаперечним фактом. Проте, відсутність стабільних джерел фінансування організації, що особливо стало відчутним у середині 90-х рр., негативно позначилася на її діяльності і, фактично, поставила під загрозу виконання цілої низки програмних завдань, що Генеральний секретар Микола Колле у 2009 р. прокоментував наступним чином: «Упродовж 20 років на запити чиновників комітету України у справах національностей і міграції ми сумлінно відправляли наш фінансовий план. Просили кошти на газету, журнал, книги, організацію фестивалів, відновлення церкви та інші заходи. Проте нас не чули, вимагали тільки звіти стосовно виконаної роботи і плани на наступний рік»³⁶. Власне, фінансові проблеми стали причиною зміни керівного складу СГУ під час роботи її ІІ з'їзду, який відбувся 17 травня 1997 р. у м. Донецьку. Новим Президентом організації одностайно (245 делегатів із 245 присутніх) було обрано бізнесмена, директора спільного українсько-грецького підприємства «Харіс» Хараламбоса Агурзенідіса³⁷. Але і ця спроба, а саме шляхом ротації керівництва вплинути на покращення фінансового стану і, відповідно, на ефективність діяльності організації, не дала бажаних результатів.

Відтак, у другій половині 90-х рр. СГУ невпинно почала втрачати свої лідерські позиції у національно-культурному русі грецької спільноти України, які поступово перебрала на себе ФГТУ, створена 1995 р. у м. Маріуполі. Вирішальним став період з 1995 по 1997 рр., коли паралельне існування цих двох організацій було насичене жорсткою конкуренцією, оскільки обидві претендували на всеукраїнський статус і намагались консолідувати навколо себе інші громадські утворення грецької спільноти України. Наприклад, під час проведення І з'їзду ФГТУ 22–23 листопада 1997 р. в м. Маріуполі делегацію від СГУ не впустили до приміщення, де він відбувся, з поясненням, що цей захід є виключно внутрішнім питанням ФГТУ³⁸.

Отже, від кінця 90-х рр. діяльність СГУ стала більш формальною, ніж фактичною, і обмежувалась окремими, поодинокими акціями. Зокрема, в засобах масової інформації від 25 грудня 2009 р. з'явилась інформація, надана Генеральним секретарем СГУ Миколою Колле в інтерв'ю газети «Вечерний Донецк», про те, що 5 грудня на відродженому православному соборі в с. Бугас [мається на увазі село Волноваського району Донецької області. — *Авт.*] встановлено золоті купола³⁹.

Чи не найбільш резонансним заходом 2000-х рр., організованим СГУ спільно з ЗАТ «Донецьксталь», громадою храму Святителя Ігнатія Маріупольського (м. Донецьк) та клубом «Авто Ретро Донбасу» (м. Донецьк), стало проведення з 2 по 7 травня 2011 р. автопробігу ретро-автомобілів «Крим–Донбас. Шлях Святителя Ігнатія», присвячений 225-річчю з дня смерті відомого церковного діяча Ігнатія Маріупольського, який у 1779–1780 рр. керував переселенням кримських греків до Приазов'я, а після смерті був канонізований. Автопробіг відбувся за маршрутом: Бахчисарай (Свято-Успенський печерний монастир), Сімферополь (Свято-Троїцький монастир), Джанкой (Свято-Покровський кафедральний собор), Херсон (Святодухівський кафедральний собор і храм Різдва Пресвятої Богородиці), Нова Каховка (Свято-Андріївський кафедральний собор), Мелітополь (монастир Святого Савви Освяченого), Бердянськ (кафедральний собор Різдва Христового), Маріуполь (Свято-Миколаївський кафедральний собор), Макіївка (собор Георгія Побідоносця), Донецьк (Свято-Преображенський кафедральний собор). Учасники автопробігу протягом цього шляху везли з собою ікону із зображенням Святителя Ігнатія Маріупольського, а також частину його мощів. В усіх місцях прибуття учасників автопробігу відслужили молебні на честь Святителя Ігнатія Маріупольського⁴⁰.

Не можна обійти увагою те, що після окупації 2014 р. Російською Федерацією окремих територій Донецької і Луганської областей України та, зокрема м. Донецька, яке проголошено столицею квазідержави ДНР, відстежувати долю СГУ стало неможливим. Позаяк, ані засоби масової інформації, ані інтернет-ресурси не надавали жодної інформації стосовно цього питання вже кілька років поспіль. Також зрозумілим є те, що наразі унеможливується і здійснення польових досліджень у цьому напрямі.

У підсумках щодо ролі СГУ в національно-культурному русі грецької спільноти незалежної України варто зважити на думку лідера ФГТУ Олександри Проценко-Пічаджі, яка, зокрема, наголосила: «Зробивши в першій половині 90-х років певний позитивний внесок у розвиток еллінізму, ці громадські утворення греків [мається на увазі РТГУ і СГУ. — *Авт.*] в силу об'єктивних і суб'єктивних причин не змогли консолідувати греків України і виконати заявлені цілі...», — а також, — «З 1997 р. на

чолі СГУ став Х. Агурзенідіс, який не зміг запропонувати грекам об'єднавчу ідею і реальну програму дій. У результаті міжусобиць і неконструктивної політики СГУ втратив своїх членів і вплив на греків, які масово підтримали Федерацію грецьких товариств України. З кінця 90-х років історію та інтереси формально існуючого СГУ представляє О. Холін — один із основоположників національного руху, патріот і творча особистість»⁴¹.

Толерантна етнополітика незалежної Української держави, а водночас високий рівень національної самоідентифікації та громадської активності представників грецької спільноти створили сприятливе підґрунтя для розгортання в її середовищі потужного національно-культурного руху, основними цілями якого стали: відродження рідної мови, культури і традицій. До головних показників його повноцінного функціонування слід віднести розбудову широкої мережі національно-культурних товариств як структурованих компонентів грецької спільноти, покликаних бути виразниками її етнокультурних потреб. Іншою не менш важливою ознакою є наявність в його лоні представницьких громадських утворень — організацій із всеукраїнським статусом, що, своєю чергою, вказує на високий рівень консолідації грецької спільноти.

Першою громадською організацією такого масштабу в історії незалежної України стала Спілка греків України, яка стояла у витоків зародження грецького національно-культурного руху на українських теренах наприкінці 80-х рр. ХХ ст. і відіграла важливу роль у процесі його становлення в першій половині 90-х рр. ХХ ст., зокрема, консолідувала представників грецької спільноти навколо ідеї відродження еллінізму та виконала цілий ряд своїх статутних і програмних зобов'язань, спрямованих на її реалізацію. Втім, у силу певних обставин, про які вже йшлося, ця організація не втримала лідерські позиції, і у другій половині 90-х рр. ХХ ст. її функції перебрало на себе більш молоде громадське утворення — Федерація грецьких товариств України.

Додатки

UKRAINE
All CRIMEAN
FEDERATION OF GREEK
SOCIETIES

ΟΥΚΡΑΝΙΑ
ΑΥΤΟΝΟΜΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΚΡΙΜΑΙΑ
ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΤΗΣ ΚΡΙΜΑΙΑΣ

**Украина
Автономная
Республика Крым
Федерация греков
Крыма**

р/с №700077 в Железнодорожном отделении РАК АПБ «Украина»
г. Симферополя, МФО 324281, код ОКПО 230147795.
Адрес: 333000, г. Симферополь, ул. Горького, 6, т. 27-04-21,
факс: 25-04-21

Президенту Союза Греков Украины
г-ну Харису Агурзенидису

Председателю Федерации греческих
обществ и общин Украины госпоже
Проценко-Пичаджи А.И.

Председателю Международного
объединения греческих обществ
«Понтос» господину Иорданидису

В связи с создавшейся неблагоприятной ситуацией в общении, договорных контактах и диалоге по проведению объединительного съезда между В/Вам организаций, мы, третья сторона /Федерация Греков Крыма/ считаем, что съезд необходимо провести безотлагательно, как и намечено 22.11.97 г. в г. Мариуполе. Детально обсудив данную сложную ситуацию, мы считаем и видим, как это чревато сказывается и отрицательно действует на психику греков Крыма, Донецка и Мариуполя.

Дальнейшее обсуждение данного вопроса надо прекратить и окончательно решить проблему на объединительном съезде 22.11.97 г. Члены обществ и общин перечисленных организаций устали от этих диспутов и срочно хотят выразит единое мнение.

Кроме того бесконечные поездки для проведения Советов в Донецке и Мариуполе всем надоели и физически продолжать их невозможно

т.к. мы находимся на большом расстоянии от Донецкой области, что представляет для нас определенные трудности и создаются новые проблемы.

На основании вышеизложенного необходимо наконец пойти на встречу друг другу и провести этот исторический объединительный съезд всех греков Украины.

Ждем срочного ответа по факсу! о принятом решении.

По поручению членов Правления

Федерации греков Крыма

С уважением к Вам!

Председатель Федерации греков Крыма

Н.Г. Сумулиди

СОЮЗ ГРЕКОВ УКРАИНЫ
ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΟΥΚΡΑΝΙΑΣ

Адрес: 340000, г. Донецк, Главпочтамт, а/я 118
Код ОКПО 02023583, Тел./факс: 00380 0622 372881

Президенту
греческого клуба «Эллада»
Папуниди А.А.

Уважаемый Аристотель Агафангелович!

С чувством глубокой признательности благодарим Вас и, в Вашем лице, греческий клуб «Эллада» за Вашу принципиальную позицию, касающуюся вопроса объединения Союза греков Украины и Федерации греческих обществ Украины. Совет Союза греков Украины решительно пресекает попытки Федерации во главе с Проценко А.И. провести свой отчетно-выборный съезд под эгидой объединительного съезда.

Мне абсолютно непонятна позиция бывшего генерального секретаря Зарубежного Эллинизма Министерства Македония Фракия г-на Никоса Иоанидиса, который 28 сентября 1997 г. на собрании членов Совета Союза греков Украины заявил, что его организация признает только Федерацию греческих обществ Украины и только Проценко А.И. Все общества должны вступить в Федерацию, в противном случае они не будут признаны. Такое силовое давление вызывает множество вопросов, ответы на которые я попытаюсь выяснить на встрече с Президентом Греции в рамках его официального визита на Украину в октябре месяце этого года.

Совет Союза греков Украины поздравляет Вас и клуб «Эллада» с 95-летием. Желаем держать крепко в руках знамя греческого движения, поднятого клубом «Омония». Здоровья и счастья Вам и Вашим семьям.

Был бы благодарен, если бы Вы предоставили возможность присутствовать на общем собрании греков Одессы и области.

08.10.97 г.
г. Донецк

С уважением Председатель Совета
Союза греков Украины

Пефтиев Н.А.

**ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΟΥΚΡΑΝΙΑΣ**

**СОЮЗ ГРЕКОВ
УКРАИНЫ**

Код ОКПО 02023583, р/с 700255 в Донецкой областной
дирекции Укрсоцбанка, МФО 334011
Адрес: 340000 г. Донецк Главпочтамт а/я 118

Руководители первичной организации

для ознакомления членов первичной
организации с данной информацией

Исх. № _____
От «__» _____ 1997 г.

Уважаемые соотечественники!

Сообщаем Вам результат поездки 22.11.97 157-и делегатов на объединительный съезд всех греков Украины в г. Мариуполь.

Данная делегация в здание, где проводился съезд, не была допущена. Делегатов продержали на улице перед зданием более 3-х часов, не дав возможности прямого общения с делегатами Федерации греческих обществ Украины (ФГОУ). Наше обращение к съезду, зарегистрированное в секретариате президиума съезда ФГОУ, не было зачитано на съезде и было оставлено без внимания, несмотря на заверения ответственного секретаря, что при рассмотрении 8-го вопроса повестки дня оно будет зачитано делегатам съезда.

На письменную просьбу делегатов конференции ускорить рассмотрение вопроса участия нашей делегации в съезде получен ответ, что объединительный съезд — это внутренний вопрос ФГОУ.

Прилагаем для изучения подлинные документы. Просим ознакомиться с ними и выразить свое мнение по этому вопросу. Ответ просим срочно направить по адресу: 340055, г. Донецк, ул. Университетская, 19, Союз греков Украины.

Заранее благодарны

Оргкомитет

¹ Пахоменко С.П. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX століття: автореф. дис. ... канд.іст.наук. Київ, 2003.

² Parkhomenko S.P. Cultural Development of the Greek Community of Ukraine in the Second Half of the XX Century. Extended abstract of PhD thesis. Kyiv, 2003 (in Ukrainian).

³ Мартинов А.Ю. Загальна декларація прав людини 1948. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2005. Т. 3.

⁴ Декларація прав національностей України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 53.

⁵ Закон України «Про національні меншини України». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 36.

⁶ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.

⁷ Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культів. 1995. № 1. С. 36–39.

⁸ Закон України «Про об'єднання громадян». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34; Закон України «про громадські об'єднання». *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1.

⁹ Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, 1991.

¹⁰ Греческие общества Украины. URL: www.greeks.ua

¹¹ Урядовий кур'єр. 2002. 28 грудня. С. 11–12.

¹² Гедьо А.В. Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778–1820 рр.). *Південна Україна 18–19 століть: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України*. Запоріжжя, 1996. Т. 1. С. 106–107.

¹³ Поточний архів Союзу греків України (далі — ПА СГУ). Протокол I-го съезда греков Украины. 1991 г.

¹⁴ Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. Київ, 1991.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Поточний архів Республіканського товариства греків України (далі — ПА РТГУ). Устав Республіканского общества греков Украины. 1990 г.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Греки Украины: история и современность: материалы науч.-практ. конф. «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры», 9-19 февр. 1991 г. / Респ. об-во греков Украины. Донецк, 1991.

²² Тамара Кацы — хрустальный голос эллинизма. URL: greeks.ua/content/80_en/en

²³ ПА РТГУ. Заседание Президиума общества греков. 29 декабря 1990 г.

²⁴ ПА СГУ. Протокол I-го съезда греков Украины. 1991 г.

²⁵ ПА СГУ. Статут Спільки греків України. 1992 р.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, 1991.

²⁹ Кафедра греческой филологии МГУ: 15 лет плодотворной работы. URL: www.greeks.in.ua/news/90.html

³⁰ Маріупольський державний університет. URL: mdu.in.ua

³¹ Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, 1991.

³² URL: vecherka.donetsk.ua/index.php?id=4647&show=news&newsid=50675

³³ ПА СГУ. Статут Спілки греків України. 1992 р.

³⁴ ПА СГУ. Список первичних організацій Союзу греків України. 1995 г.

³⁵ ПА СГУ. Заседание Правления Союза греков Украины. 26.12.91 г.

³⁶ URL: vecherka.donetsk.ua/index.php?id=4647&show=news&newsid=50675

³⁷ ПА СГУ. Выписка из протокола работы съезда Союза греков Украины. 17.05.97 г.

³⁸ ПА СГУ. К делегатам Съезда Федерации греков Украины... 1997.

³⁹ URL: vecherka.donetsk.ua/index.php?id=4647&show=news&newsid=50675

⁴⁰ Стартует пробег ретроавтомобилей «Крым–Донбасс. Путь Святого Игнатия».
URL: auth.ostro.org/donetsk/society/news/179086/

⁴¹ А.И. Проценко-Пичаджи, Н.С. Коссе. Очерки истории греков Украины: от античности до наших дней. URL: bezogr.ru/ocherki-istorii-i-kuleturni-grekov-ukraini.html?page=9

REFERENCES

1. Deklaratsiia prav natsional'nostej Ukrainy. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 53 [in Ukrainian].
2. Grecheskie obshchestva Ukrainy. Retrieved from www.greeks.ua [in Russian].
3. Greki Ukrainy: istoriya i sovremennost': materialy nauch.-prakt. konf. Greki Ukrainy: poisk i formirovanie nacional'noj kul'tury, 9-19 fevr. 1991 g. Resp. ob-vo grekov Ukrainy. (1991). Doneck [in Russian].
4. Hed'o, A.V. (1996). Umovy zhyttia ta hospodars'ka diial'nist' hrekiv u Pryazov'i (1778–1820 rr.). *Pivdenna Ukraina 18–19 stolit': Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy*. Zaporizhzhia, I, 106-107 [in Ukrainian].
5. *Informatsijnyj biuletyn' Ministerstva Ukrainy u spravakh natsional'nostej, mihratsii ta kul'tiv*, 1995, 1, 36-39 [in Ukrainian].
6. Kafedra grecheskoj filologii MGU: 15 let plodotvornoj raboty. Retrieved from www.greeks.in.ua/news/90.html [in Russian].
7. Konstytutsiia Ukrainy. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 30 [in Ukrainian].
8. Mariupol's'kyj derzhavnyj universytet. Retrieved from mdu.in.ua [in Ukrainian].
9. Martynov, A.Yu. (2005). Zahal'na deklaratsiia prav liudyny 1948. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol.3). Kyiv [in Ukrainian].
10. *Natsional'nyj sostav naseleniya SSSR. Po dannym Vsesoyuznoj perepisi naseleniya 1989 g.* (1991). Moskva [in Russian].
11. *Natsional'ni vidnosyny na Ukraini. Zapytannia i vidpovidi.* (1991). Kyiv [in Ukrainian].
12. Procenko-Pichadzhi, A.I., & Kosse, N.S. *Ocherki istorii grekov Ukrainy: ot antichnosti do nashih dnei*. Retrieved from bezogr.ru/ocherki-istorii-i-kuleturni-grekov-ukraini.html?page=9 [in Russian].
13. Parkhomenko, S.P. (2003). Kul'turnyj rozvytok hrets'koi spil'noty Ukrainy u druhij polovyni XX stolittia [Cultural Development of the Greek Community of Ukraine in the Second Half of the XX Century]. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Retrieved from vecherka.donetsk.ua/index.php?id=4647&show=news&newsid=50675 [in Russian].
15. Startuet probeg retroavtomobilej Krym–Donbass. Put' Svyatitelya Ignatiya. Retrieved from auth.ostro.org/donetsk/society/news/179086/ [in Russian].
16. Tamara Kacy — hrustal'nyj golos ehllinizma. Retrieved from greeks.ua/content/80_en/en [in Russian].
17. *Uriadovyj kur'ier*, 2002, 28 hrudnia, 11–12 [in Ukrainian].

18. Zakon Ukrainy Pro hromads'ki ob'iednannia. (2013). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1. Kyiv [in Ukrainian].

19. Zakon Ukrainy Pro natsional'ni menshyny Ukrainy. (1992). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 36. Kyiv [in Ukrainian].

20. Zakon Ukrainy Pro ob'iednannia hromadian. (1992). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 34. Kyiv [in Ukrainian].

Ганна Харлан

канд. іст. наук, наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: annaharlan@ukr.net

«НОВА СХІДНА ЄВРОПА» В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ФРН (2004–2017 рр.)

Статтю присвячено дослідженню особливостей суспільно-політичного дискурсу Федеративної Республіки Німеччина щодо країн «Нової Східної Європи», які опинилися поза кордонами розширеного Європейського Союзу в 2004–2017 рр. Термін «Нова Східна Європа» щодо Республіки Білорусі, Республіки Молдови та України використано з огляду на диференціацію політичного та суто географічного розуміння поняття «Східне партнерство».

З огляду на досягнутий рівень внутрішніх демократичних перетворень і ступінь наближення до Євросоюзу Україна, Білорусь і Молдова перебувають на різних етапах. Російська гібридна агресія негативно вплинула на процес європейської інтеграції України. Територіальні проблеми з Придністров'ям також не дозволять Молдові в найближчому майбутньому стати повноправним членом Євросоюзу. Натомість Білорусі вдалося полішити політичні відносини з Європейським Союзом, запропонувавши Мінськ як місце дипломатичних зусиль з урегулювання конфлікту на Донбасі.

У висновках зазначається, що події 2013–2017 рр. засвідчили помилковість інерційної зовнішньополітичної стратегії ФРН у східноєвропейському напрямку, а також продемонстрували брак фундаментальних знань про східноєвропейський регіон у Німеччині. Жодному федеральному урядові не вдалося виробити чіткої програми взаємодії зі східноєвропейськими державами. Європейська політика сусідства, а згодом і програма ЄС «Східне партнерство», які підтримувалися ФРН, передбачали поглиблений діалог інституцій Євросоюзу з країнами «Нової Східної Європи» без гарантій їхнього членства в спільноті. Саме цей аспект ускладнив адаптацію «Східного партнерства» до ситуації, що склалася внаслідок російської гібридної агресії щодо України.

Ключові слова: «Нова Східна Європа», Україна, Республіка Білорусь, Республіка Молдова, ФРН, Російська Федерація, Європейський Союз, Європейська політика сусідства, Східне партнерство.

Hanna Kharlan
PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Grushevskui Street Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: annaharlan@ukr.net

THE “NEW EASTERN EUROPE” IN THE SOCIO-POLITICAL DISCOURSE OF THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY (2004–2017)

The article is devoted to the study of the peculiarities of the socio-political discourse of the Federal Republic of Germany concerning the countries of the “New Eastern Europe”, which turned out to be beyond the borders of the enlarged European Union in 2004–2017. The term “New Eastern Europe” is used in relation to the Republic of Belarus, the Republic of Moldova and Ukraine taking into account the differentiation between the political and geographical understanding of the concept of the “Eastern Partnership”.

Taking into account the level of internal democratic transformations and the level of rapprochement to the European Union, Ukraine, Belarus and Moldova are at different stages. Russian hybrid aggression has negative affect on the process of European integration of Ukraine. Territorial problems with Transnistria will also prevent Moldova from the full membership in the European Union in the near future. Instead, Belarus managed to improve political relations with the European Union, and offer Minsk as a place for diplomatic efforts to resolve the Donbas conflict.

The conclusions indicate that the events of 2013–2017 have shown the fallacy of the inertial foreign policy strategy of the Federal Republic of Germany in the East European direction, and also demonstrated a lack of fundamental knowledge about the East European region in Germany. No single federal government has been able to develop a clear program of interaction with the Eastern European powers. The European Neighbourhood Policy, and soon the EU’s Eastern Partnership program, supported by the Federal Republic of Germany, included an in-depth dialogue between EU institutions and the countries of the “New Eastern Europe” without guarantees of their membership in the community. This aspect has complicated the adaptation of the “Eastern Partnership” to the current situation created by the Russian hybrid aggression against Ukraine.

Keywords: “New Eastern Europe”, Ukraine, Republic of Belarus, Republic of Moldova, Federal Republic of Germany, Russian Federation, European Union, European Neighbourhood Policy, Eastern Partnership.

Завершення «холодної війни» ознаменувалося проблемою формування нових кордонів між державами, які ще донедавна перебували по різні боки «залізної завіси». Представники німецької політичної еліти та дипломати зосередилися на розв'язанні проблем, пов'язаних зі створенням зони стабільності та процвітання навколо возз'єднаної Німеччини. Першочерговим завданням німецької зовнішньої політики залишалось приєднання країн «Вишеградської четвірки» до Європейського Союзу, тоді як питання міждержавної взаємодії з державами Східної Європи подовжували розглядатися крізь призму російського вектора.

Необхідно зазначити, що розуміння історичної реальності трансформації східноєвропейської політики ФРН вимагає додаткового тлумачення «суб'єктивних» складових цього процесу. Адже суттєво відрізняються умови реалізації «нової східної політики» часів канцлера Віллі Брандта (1969–1974 рр.), яка мала місце в історії міжнародних відносин за часів «холодної війни», та східноєвропейської політики ФРН 1990–2017 рр. У першому випадку маємо справу зі спробами змінити ситуацію з тривалим політичним і територіальним розколом Німеччини за допомогою «змін через зближення». Ефективність цього курсу повною мірою виявила себе на заключному етапі «холодної війни» 1989–1990 рр., коли німецьке питання в Європі було остаточно закрито. Німеччина возз'єдналася мирним шляхом та продовжила мирний курс щодо своїх європейських сусідів. Водночас цей процес прискорив європейську інтеграцію та вивів її на якісно новий рівень — створення Європейського Союзу.

Відтоді німецька східноєвропейська політика стала важливим чинником і зразком для східноєвропейської політики Європейського Союзу. Причому постійно треба мати на увазі, що зміни правлячих коаліцій у ФРН, прихід до влади Гельмута Коля, Герхарда Шредера, Ангели Меркель впливали на «суб'єктивний чинник» у формуванні та реалізації східноєвропейської політики ФРН. Адже Г. Коль, Г. Шредер, А. Меркель не лише належать до різних поколінь, а мають відмінний ціннісний досвід та розуміння ієрархії пріоритетів у відносинах з країнами Сходу Європи.

Нагадаємо, що установчі договори про Європейський Союз визнають право демократичної європейської держави претендувати на членство в ЄС. Проте на шляху реалізації цих претензій спочатку було сформовано Копенгагенські критерії 1993 р. (стабільний демократичний внутрішньополітичний режим, правова держава, захист прав людини, впровадження у внутрішнє законодавство норм європейського права, конкурентна здатність національної економіки бути частиною Спільного ринку ЄС), відповідність яким була передумовою початку переговорів про вступ до ЄС, а після розширень ЄС 2004, 2007, 2013 рр. вагомим чинником стала «втома від розширень».

Під час «холодної війни» Східною Європою вважалися всі європейські країни, які перебували під контролем СРСР. Проте від початку 1990-х рр. представники німецької політичної еліти почали все частіше ототожнювати східноєвропейський регіон зі Співдружністю Незалежних Держав. Таким чином, термін «Східна Європа» було передано «як гуманітарний секонд-хенд далі на схід, який тепер спеціалісти з міжнародних студій почали називати “Новою Східною Європою” (НСЄ)»¹. Зважаючи на це, концептуальне переосмислення старого поняття Східної Європи має не лише науково-теоретичне, а й вагоме практичне значення.

Окремі аспекти суспільно-політичного дискурсу ФРН щодо країн «Нової Східної Європи» упродовж зазначеного періоду охарактеризовані в публікаціях українських науковців. Зокрема, А.Ю. Мартинов проаналізував особливості формування німецької громадської думки щодо політичної трансформації в Україні в 2012–2015 рр.² Т.В. Сидорук дослідила роль Німеччини у формуванні спільної позиції ЄС щодо російсько-українського конфлікту³.

Безперечно цінність для студіювання обраної проблематики має праця П.І. Барвінської «Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці ХІХ — початку ХХІ ст.». Авторка вдало наголосила на тому, що в Німеччині східноєвропейські дослідження стали допоміжною дисципліною зовнішньої політики: «Розпад Радянського Союзу значною мірою посилив інтерес німецьких істориків до національного фактору та неросійських народів. Крім того, на цей період припадає поновне зацікавлення Україною та її історією»⁴. Дослідниця слушно зазначила, що «на рубежі ХХ–ХХІ ст. під впливом політичних подій було зруйновано усталений поділ на Східну і Західну Європу, що, у свою чергу, спричинило кризу східноєвропейських досліджень у ФРН і проблему визначення предмета дослідження»⁵. У цьому контексті слушним є твердження С. Плохія, згідно з яким «здається, що Європа та Східна Європа зараз рухаються у протилежних напрямках. Якщо «Європа» все більше ототожнює себе з Європейським Союзом, а не з географічним простором, що закінчується на Уралі, то Східна Європа як її частина рухається не на захід, а на схід, включаючи регіони, що залишаються поза кордонами недавно розширеного Євросоюзу»⁶.

Одним з відомих німецьких істориків, хто після розгортання російської агресії на Донбасі відмовився від російськоцентричної концепції історії держав Східної Європи, став Карл Шльогель. Його праця «Український виклик. Відкриття європейської країни» складається з двох частин. У першій дослідник переосмислює ставлення до Росії та здійснює спробу скласти власне уявлення про Україну, яка, за його словами, ще

донедавна перебувала в тіні російської або радянської імперії. Натомість Помаранчева революція та Революція Гідності вивели Україну з цієї тіні й назавжди позначили її на ментальній мапі європейців. У другій частині йдеться про історію українських міст і ландшафтів. Зокрема, предметом аналізу стали портрети Києва, Харкова, Дніпра, Донецька, Одеси, Чернівців, Львова та Ялти⁷.

На особливу увагу заслуговує стаття під назвою «Наважитися на ширшу експертизу. Обізнаність щодо Росії та Східної Європи в Німеччині». Її автором є німецький історик, політолог, головний редактор журналу «Osteuropa» Манфред Заппер. На його думку, ситуація, в якій став відчутним брак фундаментальних знань про Східну Європу в німецькому суспільстві, склалася з вини представників німецької політичної еліти⁸. У цьому контексті знаний німецький історик-україніст Гвідо Гаусманн зазначив, що до кінця 2013 р. німецькому сусільству та політичним журналістам практично нічого не було відомо про Україну, оскільки до цього часу наша держава «не була помітним політичним гравцем або проблемною країною»⁹.

Відома німецька дослідниця історії Східної Європи й України Анна Вероніка Вендланд проаналізувала дискусії, що точаться в німецькому суспільстві за участі політиків і науковців, а також вказала на необхідність «критичного перегляду поширеної ментальної картографії сходу Європи, прийнятої в Німеччині та Росії»¹⁰. Німецький історик, науковий співробітник Центру дослідження сучасної історії у Потсдамі Ян Берендс наголосив на тому, що після 1990 р. жоден федеральний уряд не вважав за потрібне переглянути основні засади східноєвропейської політики ФРН, що стало однією з причин розгортання конфлікту на сході України¹¹.

Актуальним є дослідження «Україна очима Німеччини», яке побачило світ завдяки Німецькому Товариству міжнародного співробітництва. Ця праця дозволяє простежити зміни в сприйнятті України представниками німецького суспільства упродовж 2013–2017 рр. За словами авторів дослідження, німці більше не сприймають Україну як частину пострадянського простору, проте наразі німецький дискурс щодо України продовжує зосереджуватися на чотирьох поняттях: Крим, війна, криза, корупція¹².

Мета цієї статті полягає у з'ясуванні особливостей суспільно-політичного дискурсу Федеративної Республіки Німеччина щодо країн «Нової Східної Європи», які опинилися поза межами розширеного Європейського Союзу в 2004–2017 рр. Нижня хронологічна межа дослідження пов'язана з найбільшим за історію розширенням Спільноти, внаслідок якого Республіка Білорусь, Республіка Молдова та Україна потрапили в унікальну геополітичну ситуацію, виявившись, з одного боку, безпосе-

редніми сусідами Євросоюзу, а з іншого — Російської Федерації. Верхня межа — 2017 р. — відкриття в Берліні Центру східноєвропейських та міжнародних студій, а також підготовка до проведення в Німеччині федеральних виборів, унаслідок яких було сформовано новий федеральний уряд і, відповідно, розпочався новий етап східноєвропейської політики ФРН.

Наприкінці 1990-х рр. представники німецької державної еліти не допускали можливості приєднання України до Євросоюзу, вважаючи її традиційною зоною політичного та економічного впливу Російської Федерації. Яскравим підтвердженням визнання німецько-російської співпраці як ключового аспекту розвитку східноєвропейської політики Німеччини можна також вважати вихід у квітні 2001 р. у виданні «Die Zeit» статті Г. Шредера під назвою «Німецька політика щодо Росії — європейська східна політика»¹³. За баченням німецької дослідниці Іріс Кемпе, Німеччина, якій, починаючи зі східної політики Брандта 1970 р. до східного розширення ЄС 2004 р. вдалося пов'язати воедино свої різноманітні стратегічні інтереси: з одного боку підтримувати гарні відносини з Кремлем, а з іншого — виступати адвокатом Східної Європи та водночас узгоджувати політику з європейськими та американськими союзними партнерами, відіграла ключову роль у забезпеченні євроінтеграційних прагнень держав «Вишеградської групи»¹⁴.

1 травня 2004 р. відбулося найбільше за всю історію існування Євросоюзу розширення. Членами спільноти стали Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта, Естонія, Литва, Латвія. Таким чином, Німеччина створила навколо себе своєрідну «зону стабільності та процвітання», водночас посунувши кордон Європейського Союзу далі на схід. Паралельно з підготовкою до розширення Європейського Союзу на держави Центрально-Східної Європи здійснювалося запровадження Європейської політики сусідства, яка згодом трансформувалася в програму «Східне партнерство».

Маючи на меті організацію співпраці за багатьма стратегічно важливими для ЄС напрямками, Європейська політика сусідства все ж таки не передбачала перспективи членства для країн, що опинилися поза межами розширення Європейського Союзу 2004 р. Проте політичні та економічні процеси, що відбувалися на той час у східноєвропейських державах загалом та в Україні зокрема, не залишилися поза увагою німецьких політиків. Наприклад, 27 квітня 2004 р. опозиційна на той час фракція ХДС/ХСС звернулася до Бундестагу з вимогою надати відповідь, яким чином відсутність реального прогресу в здійсненні реформ та погіршення ситуації з правами людини враховувалися правлячою коаліцією під час співпраці з Україною. Всього на цю тему було сформульовано 29 питань¹⁵.

25 травня 2004 р. МЗС ФРН надало розгорнуту відповідь на вищезазначений депутатський запит християнських демократів. У документі особливу увагу було зацентровано на тому, що уряд ФРН спільно з ЄС, РЄ та ОБСЄ, докладав значних зусиль, щоб змінити ситуацію. Німецькі дипломати нагадали українським опозиціонерам зміст промови Г. Шредера, виголошеної ним під час п'ятих міжурядових консультацій в Берліні (20 лютого 2004 р.), де він наголошував, що Німеччину цікавить стабільна, демократична та правова Українська держава. Також у документі йшлося про те, що федеральний уряд позитивно оцінив залучення до виборчого процесу міжнародних спостерігачів і намагався переконати керівництво України в тому, що виконання запланованого нею курсу з наближення до західних структур перебуває у прямій залежності від прозорості та чесності виборів. Крім того, урядова коаліція вважала за необхідне створити особливий План дій ЄС щодо України й рішуче засудила насильницькі дії щодо представників ЗМІ¹⁶.

Не виключалося формування зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, однак наголошувалося на тому, що це не може відбутися автоматично після приєднання нашої держави до СОТ. Водночас констатовалося, що створення наднаціональних структур в ЄЕП не сприятиме зоні вільної торгівлі. Наголошувалося на існуванні низки проблем у межах німецько-українського економічного співробітництва, які були пов'язані з умовами праці німецьких інвесторів на ринку України. Зазначалося про підтримку та консультативну допомогу, які вже 10 років отримувала Україна за програмою «Трансформ» та від інших структур. Крім того, нагадувалося про необхідність врегулювання придністровського конфлікту, враховуючи те, що експорт та імпорт товарів у Молдову та Придністров'я здійснювався саме через українську територію¹⁷.

28 вересня 2004 р. фракція ХДС/ХСС ініціювала розгляд проекту резолюції «За демократичні й вільні президентські вибори в Україні 2004 р.» у Бундестазі. Він містив заклик до української влади щодо проведення виборів за стандартами ОБСЄ¹⁸. 20 жовтня 2004 р. СДПН та «Союз 90 / Зелені» запропонували схожий документ. Вони наголошували на відчутному дефіциті демократії, правової держави й ринкової економіки в Україні. У цьому контексті згадувалася підтримка Німеччиною трансформаційних процесів в Україні, зокрема і з допомогою німецьких політичних фондів. Крім того, у ньому йшлося про впровадження програми «Трансформ» і проведення щорічних міжурядових консультацій. Депутати закликали український уряд провести вільні та чесні вибори, а також не перешкоджати роботі ЗМІ. Пропонувалося продовжити діалог між представниками громадянського суспільства обох країн і проведення в Україні необхідних економічних реформ¹⁹. Наступного дня Бундестаг прийняв зазначену резолюцію.

24 листопада 2004 р. під час виступу в Бундестазі канцлер ФРН Герхард Шредер, спираючись на дані, оприлюднені офіційними спостерігачами ОБСЄ, заявив, що вважає другий тур президентських виборів в Україні сфальсифікованим²⁰. Того самого дня депутати Бундестагу, за винятком Лівих, ухвалили заяву про те, що процедура виборів в Україні не відповідає стандартам ОБСЄ і РЄ, а їхні результати — груба фальсифікація. У зв'язку з цим пропонувалося перевірити списки українських виборців та провести повний перерахунок голосів. Бундестаг закликав депутатів Верховної Ради України ретельно перевірити всі заяви щодо фальсифікації результатів виборів, а також розглянути можливість проведення нових. Депутати пропонували сторонам конфлікту утриматися від проявів насильства й уникати провокацій²¹.

14 грудня 2004 р. фракція ХДС/ХСС направила депутатський запит щодо підсумків 14-го саміту Росія — ЄС, проведеного 25 листопада того ж року. Опозиціонери вимагали від федерального уряду надати оцінку розбіжностям, які виникли між російським керівництвом і високопосадовцями ЄС щодо ситуації в Україні в контексті проголошеної мети досягнення стратегічного партнерства між Росією та ЄС²². Відповідь на цей запит МЗС надало лише 3 січня 2005 р. Однак у документі лише вказувалося на позитивний вплив представників ЄС на мирне вирішення українського конфлікту, в якому вони виступили посередниками, а також необхідність для Росії та ЄС спільними зусиллями сприяти демократичному розвитку сусідніх держав²³.

Прихід до влади «великої коаліції» на чолі з А. Меркель не спричинив значних змін у східноєвропейській політиці ФРН. Водночас період з 2005 по 2013 рр. позначився розробкою та впровадженням принципово нових форм взаємодії зі східноєвропейськими державами. Зокрема, «Європейська політика сусідства» стала ініціативою Європейської комісії, спрямованою на інституціоналізацію різних напрямків співробітництва Європейського Союзу, сприяння інтенсивнішим зв'язкам між партнерами. Однак вадою «Європейської політики сусідства» виявилася відсутність диференціації «сусідів Європи» та «європейських сусідів», до кола яких належать Україна, Білорусь і Молдова. Тому в 2009 р. Євросоюз розробив новий проект «Східне партнерство», який запропонував Україні, Молдові та в перспективі після скасування режиму санкцій проти Білорусі асоціацію, тобто максимально близькі відносини без гарантій їхнього членства в Євросоюзі. Саме така політична настанова й ускладнила процес адаптації програми ЄС «Східне партнерство» до реалій, які склались у Європі після російської агресії щодо України.

У коаліційному договорі, підписаному представниками ХДС/ХСС та СДПН у грудні 2013 р., зазначалося, що Німеччина прагне лібералізації

візового режиму для підприємців, учених, учасників громадянського суспільства та студентів. Також проголошувалася необхідність поставити обізнаність щодо Росії та Східної Європи в Німеччині на міцну основу. З цією метою пропонувалося посилити науково-аналітичну експертизу цього регіону²⁴.

Однак невідомо, чи не залишилася б ця ініціатива виключно на папері, якби не події в Україні наприкінці 2013 — на початку 2014 рр. Повною мірою саме внаслідок Євромайдану, анексії Криму та російської агресії на Донбасі в суспільстві та політичних колах ФРН став відчутним брак фундаментальних знань про східноєвропейський регіон. За твердженням М. Заппера, «з'ясувалося, що ЄС зовсім нічого не знає про Україну, мотиви російського уряду та його уявлення про світ, а також про взаємини між Росією та Україною. На жаль, Німеччина теж не була винятком»²⁵. У цьому контексті Анна Вероніка Вендланд слушно зазначила, що «у Німеччині ніколи не намагалися сприймати українців як суб'єктів своєї історії. Ніколи не говорили про саму Україну, розмови завжди велися «навколо» України, розташованої «між» іншими учасниками політичної гри, про її функції, залежно від історичної перспективи, у польсько-російських, європейсько-російських чи американсько-російських стосунках»²⁶.

З іншого боку, анексія Криму та російська гібридна агресія щодо України продемонстрували готовність Німеччини захищати європейські демократичні цінності навіть ціною втрат для власної економіки. Роль посередника у врегулюванні російсько-українського конфлікту, яку відразу взяла на себе ФРН в особі чинного канцлера А. Меркель, її активна участь у роботі «нормандської четвірки» та підписанні Мінських домовленостей, дозволили призупинити ескалацію насилля на Донбасі. Проте намагання А. Меркель вирішувати конфлікт виключно політико-дипломатичним шляхом далеко не завжди відповідає інтересам нашої держави. Водночас варто зазначити, що в майбутніх відносинах України та ФРН мінський процес повинен зберігати своє значення аж до остаточного врегулювання російсько-українського конфлікту.

Події в Україні наприкінці 2013 — на початку 2014 рр. не лише докорінно змінили розклад політичних сил в Європі, а й призвели до того, що німецькі науковці також приєдналися до суспільних дискусій, пов'язаних з країнами «Нової Східної Європи» та перспективами східноєвропейської політики ФРН. Натомість підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом перетворило нашу державу на геополітичний центр «Нової Східної Європи», від якого залежить безпека Європейського Союзу. Зважаючи на це, «після початку протестів на Майдані минув певний час, перш ніж про Україну в публічному просторі

заговорили як про свідомого політичного гравця, націю з власною історією й культурою (культурами й історіями), а також про відносини Німеччини з Україною й відносини України з Німеччиною та Європою»²⁷. У цьому контексті варто згадати відкритий лист «Знову війна в Європі? Не від нашого імені!», оприлюднений 5 грудня 2014 р. відомими німецькими діячами у сфері політики, економіки та культури. За їхніми словами, федеральний уряд повинен «усвідомити свою відповідальність за мир в Європі. Європа потребує нової політики розрядки. Це можливо лише на основі однакової безпеки для всіх на умовах рівноправ'я і взаємної поваги всіх партнерів. Німецький уряд не йде особливим шляхом, продовжуючи в цій складній ситуації закликати до порозуміння та діалогу з Росією. Ми не повинні витіснити Росію з Європи»²⁸.

«Заклик 60 німецьких знаменитостей» спричинив бурхливу реакцію з боку науковців, які спеціалізуються на вивченні Східної Європи, а також окремих представників німецької політичної еліти. У документі під назвою «Збереження миру замість підтримки експансії» йдеться про те, що відповіддю на агресивні дії Росії у Східній Європі не повинна бути східноєвропейська політика ФРН, заснована на ілюзіях: «Політика Німеччини щодо Східної Європи повинна спиратися на попередній досвід, знання фактів і результати досліджень, а не на пафос, історичну забудькуватість, поверхневі висновки. Ніхто не хоче конфронтації з Росією та не прагне розірвати діалог з Кремлем. Проте територіальна цілісність України, Грузії та Молдови не має стати жертвою обачності німецької (та австрійської) політики щодо Росії. Необхідно добиватися миру без зброї, а не шляхом легітимації його наступального застосування. У наших інтересах — протидіяти експорту антиліберальних ідей Кремля в ЄС. В ім'я наших дітей і онуків необхідно зберегти чинність Будапештського меморандуму — важливу опору всесвітнього режиму непоширення ядерної зброї»²⁹.

У той час, як федеральний канцлер Ангела Меркель активно долучилася до врегулювання конфлікту на Сході України у форматі «нормандської четвірки», її попередники Гельмут Шмідт та Герхард Шредер демонстрували підтримку дій Росії, а також вважали помилковим її виключення з «Великої вісімки». Зокрема, Гельмут Шмідт в інтерв'ю газеті «Die Zeit» від 16 травня 2014 р. звинуватив ЄС у манії величі: «Брюссель занадто активно займається міжнародною політикою, в той час як більшість єврокомісарів мало що в ній розуміють. Останнім прикладом є спроба Європейської комісії інтегрувати Україну, а потім і Грузію. Проте Грузія перебуває поза межами Європи. Це манія величі, нам там нічого шукати. Чиновники і бюрократи ставлять Україну перед удаваним вибором між Сходом і Заходом». Конфлікт в Україні нагадує

Г. Шмідту ситуацію перед початком Першої світової війни, адже небезпека погіршення ситуації, як у серпні 1914 р., зростає з кожним днем³⁰.

У наступному інтерв'ю цьому виданню від 24 вересня 2014 р. колишній канцлер, якого часто називають тевтонським Генрі Кіссінджером, порівняв конфлікт з Кубинською кризою 1962 р., коли тодішній радянський лідер Микита Хрущов розмістив на Кубі ракети з ядерними боєголовками: «Тому ті ракети безпосередньо загрожували безпеці США, і весь світ опинився на межі третьої світової війни. Сьогодні аналогічна ситуація. Фактично Північноатлантичний альянс і Російська Федерація, не бажаючи цього, підійшли до військової конфронтації «а ля Куба». Ні Барак Обама, ні Путін не хочуть війни, насамперед її не хочуть європейці, але, можливо, ми повинні боятися зростання її ймовірності». Однак, за оцінкою Гельмута Шмідта, Кубинська ракетна криза являє собою модель для деескалації ситуації. Вирішення Кубинської кризи вдалося, тому що обидві сторони усвідомили свою відповідальність. Дипломати зобов'язані прислухатися до цього уроку завтра і післязавтра. Щоправда колишній канцлер не очікує повного відступу росіян. За його баченням, анексію Криму відмінити неможливо³¹.

Ще один представник німецьких соціал-демократів, Герхард Шредер, колишній канцлер ФРН (1998–2005 рр.), відомий своєю прихильністю до Росії та безпосереднім відношенням до функціонування Балтійського газопроводу «Північний потік», наголосив, що не має морального права критикувати Володимира Путіна, оскільки сам 15 років тому аналогічно порушив зобов'язання міжнародного права на Балканах. Крим, на думку Г. Шредера, є калькою війни Косово проти Сербії. Г. Шредер вважає, що Євросоюз вчинив помилково, закликавши Україну до Угоди про асоціацію: «Україна не мала іншого вибору, ніж відмовитися від зв'язків з Росією. Колишній радянській республіці більш доцільно співпрацювати з обома сторонами. Вирішувати конфлікт треба за допомогою діалогу, а не спіралі санкцій. Від цього Німеччина втратить більше, ніж інші країни. Ймовірно, Москва погодиться сісти за стіл переговорів лише після обрання в Києві нового уряду, який представлятиме все населення»³².

Ба більше, намагання ЄС і федерального уряду впливати на врегулювання конфлікту на Сході України шляхом посилення санкцій щодо Російської Федерації засудив і «канцлер німецької єдності» Гельмут Коль. Наприкінці 2014 р. побачила світ його нова книга «Із турботою про Європу». Колишній політик, який у період свого канцлерства, попри об'єктивну перевагу російського вектору, все ж намагався врівноважувати східноєвропейську політику возз'єднаної Німеччини, висловив стурбованість ізоляцією Росії, зазначивши, що це рішення мало надто кардинальний характер: «Захід, точно також, як Росія і Україна, повинні

стежити за тим, щоб ми не втратили все, чого вже досягли», — зазначив Гельмут Коль³³.

У 2014–2017 рр. в Бундестазі широко обговорювалися проблеми, пов'язані з перспективами співпраці Європейського Союзу загалом та Німеччини зокрема з державами «Нової Східної Європи». Найбільшу активність демонструвала фракція «Лівих», відома своєю майже беззаперечною підтримкою дій російського президента В. Путіна. Зокрема, пост-комуністи зверталися до федерального уряду з питаннями щодо збройної активності на сході України, підтримки федеральним урядом запланованої поліцейської місії на українській території, з приводу політики ФРН, ЄС, США і НАТО щодо «Української кризи», відносно дій МЗС ФРН у вирішенні конфлікту в Україні, перспектив розвитку Інституту російських і східноєвропейських досліджень³⁴.

Конфлікт на Сході України спонукав Німеччину до оновлення стратегії безпеки. Попередня редакція «Білої книги з питань політики безпеки Німеччини та перспектив розвитку збройних сил» була прийнята ще 2006 р. Значна увага в цьому документі приділялася необхідності «розвитку та поглиблення довгострокового, стійкого і в складних умовах безпекового партнерства з Росією»³⁵.

Натомість у новому виданні «Білої книги», за словами міністра оборони ФРН Урсули фон дер Ляйен, російсько-німецькі відносини не будуть партнерськими. Однак, зважаючи на зусилля німецької дипломатії уникнути конфронтації з Росією, навряд чи Росія буде охарактеризована як суперник Німеччини у Східній Європі. Урсула фон дер Ляйен зазначила, що дії Росії в Україні докорінно змінюють архітектуру безпеки в Європі. Німеччина повинна знайти адекватну відповідь на політику російського президента Володимира Путіна та при цьому не вдаватися до ілюзій. На думку міністра, нова політика Кремля почалася задовго до Українського конфлікту і нам ще дуже довго доведеться перейматися цією проблемою. Тому «Біла книга» розглядатиметься як відповідна реакція на спробу Росії здійснювати геостратегічну силову політику та військове насильство. Йдеться про те, як Захід реагуватиме на виклики з боку Росії, яка намагається домінуванням і створенням зон впливу замінити узгоджені на міжнародному рівні правила і норми³⁶.

Можна припустити, що одночасно з оновленням «Білої книги» будуть розроблені нові «Директиви оборонної політики», адже попередня версія цього основоположного для ФРН документа у сфері безпеки не змінювалася з 2003 р. — часів «червоно-зеленої» коаліції на чолі з Герхардом Шредером, якого досі вважають ледь не головним агентом впливу російського президента Володимира Путіна в Німеччині. Тоді Східна Європа не трактувалася як потенційно небезпечний регіон, що загрожує

ФРН своєю нестабільністю, а з усіх східноєвропейських країн згадувалася лише Російська Федерація, співпраця з якою визнавалася необхідною для колективних дій у попередженні різноманітних загроз і вирішенні міжнародних конфліктів.

У грудні 2015 р. Бундестаг прийняв рішення про заснування спеціального дослідницького центру, що повинен займатися вивченням Східної Європи. Йому передувала тривала дискусія, що точилася між представниками провідних політичних партій. Зокрема, 7 травня 2015 р. фракція «Союзу 90 / Зелених» звернулася до Бундестагу з вимогою надати розгорнуту відповідь про плани федерального уряду щодо заснування нового інституту Росії та Східної Європи. Загалом документ складався з 33 питань, які стосувалися основних недоліків і проблемних питань східноєвропейських досліджень у Німеччині та ЄС; пріоритетних напрямів досліджень та інших наукових завдань майбутньої інституції; можливості створення постійних міжєвропейських дослідницьких груп; співпраці з такими інститутами й аналітичними центрами, як Польський центр східних досліджень, Фінський інститут міжнародних відносин і Болгарський центр ліберальних стратегій, Німецьке товариство східноєвропейських досліджень, Німецько-Польський інститут, Німецьке товариство зовнішньої політики; правової бази, фінансування та інших аспектів діяльності нового науково-дослідницького центру³⁷.

Розгорнуту відповідь федерального уряду на цей запит було надано 28 травня 2015 р. В оприлюдненому документі зазначалося, що події на пострадянському просторі мають величезне значення для Європейського Союзу та майбутнього Європи. Анексія Криму та російська агресія на Сході України перешкодила процесові демократичних перетворень у Східній Європі. У зв'язку з цим федеральний уряд планує зміцнити східноєвропейський науковий досвід та створити «Новий інститут Росії та Східної Європи». Німеччина має особливу історичну відповідальність за подолання розколу Європи, а отже й за інтеграцію різноманітних перспектив й історичного досвіду держав-членів ЄС з їхніми східними сусідами в «європейські» дослідження Східної Європи на межі науки та політики³⁸.

Зрештою на початку 2017 р. в Берліні почав роботу Центр східноєвропейських та міжнародних студій. Його директоркою стала Гвендолін Зассе. Завданнями Центру були визначені проведення соціально значимих фундаментальних досліджень у Східній Європі, інформування політиків, засобів масової інформації та громадськості про їхні результати, а також сприяння молодим кадрам. Загальна мета діяльності цієї установи полягає у здійсненні регіональних досліджень, які відповідають міжнародним науковим стандартам, допомагають формувати суспільний дискурс та

поглиблюють розуміння Східної Європи³⁹. Проте необхідно зазначити, що співробітники Центру міжнародних та європейських студій не визначили чіткий перелік країн, що входять до східноєвропейського регіону. Таким чином, вони вирішили не обмежувати дослідницьке поле виключно державами пострадянського простору.

Таким чином, події 2013–2017 рр. засвідчили помилковість інерційної зовнішньополітичної стратегії ФРН у східноєвропейському напрямку. Після возз'єднання ФРН з НДР та завершення «холодної війни» політична взаємодія з Україною та іншими державами «Нової Східної Європи» розвивалася за «залишковим принципом». У центрі східноєвропейської політики ФРН, як і в біполярний період, перебувало завдання забезпечення дружніх відносин насамперед з Російською Федерацією. Важливість розбудови німецької співпраці зі східноєвропейськими державами недостатньо оцінювалася федеральними канцлерами та представниками парламентських політичних сил ФРН. Натомість через політичні кризи та нестабільність економічної ситуації країни «Нової Східної Європи» традиційно вважалися недостатньо надійними партнерами для Федеративної Республіки Німеччина. Тому за весь період існування возз'єднаної Німеччини жоден федеральний уряд не представив детальної програми взаємодії зі східноєвропейськими державами. Водночас, безперервна необхідність Німеччини узгоджувати власну «східну» політику зі «східною» політикою Європейського Союзу також зіграла в цьому процесі далеко не останню роль. Європейська політика сусідства, а згодом і програма ЄС «Східне партнерство», які підтримувалися ФРН, передбачали поглиблений діалог інституцій Євросоюзу з країнами «Нової Східної Європи» без гарантій їхнього членства в спільноті. Саме цей аспект ускладнив адаптацію «Східного партнерства» до ситуації, що склалася внаслідок російської гібридної агресії щодо України. Упродовж 2014–2017 рр. німецька дипломатія докладала зусиль для врегулювання конфлікту на Донбасі у форматі «нормандської четвірки». Однак процес формування уявлень німецького суспільства про «Нову Східну Європу» досі триває.

¹ Плохій С. «Нова Східна Європа»: геополітична примха чи історіографічна знахідка?» URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/550-serhii-plokhii-nova-skhidna-uevropa-geopolitychna-prymkha-chy-istoriografichna-znakidka>

² Мартинов А.Ю. Німецька громадська думка щодо політичної трансформації в Україні (2012–2015 рр.). *Україна — Європа — Світ*. 2015. Вип. 15. С. 169–177.

³ Сидорук Т.В. Роль Німеччини у формуванні спільної позиції ЄС щодо російсько-українського конфлікту. *Стратегічні пріоритети*. 2015. Вип. № 3 (36). С. 33–37.; Її ж. Позиції держав-членів ЄС щодо російсько-українського конфлікту. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2015. Вип. 36. Ч. 3. С. 13–19.

⁴ Барвінська П.І. Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX — початку XXI ст. Одеса: Астропринт, 2007. С. 291.

⁵ Барвінська П.І. Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX — початку XXI ст. Одеса: Астропринт, 2007. С. 299.

⁶ Плохій С. «Нова Східна Європа»: геополітична примха чи історіографічна знахідка? URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/550-serhii-plokhii-nova-skhidna-uevropa-geopolitychna-prymkha-chy-istoriohrafichna-znakhidka>

⁷ Шльогель К. Український виклик. Відкриття європейської країни. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 356 с.

⁸ Заппер М. Наважитися на ширшу експертизу: обізнаність щодо Росії та Східної Європи в Німеччині. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/2226-manfred-zapper-navazhitisya-na-shirshu-ekspertizu-obiznanist-shchodorusiji-ta-skhidnoji-evropi-v-nimechchini>

⁹ Гаусманн Г. Україна і Європа в німецьких публічних дебатах (2013–2015). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2281-gvido-gausmann-ukrajina-i-evropa-v-nimetskikh-publichnikh-debatakh-2013-2015>

¹⁰ Вендланд. А.В. Безпорадність у пільмі. Німецькі «експерти» про кризу в Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1552-anna-veronika-vendliand-bezporadnist-u-pitmi-nimetski-eksperty-pro-kryzu-v-ukrajini>

¹¹ Беренде Я. Кінець «східної політики»? URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1426-yan-berends-kinets-skhidnoi-polityky>

¹² Die Ukraine in den Augen Deutschlands. Bilder und Wahrnehmungen eines Landes im Umbruch. Deutsche Gesellschaft für internationale Zusammenarbeit. URL: http://ukraine-woche.de/wp-content/uploads/2018/03/Die-Ukraine-in-den-Augen-Deutschlands_de.pdf

¹³ Schroeder G. Deutsche Russlandpolitik - europäische Ostpolitik. Zeit Online. URL: https://www.zeit.de/2001/15/Deutsche_Russlandpolitik_-_europaeische_Ostpolitik

¹⁴ Kempe I. Die Europäische Nachbarschaftspolitik und Rolle Deutschlands. *T. Jäger, A. Höse, K. Oppermann. Deutsche Außenpolitik. Sicherheit, Wohlfahrt, Institutionen und Normen.* Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2007. S. 243.

¹⁵ Antrag der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU. Die Ukraine vor der Präsidentschaftswahl 2004. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3019. 27.04.2004. 5 s.

¹⁶ Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU. Die Ukraine vor der Präsidentschaftswahl 2004. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3183. 25.05.2004. 12 s.

¹⁷ Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU. Die Ukraine vor der Präsidentschaftswahl 2004. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3183. 25.05.2004. 12 s.

¹⁸ Antrag der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU. Für eine demokratische und freie Präsidentschaftswahl 2004 in der Ukraine. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3799. 28.09.2004. 2 s.

¹⁹ Antrag der Fraktionen SPD und Bündnis 90/Die Grünen. Die Ukraine nach der EU-Osterweiterung und vor den Präsidentschaftswahlen am 31. Oktober 2004. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3958. 20.10.2004. 3 s.

²⁰ Канцлер Німеччини: «Підсумки другого туру виборів Президента України є сфальсифікованими» (24.11.2004). URL: http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/24/3004589/view_print/

²¹ Antrag der Fraktionen SPD, CDU/CSU, Bündnis 90/Die Grünen und F.D.P. Fälschungen der ukrainischen Präsidentschaftswahlen. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/4265. 24.11.2004. 2 s.

²² Kleine Anfrage der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU. Zukunft der sog. vier gemeinsamen Räume zwischen der EU und Russland. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/4527. 14.12.2004. 4 s.

²³ Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU. Zukunft der sog. vier gemeinsamen Räume zwischen der EU und Russland. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/4613. 03.01.2005. 8 s.

²⁴ Deutschlands Zukunft gestalten. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 18 Legislaturperiode. Berlin, 2013. S. 169.

²⁵ Заппер М. Наважитися на ширшу експертизу: обізнаність щодо Росії та Східної Європи в Німеччині. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/2226-manfred-zapper-navazhitisya-na-shirshu-ekspertizu-obiznanist-shchodorusiji-ta-skhidnoji-evropi-v-nimechchini>

²⁶ Вендліанд. А. В. Безпорадність у п'яті. Німецькі «експерти» про кризу в Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1552-anna-veronika-vendliand-bezporadnist-u-pitmi-nimetski-eksperty-pro-kryzu-v-ukraini>

²⁷ Гаусманн Г. Україна і Європа в німецьких публічних дебатах (2013–2015). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2281-gvidogausmann-ukrajina-i-evropa-v-nimetskikh-publichnikh-debatakh-2013-2015>

²⁸ «Wieder Krieg in Europa? Nicht in unserem Namen!». Zeit Online. URL: <http://www.zeit.de/politik/2014-12/aufruf-russland-dialog>.

²⁹ Friedenssicherung statt Expansionsbelohnung. Zeit Online. URL: <http://www.zeit.de/politik/2014-12/aufruf-friedenssicherung-statt-expansionsbelohnung>.

³⁰ Helmut Schmidt wirft EU Größenwahn vor. Zeit Online. URL: <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-05/helmut-schmidt-ukraine-eu-weltkrieg>.

³¹ Schmidt warnt vor neuem Krieg in Europa. Zeit Online. URL: www.zeit.de/politik/2014-09/helmut-schmidt-ukraine-russland-warnung-krieg-europa.

³² Putin verstehen mit Gerhard Schröder. Zeit Online. URL: <http://www.zeit.de/politik/ausland/2014-03/ukraine-russland-putin-schroeder>.

³³ Verhalten gegenüber Russland: Kohl kritisiert Rolle des Westens im Ukraine-Konflikt. Der Spiegel. URL: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/ukraine-konflikt-kohl-beklagt-isolation-russlands-a-1000591.html>.

³⁴ Харлан Г. Україна в східноєвропейській політиці Федеративної Республіки Німеччина. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / С.В. Віднянський (відп. ред.). Вип. 25. С. 97–98.

³⁵ Weißbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft der Bundeswehr. Bonn: Bundesministerium der Verteidigung, 2006. S. 57.

³⁶ Von der Leyen definiert Verhältnis zu Russland neu. Handelsblatt. URL: <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/neues-weissbuch-sicherheitspolitik-von-der-leyen-definiert-verhaeltnis-zu-russland-neu/11384296.html>.

³⁷ Kleine Anfrage der Abgeordneten Manuel Sarrazin... und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. Planungen der Bundesregierung für ein neues Russland- und Osteuropa-Institut. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18/4884. 07.05.2015. 4 s.

³⁸ Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Manuel Sarrazin... und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. Planungen der Bundesregierung für ein neues Russland- und Osteuropa-Institut. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18/5035. 28.05.2015. 8 s.

³⁹ Zentrum für Osteuropa- und internationale Studien. URL: <https://www.zois-berlin.de/ueber-uns/>

REFERENCES

1. Antrag der Fraktionen SPD und Bündnis 90/Die Grünen (2004). Die Ukraine nach der EU-Osterweiterung und vor den Präsidentschaftswahlen am 31. Oktober 2004. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3958. 20.10.2004. 3 s. [in German].
2. Antrag der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU (2004). Die Ukraine vor der Präsidentschaftswahl 2004. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3019. 27.04.2004. 5 s. [in German].
3. Antrag der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU (2004). Für eine demokratische und freie Präsidentenwahl 2004 in der Ukraine. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3799. 28.09.2004. 2 s. [in German].
4. Antrag der Fraktionen SPD, CDU/CSU, Bündnis 90/Die Grünen und F.D.P. (2004). Fälschungen der ukrainischen Präsidentschaftswahlen. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/4265. 24.11.2004. 2 s. [in German].
5. Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU (2004). Die Ukraine vor der Präsidentschaftswahl 2004. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/3183. 25.05.2004. 12 s. [in German].
6. Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU (2005). Zukunft der sog. vier gemeinsamen Räume zwischen der EU und Russland. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/4613. 03.01.2005. 8 s. [in German].
7. Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Manuel Sarrazin... und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN (2015). Planungen der Bundesregierung für ein neues Russland- und Osteuropa-Institut. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18/5035. 28.05.2015. 8 s. [in German].
8. Barvinska, P.I. (2007). *Mizh naukoiu i politykoiu. Interpretatsii Skhidnoi Yevropy v akademichnomu seredovyshchi nimetskomovnoho prostoru u kintsi XIX — pochatku XXI st.* Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].
9. Berends, Ya. Kinets skhidnoi polityky? Retrieved from <http://www.historians.in.ua/skhidnoi/index.php/en/dyskusiya/1426-yan-berends-kinets-skhidnoi-polityky> [in Ukrainian].
10. Deutschlands Zukunft gestalten. Zusammenhalt. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 18 Legislaturperiode (2013). Berlin, 2013. S. 169. [in German].
11. Die Ukraine in den Augen Deutschlands. Bilder und Wahrnehmungen eines Landes im Umbruch. Deutsche Gessellschaft für internationale Zusammenarbeit. Retrieved from http://ukraine-woche.de/wp-content/uploads/2018/03/Die-Ukraine-in-den-Augen-Deutschlands_de.pdf [in German].
12. Friedenssicherung statt Expansionsbelohnung. Zeit Online. Retrieved from <http://www.zeit.de/politik/2014-12/auf-ruf-friedenssicherung-statt-expansionsbelohnung> [in German].
13. Hausmann, H. Ukraina i Yevropa v nimetskykh publichnykh debatakh (2013–2015). Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2281-gvido-gausmann-ukrajina-i-evropa-v-nimetskykh-publichnykh-debatakh-2013-2015> [in Ukrainian].
14. Helmut Schmidt wirft EU Größenwahn vor. Zeit Online. Retrieved from <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-05/helmut-schmidt-ukraine-eu-weltkrieg> [in German].

15. Kantsler Nimechchyny: Pidsumky druhoho turu vyboriv Prezydenta Ukrainy ye sfalsyfikovanymy (24.11.2004). Retrieved from http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/24/3004589/view_print/ [in Ukrainian].

16. Kempe, I., Jäger T., Höse A., & Oppermann K. (2007). *Deutsche Außenpolitik. Sicherheit, Wohlfahrt, Institutionen und Normen*. Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH [in German].

17. Kharlan, H. (2016). Ukraina v skhidnoievropeiskii politytsi Federatyvnoi Respubliky Nimechchyna. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings. S.V. Vidnyanskyj (Ed.)*, 25, 97–98 [in Ukrainian].

18. Kleine Anfrage der Abgeordneten Claudia Nolte... und der Fraktion der CDU/CSU (2004). Zukunft der sog. vier gemeinsamen Räume zwischen der EU und Russland. Deutscher Bundestag. 15. Wahlperiode. Drucksache 15/4527. 14.12.2004. 4 s. [in German].

19. Kleine Anfrage der Abgeordneten Manuel Sarrazin... und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN (2015). Planungen der Bundesregierung für ein neues Russland- und Osteuropa-Institut. Deutscher Bundestag. 18. Wahlperiode. Drucksache 18/4884. 07.05.2015. 4 s. [in German].

20. Martynov, A.Ju. (2015). Nimecjka ghromadsjka dumka shhodo politychnoji transformaciji v Ukraini (2012–2015 rr.). *Ukrajina Jevropa Svit*, 15, 169–177 [in Ukrainian].

21. Plokhii, S. Nova Skhidna Yevropa: heopolitychna prymkha chy istoriohrafichna znakhidka?. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/550-serhii-plokhii-nova-skhidna-yevropa-heopolitychna-prymkha-chy-istoriohrafichna-znakhidka> [in Ukrainian].

22. Putin verstehen mit Gerhard Schröder. Zeit Online. Retrieved from <http://www.zeit.de/politik/ausland/2014-03/ukraine-russland-putin-schroeder> [in German].

23. Schmidt warnt vor neuem Krieg in Europa. Zeit Online. Retrieved from www.zeit.de/politik/2014-09/helmut-schmidt-ukraine-russland-warnung-krieg-europa [in German].

24. Schroeder G. Deutsche Russlandpolitik — europäische Ostpolitik. Zeit Online. Retrieved from https://www.zeit.de/2001/15/Deutsche_Russlandpolitik_-_europaeische_Ostpolitik [in German].

25. Shljoghelj, K. (2016). *Ukrajinsjkyj vyklyk. Vidkryttja jevropejskoji krajiny*. Kyiv: DUKh I LITERA [in Ukrainian].

26. Sydoruk, T.V. (2015). Pozyciji derzhav-chleniv JeS shhodo rosijjsjko-ukrajinsjkocho konfliktu. *Visnyk Ljvivsjkogo universytetu. Serija mizhnarodni vidnosyny*, 36, 13–19 [in Ukrainian].

27. Sydoruk, T.V. (2015). Rolj Nimechchyny u formuvanni spiljnoji pozyciji JeS shhodo rosijjsjko-ukrajinsjkocho konfliktu. *Strategichni priorytety*, 3(36), 33–37 [in Ukrainian].

28. Vendliand. A. V. Bezporadnist u pitmi. Nimetski eksperty pro kryzu v Ukraini. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusija/1552-anna-veronika-vendliand-bezporadnist-u-pitmi-nimetski-eksperty-pro-kryzu-v-ukraini> [in Ukrainian].

29. Verhalten gegenüber Russland: Kohl kritisiert Rolle des Westens im Ukraine-Konflikt. Der Spiegel. Retrieved from <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/ukraine-konflikt-kohl-beklagt-isolation-russlands-a-1000591.html> [in German].

30. Von der Leyen definiert Verhältnis zu Russland neu. Handelsblatt. Retrieved from <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/neues-weissbuch-sicherheitspolitik-von-der-leyen-definiert-verhaeltnis-zu-russland-neu/11384296.html>. [in German].

31. Weißbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft der Bundeswehr. — Bonn: Bundesministerium der Verteidigung, 2006. S. 57. [in German].

32. Wieder Krieg in Europa? Nicht in unserem Namen!. Zeit Online. Retrieved from <http://www.zeit.de/politik/2014-12/aufruf-russland-dialog> [in German].

33. Zapper, M. Navazhytysia na shyrshu eskpertyzu: obiznanist shchodo Rosii ta Skhidnoi Yevropy v Nimechchini. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/2226-manfred-zapper-navazhitysya-na-shirshu-ekspertizu-obiznanist-shchodo-rosiji-ta-skhidnoji-evropi-v-nimechchini> [in Ukrainian].

34. Zentrum für Osteuropa- und internationale Studien Retrieved from <https://www.zois-berlin.de/ueber-uns/> [in German].

МЕТОДОЛОГІЧНІ, АРХІВОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 930.2:141.333

Олег Горенко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖИТТЄВОГО СВІТУ Й ГУМАНІСТИЧНИЙ АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ІСТОРІОПИСАННЯ

Стаття присвячена актуальній проблемі гармонізації усе більш різноманітного методологічного інструментарію історичних досліджень із потребою поглиблення цілісності розуміння людини як суб'єкта й об'єкта історичного процесу. Людинотворча функція культури потребує активної співпраці науковців різних напрямків. На кожному новому історичному етапі, в умовах швидких змін конкретно-історичної ситуації цивілізаційного вибору набуває неабиякої ваги поглиблення розуміння людської природи. Тягар ментальних стереотипів, демонстрація расової і національної нетерпимості в усі часи залишались джерелом небезпечних конфліктів. Потенціал історичної антропології ще далеко не вичерпаний у сенсі методологічного саморозвитку вітчизняного історіописання. Активна сегментація і специфікація методологічного світогляду сучасного науковця часом призводить до ерозії гуманітарного відчуття історичного часу, до втрати людини, втрати розуміння її життєвого світу. У цьому сенсі відомий гуссерлівський концепт «життєвий світ» має значну перспективу з погляду розширення горизонтів сучасної історичної епістемології. Опозиція «людина — система» у просторі історичного досвіду та історичної свідомості загалом надають практичного змісту процесу дослідження актуальної еволюції європейського громадянського суспільства. Постмодерна «окупація життєвого світу» (Ю. Габермас) в умовах глобалізації призводить до завищеної оцінки можливостей «системи» й відповідної недооцінки можливостей та ролі людини. Це, своєю чергою, спричиняє знецінення людського досвіду як найбільш реального змісту історичної науки.

Ключові слова: людина, система, життєвий світ, історична антропологія, трансформація, громадянське суспільство.

Oleg Gorenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

TRANSFORMATION OF LIFE WORLD AND HUMANISTIC ANTHROPOCENTRISM OF HISTORIOGRAPHY

The article deals with a topical problem to harmonize the ever growing diversity of methodological tools for historical research and the necessity to deepen homogeneous understanding of a human being both as a subject and an object of a historical process. Humanforming function of culture requires active cooperation of different scientific approaches. In the conditions of rapid changes of real historical situation of civilizational choice it becomes extremely important to probe deep into essence of human nature.

Controversial interpretation of human nature, the burden of mental stereotypes, the lack of racial and national tolerance remained the source of dangerous conflicts at all the stages of historical development. The potential of historical anthropology is far from being exhausted in a sense of methodological selfdevelopment of national historiography. Active segmentation and specification of general methodological outlook of a modern scientist sometimes leads to erosion in humanistic perception of a historical moment, to a neglect of a human being, to misunderstanding of his or her life world.

In this sense a well-known Husserl's concept "life world," has a good perspective from the point of view of widening the horizons of modern historical epistemology. In the paradigm of historical experience and historical consciousness the opposition human being — system acquires purely practical content in the process of investigating real evolution of European civil society. Postmodern "occupation of life world" (Habermas) in conditions of globalization leads to reevaluation of possibilities of the system and corresponding underevaluation of the possibilities and the role of the human being. And this, in its turn, leads to underestimation of human experience as the most important content of historical science.

Keywords: human being, system, life world, historical anthropology, transformation, Civil Society.

Доба всевладдя «абсолютного матеріалізму», попри його революційне скасування, залишила помітні шрами на методологічний свідомості у вигляді звичної зневаги до законів саморозвитку індивідуальної і колективної свідомості. Свята віра у безмежні можливості керованого раціоналізму й досі доволі часто стає на заваді реалізму. Кожна спроба поєднання минулого, сьогодення і майбутнього викликає в деяких істориків внутрішню тривогу внаслідок відсутності абсолютної надійності будівельного матеріалу. Значно спокійніше мати справу з напрацьованими гронами історичних фактів, котрі вже пройшли стадію архівної верифікації. Зрозуміло, що занадто велика віра у чарівну силу методології є так само необґрунтованою, як і неповага до неї. Адже сама по собі методологія не робить людину істориком. Як влучно зауважив з цього приводу Макс Вебер, знання анатомії ще мало кому допомогло у процесі ходи. Однак цінність постійного методологічного пошуку залишається незаперечною, оскільки саме такий пошук сприяє концептуальному розумінню кожної унікальної історичної ситуації, робить мислення науковим і органічним, більш захищеним від свавільної каузальності повсякденного людського мислення та агресії старих і нових ідеологічних штампів.

Самостійний пошук все нових і нових фактів, тим більше таких, що здатні змінювати попередню інтерпретацію масштабних історичних перетворень, є справою благородною й науково корисною у багатьох відношеннях. Але що робити, коли у вирі стрімких історичних змін проблема досвіду радикалізується таким чином, що розбурхане суспільство потребує не нових фактів або послідовного викладу фактів давно відомих, а конкретних відповідей на виклики сьогодення? Коли конкретна історична ситуація потребує термінового глибокого осмислення і негайної реакції в інтересах виживання спільноти?

У цьому, власне, й полягає сенс питання «про користь і шкоду історії для життя», дохідливо сформульованого Ф. Ніцше, котрий свого часу закликав істориків «навчати жити». Значно раніше аналогічним чином розмірковував Д. Г'юм у своєму знаменитому «Трактаті про людську природу», коли він писав про «мистецтво жити і спілкуватись». Міркування філософа про творчий потенціал людського спілкування цілком можна вважати паростком комунікативної теорії Ю. Габермаса та Н. Лумана. Людська природа є фундаментом досвіду. Історики капітують перед неповторністю подій. Однак на щастя (а інколи й на горе), існує сегмент історичного досвіду, який не залишає сумнівів у своїй реальній корисності — це досвід про людину. У загальному руслі новітніх вітчизняних досліджень проблеми стилю мислення, з огляду на невпинне зростання інтересу до історії ментальностей, враховуючи все більшу популярність проблематики інтелектуальної історії — історії ідей,

вважаємо корисним ближче познайомитися з концертом «життєвого світу», котрий є своєрідною точкою перетину феноменологічного та історико-антропологічного підходів.

«Життєвий світ» (*Lebenswelt*) — одне з центральних понять пізньої феноменології Е. Гуссерля. Воно народилося завдяки розширенню горизонтів традиційного феноменологічного методу за рахунок звернення до проблеми світових зв'язків свідомості. Таке включення «світової» історичної реальності у традиціоналістську феноменологію призвело до висунення на перший план теми «кризи європейського людства, науки і філософії», теми, що не може залишити байдужим і жодного сучасного історика. Причини цієї кризи Гуссерль вбачав у похибках європейського однобічного раціоналізму, що заплутався в об'єктивізмі та натуралізмі й витіснив дух, людське, суб'єктивне зі сфери науки. Ліками проти такої кризи, на думку Гуссерля, й покликана була стати наука про «життєвий світ». У рамках цієї нової науки проголошується залежність наукового пізнання від більш значимого способу «донаукової» або «позанаукової» свідомості, що складається з суми «безпосередніх очевидностей». Ця свідомість, а також форма орієнтації та поведінки, що з неї випливали, й отримала назву «життєвий світ». Це є своєрідна дофілософська, донаукова, первинна у гносеологічному сенсі свідомість, що існує ще до свідомого прийняття індивідом певного теоретичного постулату. Особливе значення концепту «життєвий світ» полягає, зокрема, у тому, що він торкається важливої проблеми взаємодії науки та соціально-історичної практики людства, передбачає *дослідження соціальної суті* наукового пізнання й *суспільно-історичних функцій* науки як соціального феномену¹. Генетична феноменологія, окреслена у знаменитій праці Гуссерля «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» (1936; повністю надрукована у 1954) була вельми своєчасним попередженням про втрату гуманістичного антропоцентризму тогочасною європейською наукою. Філософ вбачав велику небезпеку у забутті «життєвих потреб» людини, самоусуненні від питань цінності і смислу. Він не був у своїй критиці антиєвропейцем, а лише тонко відчував грізну перспективу втрати Європи. Сучасним романтичним єврооптимістам не завадила би порція такого роду вимогливого гносеологічного реалізму.

На загал можна говорити про закоріненість цього підходу в добре відомій традиції апіоризму. Це є свого роду альтернативний до неоплатонізму екзистенційний проект, що становить значний інтерес з погляду теорії історії. Опосередковано він уже досить тривалий час реалізується в царині інтелектуальної історії (головним чином через популярний концепт «особового знання» М. Полані)². Хоча, щиро кажучи, ознаки врахування особливої ролі нетематизованої периферії людської свідомості та

апріорних культурно-історичних детермінант можна знайти в методології кожного серйозного історика. Легко переконатися у цьому можна, прикладом, ближче познайомившись із методологічними новаціями знаменитої «школи Анналів»».

З погляду можливостей історико-антропологічного розширення пізнавальних горизонтів соціальної історії безперечний інтерес становить оригінальна розвідка Ю. Габермаса «Відносини між системою і життєвим світом в умовах пізнього капіталізму», яка є важливим фрагментом його знаменитої «Теорії комунікативних дій. Критики функціоналістського розуму»³.

«Нова історична наука» давно не є методологічною новиною для вітчизняних істориків. «Історична антропологія» — один з її перспективних напрямків. Хоча звісно, в умовах масового захоплення історіософським етноцентризмом вона не може конкурувати з надзвичайно популярною «історією ментальностей». Мабуть тому, що остання є націленою на колективний внутрішній світ, душевний склад певної спільноти, на тлумачення своїх і чужих національних особливостей. «Історична антропологія» (або «антропологічно орієнтована історія») має більш індивідуальний, людиноцентричний, локусний погляд на цивілізаційний процес. В основі історико-антропологічного підходу лежить сприйняття людини як такої. Вже потому на цю основу накладаються її етнологічні, демографічні, географічні, психологічні та інші характеристики.

Вважається, що популярності історичної антропології найбільше посприяли оригінальні праці Марка Блока, Жака Ле Гоффа, Філіпа Ар'єса, Наталі Земон Девіс, однак насправді список авторитетних представників згаданого напрямку історіописання можна суттєво розширити. Мікроісторичний аналіз конкретних обставин людського життя й людської поведінки приваблює дослідників своєю майже художньою свободою в поєднанні з прискіпливою увагою до історичних фактів. Людина досліджується в детально проаналізованій конфігурації фактів, а сама конфігурація і факти, що її утворюють, уважно перевіряються на життєву правдивість, джерелом якої стає більш глибоке тлумачення людської природи. В одну й ту ж саму річку історії не можна зайти двічі з огляду наплинність часу й неповторність комбінацій його ідейного і ситуаційно-подієвого наповнення. Але людина, котра регулярно каламутить воду в цій річці, залишається напрочуд стабільною у своїх звичках, нахилах, фундаментальних прагненнях і базових реакціях на зовнішні подразники матеріального та духовного характеру. Людська природа і природа людського розуміння навколишнього світу та собі подібних у багатьох випадках виявляється єдиним ключем до розуміння причинно-наслідкового зв'язку реальної історії. Знання про людину і про механізми її спілку-

вання — найцінніший досвід, який видобувається з неозорих покладів людської історії. Не випадково А. Мегілл вважав, що «зразками «історії знизу» можуть слугувати праці, котрі асоціюються з історико-антропологічними пошуками на кшталт «Повернення Мартена Гера» Н. Земон Девіс або «Монтайю, окситанське село» Е. ле Руа Ладюрі, де життя інтерпретується на основі досвіду людини, а історія — на основі прослідковування життя»⁴.

Симптоматично, що за бажання, у кожній країні віднайдеться ціла плеяда дослідників, які, принаймні, поділяють базові ідеї та підходи «школи Анналів». Насправді людиноцентричний підхід так само старий, як і сама наука історія (а тим більше філософія історії). «Антропологізація історії» є незаперечним фактом. На сьогодні ключовим питанням стає те, наскільки гуманістичним у кінцевому підсумку залишається цей загальнолюдський «шлях до себе» через осмислення свого минулого.

Як вважає М.М. Кром, сучасна історична антропологія виглядає закономірною стадією тривалої еволюції історичної науки. Фаза «антропологізації» припала на той момент, коли розпочався історіографічний відкат від аналізу «нерухомих» структур у напрямку вивчення мотивів і стратегій поведінки людей — реальних «акторів» у драмі Історії⁵. Фундаментального значення набув широкий міждисциплінарний діалог, методологічний контакт істориків з антропологами, а в загальному підсумку інтелектуальна взаємодія історіософії та філософської антропології.

Взаємозв'язок історії та філософії є значно глибший, ніж це видається на перший погляд. Особливо, коли це стосується філософської антропології, котра, як і наука історія, є наукою про людину. Класичні праці Марка Блока або Люсьєна Февра мають тонкий, але дуже відчутний філософсько-антропологічний аромат. Цілком достатній, щоб спонукати «усюди шукати людину». На нинішньому, можливо найскладнішому етапі історичного розвою сучасної Української держави консолідовані зусилля філософів, істориків, соціологів, економістів, юристів, філологів — на загал усіх представників вітчизняних наук гуманітарного циклу — набуває особливого значення. Адже від органічної гуманітарної цілісності в різноманітні величезною мірою залежить майбутнє Української держави. У цьому сенсі методологів історичної науки має безперечно зацікавити чергова цікава праця знаного українського філософа Н.В. Хамітова, принаймні в сенсі більш системного відчуття людського змісту реальної української історії. Що важливо, з погляду відчуття української «ситуації часу», філософ здійснює спробу розгляду «європейської людини» в контексті філософської антропології, з акцентом на *відмінність і єдність архетипів культури*. Не менш цікавими для професійного історика є й подальші міркування автора щодо *практичного повороту у*

вітчизняній філософській антропології та самостійного осмислення цивілізаційного проекту України. Обґрунтованою актуалізацією методологічного дискурсу можна вважати запропоноване автором тлумачення філософсько-антропологічних проблем консолідації і конфронтації у сучасній Україні.

З погляду дослідника історії зазначений комплекс питань набуває особливої актуальності, але, на нашу думку, дещо в іншій конфігурації реальної історії. *Консолідація українського суспільства* безперечно залишається проблемою номер один. Під кутом цієї проблеми і має, на нашу думку, вирішуватися й перспектива «європейської людини» в Україні, і перспективи «практичного повороту».

Екзистенційні й соціальні ландшафти Європи ХХІ століття поєднуються у Н.В. Хамітова цілком органічно⁶. Якщо футур-антрополог створює образ майбутнього у свідомості сучасників, історик створює образ минулого. За великим рахунком, це є достатньо схожі за своєю розумовою природою операції з внутрішнім людським часом. Стара європейська хвороба під назвою «криза повноти життя» дається взнаки на українських теренах відчутно як ніколи. Іронія над попередньою культурою не просто переважає творчу самоіронію, а прагне її абсолютно заперечити, нівелювати, представити як брак патріотизму і форму політичної безвідповідальності в умовах гібридної війни. Екзистенціальна комунікація перестає слугувати запорукою ментальної єдності спільноти саме тоді, коли вона є найбільш необхідною з погляду колективного майбутнього, наповненого якісно новим європейським змістом. Екзистенціально-антропологічний тип українця відчутно втрачає своє внутрішнє багатство внаслідок нового ідеологічного тиску й закинутості у значно більш небезпечне соціальне буття. Сучасна тривожна еволюція славнозвісної «європейської людини» у вигляді найрізноманітніших радикальних рухів і течій суттєво сприяє екзистенціальній поляризації українства в умовах загальної деградації гуманістичних стандартів політичної культури.

Криза довіри в суспільстві не може не впливати на рівень довіри до вітчизняної гуманітаристики. Подолання цієї кризи є спільним завданням представників різних наук гуманітарного циклу. Йдеться про повернення втраченого гуманістичного змісту при одночасному завоюванні інтересу широкої публіки у кращому розумінні цього поняття. Потрібно позбавити людей неприємного відчуття нерациональності витрат безцінного особистого часу в процесі вивчення історії. Тотальна історія Марка Блока і Люсьєна Февра була і залишається яскравим прикладом наукового розуміння екзистенціальних викликів історичної свідомості в умовах ціннісної трансформації суспільства.

Глибинний антропоцентризм відчувається в базовому розумінні людини як зосередження всіх притаманних їй видів діяльності. На думку Л. Февра, історик може з особливим інтересом ставитися до одного з цих видів, однак при цьому він не повинен забувати про те, що будь-який з цих видів завжди стосується цілковито усієї людини. Вчений глибоко переконаний, що предметом дослідження історика є не один з аспектів людської діяльності, а сама людина на фоні соціальних груп⁷. Дослідник знову і знову наголошує, що історія є наукою про людину. Соратник Л. Февра і співзасновник журналу «Аннали соціальної та економічної історії» М. Блок обстоював здавалося б парадоксальну думку про молодість історичної науки, наголошуючи на недосконалої її методів. Однак, акцентуючи непересічну роль суміжних соціальних наук у становленні історії як аналітичної дисципліни, дослідник не втрачає цілісного *людського первня*, глибинного філософсько-антропологічного відчуття історичного часу. Апологія історії від Марка Блока — це натхненна апологія людського змісту нескінченного історичного процесу. На переконання дослідника, питання про доцільність, виправданість історичної науки зовсім не варто вважати дрібними сумнівами цехової спільноти, оскільки ця проблема безпосередньо стосується всієї західної цивілізації. Цивілізації, котра завжди покладала великі надії на свою пам'ять. При цьому вчений дуже влучно зауважує про небезпеки погано розглумаченої історії. Адже, на його думку, погано розглумачена історія, коли від неї не відректися, у кінцевому підсумку здатна збудити недовіру й до історії з достатньо чітким і зрозумілим змістом.

Як наголошує дослідник, кожного разу, коли сформовані суспільства, переживаючи безперервну кризу зростання, починають сумніватися в собі, вони зазвичай перепитують себе, а чи праві вони були, апелюючи до минулого, і чи правильно вони формулювали свої питання до минулого. М. Блок образно називає такі стадії саморефлексії історичної свідомості «іспитом совісті»⁸. Сам учений склав цей іспит успішно, хоча й ціною власного життя. Після нищівної поразки Франції від нацистської Німеччини вчорашній капітан французької армії відхилив пропозицію щодо еміграції і невдовзі приєднався до Руху Опору. У березні 1944 року він був арештований гестапо. Попри жорстокі тортури, М. Блок не виказав своїх товаришів і 16 червня того ж року був розстріляний разом з іншими патріотами. Його останніми словами був заклик: «Хай живе Франція!» Історик на етапі свого особистого «іспиту совісті» зробив правильний історичний вибір. І його Франція вижила.

Можна лише позаздрити відомому французькому історику й соціологу, професору Сорбонни Жану Башлеру, який, окрім фахових конкретних історичних розвідок, дозволяв собі створювати дотепні праці на

кшталт «загальна історія всього». Він не втрачав надії дізнатися, яким саме чином людський вид став тим, чим він є. І як, наробивши стільки жахливих колективних дурниць, він не здійснив свого самознищення, кожного разу відкриваючи нові перспективи внутрішнього самооновлення. Напрацювання суміжних до історії наук знаходили у Ж. Башлера своє використання попри будь-які професійні підозри у зраді класичному історичному методу. Його варіант біографії *Homo sapiens* хоча й задовольняє смаки здебільшого прихильників історіософської моделі дослідження минулого, але в умовах постмодерного розгулу фрагментації суб'єкта історії та результатів його життєдіяльності переконливо засвідчує невмирущу гносеологічну цінність цілісного атропоцентричного тлумачення глобального історичного процесу. Увага до людської природи як джерела найрізноманітніших історій і найсуперечливіших політичних моделей творення людського майбутнього набуває особливої актуальності в умовах чергового розгортання небезпечних кризових явищ у сучасному світі загалом, і на європейських теренах зокрема. Коли Ж. Башлер згадує, приміром, відомі спроби грецьких філософів механічно визначити оптимальну чисельність громадян полісу, він цілком слушно нагадує при цьому про очевидну складність усвідомлення пересічним грецьким громадянином вельми суттєвої різниці між варіантами життя *полісом* і життя *політією*. В інтелектуальному просторі української реформи місцевого самоврядування особливого значення набувають тверезі зауваження вченого про те, що «дієвці маленького, центрованого і суверенного полісу — це не окремі люди й не роди, а «доми» — життєві одиниці». При цьому безпосередньо в елітних колах зазначений «дом» включає «родичів, слуг і клієнтуру і може стати дуже потужним і впливовим»⁹. Сучасне звучання цієї тези у специфічних українських умовах набуває особливої гостроти з урахуванням непересічного впливу численних «родичів, слуг і клієнтури» на процес реалізації найважливіших стратегічних рішень, котрі визначають майбутнє країни і цілого народу, втомленого очікуванням солодких плодів національної незалежності й омріяного державного суверенітету. Як довела складна українська історія, окреслена Ф. Тьонісом складна еволюція спільноти й суспільства напрочуд швидко піддається суперечливим впливам славнозвісної «людської природи». Історична антропологія допомагає «відчути» реальну історію, і гносеологічний потенціал, своєю чергою, має знайти відповідне відображення в царині теорії історії¹⁰.

Інтелектуальною ознакою сучасного історичного етапу розвитку суспільствознавства не лише в Україні або на пострадянських теренах, а й на теренах усїєї об'єднаної Європи та, мабуть, цілого світу є усе глибше поєднання політичної теорії і теорії історії у просторі універсального

дискурсу громадянського суспільства. Підґрунтям такої інтелектуальної інтеграції є оригінальне сполучення політичної теорії і практики в сучасному історичному процесі, позначеному радикальним зростанням прагматичного інтересу до розвитку громадянської ініціативи і найрізноманітніших форм соціальної самоорганізації. Із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій швидко розвіюється надмірний індивідуалістичний скептицизм лібералізму щодо ролі мас в історії. Кожний вдало реалізований через соціальні мережі флешмоб приховує в собі свіже зерно революційної непередбачуваності і вже завдяки цьому стає буттєвою спонукою для дослідників. Теоретичне осмислення явищ реальної історії з урахуванням якісно нового політичного контексту «наступальної демократії» набуває нового значення. Відповідно, й такі фундаментальні філософські категорії як «життєвий світ» і «система» потребують якісно нового осмислення, зокрема й з боку істориків. Попри будь-які нові перспективи історіописання, попри все постмодерне різноманіття підходів і локусів, раціональний методологічний синтез політичної історії та політичної теорії є, за нинішніх умов, неунікним.

Комунікативний і етико-дискурсивний вимір сучасного історичного пізнання є настільки очевидним, що сам по собі не потребує жодного обґрунтування. Як відомо, солідна праця Джин Л. Коен та Ендрю Арато «Громадянське суспільство і політична теорія» містить спеціальний розділ, присвячений ролі дискурсивної етики в теорії і практиці громадянського суспільства¹¹. Більше того, автори безпосередньо звертаються й до історико-теоретичної проблематики у процесі свого розгляду «історичистської критики» у працях Карла Шмітта, Райнгардта Козеллека та Юргена Габермаса. Можна сказати, що глибинні історико-теоретичні інтенції має й авторський аналіз більш жорсткої «генеалогічної критики» сучасного громадянського суспільства, запропонованої Мішелем Фуко.

Докладно зупинятися на особливостях інтерпретації зазначених самотніх тлумачень ідеї громадянського суспільства особливої потреби, мабуть, немає, оскільки детально ознайомитися з ним можна у відповідних розділах згаданої праці¹². Дозволимо собі нагадати лише декілька важливих позицій, що видаються достатньо цікавими з погляду нашого непередбачуваного сьогодення. Безпосередній інтерес для осмислення динаміки сучасного культурно-цивілізаційного діалогу України і Європи становить, приміром, рефлексія Дж.Л. Коен та Е. Арато з приводу коментарів К. Шмітта до тези Х. Арндт про пріоритетність «гадки», «погляду» перед «інтересами» в концепції ліберального парламентаризму.

Не менш перспективним з погляду сучасної прагматики видається й розгляд обстоюваної Ю. Габермасом моделі істинної аргументації, котра

відрізняється від політичної промови, виголошеної зі стратегічною й риторичною метою. До глибоких роздумів підштовхують сучасного історика й авторські міркування з приводу дихотомії держави і суспільства в інтерпретації Р. Козеллека. Найціннішим у цьому випадку є, мабуть, те, що через посередництво дискурсу громадянського суспільства історик вже самостійно виходить на теоретичне першоджерело, на більш широкий контекст оригінального мислення і Х. Арндт, і Р. Козеллека¹³.

У розвиток зазначеної полеміки доцільно більш уважно придивитися до загального характеру взаємодії системи й людини та, відповідно, акцентувати особливу історичну роль правосвідомості. Розуміння такої взаємодії є, на нашу думку, ключовою передумовою адекватного тлумачення ідеї громадянського суспільства. Вітчизняна теорія та методологія історії має достатньо інтелектуальних можливостей для кореляції свого розвитку з актуальними суспільними потребами. Попри всю попередню критику спроб абсолютизації історичного розуму, з'являються все нові і нові варіанти використання суб'єктами реальної політичної історії найбільш контроверсних здобутків славнозвісного «презентизму». Власне, сама проблема інструменталізації наукового пошуку з урахуванням викликів сьогодення, перспективи й обмеження такого кроку, активно обговорюється у середовищі європейських істориків¹⁴. Тож, традиція роздумів «про корисність і шкідливість історії для життя» не вгасає, а навпаки отримує новий стимул в умовах зростання непередбачуваності глобальних і регіональних процесів.

Наявна внутрішня логіка системи капіталізму зводиться, на думку Ю. Габермаса, до наступної теоретичної формули: системно інтегровані сфери дії повинні, якщо це буде потрібно, функціонувати навіть ціною технізації життєвого світу. На переконання філософа, системний функціоналізм Н. Луманна непомітно перетворює цей практичний постулат на теоретичний, змінюючи до невпізнанності його нормативний зміст. Ю. Габермас не погоджується з радикальною дихотомією інтерпретації громадянської активності у стартовому розділі праці Н. Луманна «Політичне планування» й, зокрема, із занадто радикальним протиставленням громадської думки, яка оберігає життєвий світ, і поглядів державного апарату, що виражає інтереси системи¹⁵.

Нам видається, що в такій критиці є сенс, уже хоча б тому, що громадська думка теж може бути продуктом системи або навіть компромісом кількох конкуруючих систем. Принаймні, доречно згадати аргументацію П. Бурдье, який узагалі намірився довести, що громадська думка не існує як така. У поєднанні з цікавими міркуваннями цього ж автора з приводу ситуації, коли у процесі сучасної взаємодії оречовленої та інкорпорованої історій «мертвий хапає живого», проблематика враз-

ливості сучасної суспільної свідомості становить значний інтерес для історика, який чесно прагне з'ясувати механізм виникнення тієї чи іншої «ситуації». Увага П. Бурдье до проблеми «символічної революції» стимулює пошуки поглибленого тлумачення взаємодії «системи» й «життєвого світу»¹⁶. Для розуміння «життєвого світу» взагалі є надзвичайно корисним більш активне використання інструментарію філософії символічних форм та історичної семіотики.

Як наголошує Ю. Габермас, місце «хибною» свідомості займає «фрагментована» свідомість, котра чинить опір просвіті з допомогою механізму оречовлення. У такий спосіб відбувається, за визначенням філософа, своєрідна «колонізація життєвого світу». Процес цієї специфічної «колонізації» описується наступним чином: імперативи автономних підсистем, скинувши ідеологічні шати, завойовують наче колонізатори, які прийшли у первісне суспільство, життєвий світ ззовні і нав'язують йому процес асиміляції. При цьому розсіяні друзки культури периферії не складаються в таку цілісну картину, що дозволяла б ясно уявляти собі сутність гри, в якій беруть участь метрополії і світовий ринок. На глибоке переконання Ю. Габермаса, теорія пізньокапіталістичного оречовлення, переформульованого в термінах «системи» і «життєвого світу», має бути доповнена аналізом культурного модерну.

Рівень правової культури багато в чому визначає характер взаємодії «системи» й людини. У цьому сенсі відзначений Гегелем нерозривний взаємозв'язок ідеї громадянського суспільства й ідеї права, правової держави потребує сьогодні якісно нового осмислення. Спроби тлумачити громадянське суспільство виключно як радикальну опозицію державності на етапі становлення самої цієї державності заводять теоретичні пошуки і суспільну практику в глухий кут. Тим більше, що тлумачення громадянського суспільства виключно як запеклого опонента держави, як її ненависника (і навіть гробаря), навряд чи логічно узгоджується з повсякчасними гучними запевненнями в палкій відданості ідеї національної державності. Потрібно чітко відрізнити нормальне прагнення до повноцінного забезпечення прав людини внаслідок реалізації конструктивного проекту громадянського суспільства від корисливих спроб реалізації знайомого ніцшеанського «жадання влади». Такі варіанти невідворотно перетворюють ідею громадянського суспільства на черговий варіант європейського нігілізму.

Нівелювання різниці між суспільно ефективною і суспільно безперспективною управлінською діяльністю є чистою софістикою у її традиційно-негативному смислі, тобто способом міркування, який спирається на навмисне порушення законів і правил формальної логіки. Релятивізм, конвенціоналізм, псевдодіалектика, інтелектуальний і моральний волон-

таризм завжди слугували зручним знаряддям приховування істини з використанням «мови маскування», яку згадує К. Ясперс у своєму аналізі «духовної ситуації часу» ХХ століття. Сучасна софістика є виявом неадекватного стану суспільної свідомості в кризових умовах т.зв. «масового порядку»¹⁷.

Водночас, абсолютизація «системи», повна передача їй суверенітету особистості є не менш небезпечною (а часом стає й більш загрозливою для особистості), ніж примітивізована громадянська активність. У цьому сенсі будь-яке «знелюднене» тлумачення громадянського суспільства виключно як мережі зв'язків робить саму ідею громадянського суспільства черговою химерою. Без людини громадянське суспільство і справді стає порожньою семіотичною конструкцією, дерев'яним ідолом, позбавленим будь-якого екзистенційного й етичного змісту. «Знелюднення» соціальної теорії — це інтенція подвійної «закритості» суспільства. За політичного симбіозу «закритого громадянського суспільства» і «закритої влади» живі люди дійсно стають зайвими, серйозно заважають нечисленним обранцям долі.

Епоха пропаганди відкриває достатньо масштабні можливості для просування корпоративних інтересів, але, водночас, вона невідворотно готує й не менш масштабні проблеми в царині реальної економіки й реального соціального життя. Як тут не згадати сумні своїм екзистенційним реалізмом слова Л. Шестова, сказані ним у доповіді про Плотіна на філософському конгресі в Амстердамі (1928): «виправдання хоче не істина, а брехня. (...) Люди, як ми вже знаємо, дозволяють любити й поважати лише те, *quod semper, ubique*, що визнане на ринку»¹⁸. Мабуть, складності сучасного європейського ринку і змушують Європу відмовлятися від прокламованого рівноправного партнерства, вдаватися до перекручення власних принципів і навіть прагнути до скасування свого «пізнього капіталізму», котрий у розумінні Ю. Габермаса є моделлю органічної солідарності в умовах *правової держави з розвиненою системою соціального захисту*.

Сучасне зміцнення позицій радикально правих і лівих сил практично в усіх країнах-членах ЄС вже вкотре демонструє художню переконливість іронії історії. Будь-який варіант культу європейської командно-адміністративної системи має ще сумнівніші перспективи на руїнах командно-адміністративної системи радянського зразка (якщо, звісно, серйозно сприймати європейський постулат — «Моральність — це ідея свободи»). Адже крадії і шахраї, з якого б центру вони не координувалися, внутрішньо не здатні побудувати царство свободи. Де б вони не демонстрували свої видатні таланти — на високих державних посадах, чи в позолочених бункерах громадянського суспільства — вони працюють

виключно на себе й особливо не переймаються віддаленою перспективою.

Але ж, як у своєму трактаті «Основи філософії права» слушно зауважив розвінчаний релятивістами проповідник системного мислення Г.В.Ф. Гегель, «правове і моральне не можуть існувати для себе, вони повинні мати своїм носієм і своєю основою моральні принципи»¹⁹. Руйнувати ці принципи у самий момент їхнього народження — досить небезпечна практика. Бачити лише те, що у громадянському суспільстві «кожний сам собі мета», а інші — лише «засіб для досягнення певної мети», означає не розуміти глибинної суті цього нового устрою, що є розвитком ідеї держави і права. Відповідно, пропагувати скасування держави і права є, насправді, прихованим прагненням віддати спільноту під владу політичних шаманів, зняти обмеження для їхньої сваволі. Реальне громадянське суспільство — це наповнення ідеї держави і права повноцінним моральним змістом.

Шлях до свободи потребує власного розуміння свободи і власного бачення способів її досягнення. Тож внутрішній розвиток людини і зрілість її мислення є важливою передумовою процесу гуманізації системи, оскільки «для того, щоб мати думки права, слід бути сформованим для мислення і більше не перебувати в просто чуттєвому». Це є необхідним для самоорієнтації індивіда навіть у теоретично суверенному просторі комунікацій громадянського суспільства, оскільки «право, вступаючи в існування в формі буття закону, вступає також за змістом як застосування в стосунках до *матеріалу* взаємин, які в громадянському суспільстві виокремлюються й заплутуються до нескінченності ...»²⁰.

Відмовитися від верховенства права (або його тимчасово призупинити з політичних міркувань) може пропонувати лише той, хто насправді прагне лише заплутати до нескінченності весь «*матеріал взаємин*» громадянського суспільства і завдяки цьому зробити основну масу громадян інтелектуально безпорадними й цілковито залежними і від кожного нового варіанту «зловісної держави», і від численних шахрайських варіантів «громадянської самоорганізації». У цьому сенсі, особлива роль справжніх (а не «муляжних») громадських організацій і полягає в тому, щоб розвіювати суспільно небезпечні фантоми, підпільно вироблені або за державного, або за приватно-громадянського сприяння.

В енциклопедичній статті знаного українського вченого С.В. Кульчицького слушно наголошується, що в сучасній практиці громадянське суспільство зазвичай вважається антитезою держави. Поборники демократії і прав людини високо цінують його як шанс і гарантію певної незалежності громадян від держави. Проте дослідник вважає за необхідне акцентувати на тому, що «сама держава захищає громадянське сус-

пільство і робить можливим його існування. Важливі функції сучасної держави полягають у захисті приватної власності та у виробленні таких зразків очікуваної суспільної поведінки громадян, які сприяють зміцненню громадського порядку — так, щоб окремі уряди не змогли легко змінити суспільний лад. Підтримуючи політичне, економічне і соціальне середовище, в якому можуть виникати й діяти незалежні асоції, держава допомагає створенню і розвитку громадянського суспільства»²¹.

Розтлумачити ідею права й ідею держави зрозумілою мовою, запобігти їхнім перекрученням, показати людям, як на практиці користуватися цими видатними ідеями для реалізації своїх життєвих інтересів, зробити самих людей кращими і зрозумілішими один для одного — благородне й в історичному сенсі найбільш прагматичне покликання громадянського суспільства. Псевдогромадянське суспільство — така ж порожня форма системності, як і псевдодержавність. І державний, і громадсько-політичний бюрократизм може бути зручним соціальним притулком для артистичних шахраїв, які майстерно прикидаються лідерами й менеджерами, а насправді залишаються глибоко байдужими до спільного добробуту й спільної свободи. Переробка механічної командно-адміністративної солідарності в органічну солідарність істинної демократії — надзвичайно непросте історичне завдання.

Варто частіше згадувати концептуалізацію гуманістичного змісту суспільної комунікації, запропоновану видатним європейцем Вацлавом Гавелом у вигляді формули «людяне людство» та прагматичний євроінтеграційний посил іншого видатного європейця Ж. Моне, який наполегливо нагадував, що «ми єднаємо не країни, а людей». Насправді, ми маємо чималий власний досвід різноманітного тлумачення взаємодії «системи» і «життєвого світу». Важливо не забувати й про цей досвід і уважно відслідковувати небезпечні тенденції виродження правди соціального спілкування й повернення знайомого казарменого духу під склепіння храму нової державності (чи то у владні кабінети, чи то у наметові містечка). Молода українська демократія лише засвоює навички справжнього суспільного діалогу, і вчитися потрібно всім. Так само як усім потрібно вчитися визнавати свої помилки й належно оцінювати конструктивні пропозиції і реальні досягнення опонентів.

¹ История философии: Энциклопедия. Сост. и главн. науч. ред. А.А. Грицанов; науч. ред. Т.Г. Румянцева, М.А. Можейко. Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. С. 354–355.

² Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. Пер. с англ.; общ. ред. В.А. Лекторского, В.И. Аршинова; предисл. В.А. Лекторского. Москва, 1985. 350 с. URL: lib100.com/book/philosophy/

³ Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма. Пер. с нем. В.И. Иванов. THESIS. Весна. 1993. Т. 1. Вып. 2. С. 123–136. URL: <http://uchebnikfree.com/page/sotciolog/ist/ist-5--idz-ax253--nf-11.html>

⁴ Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография. Перевод Кукарцевой М. Катаева В., Тимонина В.). Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. С. 63.

⁵ Див.: Кром М. Историческая антропология. 3-е изд. испр. и доп. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. 207 с.

⁶ Хамітов Н.В. Філософська антропология: актуальні проблеми. Від геополітичного до практичного повороту. 2-е видання. Виправлене і доповнене. Київ: КНТ, 2018. С. 259–264.

⁷ Февр Л. Бои за историю. Москва, 1991. С. 25, 36.

⁸ Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Пер. Е.М. Лысенко; прим. А.А. Гуревича. Москва: Наука, 1973. С. 8-9.

⁹ Башлер Ж. Нарис загальної історії. Пер. з фр. Є. Марічева. Київ: Ніка-Центр, 2005. С. 186.

¹⁰ Там само. С. 190.

¹¹ Коэн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ.; общ. ред. И.И. Мюрберг. Москва: Изд-во «Весь мир», 2003. С. 457–543.

¹² Там само. С. 287–349; 359–401.

¹³ Див.: Арендт Х. Між минулим і майбутнім. Пер. з англ. Київ: Дух і літера. 2002. 321 с.; Kosellek R. Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt. Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1973. 248 s.

¹⁴ Geschichte, Instrumentalisierung von Geschichte und Europäische Integration. Deutschland, Polen, Tschechien und die Ukraine in Europa. URL: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id>

¹⁵ Luhmann N. Politische Planung: Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung. 5. Aufl. Opladen: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. 256 S.

¹⁶ Бурдьє П. Социология политики. Пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с. URL: <http://bourdieu.name/content/burde-sociologija-politiki>

¹⁷ Ясперс К. Духовная ситуация времени (Ч. 2: Границы существования; п. 1: Современная софистика). Смысл и назначение истории. Пер. с нем. М. Левиной. Москва: Политиздат, 1991. С. 288–418. URL: <http://psylib.org.ua/books/yaspk01/index.htm>

¹⁸ Шестов Л. Плотин. Плотин. Эннеады. Киев: «УЦЦИМ-ПРЕСС», 1995. С. 380.

¹⁹ Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, Або природне право і державознавство. Пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір; ред. П. Соколовський. Київ: «Юніверс», 2000. С. 144.

²⁰ Там само. С. 184; 187.

²¹ Кульчицький С.В. Громадянське суспільство. Енциклопедія історії України: У 10 т. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gromadyanske_suspilstvo

REFERENCES

1. Arendt, Kh. (2002). *Mizh mynulym i majbutnim*. Kyiv: Dukh i litera [in Russian].
2. Bashler, Zh. (2005). *Narys zahal'noi istorii*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
3. Blok, M. (1973). *Apologija istorii, ili Remeslo istorika*. Moskva: Nauka [in Russian].
4. Burd'e, P. (1993). *Sociologija politiki*. Moskva: Socio-Logos [in Russian].
5. Fevr, L. (1991). *Boi za istoriju*. Moskva [in Russian].

6. Geschichte, Instrumentalisierung von Geschichte und Europäische Integration. Deutschland, Polen, Tschechien und die Ukraine in Europa. Retrieved from <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id> [in German].

7. Gricanov, A.A. (Eds.). (2002). *Istorija filosofii: Jenciklopedija*. Minsk: Interpreservis, Knizhnyj Dom [in Russian].

8. Habermas, Ju. (1993). Otnoshenija mezhdru sistemoj i zhiznennym mirom v uslovijah pozdnego kapitalizma. *THESIS. Vesna*, 1, 123–136 [in Russian].

9. Hehel', H.V.F. (2000). *Osnovy filosofii prava, Abo pryrodne pravo i derzhavoznavstvo*. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].

10. Jaspers, K. (1991). *Duhovnaja situacija vremeni*. Moskva: Politizdat [in Russian].

11. Khamitov, N.V. (2018). *Filosofs'ka antropologhiia: aktual'ni problemy. Vid heopolitychnoho do praktychnoho povorotu*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].

12. Kojen, Dzh. L., & Arato, Je. (2003). *Grazhdanskoe obshhestvo i politicheskaja teorija*. Moskva: Izd-vo Ves' mir [in Russian].

13. Kosellek, R. (1973). *Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*. Frankfurt/Main: Suhrkamp [in German].

14. Krom, M. (2010). *Istoricheskaja antropologija*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian].

15. Kul'chyts'kyj, S.V. (2004). Hromadians'ke suspil'stvo. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

16. Luhmann, N. (2007). *Politische Planung: Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen: VS Verlag für Sozialwissenschaften [in German].

17. Megill, A. (2007). *Istoricheskaja jepistemologija*. Moskva: Kanon+ ROOI Reabilitacija [in Russian].

18. Plotin. (1995). *Jenneady*. Kiev: UCCIM-PRESS [in Russian].

19. Polani, M. (1985). *Lichnostnoe znanie. Na puti k postkriticheskoi filosofii*. Moskva [in Russian].

UDC 327(4):061.1

Nataliya Todorova

PhD in Philology, Associate Professor
Uzhhorod National University
26/24 Osypenko Street, Uzhhorod, 88017, Ukraine
E-mail: nutodorova@hotmail.com

Anna Todorova

Bachelor Student (European Studies)
Otto von Guericke University
Magdeburg, Germany
Teichweg 6, Hermsdorf, 39326, Germany
E-mail: anna.todorova@st.ovgu.de

GLOBALIZATION AND THE ROLE OF THE ENGLISH LANGUAGE

In the framework of the linguistic approach to understanding the impact of globalization on the humanity, this paper aims to consider the role of the English language in globalization processes. Given the history of English becoming the world's most widely spoken language, the authors consider possible implications of this fact and overview the current debates and concerns about the role of English and the state of other world languages under conditions of globalization.

Keywords: *globalization, lingua franca, Globish, linguistic imperialism, international communication, cross-cultural awareness.*

Наталія Тодорова

канд. філол. наук, доцент
Ужгородський національний університет
88017, Україна, Ужгород, вул. Осипенко, 26/24
E-mail: nutodorova@hotmail.com

Анна Тодорова

студентка бакалавріату (Європейські студії)
Університет Отто фон Геріке,
Магдебург, Німеччина
Тейквег 6, Гермсдорф 39326, Німеччина
E-mail: anna.todorova@st.ovgu.de

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І РОЛЬ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

У рамках лінгвістичного підходу до розуміння впливу глобалізації на людство автори статті розглядають роль англійської мови в процесах глобалізації, а саме намагаються відповісти на питання, яку роль відіграє мова як засіб міжнародного спілкування в поширенні глобалізаційних процесів у світі; які фактори сприяли розповсюдженню англійської мови як найуживанішої мови міжнародних відносин; які переваги отримала при цьому світова спільнота та які ризики необхідно враховувати. Відповіді на ці питання мають сприяти глибшому розумінню тієї ролі, яку відіграє наразі англійська мова як одна з робочих мов ЄС, та можливих викликів, з якими стикається Європейська спільнота в умовах домінування англійської мови у світі.

Дослідження спирається на фундаментальні роботи провідних учених світу, що дає можливість оцінити неоднозначність сучасної наукової думки щодо питання, яке досліджується, і проаналізувати причини розходжень у думках та суперечок.

Мета та основні питання дослідження зумовили наступну структуру роботи: перша частина висвітлює особливості впливу мови на глобалізаційні процеси. У другій частині аналізується стан сучасних англійських досліджень статусу англійської мови як засобу глобальної комунікації та формулюються передумови глобального домінування англійської мови. Остання частина роботи присвячена дискусіям, які точаться в сучасних наукових колах, щодо провідної ролі англійської мови в глобалізованому світі.

Незважаючи на зростаючу стурбованість учених та політиків, які вважають розповсюдження англійської мови відповідальним за уніфікацію ідентичності її багатонаціональних користувачів і звинувачують англійські держави в мовному імперіалізмі, багато людей сприймають поширення англійської як позитивну річ, символ успіху, зайнятості, якісної освіти тощо. Поточні дискусії про роль англійської як глобальної мови лише доводять, що вона й надалі може й буде домінувати на міжнародній арені, проте усвідомленою стає необхідність належного керівництва, що буде сприяти не тільки глобальному взаєморозумінню, але й збереженню місцевого розмаїття та національної ідентичності користувачів англійської мови як мови міжнаціонального спілкування.

Ключові слова: *глобалізація, лінгва-франка, глобін, лінгвістичний імперіалізм, міжнародне спілкування, крос-культурна обізнаність.*

Definition of the problem. Nowadays globalization is one of the buzzwords, which is connected to the information age and digital revolution the

humanity has recently experienced and continues to face. Apart from usual mass media, such as television or newspaper, the world has experienced the appearance of the Internet, which made the spreading of information much easier and faster. Globalization has influenced many areas of the human life, such as economy, culture, environment or politics. One of the approaches to understanding the impact of globalization on the humanity is a linguistic one, and *this paper aims to consider* the role of the English language in the process of globalization and to answer the following questions:

- What is the role of international communication and the language as a means of communication in making globalization possible?
- What factors contributed to English becoming the world's most widely spoken language?
- What benefits does this fact give to the global community and what risks should be taken into account?

Answering these questions is expected to provide an insight into the role played by English as one of the working languages in the EU, and possible challenges the European Community has to face regarding to the English language dominance in the world.

The topicality of the issue under research can be proven by its being studied in a number of scientific works, among which are *English as a Global Language* by David Crystal, *English in the Context of International Societal Bilingualism* by Joshua Fishman, *The Dominance of English as a Language of Science: Effects on Other Languages and Language Communities* by Ulrich Ammon, *English as a Lingua Franca. Form Follows Function* by Alessia Cogo, *English as a Global Lingua Franca: A Threat to Multilingual Communication and Translation?* by Juliane House and many others cited in the list of references.

The terminological basis is informed by the corresponding articles from *Encyclopædia Britannica Online* and *Merriam-Webster Dictionary*. The historical background has been provided by, for example, *The Handbook of the History of English* by Ans Van Kemenade and Bettelou Los, the useful video material *History of English* published by the Open University, and the work by David Crystal mentioned above.

The research questions asked above determined the following structure of this paper. The first part explains the phenomenon of globalization and outlines the importance of the language in globalization processes. The second section analyzes the arguments that prove the status of English as the medium of global communication, and states the preconditions for the global dominance of English. The last part gives an overview of current debates about the role of English in the globalized world.

1. Globalization and Communicating Globally. To approach the role of English in the modern globalised world this part of the paper starts with the concept of *globalization* and the role of a language in communicating globally.

As the research has shown, the term *globalization* has no precise definition, but numerous meanings and interpretations in different areas, such as cultural studies, economics, environment or politics¹. While some students consider *globalization* as a social process that makes the currently existing borders irrelevant², others stress the world-unifying, homogenizing power of this process. This term generalized, *globalization* (which obviously comes from the word “globe”) is the “big idea” of 20th century, which contains the process of international integration arising from the exchange of worldwide views, products, ideas, and other aspects of culture and life³.

There are also some critical points of view that *globalization* is in danger of becoming (if it has not already become) the cliché of our times⁴, that there is only the illusion of *globalization*. However, what cannot be neglected is the occurrence of certain processes spreading the information and experience around the world nowadays, which is, of course, connected to the new era of information and quickly developing new technologies.

According to Chen (2012), five important features of *globalization* can be traced:

- globalization is a dialectically *dynamic* process, which is caused by the pushing and pulling between the two forces of cultural identity and cultural diversity, or between local and global;
- globalization is universally *pervasive* as it penetrates into every aspect of human society and influences the way it lives, thinks, and behaves;
- globalization is holistically *interconnected* as it builds a huge matrix in which all components are interconnected with networks;
- globalization represents a *culturally hybridized* state, which allows cultural transmission via new media to take place at a very rapid rate by permeating and dissolving human boundaries;
- globalization increases *individual power* in the new media society, which pluralizes the world by recognizing the ability and importance of individual components⁵.

These features clearly summarize the opportunities and risks that should be taken into account. On the one hand, the new era of globalization provides us with loads of new opportunities to share and exchange our knowledge, findings, experience or ideas with anyone from another part of the globe. Against a background of rapid technological change, globalization and resulting cross-cultural interaction in recent decades has dramatically impacted the types of communication skills needed.

On the other hand, no longer can people afford to simply communicate well within their own homogenous cultures. Today, they need to understand

the dynamics of long-distance collaboration, the impact of culture on manners of speaking and body language, and how to use technology to communicate with people on the other side of the globe. As globalization has introduced virtual communication and collaboration as a major part of workplace dynamics, it is necessary to understand the challenges of virtual interactions, to be aware of subtle nuances of people's manner of speech when communicating across cultures and of cultural differences in body language, to understand the information needs according to the communication styles of different countries or cultures.

Language as the substance of culture contributes to its formation through vocabulary, greetings or humour, serves as important symbols of group belonging, and forms the people's cultural identity.

Languages are the essential medium of communication in which the ability to act across cultures develops. Mastering several languages enables people to open their personal horizons, to think globally, and to increase their own self-awareness and understanding of their neighbours. Languages are, thus, the very lifeline of globalization: without language (as a means of communication), globalization would have been impossible.

In its turn, globalization has significant effects on language, both positive and negative, which influence the culture of the language in many ways. While allowing some languages and their cultures to spread and dominate on a global scale, globalization is also blamed for leading to the extinction of other languages and cultures.

Among the most obvious effects of globalization on the world's languages the students mention the impact on minority languages, loss of uniformity among the big languages, disregard of linguistic forms and styles richness and diversity, and decline in foreign language learning among English speakers⁶.

To sum up briefly, although not a new phenomenon, globalization has become the increasing trend in all the walks of life. One of the most important components of globalization is international communication, and the worldwide spreading of information would be hardly possible without the language, which is commonly understood and serves as a medium of communication across cultures. Language is basic to social interactions, affecting them and being affected by them⁷. Thus, the significance of the world languages under conditions of globalization is difficult to overestimate, and the following section of the paper looks into the issue of how the world languages respond the globalization challenges and analyzes the pre-requisites of English becoming the main language for communicating globally.

2. English as the Medium of Global Communication. Talking about the significant role of a common language used in the process of globalization, it is

worth introducing here the term *lingua franca*, which is relevant when the focus of interest is on common means of communication. As Encyclopaedia Britannica outlines it, this term earlier used to denote a common language consisting of Italian, French, Spanish, Greek and Arabic⁸ which was used for communication among the Europeans and others in non-European locations from the 16th through the early 19th century, and most often this communication was needed in business⁹. Nowadays the term *lingua franca* also refers to a language that is used among people who speak various different languages and is often applied to the English language. So, terminologically English as a *lingua franca* has been recognised as a medium of international/ intercultural communication across lingual borders in the modern everyday life. As Robert McCrum in “Globish: How the English Language became the World’s Language”(2010) puts it, “thanks to Microsoft, Vodafone, Orange and Apple, this rejuvenated *lingua franca* has acquired the capacity to zoom through space and time at unprecedented speeds, reaching unprecedented new audiences”¹⁰.

Statistically, the role of English in the world can be illustrated by the following facts provided by the British Council:

- English has official or special status in at least 75 countries, with a total population of more than two billion;
- one out of four of the world’s population speak English to some level of competence; demand from the other three quarters is increasing;
- more than two thirds of the world’s scientists read in English;
- three quarters of the world’s mail is written in English;
- 80 per cent of the world’s electronically stored information is in English¹¹.

As we can see from the bar chart (*Figure 1*), English is currently the most spoken language in the Internet. This way, it is not only the common language in real life, but also the *lingua franca* in the global network. The very simple example would be making posts in social networks: if someone is assumed to have a lot of friends on Facebook that are native speakers of different languages, then, if he or she wants all of them to understand what is in the post, the content should be written in English, or the English translation should be added below. Although Facebook has already added the “Translate” function, it cannot be denied that the most universal way to make everyone understand a message is to write it in English.

According to the 2004 Eurobarometer survey, 75 percent of Europeans supported the idea that English is the most useful language to learn, while 69 percent were confident that every EU citizen should speak English¹². English leads the world both in terms of total speakers as well as being the most commonly studied foreign language¹³.

The leading role of English as a common medium for international communication is also supported by the following commonly recognized facts.

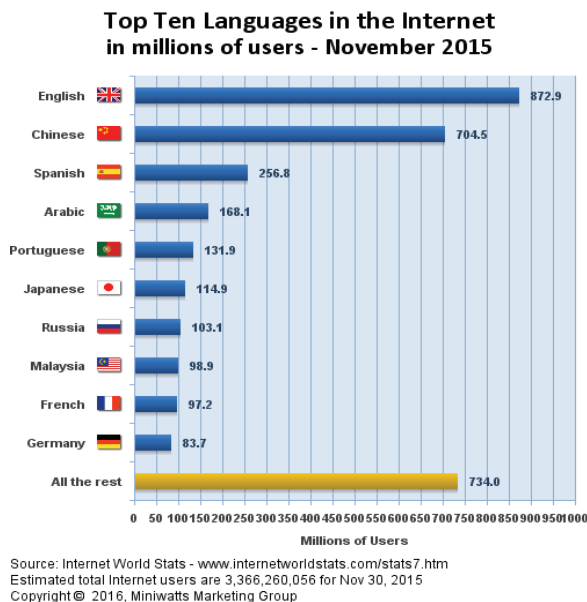

Figure 1 — Top Ten Languages in the Internet, in millions of users
(state November 2015), Source: Internet World Stats.

First, English has established itself as the *international language of business and commerce*¹⁴, and it is increasingly true as international trade expands extensively, bringing new countries into contact. English has been also used in international logistics, such as air traffic control, as a common language¹⁵. As an example, it can also be mentioned that many of the best MBA (the Master of Business Administration) programs worldwide are taught in English¹⁶, so the adequate communicative competence in English provide the companies' managerial staff with an opportunity to enjoy the best quality professional training. Multinational companies require a certain degree of English proficiency from potential employees. It means that more and more people nowadays learn English in order to get the best possible professional training and employment opportunities with top companies. Good English is also very important *for mass media, journalists and writers*, as it provides them with the opportunity to reach wide audience all over the world, and to get the urgent information from international resources worldwide.

Second, outside Europe English is the predominant language of *international politics*. After the centuries, when the international communication existed with help of translators, the humanity felt an urgent need in the lingua franca in the 20th century, when a number of great international organisations appeared, such as the United Nations (1945), the World Bank (1945), UNESCO and UNICEF (1946), the World Health Organisation (1948),

International Atomic Energy Agency (1957), the European Union (1993) and other. Although the United Nations and its various agencies have more than one working language, more often than not, English comes to be chosen as the preferred one for communicating among the participating member-nations¹⁷.

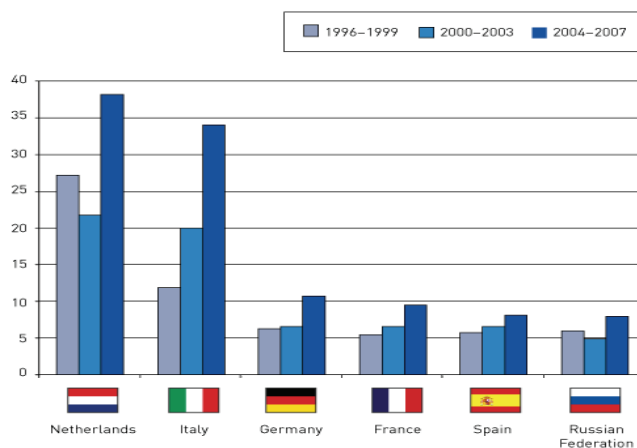

Figure 2 — Ratio of the number of journal articles published by researchers in English to those in the official language in six European countries, 1996–2007¹⁸.

English is also the increasingly *dominant language of science and medicine*¹⁹, as much of the technical terminology is based on English words. Moreover, in order to learn state-of-the-art developments and discoveries from around the world one has to be able to read about them in journals and research reports, which are most likely published in English, no matter which country the scientists come from (see Figure 2). The bar-chart shows that the number of publications in English has increased in all six given countries during the period 1996–2007, and continues increasing nowadays. And, of course, good conversational English makes important contacts at conferences and seminars possible.

Besides, English opens doors to the *academia*. As an example, if the best program in some field is in an English-speaking country, English will give an opportunity to get enrolled and to take classes from the world-class scholars. Apart from this, the key steps to success in academia are to attend international conferences and to get published in foreign journals. For this purpose, excellent English is also essential. To avoid going far away in search of examples, we could take Magdeburg, as the “academic city”. Many students without proper German skills are still able to study at the Otto-von-Guericke University, as due to the internationalization of higher education there are study programs that are taught in English, like International Study Programs in Management and Economics²⁰; and bilingual programs, like, for example, European Studies.

Furthermore, English is often used for *educating* the wide walks of society and increasing the average level of English among common people through mass media, like television or the Internet. Many Internet sites nowadays provide useful resources for learning English, many articles with useful tips, key phrases, vocabulary or grammar for English-learners are posted in social nets every day, which makes learning English more affordable and much easier. To give an example of educating the average TV audience, one of the main Ukrainian TV channels named *I+I* has recently started showing series in English with subtitles. This gives people an additional enjoyable opportunity to practice their understanding of a foreign language. To add up, the national governments introduce the language policy to promote the English language learning among the country's population, as for, example, it has been done in Ukraine, where the year of 2016 was officially declared to be the "Year of English".

The world leading role of English nowadays has been preconditioned by this language historic background. The study by one of the most authoritative modern linguists, David Crystal, called *English as a Global language* gives a detailed overview of spreading of English around the globe. In terms of space, all this impressive history will not be considered, but it is worth having a look on the main stages which made it possible.

To begin with, the world languages, and the English language as well, have always been on move, as Crystal outlines. Since the fifth century, the English language began to spread firstly in the regions of Wales, Cornwall, Cumbria and Southern Scotland, traditionally the strongholds of the Celtic languages²¹. Then English spread around Scotland, as after the Norman invasion of 1066 many nobles from England fled north. And, finally, Ireland fell under the English rule when Anglo-Norman knights were sent across the Irish Sea.

The following development of English was related to many historical events and periods, such as the reign of the King William the Conqueror which integrated many French words into English, or the period when Shakespeare lived and invented about two thousand new words and phrases in English, etc.²².

The language has been developing mainly inside the British Isles until the end of 16th century, when there was already between 5 and 7 million of native speakers. After developing for almost a millennium on the British Isles, English was taken around the world by the sailors, soldiers, pilgrims, traders and missionaries of the British Empire. They transferred English to America, Canada, The Caribbean, Australia, New Zealand, South Africa, South Asia and other regions of the world. But the most significant transfer of English took place in America, as between 16th century and the beginning of Elizabeth the second's reign in 1952 the number of English-speaking people increased to about 250 million, most of whom were and remain the Americans²³.

As David Crystal outlines, it was not only England which influenced the development of the English language in America. Through centuries the territory was occupied by the Spaniards, the French, the Dutch and the Germans. There were increasing numbers of Africans entering the south, as a result of the slave trade. The nineteenth century experienced a massive increase in American immigration, as people fled from Europe because of revolutions, poverty, and famine. Within one or two generations of arrival, most of these immigrant families had come to speak English, through a natural process of assimilation, and the result was *a massive growth in mother-tongue use of English*.

If we talk about other areas of English influence, in most of the British Empire, the main goal was trade. That was why so few Britons actually settled. This explains why English did not come to dominate colonies in Asia and Africa, where it was the language of business, administration and education, but not the language of the people. For a long time, access to English meant access to education, whether in the mission schools in Africa or the first universities in India. This created the English-speaking elite in most countries.

In countries where large settler colonies were formed, such as Australia, Canada and the USA, native languages and cultures have been pushed to near-extinction by the presence of English. And, as recently as the 19th century, English was not the world's lingua franca (as the term suggests, French was the number one language of international communication). Without the rise of the USA in the 20th century, the world's language landscape would look very different. And English as the new lingua franca, awkwardly christened "Globish" in 1995 by amateur linguistics scholar Jean-Paul Nerrière, was not the language of England and the English, but that of America and Americans for the reasons of history and economics, and due to the IT revolution and the Internet, and the fact that "the Highway Code of this teeming information freeway was written in American English"²⁴.

To organize all that has been said above, the present-day world status of English is primarily the historic result of two factors:

- expansion of British colonial power, which peaked towards the end of the nineteenth century, and
- emergence of the United States as the leading economic and political power of the twentieth century. The US has nearly 70 per cent of all English mother-tongue speakers in the world.

Besides, the world dominance of the English language has been objectively supported by its established status as the main language of business, politics, science and education, as a lingua franca for communicating among world nations and various cultures in various contexts.

3. *Lingua Franca or Linguistic Imperialism?* The world-leading role of the English language explained and exemplified, it is necessary further to consider the possible implications of this fact and to give an overview of the current debates and concerns about the role of English and the state of other world languages under conditions of globalization. While many people perceive the spread of English as a positive thing, a symbol of employment, education, modernity, and technology, there are growing concerns among the students who hold the spread of English responsible for homogenizing the peoples' identities and interests. They claim that global English tends to equalize values and desires, without doing the same for opportunities²⁵.

The singular position of the English language in the modern world gave rise to the following lines of debates based on the positive and negative effects of the language spread, as summarized by Anne Johnson²⁶:

- Should the rise of English be understood as a powerful economic tool for development and commerce, or as a dangerous mechanism reinforcing (and creating new) inequalities based on English-proficiency?
- Does English serve as a carrier of culture and a tool for cross-cultural communication and awareness, or as a force of cultural imperialism and homogenization?
- Is the pre-eminence of the English language as a lingua franca nothing more than a passing phase, similar to lingua francas of the past, or does its rise under conditions of fast-paced globalization mean that it is a more permanent, and potentially more dangerous, phenomenon?

The first line of debate, on the one hand, acknowledges the role of the English language as a powerful development tool throughout the world, and a pre-condition for many people's being competitive, and thus successful, in the labour market. As Anne Johnson concludes²⁷, "proficiency in English has become a commodity, valuable both because of its utility as a "basic skill of modern life comparable with the ability to drive a car,"²⁸ and for its image as "a form of cultural capital"²⁹. On the other hand, the opponents claim that English-only approach violates the equality of opportunities, and lingual and cultural rights of other language speakers, like other human rights, should be protected³⁰.

The second area of disagreement deals with the language as a carrier of culture. Proponents of English as a lingua franca emphasize that global English becomes detached from its culture of origin and actually facilitates a cross-cultural dialogue.

As the global language system is very much interconnected, linked by multilingual persons who hold the various linguistic groups together, and English is distinguished from the other languages by having very significant numbers of non-native speakers, the researchers come to conclusion that

English is going to be the one most affected by globalization³¹, and this effects are not undoubtedly positive.

English as a lingua franca (ELF) is even taught in a specific way. According to Paradowski³², Cogo³³ and Firth³⁴, ELF interactions concentrate on function rather than form. In other words, communicative efficiency (i.e. getting the message across) is more important than correctness. As a result, ELF interactions are very often hybrid. Cogo and Dewey³⁵ also outline that speakers accommodate to each other's cultural backgrounds and may also use code-switching into other languages that they know. With a view on the Vienna-Oxford International Corpus of English (VOICE)³⁶ and additional research³⁷, some specific features of ELF lexis and grammar have already been identified, such as: (a) a shift in the use of articles (with some preference for zero articles); (b) invariant question tags; (c) treating 'who' and 'which' as interchangeable relative pronouns; (d) shift of patterns of preposition use; (e) preference for bare and/or full infinitive over the use of gerunds; (f) extension to the collocational field of words with high semantic generality; (g) increased explicitness; and so on.

These features can be just registered as a result of the language simplification to facilitate the communication among non-native speakers by means of 'Globish'; however, they can be also critically considered as the set of errors, bad style, or even illiteracy rather than the unique way of representing someone's culture through speaking this way.

Thus, globalization may well have a kind of revenge effect on the English language, actually undermining the position of the English native speakers who, by virtue of having a mastery of this obviously valuable language, think they are in a strong position. Some researchers emphasize that the pre-eminence of English also results in the potentially catastrophic monolingual arrogance of Americans, from top government leaders to a man in the street³⁸. With such a large domestic market (over 225 million people) and English as the global language for business, many Americans assume that they neither need to speak other languages nor go to other countries to succeed in the corporate world. This parochialism of the Americans may be perceived as 'de-globalization' for the nation and has already proven to be defeating both in business and in social interactions.

The opposite side in the second, cultural line of argument blames the English language for being an imperialist and homogenizing force that levels cultural diversity worldwide and imposes "Americanized "cosmopolitanism"³⁹. More often than not, English is, thus, named to be a threat to multilingualism in Europe and overseas. However, many researchers question these assumptions: take, for example, Juliane House's idea of the compromise⁴⁰, the 'third way', also described by Fishman⁴¹ as 'additional language', functioning not against, but in conjunction with, local languages.

Besides, awareness of the potential threat to minority languages under conditions of lingual globalization inspired many national governments to launch special policies to promote minority languages and to fight linguistic imperialism⁴² and parochialism in order to counter-balance the cultural influence of the English language on the world community. The Common European Framework of Reference for Languages (2001) is a vivid example of such a program document aimed at promoting language diversity in Europe and supporting minority languages by giving equal support to all the EU languages.

And finally, *the third line of debate* focuses on how permanent, and thus potentially threatening, the global dominance of the English language is going to be. Some scholars maintain that “there are many reasons to believe that the heyday of the English language will not long outlive the powers that have propelled it to the fore”⁴³. The pessimistic forecast is balanced by the basic human tendency to resist domination and the registered trend that many lingual groups are pushing to protect lingual diversity. The fact that regional lingua francas like Arabic, Chinese, or Spanish, remain more effective than English tools for wide walks of local communities cannot be denied as well. Hence, this line of argument deals with the scope of political, social and cultural effects the world dominance of English may result in. What both debating parties agree about is that this issue is not so simple to ignore.

The debates summarized above, however acute and controversial they may seem, support the obvious significance of the English language for the world community, and recognize it as a basis for international communication which should be used for the benefit of the mankind. They also illustrate the awareness of the global community that impact of a global language is not unambiguous and should be kept under thorough supervision in order to minimize its homogenizing force and to preserve cultural diversity worldwide.

Conclusion. Having in mind everything mentioned above it can be concluded that globalization (despite existing scepticism) has become a reality of modern life. Without doubt, one of the most important components of globalization is international communication, and the worldwide spreading of information would be hardly possible without language, which is basic to international and intercultural social interactions. Thus, the significance of the world languages under conditions of globalization is difficult to overestimate.

As the result of the expansion of British colonial power and the emergence of the United States as the leading economic and political power, English has become the medium of intercultural communication, taking the leading role in world business, science, popular culture, mass media etc. This trend was further developed by English-mediated technologies and the internet. Although there are growing concerns among the students and politicians who hold the

spread of English responsible for homogenizing the peoples' identities and interests and blame it for linguistic imperialism, many people perceive the spread of English as a positive thing, a symbol of success, employment, education, modernity, etc. On-going debates on the role of English as a global language only prove that it may function under good governance for the sake of promoting global understanding and preserving local diversity.

¹ Watson James L. Cultural globalization. *Encyclopædia Britannica Online*. Retrieved 21 January, 2016, from URL: <http://www.britannica.com/science/cultural-globalization>.

² Steger, Manfred B. *Globalization: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2003. 168 p.

³ Al-Rodhan R.F. Nayef/ Stoudmann, Gérard (2006): *Definitions of the Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition*.

⁴ Held David/ McGrew, Anthony/ Goldblatt, David/ Perraton, Jonathan (1999): *Global Transformations*. Available at URL: <https://www.polity.co.uk/global/whatisglobalization.asp> [21.01.2016].

⁵ Chen Guo-Ming. (2012). Impact of new media on intercultural communication. *China Media Research*, 8 (2 April), p. 3.

⁶ De Swaan, Abram (2001): *Globalization and Its Effect on the World's Languages*. Available at URL: http://www.transpanish.biz/translation_blog/globalization-and-its-effect-on-the-world%E2%80%99s-languages/

⁷ Eble, Connie (2016) *Sociolinguistics Basics* Available at URL: <http://www.pbs.org/speak/speech/sociolinguistics/sociolinguistics/>.

⁸ Mufwene Salikoko Sangol (2016): *lingua franca*. From: *Encyclopædia Britannica Online*. Retrieved 20 January, 2016 from URL: <http://www.britannica.com/topic/lingua-franca>.

⁹ *Lingua Franca*. Merriam-Webster.com. Accessed January 20, 2016. Available at URL: [http://www.merriam-webster.com/dictionary/lingua franca](http://www.merriam-webster.com/dictionary/lingua%20franca).

¹⁰ McCrumb Robert. *Globish: How the English Language Became the World's Language*. W. W. Norton & Company. 2010. P.46.

¹¹ English language: Facts and Figures. Available at URL: http://www.englishenglish.com/english_facts.htm

¹² European Union, European Commission, Directorate General for Press and Communication: *Many Tongues, One Family: Languages in the European Union*. Brussels, 2004.

¹³ A World Empire by Other Means — The Triumph of English; The English Language. (The Spread of English). *The Economist* 22 Dec. 2001. [Electronic version]. Retrieved from URL: <https://www.highbeam.com/doc/1G1-81118386.html>.

¹⁴ Tsedal Neeley. Global Business Speaks English. *Harvard Business Review*. 2012. Available at URL: <https://hbr.org/2012/05/global-business-speaks-english> [05.2012].

¹⁵ Hobbs, F.D. Traffic control. *Encyclopædia Britannica Online*. 2016. Retrieved 21 January, 2016. Available at URL: <http://www.britannica.com/technology/traffic-control>

¹⁶ FindMBA: What is an MBA? Basic information about the Master of Business Administration degree. 2016. Available at URL: <http://find-mba.com/what-is-an-mba>.

¹⁷ Thirumalai M.S. English as an International Language, from: "An Introduction to TESOL. Teaching English to Speakers of Other Languages". *Thirumalai, M. S. Ph.D. / Mallikarjun, B. Ph.D.: Language in India*. 2002. Volume 2. Available at URL: <http://www.languageinindia.com/april2002/tesolbook.html>.

¹⁸ Research Trends. English as the international language of science. *Research Trends*. 2008. Issue 6. Available at URL: <http://www.researchtrends.com/issue6-july-2008/english-as-the-international-language-of-science/> [07.2008].

¹⁹ Ammon Ulrich. The Dominance of English as a Language of Science: Effects on Other Languages and Language Communities. Walter de Gruyter. 2001. 491 p.

²⁰ OVGU, The International Study Program in Management and Economics (2016). Available at URL: <http://www.manec.ovgu.de/>.

²¹ Crystal David. English as a Global Language, 2nd Edition. Cambridge University Press, 2012. Pp. 1–35.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Levy Paul. The Language of Globalization. *The Wall Street Journal*, May 28, 2010. Available at URL: <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704269204575271033235629568>.

²⁵ Delhumeau Herve. Language and Globalization (July 22, 2011). Available at URL: <https://hdelhumeau.wordpress.com/2011/07/22/language-and-globalization/>.

²⁶ Johnson Anne. "The Rise of English: The Language of Globalization in China and the European Union". *Macalester International*. 2009. Vol. 22. Article 12. P. 132-141. Available at URL: <http://digitalcommons.macalester.edu/macintl/vol22/iss1/12>.

²⁷ Ibidem.

²⁸ After Babel, a New Common Tongue. *The Economist* (August 7, 2004). Available at URL: <http://www.economist.com/node/3064790>.

²⁹ Short John Rennie, Boniche Armando, Kim Yeong, Li Li Patrick. (2001) "Cultural Globalization, Global English, and Geography Journals". *The Professional Geographer* 53, 2001. No. 1. P. 1–11.

³⁰ Johnson Anne (2009).

³¹ Delhumeau Herve. Language and Globalization (July 22, 2011). Available at URL: <https://hdelhumeau.wordpress.com/2011/07/22/language-and-globalization/>

³² Paradowski Michał B. Review article on "Understanding English as a Lingua Franca: A Complete Introduction to the Theoretical Nature and Practical Implications of English used as a Lingua Franca" by Barbara Seidlhofer. *The Interpreter and Translator Trainer* 7(2) Special Issue: English as a Lingua Franca. Implications for Translator and Interpreter Education. 2013. P. 312–20.

³³ Cogo Alessia, Dewey Martin. Efficiency in ELF communication. From pragmatic motives to lexico-grammatical innovation. *Nordic Journal of English Studies*. 2006.

³⁴ Firth Alan. The lingua franca factor. *Intercultural pragmatics*. 2009. 6: 2. P. 161–163.

³⁵ Cogo Alessia, Dewey Martin (2006).

³⁶ VOICE (Vienna-Oxford International Corpus of English): FAQ. Available at URL: <http://www.univie.ac.at/voice/page/faq>.

³⁷ Simpson Davies, Katy Patsko, Laura. How to teach English as a lingua franca (ELF). 2013. Available at URL: <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/how-teach-english-lingua-franca-elf> [23.10.2013].

³⁸ Adler Nancy J., Gundersen Allison. International Dimensions of Organizational Behavior, Cengage Learning. 2007. P. 14.

³⁹ Johnson Anne (2009).

⁴⁰ House Juliane. English as a global lingua franca: A threat to multilingual communication and translation? *Journal of Sociolinguistics* 7-4, 2003. P. 556–578.

⁴¹ Fishman Joshua A. English in the context of international societal bilingualism. *Joshua A. Fishman, Robert Cooper and Andrew Conrad. (Eds.). The Spread of English*, Rowley, Massachusetts: Newbury House, 1977. P. 329–336.

⁴² Phillipson R. *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 1992.

⁴³ Johnson, Anne. 2009. P. 41.

REFERENCES

1. A World Empire by Other Means — The Triumph of English; The English Language. (The Spread of English). (2001). *The Economist*. Dec. 22. Retrieved from <https://www.highbeam.com/doc/1G1-81118386.html> [in English].
2. Adler, Nancy J., & Gundersen, Allison. (2007). *International Dimensions of Organizational Behavior*, Cengage Learning [in English].
3. After Babel, a New Common Tongue. (2004). *The Economist*. August 7. Retrieved from <http://www.economist.com/node/3064790> [in English].
4. Al-Rodhan, R.F. Nayef, & Stoudmann, Gérard. (2006). *Definitions of the Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition* [in English].
5. Ammon, Ulrich. (2001). *The Dominance of English as a Language of Science: Effects on Other Languages and Language Communities*. Walter de Gruyter [in English].
6. Cogo, Alessia. (2008). English as a Lingua Franca. Form follows function. *English Today* 95 (3), 58-61 [in English].
7. Cogo, Alessia, & Dewey, Martin. (2006). Efficiency in ELF communication. From pragmatic motives to lexico-grammatical innovation. *Nordic Journal of English Studies* [in English].
8. Chen, Guo-Ming. (2012). Impact of new media on intercultural communication. *China Media Research*, 8 (2 April), 3 [in English].
9. Crystal, David. (2012). *English as a Global Language*, 2nd Edition. Cambridge University Press [in English].
10. Day, Robert A., Sakaduski, Nancy, & Day, Nancy (Eds.). (2011). *Scientific English: A Guide for Scientists and Other Professionals*. Third Edition, ABC-CLIO [in English].
11. De Swaan, Abram. (2001). *Globalization and Its Effect on the World's Languages*. Retrieved from http://www.transpanish.biz/translation_blog/globalization-and-its-effect-on-the-world%E2%80%99s-languages/ [in English].
12. De Swaan, Abram. (2001). *Words of the World. The Global Language System*. Malden, MA: Blackwell Publishers [in English].
13. Delhumeau, Herve. (2011). *Language and Globalization*. July 22. Retrieved from <https://hdelhumeau.wordpress.com/2011/07/22/language-and-globalization/> [in English].
14. Eble, Connie. (2016). *Sociolinguistics Basics*. Retrieved from <http://www.pbs.org/speak/speech/sociolinguistics/sociolinguistics/> [in English].
15. English language: Facts and Figures. Retrieved from http://www.englishenglish.com/english_facts.htm [in English].
16. European Union, Directorate General for Press and Communication (2004). *Many Tongues, One Family: Languages in the European Union*. Brussels [in English].
17. FindMBA: What is an MBA? Basic information about the Master of Business Administration degree (2016). Retrieved from <http://find-mba.com/what-is-an-mba> [in English].
18. Firth, Alan. (2009). The lingua franca factor. *Intercultural pragmatics*. 6: 2, 147–170 [in English].
19. Fishman, Joshua A. (1977). English in the context of international societal bilingualism. *Fishman, Joshua A., Cooper, Robert, & Conrad, Andrew. (Eds.). The Spread of English*, Rowley, Massachusetts: Newbury House [in English].

20. Hartmann, R. R. K. (1996). *The English Language in Europe*, Intellect Books [in English].
21. Hjarvard, Stig. The Globalization of Language How the Media Contribute to the Spread of English and the Emergence of Medialects. Retrieved from <http://denizo.opia.dk/la.trezorejo/alilingve/hjarvard.The.Globalization.of.Language.pdf>. [in English].
22. Held, David, McGrew, Anthony, Goldblatt, David, & Perraton, Jonathan. (1999). *Global Transformations*. Retrieved from <https://www.polity.co.uk/global/whatisglobalization.asp> [21.01.2016] [in English].
23. Hobbs, F.D. (2016). Traffic control. *Encyclopædia Britannica Online*. Retrieved from <http://www.britannica.com/technology/traffic-control> [in English].
24. House, Juliane. (2003). English as a global lingua franca: A threat to multilingual communication and translation? *Journal of Sociolinguistics*, 7-4, 556–578 [in English].
25. Johnson, Anne. (2009). The Rise of English: The Language of Globalization in China and the European Union. *Macalester International*. Vol. 22, Article 12, 132–141. Retrieved from <http://digitalcommons.macalester.edu/macintl/vol22/iss1/12> [in English].
26. Levy, Paul. (2010). The Language of Globalization. *The Wall Street Journal*. May 28. Retrieved from <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704269204575271033235629568> [in English].
27. Lingua, Franca. (2016). Merriam-Webster.com. Retrieved from [http://www.merriam-webster.com/dictionary/lingua franca](http://www.merriam-webster.com/dictionary/lingua%20franca) [in English].
28. McCrumb, Robert. (2010). *Globish: How the English Language Became the World's Language* W. W. Norton & Company [in English].
29. Mufwene, Salikoko Sangol. (2016). Lingua franca. *Encyclopædia Britannica Online*. Retrieved from <http://www.britannica.com/topic/lingua-franca> [in English].
30. Open University: History of English (combined). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=H3r9bOkYW9s> [in English].
31. OVGU, The International Study Program in Management and Economics. (2016). Retrieved from <http://www.manec.ovgu.de/> [in English].
32. Paradowski, Michał B. (2013). Review article on Understanding English as a Lingua Franca: A Complete Introduction to the Theoretical Nature and Practical Implications of English used as a Lingua Franca by Barbara Seidlhofer. *The Interpreter and Translator Trainer* 7(2). Special Issue: English as a Lingua Franca. Implications for Translator and Interpreter Education [in English].
33. Phillipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press [in English].
34. Research, Trends. (2008). English as the international language of science. *Research Trends*. Issue 6. Retrieved from <http://www.researchtrends.com/issue6-july-2008/english-as-the-international-language-of-science/> [07.2008] [in English].
35. Seidlhofer, Barbara. (2006). Towards making Euro-English a linguistic reality. *Bolton, Kinglsey, & Kachru, Braj B. (Eds.). World Englishes. Critical Concepts in Linguistics*. (Vol. III). London: Routledge [in English].
36. Simpson Davies, Katy, & Patsko, Laura. (2013). How to teach English as a lingua franca (ELF). Retrieved from <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/how-teach-english-lingua-franca-elf> [23.10.2013] [in English].
37. Short, John Rennie, Boniche, Armando, Kim, Yeong, & Li Li, Patrick. (2001). Cultural Globalization, Global English, and Geography Journals. *The Professional Geographer* 53, 1, 1–11 [in English].
38. Steger, Manfred B. (2003). *Globalization: A Very Short Introduction*. Oxford University Press [in English].

39. Tardy, C. (2004). The role of English in scientific communication: lingua franca or Tyrannosaurus rex? *Journal of English for Academic Purposes*. Vol. 3. No. 3, 247–269 [in English].

40. Thirumalai, M. S. (2002). English as an International Language. An Introduction to TESOL. Teaching English to Speakers of Other Languages. *Thirumalai, M. S. Ph.D., Mallikarjun, B. Ph.D. Language in India*. (Vol.2). Retrieved from <http://www.languageinindia.com/april2002/tesolbook.html> [in English].

41. Tsedal, Neeley. (2012). Global Business Speaks English. *Harvard Business Review*. Retrieved from <https://hbr.org/2012/05/global-business-speaks-english> [05.2012] [in English].

42. Van Kemenade, Ans, & Los, Bettelou. (Eds.). (2009). *The Handbook of the History of English*. John Wiley & Sons [in English].

43. VOICE (Vienna-Oxford International Corpus of English). FAQ. Retrieved from <http://www.univie.ac.at/voice/page/faq> [in English].

44. Watson, James L. (2016). Cultural globalization. *Encyclopædia Britannica Online*. Retrieved from URL: <http://www.britannica.com/science/cultural-globalization> [in English].

УДК 930.25(437.6)

Іван Боровець

канд. іст. наук, доц.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

32301, Україна, Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14

E-mail: borovets.ivan@i.ua

РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ У СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

У статті здійснено узагальнюючий аналіз розвитку архівної системи у Словаччині. Окреслено основні віхи становлення словацької архівної справи. Простежено формування архівних установ та діяльність Державного інспекторату архівів і бібліотек у Словаччині в міжвоєнних період. З'ясована законодавча база функціонування архівної справи у повоєнній комуністичній Чехословаччині. Охарактеризовано головні архівні установи Словацької Республіки на сучасному етапі. Висвітлено основні правила доступу до архівних матеріалів і особливості роботи дослідника у словацьких архівосховищах. Автор чітко виокремив основні проблеми розвитку словацької архівної справи на сучасному етапі.

Ключові слова: Словацька Республіка, архів, довідник, Закон про архівну справу, Закон про архіви та реєстратури, Словацький Національний архів, картон, реєстри.

Ivan Borovets

PhD in History, Associate Professor

Kamianets-Podilskyi National

Ivan Ohienko University

14, Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, 32301, Ukraine

E-mail: borovets.ivan@i.ua

THE DEVELOPMENT OF ARCHIVES IN THE SLOVAK REPUBLIC

Summarizing analysis of development of the archive system in Slovakia is carried out. The author outlines basic steps of formation of Slovakia archive business. He considers formation of archival institutions and the activities of the State Inspectorate of Archives and Libraries in Slovakia during the

interwar period. The active organizational function of the archival services did not stop during the Second World War, and the authorities of the Slovak state were especially patronizing the church archives. The post-war communist Czechoslovakia government paid a great deal of attention to the archival affair. The legislative base of its functioning is found out. Bibliographic systematization of archival documents is started and the basic laws (1975, 2002) about the regulation of archival affair are accepted in the second half of the 20th century. This article examines the main archive institutions of the Slovak Republic on the modern stage. The author schematically described the function of the Slovak National Archives, the Archives of the Institute of National Memory, the State Archives in Prešov. The basic rules of access to the archive materials in Slovakia archives repository for researcher are reflected. The author touched on the modern Slovak projects of the digitization of archival documents and their application in the Internet. He also clearly identified the main problems in the development of the Slovak archival affair at the present stage, including reducing the staff of archivists, insufficient funding, and a sharp increase in the volume of documents arriving in the archives.

Keywords: *Slovakia Republic, archive, directory, Archival Affair Act, Act about archives and register offices, Slovakia National Archive, cardboard, regests.*

Архівна система Словаччини має понад 700-літню традицію. Найдавніші документи сягають періоду першої половини XIII ст., тобто часу, коли на її території виникають перші форми самоврядного управління¹. Цими документами були привілеї шляхти, листи, міські книги, які формували обсяг міських архівів. Традиційними для католицького регіону стали церковні архіви. Перші спроби каталогізації здійснювалися ще у XIV ст., а з XVI ст. відомі перші списки з міських архівів, щось на кшталт архівних довідників.

З історичних архівів особливе місце посідають архіви так званих посвідчувальних установ, які функціонували при церковних інституціях (капітулах і конвентах) і фактично виконували завдання нотаріатів. Найчисельніші збірки приватних архівів представляють колекції земельно-власницьких родів, які слугували потребам їхніх власників. Період у складі Австро-Угорщини (з II половини XIX ст. до 1918 р.) словацькі архівісти називають часом «німоти», хоча це не означає, що архівна справа не розвивалася взагалі. Так, відомий історик Т. Ортвай звертався за допомогою міського архіваріуса Братислави Й. Батка, що дозволило йому створити фундаментальні праці з історії міста. Один із найвідоміших словацьких істориків Д. Рапант розпочинав свою кар'єру в архіві.

Він же в 1924 р., коли словацькі землі вже входили до складу Чехословацької республіки, став жупним (жупа — територіально-адміністративна одиниця колишнього Угорського королівства) архіваріусом².

Після конституювання Чехословаччини на території Словаччини залишилися архівні масиви колишніх жупних архівів, архіви міст та містечок, монастирів і церковних районів — капітул. У 1919 р. створено Державний інспекторат архівів та бібліотек у Словаччині, який очолив історик В. Халоупецки³. Згідно з офіційними приписами архіви мали слугувати винятково державно-управлінським цілям, і допуск до них громадськості, зокрема дослідників, був обмежений. Утім, В. Халоупецки був уповноважений надавати спеціальні дозволи для студіювання документів, і він задовольняв ці клопотання науковців, зокрема й іноземців. Характерною рисою зазначеного періоду стали дискусії між міністерством освіти й міністерством внутрішніх справ щодо адміністрування архівної справи, які продовжувалися фактично до середини ХХ ст. і завершилися перемогою МВС.

Пропозиції щодо розвитку архівної справи були сформульовані в січні 1919 р. у документі «Пам'ятна записка про архівну справу в Словаччині», автором якого вважають працівника міністерства освіти Й. Боровічку⁴. Однією з головних проблем він окреслив умови функціонування та збереження приватних архівів, насамперед збірок шляхетських родів з унікальними історичними документами, які, однак, не підлягали компетенції уряду та держави. Суттєвим досягненням діяльності інспектора архівів було створення у 1920 р. фотолабораторії та фотографування давніх актів.

Важливим моментом роботи Халоупецкого у 20-х рр. ХХ ст. була проблема передачі документів, що стосувалися історії Словаччини, з угорських архівів. Був підготовлений перелік документів з важливих фондів центральних установ Угорщини (королівська курія, палатин) та періоду правління Габсбурзької династії у 1526–1740 рр. Зазначений хронологічний проміжок обґрунтовувався турецькою окупацією більшої частини Угорщини, коли мадярська влада обмежувалася переважно територією Словаччини, а угорський сейм взагалі до 1848 р. засідав у Братиславі (Прешпорку). Інспектор наголошував, що Крайовий архів у Будапешті містить близько 36 тис. середньовічних актів, значна частина яких стосується Словаччини⁵. Однак, позитивної реакції угорської влади, незважаючи на зафіксовані зобов'язання в Тріанонському мирному договорі, словаки не дочекалися.

Звертаємо увагу, що Халоупецки та його колеги висували стратегічні пропозиції, які по суті значно випереджали тодішні організаційні й фінансові можливості інспекторату архівів, щодо створення централізованої

архівної системи з головною установою в Братиславі та регіональними відділами в Мартіні, Кошицях, Банській-Бистриці, Прешові⁶.

Управлінська реформа 1928 р. в Чехословаччині зумовила те, що Словаччина вперше у своїй історії перетворилася на адміністративно-правовий суб'єкт — Словацький край, де був утворений Крайовий архів⁷.

З 31 грудня 1939 р. Крайовий архів змінив свою назву на архів Міністерства внутрішніх справ, який розташовувався в тій само будівлі колишньої жупної резиденції у Братиславі. Зважаючи на католицький характер політичного режиму проголошеної Словацької держави (з 14 березня 1939 р.), у структурі керівництва архівною справою з'явилася посада другого інспектора архівів, до компетенції якого входили церковні католицькі архіви та бібліотеки. Цю посаду обійняв В. Буцко⁸. Словацькі протестанти також прагнули створити спеціальний Центральний архів лютеранської церкви в Мартіні, проте згадана ідея не була реалізована.

Резонансною проблемою в тогочасній діяльності архівів був брак підготовлених кадрів. У 1941 р. Спілка словацьких музеїв подала інспектору прохання про призначення осіб на посади архіваріусів у Левочі та Бардейові. Це прохання він задовольнити не міг, хоча пообіцяв, що незабаром випускники історичної спеціальності Словацького університету зможуть обійняти зазначені вакансії⁹.

Позитивним прикладом активності інспектора була справа закупівлі в Угорщині фотокопій важливих словацьких документів. Упродовж 1941–1942 р. міністерство освіти Словацької держави виділило на це 13 тис. крон¹⁰. Характерним є також випадок у Моравському Святому Яні, де костельний архів був безвідповідально скинутий у вогкий підвал. Інспектор домігся його переміщення до Братислави.

Великих втрат зазнав архівний фонд від руйнувань, спричинених бойовими діями Другої світової війни. 12 січня на нараді міністерства освіти пролунала пропозиція перемістити «коштовні й незамінні культурні цінності, унікальні мистецькі та наукові твори в район Дрездена»¹¹. 15 січня 1945 р. був виданий таємний наказ МВС Словацької держави про підготовку до евакуації, переховування або ж знищення документації центральних державних органів та установ¹². Під час відступу німецьких військ у невідомому напрямку ними була свавільно вивезена маса документів, особливо Середніх віків та Нового часу, з області Спіша та Шаріша (архіви Бардейова, Прешова, Спішської Сobotи, Кежмарку, Левочі). Більшість із них інспектору архівів Б. Варсіку вдалося пізніше виявити в Сілезькому земському архіві в Опаві. Деякі документи потім віднайшлися в архівах США. Не краще себе зарекомендувала й «визвольна» Червона Армія. У м. Шаги радянські військові фактично знищили жупний архів області Гонту, коли в будівлі архіву облаштували лікарню, а документи викинули в р. Іпль¹³.

Комуністичний уряд повоєнної Чехословаччини приділяв архівній системі більше уваги. У процесі зміни назви виконавчих органів архів міністерства внутрішніх справ перейменовано на архів уповноваженого з внутрішніх справ. Конфіскація землеволодінь великих власників та ревізія аграрної реформи попередніх політичних режимів супроводжувалася створенням у червні 1947 року Сільськогосподарського архіву¹⁴. Його метою був збір матеріалу з історії сільського господарства Словаччини, його опрацювання і створення умов для наукового дослідження.

У 1949 р. директор Інституту історії Словацької академії наук і мистецтв Т. Ламаш склав перший список 328 архівів на території Словаччини¹⁵.

У 1951 р. створена державна архівна комісія при міністерстві внутрішніх справ Чехословаччини, структурною частиною якої була Словацька архівна комісія. Її завданням було координувати діяльність архівів у республіці та підготувати пропозиції щодо законодавчої організації архівної справи. У 1952 р. рішенням Корпусу уповноважених створений Центральний словацький архів¹⁶.

Важливим етапом було прийняття в травні 1954 р. урядової постанови «Про архівну справу», згідно з якою головним керівним органом стало Архівне управління уповноваженого з внутрішніх справ. Функції дорадчого органа почала виконувати наукова архівна рада¹⁷. З початку 1956 р. Сільськогосподарський архів як відділ феодалізму став підрозділом центрального словацького архіву. З 1958 р. в структуру останнього влився центральний гірничий архів у Банській-Штявниці, а з 1960 р. — архів Словацького національного музею в Мартіні¹⁸. Після адміністративної реформи 1960 року Державний словацький архів прийняв об'ємні матеріали діловодства ліквідованих місцевих органів управління та організацій, для транспортування яких потрібно було 300 вантажівок¹⁹.

З 50-х рр. ХХ ст. розпочинається активна бібліографічна систематизація архівних документів. Був виданий перший посібник — «Бібліографія словацьких архівів» Т. Ламаша. У 1950 р. розпочали набір на курси архівістів у Словацькому університеті імені Яна Коменського. За 5 років денної форми навчання студенти спеціальності «архівознавство» проходили 15-тижневу практику: II-ий курс — ознайомлення з роботою архівів; III-ій — прості операції з документами, тобто адміністративні та дослідницькі процедури, оформлення новітніх документів; IV-ий курс — інвентаризація та каталогізація новітніх фондів; V-ий курс — інвентаризація старих фондів. З 1966 р. двічі на рік виходить журнал «Словацька архівістика».

На початку 60-х рр. активізувалася робота архівних працівників з підготовки довідників. Результатом стало видання тритомного довідника

з описом фондів відділів феодалізму, капіталізму та відділу в Банській Штявниці²⁰. Згідно з урядовими рекомендаціями архів тісно координував свою дослідницьку та видавничу діяльність з Інститутом історії Словацької академії наук та орієнтувався на підготовку документальних публікацій, присвячених економічній, соціальній, політичній історії.

Закон про архівну справу 1975 р., прийнятий Словацькою національною радою, містив наступні основні положення:

1. Визначення документальної цінності матеріалів, що передаються в архів, відбувається під егідою Міністерства внутрішніх справ, без його згоди не можна знищувати матеріали, які не становлять архівної цінності.

2. Незалежно від того, хто є власником документа, вони всі складають Єдиний архівний фонд.

3. Власник документа, який не зберігається в архіві, має право цілковитого розпорядження ним, зокрема за помірковану ціну держава може викупити документ упродовж 6 місяців з дня надходження пропозиції власника. Водночас він зобов'язаний зберігати документи в належних умовах і допускати архівних працівників до процедури перевірки цих умов. Якщо вони не відповідають нормам, то МВС має право вилучити документи для безкоштовного зберігання їх в архіві.

4. Часове обмеження доступу до документів, які можуть зашкодити державним та громадським інтересам, особистому життю громадян, становить 30 років.

6. Штраф за недотримання рекомендацій щодо збереження архівної документації становив 50 тис. крон., за повторне порушення — 100 тис. крон²¹.

Згідно з рекомендаціями закону в 1978 р. в Державному центральному архіві створено відділ преархіважу²². Цього ж року в архіві створено відділ історичної фільмотеки з 4 працівниками. До 2011 р. у ньому виготовлено понад 10,6 млн. знімків архівних документів переважно у двох копіях — консерваційній та робочій. Всі мікрофільми поділяються на три групи: мікрофільми архівних документів і фондів США; матеріали з інших архівів Словаччини; мікрофільми документів закордонних архівів²³.

У день прийняття архівного закону міністр внутрішніх справ Ш. Лазар урочисто заклав перший камінь побудови нового приміщення Державного центрального архіву. Відкриття нової споруди на Дротарському шосе в Братиславі відбулося 30 серпня 1983 року. В жовтні того ж року Словаччина приймала ХХІІ-у міжнародну конференцію Круглого столу архівів, і будівлю оглянуло 130 архівних експертів з 48 країн та семи міжнародних організацій у т.ч. числі представниками ООН, ЮНЕСКО та Міжнародної ради архівів²⁴.

Суттєві зміни в діяльності центрального державного архіву відбулися в 1990 р., коли виник самостійний відділ наукових досліджень, незабаром перейменований на Кабінет науки й досліджень на чолі з Е. Ракошем. З 1 січня 1992 р. архів отримав свою сучасну назву — Словацький національний архів. Наступного року змінено структуру установи, яка стала включати наступні відділи: відділ старих фондів і збірок до 1918 р. та всі особові фонди; відділ нових фондів від 1918 до 1968 р.; відділ преархіважу по роботі з матеріалами після 1968 р.; відділ інформаційної служби, що забезпечує зв'язок архіву з громадськістю (до нього входять бібліотека, читальний зал, фільмотека); відділ охорони архівних документів (включає реставраційну та фотолабораторії, дезінфекційну кімнату); господарсько-технічний відділ²⁵.

Після створення незалежної Словаччини новою тенденцією в діяльності архівів стали відповіді на запити вітчизняних та зарубіжних генеалогів, які замовляли підготовку генеалогічних довідок, багато запитів стосувалося проблеми реституції власності.

У 2002 р. парламент сучасної Словаччійської Республіки прийняв Закон про архіви та реєстратури. У ньому наголошується на необхідності й визначається процедура створення електронних списків фондів і документів. Закон затвердив також фізичні норми збереження документів: для матеріалів з пергаменту та паперу рекомендується 18 (+2, -2) градусів за Цельсієм та відносна вологість повітря 55 (+5, -5)%; для кольорових фотографій — 5 (+1, -1) та 35 (+5, -5)%; для чорно-білих фотографій — 12 (+1, -1) та 35 (+5, -5)%; для кольорової кіноплівки — -5 градусів за Цельсієм та 30–50% вологості повітря²⁶.

Велика відповідальність покладена на архівних працівників у справі скартації — відбору та оцінки документальних матеріалів на предмет їхньої практичної та наукової значущості.

Система словацьких архівів включає: державні (центральні, обласні, окресні), муніципальні, архіви юридичних та фізичних осіб. Базовим та водночас наймолодшим елементом архівної мережі з 1960-ого року є 32 окресні архіви, до структури яких включені колишні міські архіви²⁷.

Сьогодні у Словацькому національному архіві зберігається понад 30 тис. погонних метрів документації, за актуальних просторових можливостей понад 70 тис. метрів. Він є бюджетною організацією МВС. Тут містяться документи центральних управлінських органів, кооперативних організацій. З 2009 р. СНА з нагоди Міжнародного дня архівів організовує свято відкритих дверей. Громадськість має можливість не лише зазирнути до архівних сховищ, але й ознайомитися з працею реставраторів у їхніх майстернях і навіть виконати деякі реставраційні роботи. Організатори заходу демонструють документи, цікаві не лише своїм змістом, але й мистецьким виглядом²⁸.

Регіональні державні архіви створені за географічним принципом. Наприклад, Державний архів у Прешові станом на 31 грудня 2012 р. містить 318 архівних фондів та збірок обсягом 3,8 тис. погонних метрів. Для дослідника є доступними понад 90% матеріалу, опрацьованого реєстрами, інвентарями та каталогами. За 2012 р. архів відвідав 351 дослідник (з них 26 іноземців). Тематично найчастіше замовляють церковні метрики, документи, що розкривають національну політику та життя національних меншин, церковну історію²⁹. Особливо цінними є фонди: Шариська жупа (1254, 1558–1922), Шарисько-Земплинська жупа (1940–1946), Крайовий національний комітет (1949–1960) та ін.

Спеціальні словацькі архіви охоплюють сфери інформації, науки, культури, просвіти, релігії, але на їх утворення обов'язково має бути згода МВС. Серед найголовніших спеціальних архівів: архіви збройних сил, органів безпеки, партій, профспілкових організацій, Військовий архів у Трнаві, Архів Матиці Словацької, Архів літератури та мистецтв, Архів Словацького національного музею, Архів університету імені Яна Коменського, Архів музею Словацького національного повстання.

Особливе значення для роботи з громадськістю мають архівні фонди Інституту національної пам'яті (діє з 2002 р.), які включають документи органів безпеки недемократичних режимів 1939–1989 рр. Так званий оперативний архів Державної Безпеки комуністичної Чехословаччини включає понад 60 тис. томів обсягом 5 тис. архівних крабіц (коробок). Загальний обсяг архівних матеріалів в Архіві Інституту національної пам'яті нараховує 2,1 погонного кілометра³⁰.

Завданням архівних працівників ІНП є також опрацювання, оприлюднення й оцифрування документів. Так, лише 2006 року було створено 21 тимчасовий інвентар переважно до архівних фондів окресних відділів Державної безпеки періоду 1954–1990 років, а також переведено в електронний варіант 221537 сторінок архівних документів ІНП³¹.

На сайті установи виставляються скановані матеріали: протоколи засідань різних відділів державної безпеки, інформація про агентів (списки, біографічні відомості), переслідуваних осіб з політичних міркувань, зокрема справи нагляду за неблагонадійними. Згадана рубрика має назву «Люстратор»³². Ознайомлення з цією інформацією громадськості є важливим елементом демократизації життя у Словаччині, адже вона піднімає «завісу» над діяльністю таємних служб тоталітарних режимів, демонструє негативний характер стеження та контролю за громадянами з боку держави. Відбувається не лише юридична, але й публічна реабілітація жертв репресій, переслідувань та нагляду. З іншого боку, оприлюднення реєстрів і списків таємних агентів має резонансний вплив на громадськість, адже в них зафіксована маса людей, багато з яких ще живуть і навіть

працюють та стають потенційним об'єктом критики й зневаги у сьогоднішній Словацькій Республіці. За звітною інформацією ІНП лише в 2015 р. рубрику «Характеристика таємного працівника» було поповнено на 1810 записів³³. На сайті ІНП також виставлено архів документальних фільмів і матеріалів «усної історії». Цікаво, що вказана масштабна робота здійснюється невеликим колективом. Станом на кінець 2015 року склад працівників архіву ІНП нараховував 10 осіб³⁴.

Основна одиниця зберігання архівних документів у Словаччині універсальна — фонд (завичай певна установа з хронологічними рамками діяльності). У його описі-характеристиці вказується назва, коротка історія установи, формування фонду, обсяг у одиницях зберігання або погонних метрах.

У межах фонду міститься від кількох до понад сотні архівних одиниць, що мають назву «картон» або архівна «шкатуля». На зовнішній вигляд це справді картонна коробка, яка містить у середньому від 50 до 150 паперових аркушів-сторінок. При цьому в шкатулі можуть зберігатися документи різного обсягу (від однієї сторінки до кільканадцяти), хронології, оперативного змісту. Їхні каталогізаційні орієнтири виставляються також у відомчих архівах і не містять системного обліку власне архіву, в якому зберігається документ. Важливо наголосити, що ці аркуші не мають нумерації (за винятком документів органів безпеки), вони не зшиті у традиційні для українських архівів справи. Сама шкатуля не має назви, а лише порядковий номер.

Таким чином, у архіві відсутні описи документів у звичному для українського дослідника розумінні, проте ця незручність цілком компенсується наявністю докладних описів матеріалів. Цей опис — «регест» — є короткою (максимум кілька речень), але чіткою характеристикою кожного з документів, що містяться в картоні. Документи в цих регестах вказуються як інвентарна (або каталожна) одиниця з порядковим номером або без нього. У цьому випадку спостерігається ситуація, коли не обов'язково замовляти певну шкатулю з набором документів, а вже з інвентарного (каталожного) опису дізнатися про їхній загальний зміст. Знову ж таки виняток становлять звіти органів безпеки, які чітко пронумеровані на сторінки, а в описі лише присутні хронологічні й територіальні рамки звітів.

Порядок роботи в читальному залі Словацького національного архіву — з понеділка по четвер з 8.00 до 15.00 без перерви. Читальний зал розрахований на 28 місць і має 5 пристроїв для читання мікрофільмів. До послуг читачів пропонується допоміжна бібліотека. У зв'язку зі зростанням спроб викрадення документів у 2005 р. була впроваджена система відео спостереження³⁵.

На руки видають по одній шкатулі, а загальна їх кількість за робочий день не перевищує п'яти (утім, насправді переглянути більше фізично немає можливості). Дозволяється робити ксерокс, фото, але не сканування. У шкатулі присутній лист перегляду, де дослідник вписує свої дані. Утім, на відміну наприклад від вітчизняних та російських архівів, жорсткого контролю за виконанням цієї вимоги немає, і виглядає на те, що це лише атавізм комуністичної епохи.

В архіві немає обмежень на замовлення документів будь-яких фондів і картонів, зокрема й тих, які не стосуються теми заявленого дослідження. Дозволяється працювати також із фондами, які не мають інвентарного опису, хоча ця справа є, швидше, працею з пошуку «голки в копиці сіна». Проте, якщо пощастить, дослідник саме в такий спосіб може здійснити наукове відкриття. Адже очевидно, що при докладній інвентаризації документів працівником архіву «вибухова» інформація не може уникнути його уваги. Відтак, у цьому випадку історик, що опрацьовує документи вже «з других рук», дослідницьку революцію на основі сенсаційних відомостей здійснити практично неможливо.

Велика кількість документів архіву (особливо періодика) оцифрована та мікрофільмована. Важливо зауважити, що в разі, якщо документ створений до 1526 р. (поразка угорської армії від турків у битві під Мохачем), то на руки досліднику видається лише його копія. Це правило діє і в разі наявності в документі інформації обмеженого доступу, якщо є небезпека фізичного пошкодження документа. Доступ до особистих даних надається після 90 років з дня виникнення документа.

На сучасному етапі в словацькій архівній справі набирає обертів проект «Електронна бібліотека», який у рамках ініціативи «Інформатизація суспільства» до 2015 р. зумовив опрацювання 2,8 млн. об'єктів культурної спадщини (270 млн. сторінок). На зазначені цілі виділено 49,6 млн. євро³⁶. У США реалізувався проект під назвою «Монастеріум», який передбачав переведення в електронний варіант та викладення на репозитарій в інтернет середньовічних актів. З 2010 р. в архіві почала створюватися база історичних фотографій³⁷.

Однак наявні й істотні проблеми розвитку архівної справи у Словаччині. Найпершою є традиційна та універсальна, а саме: недостатнє фінансування. За висловом С. Гривняка, «архіви перебувають на найнижчому щаблі інтересів міністерства внутрішніх справ». Зарплатня працівників є низькою. Гривняк наголошує на тому, що перестав виходити часопис «Словацька архівістика»³⁸. На користь цього твердження свідчить той факт, що на відповідній сторінці сайту міністерства внутрішніх справ Словацької республіки присутня інформація про зміст журналу лише до 2012 р. Зменшення фінансування Словацького національного

архіву позначилося на кількості придбаних книг, замовлених газет і журналів. Відтак, наукова складова роботи архівів неухильно зменшується, і залишається лише суто адміністративна функція.

Одним із актуальних питань роботи Словацького національного архіву є необхідність створити окремих відділ для матеріалів періоду 1968–1993 р. й таким чином полегшити та прискорити преархіважну роботу над сучасними документами. Негативно оцінюється сучасний нормативно-правовий статус головного архіву. Він є структурним підрозділом міністерства внутрішніх справ і не має прав самостійної бюджетної установи³⁹. Не дивно, що постійно зменшується кількість архівних працівників у США, особливо чітко ця тенденція простежується з 2003 року. Станом на 2011 р. його колектив нараховував 58 осіб, що приблизно 62% від кількості 1983 року та 55% від штатного розпису 1992 року. Це негативно позначається на темпах опрацювання та оприлюднення архівних матеріалів. Якщо в 1983 р. доступні документи склали 64,7% від їхньої загальної кількості, то в 2011 р. — лише 40,5%. У 1983 р. на одного працівника архіву в середньому припадало 238,68 погонних метрів архівного матеріалу, а в 2011 р. ця цифра зросла у 2,6 рази, склавши 628,5 погонних метра⁴⁰.

Таким чином, поступальний розвиток архівної справи у Словаччині та його активізація у другій половині ХХ ст. увінчалися суттєвими здобутками в збереженні, опрацюванні та оприлюдненні архівних документів. Сформовано систему архівних установ, законодавчо закріплено принципи організації архівної справи. На сучасному етапі помітними є труднощі й проблеми, пов'язані зі збільшенням обсягу надходження документів до архівів і тенденцією зменшення фінансування діяльності архівних установ.

¹ Volko V., M. Kiš M. *Stručný prehľad vývoja územného a správneho členenia Slovenska*. Bratislava : Ministerstvo vnútra SR, 2007. S. 8.

² Hrivňák Š. *Archívy, archívnictvo, história, ich vzájomné prepojenie vtedy a dnes, a veda v archívoch v súčasnosti*. URL: forumhistoriae.sk/-/archivy-archivnictvo-historia-ich-vzajomne-prepojenie-vtedy-a-dnes-a-veda-v-archivoch-v-sucasnosti.

³ Tišliar P. *Aktivita Štátneho inšpektorátu archívov na Slovensku pri budovaní archívnej organizácie (1919–1951)*. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo 2. S. 38.

⁴ *Ibidem*. S. 39.

⁵ *Ibidem*. S. 40.

⁶ *Ibidem*. S. 42.

⁷ Fialová I., Tvrdoňová D. *Slovenský národný archív — vývoj právneho postavenia, funkcia a poslanie v našej spoločnosti*. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo 2. S. 57.

⁸ Tišliar P. Aktivity Štátneho inšpektorátu archívov na Slovensku pri budovaní archívnej organizácie (1919-1951). *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo. 2. S. 45.

⁹ Ibidem. S. 46.

¹⁰ Ibidem. S. 48.

¹¹ Ibidem. S. 50.

¹² Slovenský národný archív. Fond: Ministerstvo vnútra. Kartón. 699. Číslo. 12/45. Č. 121-2112-2/1944. Prezídium ministerstva vnútra. Predmet: Príprava spisov k evakuácii. 15 januára 1945.

¹³ Tišliar P. Aktivity Štátneho inšpektorátu archívov na Slovensku pri budovaní archívnej organizácie (1919-1951). *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo. 2. S. 50.

¹⁴ Fialová I., Tvrdoňová D. Slovenský národný archív — vývoj právneho postavenia, funkcia a poslanie v našej spoločnosti. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo 2. S. 58.

¹⁵ Hrivňák Š. Archívy, archívniectvo, história, ich vzájomné prepojenie vtedy a dnes, a veda v archívoch v súčasnosti. URL: forumhistoriae.sk/-/archivy-archivnictvo-historia-ich-vzajomne-prepojenie-vtedy-a-dnes-a-veda-v-archivoch-v-sucasnosti.

¹⁶ Fialová I., Tvrdoňová D. Slovenský národný archív — vývoj právneho postavenia, funkcia a poslanie v našej spoločnosti. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo 2. S. 58.

¹⁷ Ibidem. S. 59.

¹⁸ Ibidem. S. 59-60.

¹⁹ Ibidem. S. 60.

²⁰ Bielik F., Sopko J. Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave. *Spríevodca po archívnych fondoch. 2. Oddelenie kapitalizmu*. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1965. 384 s.; Sedlák F., Žudel J., Paľko F. Štátny ústredný archív v Bratislave. *Spríevodca po archívnych fondoch. I. Oddelenie feudalizmu*. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1964. 439 s.; Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave. *Spríevodca po archívnych fondoch. 3. Oddelenie hospodárstva v Banskej Štiavnici. K 200. výr. založenia vysokej banskej školy v Banskej Štiavnici*. Sprav.: Jozef Vozár. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1964. 323 s.

²¹ Úplné znenie zákona Slovenskej národnej rady z 19. decembra 1975 č. 149 Zb. o archívniectve, ako vyplýva zo zmien a doplnení vykonaných zákonom Slovenskej národnej rady zo 4. decembra 1991 č. 571 Zb. URL: www.zbierka.sk.

²² Fialová I., Tvrdoňová D. Slovenský národný archív — vývoj právneho postavenia, funkcia a poslanie v našej spoločnosti. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo 2. S. 60.

²³ Ibidem. S. 70.

²⁴ Ibidem. S. 63-64.

²⁵ Ibidem. S. 61-62.

²⁶ Zákon zo 17. mája 2002 archívoch a registratúrach a o doplnení niektorých zákonov. URL: www.minv.sk/?zakon...archivoch-a-registraturach

²⁷ Bibliografická činnosť slovenských archívov. S. 90. URL: www.viks.sk/dkk/bs67II_86_95.doc.

²⁸ Fialová I., Tvrdoňová D. Slovenský národný archív — vývoj právneho postavenia, funkcia a poslanie v našej spoločnosti. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo 2. S. 71-72.

²⁹ Bodnárová M. Dejiny a súčasnosť štátneho archívu v Prešove. *Історичний часопис з богемістики і словакістики*. Випуск 3. Словаки і Закарпаття. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 180.

³⁰ Genéza a dejiny kmeňových archívnych fondov Archívu ÚPN. URL: <http://www.upn.gov.sk/sk/geneza-fondov/>

³¹ Výročná správa o činnosti Ústavu pamäti národa za rok 2006. Bratislava, 2007. S. 21, 26.

³² Výročná správa o činnosti Ústavu pamäti národa za rok 2015. Bratislava, 2016. S. 20.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem. S. 19.

³⁵ Fialová I., Tvrdoňová D. Slovenský národný archív — vývoj právneho postavenia, funkcia a poslanie v našej spoločnosti. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo 2. S. 67.

³⁶ Katuščák M. Komplexné spracovanie písomného kultúrneho a vedeckého dedičstva SR. URL: www.inforum.cz/pdf/2012/katuscak-martin.pdf

³⁷ Fialová I., Tvrdoňová D. Slovenský národný archív — vývoj právneho postavenia, funkcia a poslanie v našej spoločnosti. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo 2. S. 74.

³⁸ Hrivňák Š. Archívy, archívniectvo, história, ich vzájomné prepojenie vtedy a dnes, a veda v archívoch v súčasnosti. URL: forumhistoriae.sk/-/archivy-archivnictvo-historia-ich-vzajomne-prepojenie-vtedy-a-dnes-a-veda-v-archivoch-v-sucasnosti.

³⁹ Fialová I., Tvrdoňová D. Slovenský národný archív — vývoj právneho postavenia, funkcia a poslanie v našej spoločnosti. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Ročník 1. 2013. číslo 2. S. 61.

⁴⁰ Ibidem. S. 66.

REFERENCES

1. Bibliografická činnosť slovenských archívov. Retrieved from www.viks.sk/dkk/bs67II_86_95.doc. [in Slovak].

2. Bielik F., & Sopko, J. (1965). *Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch. 2. Oddelenie kapitalizmu*. Bratislava [in Slovak].

3. Bodnárová, M. (2013). Dejiny a súčasnosť štátneho archívu v Prešove. *Istorychnyj chasopys z bohemytyky i slovakistyky*, 3, 175–183 [in Slovak].

4. Fialová I., & Tvrdoňová D. (2013). Slovenský národný archív — vývoj právneho postavenia, funkcia a poslanie v našej spoločnosti. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2, 57–75 [in Slovak].

5. Genéza a dejiny kmeňových archívnych fondov Archívu ÚPN. Retrieved from <http://www.upn.gov.sk/sk/geneza-fondov/> [in Slovak].

6. Hrivňák, Š. *Archívy, archívniectvo, história, ich vzájomné prepojenie vtedy a dnes, a veda v archívoch v súčasnosti*. Retrieved from forumhistoriae.sk/-/archivy-archivnictvo-historia-ich-vzajomne-prepojenie-vtedy-a-dnes-a-veda-v-archivoch-v-sucasnosti [in Slovak].

7. Katuščák, M. *Komplexné spracovanie písomného kultúrneho a vedeckého dedičstva SR*. Retrieved from www.inforum.cz/pdf/2012/katuscak-martin.pdf [in Slovak].

8. Sedlák, F., Žudel, J., & Paľko, F. (1964). *Štátny ústredný archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch. I. Oddelenie feudalizmu*. Bratislava [in Slovak].

9. Tišliar, P. (2013). Aktivity Štátneho inšpektorátu archívov na Slovensku pri budovaní archívnej organizácie (1919-1951). *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2, 37–56 [in Slovak].

10. Úplné znenie zákona Slovenskej národnej rady z 19. decembra 1975 č. 149 Zb. o archívniectve, ako vyplýva zo zmien a doplnení vykonaných zákonom Slovenskej národnej rady zo 4. decembra 1991 č. 571 Zb. Retrieved from www.zbierka.sk [in Slovak].

11. Volko, V., & Kiš, M. (2007). *Stručný prehľad vývoja územného a správneho členenia Slovenska*. Bratislava [in Slovak].

12. Vozar, J. (1964). *Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch. 3. Oddelenie hospodárstva v Banskej Štiavnici. K 200. výr. založenia vysokej banskej školy v Banskej Štiavnici*. Bratislava [in Slovak].
13. *Výročná správa o činnosti Ústavu pamäti národa za rok 2006*. Bratislava [in Slovak].
14. *Výročná správa o činnosti Ústavu pamäti národa za rok 2015*. Bratislava [in Slovak].
15. Zákon zo 17. mája 2002 archívoch a registratúrach a o doplnení niektorých zákonov. Retrieved from www.minv.sk/?zakon...archivoch-a-registraturach [in Slovak].

УДК 94(438)[437.7:327]“1938/1939”

Микола Вегеш

д-р. іст. наук, проф., зав. каф.
Ужгородський національний університет
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Д. ДОМБРОВСЬКОГО:
Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора. 2012. 392 с.**

Mykola Vehesh

Doctor of History, Professor
Head of Department
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net

**REVIEW OF THE MONOGRAPH BY DARIUSZ DĄBROWSKI:
Poland and Transcarpathia: 1938–1939. Kyiv: Tempora. 2012. 392 p.**

Рецензована монографія відомого польського історика Даріуша Домбровського є першим в історіографії комплексним і ґрунтовним дослідженням політики Польщі щодо Закарпаття у складі Чехословаччини

в 1938–1939 роках. У вступі до неї автор відзначає, що досліджуваний регіон «через дуже короткий проміжок часу ... став зародком незалежної Української держави. У цьому місці перехрещувалися плани різних держав і народів. Представлена робота не може, однак, претендувати на розв'язання усіх проблем, пов'язаних з Підкарпатською Руссю. Описане ставлення Польщі до цих земель є тільки додатковим матеріалом до історії народів Центральної Європи у першій половині ХХ сторіччя» (с. 26). І з цим застереженням не можна не погодитися.

Для того, щоби краще зрозуміти аналіз подій у Закарпатті наприкінці 1930-х років, Д. Домбровський робить екскурс у недалеке минуле, у часи Першої світової війни та Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. Про це йдеться в першому розділі монографії, певним упущенням якого є недостатнє використання новітніх здобутків українських істориків у дослідженні зазначеного аспекту проблеми. Водночас можна погодитись із твердженням історика, що «поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні викликала необхідність визначення нових кордонів на післявоєнній карті Європи. Народи, які до того часу перебували в кордонах держави Габсбургів, однозначно висловлювалися за незалежність від Відня та Будапешта. Чехи зі словаками розгорнули співпрацю з метою майбутньої спільної і незалежної держави... Наскільки спорідненість чехів та словаків впливала на взаємне зближення, настільки ситуація з Закарпаттям була значно складнішою» (с. 27). Дійсно, хоча окремі представники закарпатської політичної еліти орієнтувалися на майбутню Чехословаччину, проте це відбулося не відразу та до того ж існували й інші орієнтації.

Д. Домбровський значну увагу приділив позиції майбутнього президента Чехословацької республіки Томаша Масарика та його контактам з Григорієм Жатковичем, описав політичні орієнтації окремих народних рад, охарактеризував яскравих політичних лідерів краю Е. Невицького, А. Бескида, С. Сабова, А. Штефана, А. Волошина, братів М. і Ю. Бращайків, С. Клочурака. Зокрема, стосовно Августина Волошина польський історик констатує наступне: «До кінця Першої світової війни Волошин демонстрував лояльність до Угорщини, хоча активно виступав проти мадяризації русинських греко-католицьких парафій. До моменту комуністичного перевороту в Угорщині (березень 1919 р.) виступав за непорушність кордонів Угорщини. Після цих подій став прихильником приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини. На відміну від отця Сабова, він, як активний діяч «Просвіти», співпрацював з українською громадськістю» (с. 32). Місцями, на жаль, у монографії трапляються неточності. Зокрема, стверджується, що А. Волошин помер у червні 1945 року в Лефортівській в'язниці, хоча насправді це сталося 19 липня¹.

У монографії Д. Домбровського йдеться також про короткочасне існування Гуцульської республіки, підготовку та проведення Всезакарпатських зборів у Хусті 21 січня 1919 р., встановлення контактів між проукраїнськими політичними силами Закарпаття та урядами ЗУНР.

Свої претензії на територію Закарпаття висловила українська делегація, що перебувала на Паризькій мирній конференції. 5 вересня 1919 року українці направили ноту, у якій висловили протест проти відокремлення від України території Закарпаття разом із Земпліном та частиною Спишу. Аргументувалося це тим, що зазначені землі, населені українцями, колись належали до Галицько-Волинського князівства, а також тим, що за це виступає місцеве населення. Варто погодитись із думкою вченого, що «роль закарпатських політиків у Парижі була незначною, їх представляла Чехословаччина, передусім — Бенеш» (с. 39). У березні 1919 року Жаткович прибув до Праги, де в розмовах з Т. Масариком діяв від імені створеної у Парижі Руської комісії. Після цього він виїхав до Ужгорода на з'їзд найвпливовіших народних рад — Пряшівської (що представляла прихильників союзу з Чехословаччиною), Ужгородської (проукраїнської) та Хустської (проукраїнської). 8 травня 1919 року згадані ради об'єдналися й утворили Центральну руську народну раду, яку очолив Августин Волошин. На конгресі Ради, скликаному в середині травня, у світлі ухвал американських русинів було прийнято декларацію про приєднання Закарпаття до Чехословаччини, яка містила 14 пунктів. Згідно з нею русини мали створити незалежну територіальну одиницю в кордонах, визначених змішаною комісією. Вимагалось укладення спеціального договору, який гарантував би автономію краю.

Цілком слушно Д. Домбровський стверджує, що на роботу Паризької конференції суттєво впливала міжнародна ситуація, хоча цей вплив проаналізований автором побіжно. У середині травня 1919 р. голова чехословацької делегації на конференції Е. Бенеш запропонував її учасникам проект автономії Закарпаття. Він був прийнятий одногосно. У липні закінчилася розробка проекту договору між державами Антанти та Чехословаччиною, у якому розглядалося також питання Закарпаття. 10 вересня 1919 року, згідно з Сен-Жерменським мирним договором, Закарпаття офіційно стало частиною Чехословаччини. Пізніше цей договір був підтверджений Тріанонським мирним договором, укладеним 4 червня 1920 року. Рішення, прийняте представниками держав Антанти, можна вважати великим успіхом чехословацької дипломатії (с. 40). «Приєднання Закарпаття до Чехословаччини, — підсумовує Д. Домбровський, — мало вплинути на стабільність і мир у регіоні. Чеській стороні вдалося відгородити Угорщину від Польщі, а головне — отримати спільний кордон із союзною Румунією. Вона переконала у реальності своїх

планів не тільки місцевих діячів, але й більшу частину русинської еміграції у Сполучених Штатах. Однак це був лише перший крок в опануванні невідомого для Чехословаччини регіону» (с. 41).

У другому розділі монографії Даріуша Домбровського здійснено спробу стисло охарактеризувати політичну ситуацію на Закарпатті протягом усього міжвоєнного періоду. За переписом 1921 року населення новоутвореної Чехословацької держави перевищувало 13 мільйонів, з них 65,5% становили чехи і словаки, понад 23% — німці, близько 5,5% — угорці, приблизно 3,5% — українці, понад 1% — євреї та більше за 0,5% — поляки. Точні статистичні дані (наведені у статистичному щорічнику Чехословацької республіки) щодо Підкарпатської Русі належать до 1935 року. За цими даними, на Підкарпатській Русі, яка займала площу близько 12 700 кв. км., проживало майже 710 тисяч мешканців. Найбільшою національною групою були українці — 447 тисяч, потім ішли угорці — 109 тисяч, євреї — 91 тисяча, німці — 13 тисяч, румуни — 12 тисяч, роми — 1 тисяча. Представники інших національностей (поляки, південні слов'яни та ін.) становили групу чисельністю майже 250 осіб. З конфесійного погляду було греко-католиків — 359 тисяч (переважно українці та румуни), далі йшли православні — 112 тисяч (українці), іудеї — 102 тисячі, євангелісти — 74 тисячі (чехи, словаки, німці, угорці), римокатолики — 69 тисяч (чехи і словаки, німці, угорці), вірні чехословацької народної церкви (гусити) — 2 тисячі (чехи), особи без віросповідання — 5 тисяч. Водночас на території Закарпаття перебувало понад 16 тисяч іноземців (понад 6 тисяч угорців, більше за 4 тисячі українців з інших державних утворень, понад 3 тисячі євреїв, більшість з яких мала польські паспорти, понад 500 німців і більше за 400 поляків). Сільським господарством, тваринництвом або лісівництвом займалися понад 365 тисяч, або більше за 80% усього українського населення. Угорці становили значний відсоток серед мешканців міст, де їхня чисельність разом з євреями й чехами сягала майже половини мешканців. Євреї проживали на усій території краю, насамперед у містах, займаючись переважно торгівлею, фінансовими справами, промислом, рідше — землеробством. Чехи переважно населяли міста. Столицею краю був Ужгород із населенням майже 26,5 тисячі осіб, дещо меншим за чисельністю населення (понад 26 тисяч) було Мукачево, майже 20 тисяч осіб проживало в Берегові (с. 42–43). Щоправда, дещо інші статистичні дані наводяться на сторінках колективної монографії «Нариси історії Закарпаття. Т. 2 (1918–1945)»².

У соціально-економічному відношенні Закарпаття (Підкарпатська Русь) суттєво поступалося іншим частинам федеративної Чехословацької республіки (з листопада 1938 р.). Заслугує на увагу думка Д. Домб-

ровського, що «уже перші роки існування Підкарпатської Русі у складі Чехословацької держави продемонстрували величезну диспропорцію між чеським центром та усією провінцією біля підніжжя Карпат. Цивілізаційні, суспільні і культурні відмінності не могли бути знівельовані кількарічним функціонуванням нової держави. Дисонанс між багатим заходом та бідним сходом спричиняв зростання невдоволення місцевих еліт і появу на Закарпатті іредентистських тенденцій» (с. 54)*. Аналогічного погляду дотримуються також українські історики, які досліджували проблематику зародження іредентизму в Підкарпатській Русі — Карпатській Україні³.

На сторінках другого розділу монографії Д. Домбровського міститься цікавий фактичний матеріал про діяльність у Закарпатті цілого ряду партій, зокрема Руської хліборобської партії, Автономного землеробського союзу, Руської (у трактуванні автора — Російської) національно-автономної партії, Карпаторуської республіканської хліборобської партії, Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі, соціал-демократичної партії тощо. Найбільшу підтримку серед угорського населення краю мала Угорська народна партія. Варто погодитись із твердженням ученого, що в першій половині 1930-х років почав поглиблюватися конфлікт між русофілами та українофілами. Чехословацька влада у двадцятирічний міжвоєнний період здійснювала політику, яка, власне, полягала в нейтралізації обох напрямів з одночасним обережним балансуванням між ними (с. 60). Як показала друга половина 1930-х років, російські кола співпрацювали з Угорщиною та Польщею, українські — увійшли в орбіту німецького впливу, а русинські — потрапили до сфери угорського впливу. Найпотужніше політичне угруповання — комуністи — діяло на користь Москви та Харкова. Тут слід зазначити, що в монографії вплив закарпатських комуністів дещо перебільшений, хоча крайова організація КПЧ завжди потрапляла до чехословацького парламенту. Що стосується політики Праги, то вона «значною мірою полягала у пошуках рівноваги між окремими напрямками, часто — у свідомому використанні антипатій і ворожнечі між різними фракціями. Однак за цілковитого браку у центрального празького уряду ідей щодо розв'язання цієї проблеми і з огляду на велику кількість допущених помилок, здається, що запровадження автономії в цьому регіоні до 1938 року було неможливим» (с. 63).

«Підкарпатська Русь і політика Польщі та Угорщини у 1920–1938 роках» — таку назву має третій, найцікавіший з нашого погляду, розділ

* Іредента (італ. *Irredenta* — невизволена (земля). Йдеться про рух за приєднання територій з переважною більшістю угорського населення, які не увійшли до складу Угорщини.

монографії Д. Домбровського. Він цілком слушно наголошує, що Польщу та Угорщину робили союзниками чимало факторів. Оточена ворогами, які віками перебували під її ярмом, покинута великими державами, Угорщина не збиралася позбавитися намірів повернути свої колишні кордони й велич. Природним союзником Будапешта вважалася Польща. Незалежна Польща, яка належала до табору держав-переможниць у Першій світовій війні, могла підтримати Угорщину на міжнародній арені. Обидві країни об'єднувала загроза зі сходу. До того ж Будапешт не висував територіальних претензій до Польщі. Очевидно, надія на припинення міжнародної ізоляції і територіальний ревізіонізм стали головною причиною зростання пропольських тенденцій серед угорських урядових кіл. Однак на необхідність зближення обох держав не вказували ані історичні (за часів Австро-Угорщини в Будапешті надто не переймалися питанням незалежності Польщі), ані економічні (торговельний обмін і економічна співпраця між обома державами у міжвоєнний період були незначними) передумови (с. 65). Уряд Польщі продовжував плекати надію на швидке порозуміння між Андрієм Бродієм та Стефаном Фенциком, однак їхня конфронтація не припинялася. Саме ця колотнеча всередині сепаратистських угруповань і прискорила зустріч керівників обох держав. Запланований на початок лютого 1938 року візит регента Угорського королівства Міклоша Горті до Варшави видався доброю нагодою для вирішення багатьох питань польсько-угорських відносин, зокрема, а можливо насамперед, проблем Підкарпатської Русі і майбутнього кордону між обома державами (с. 76–77). Протягом весни — осені 1938 року, коли загострилась чехословацька криза, Угорщина й Польща діяли спільно. Напередодні Мюнхенської конференції стало зрозуміло, що сусіди Чехословаччини були переконані в неминучості її поділу. Безсумнівно, окрім Берліна, активну роль тут відігравала польська дипломатія. Угорська сторона демонструвала нерішучість у своїх діях. З одного боку, вона здійснювала ревізіоністську політику, не приховуючи бажання приєднання до складу своїх земель усієї Словаччини й Підкарпатської Русі, з другого — не бажала зазнати значних політичних, дипломатичних і військових збитків унаслідок проведеної акції. Небажання здійснювати активнішу політику безумовно впливало зі слабкості Угорщини та диктувалося міжнародною ситуацією, в яку потрапила ця держава у міжвоєнний період (с. 87). До цього додамо, що гітлерівська Німеччина теж не поспішала з дозволом на повну окупацію Закарпаття Угорщиною. Оригінальний фактичний матеріал міститься в окремих параграфах розділу — «Політична активність консульства Польщі в Ужгороді» (с. 100–112), «Дії Угорщини, спрямовані на ревізію кордону з Чехословаччиною. Перший Віденський арбітраж і поділ Підкарпатської Русі» (с. 112–122),

«Польсько-угорське політико-військове співробітництво у питанні Підкарпатської Русі у 1938 році» (с. 122–146). Варто погодитись із твердженням Даріуша Домбровського: «Те, що мало стати опорою для Угорщини, було зашморгом, який стискався навколо Польщі. Поділ Чехословаччини мав спонукати Польщу до стратегічного зближення з новою Словаччиною та з Угорщиною. Проте цього не сталося» (с. 146).

Четвертий розділ монографії Д. Домбровського присвячений підготовці та проведенню акції «Лом», яку здійснювали на території Карпатської України польські диверсанти (с. 147–232). Перша їх поява зафіксована в жовтні 1938 р. «У міжвоєнний період територія Закарпаття була регіоном, за яким влада Польщі спостерігала з особливою увагою, — пише Д. Домбровський. — Така зацікавленість була ініційована, насамперед, геополітичною роллю, яку відігравали ці землі після Першої світової війни». Заслуговує на увагу твердження ученого, що «нелюбов до Чехословаччини у міжвоєнний період відчувалася по обидва боки кордону. Причини небажання вирішити взаємні конфлікти можна шукати як у Варшаві, так і у Празі. У тридцять роки на взаємні суперечки накладалися амбіції архітекторів закордонної політики сусідів. Не було таємницею, що президент Бенеш і міністр Бек не симпатизували один одному. Обидва прагнули вибитися у лідери центральноєвропейських країн і таку ж роль відводили своїм державам».

Польські війська, як і угорські, не маючи офіційної згоди Гітлера на вторгнення до Карпатської України, вирішили обмежитися терористичними акціями. 27 жовтня польські диверсійні групи здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави, а наступного дня напали на міст у Вучковому. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік та кілька закарпатців, зокрема Й. Лой. У с. Торунь польські терористи вбили синевириця І. Костя. Однак ці перші терористичні випадки не слід розцінювати як поодинокі спроби підірвати стабільність внутрішньополітичного становища Чехословаччини й Карпатської України. Архівні джерела, введені до наукового обігу Д. Домбровським, свідчать про чітку військово-диверсійну операцію, що цілеспрямовано проводилась польськими спецслужбами і ввійшла в історію під кодовою назвою «операція Лом».

Майор Едмунд Харашкевич, який був призначений керівником акції «Лом», виділяв у ній наступні основні етапи: 1) приготування (з 7 до 22 жовтня 1938 року); 2) бойово-диверсійні дії (з 22 жовтня до 12 листопада 1938 року); 3) партизансько-диверсійні дії (з 17 до 27 листопада 1938 року); 4) закінчення дій (з 28 листопада до 31 грудня 1938 року). Майор Фелікс Анкерштайн виокремив три цикли проведення диверсійної операції: 1) підготовчий (до 20 жовтня 1938 року); 2) організація та здійснення диверсійних дій на Підкарпатській Русі разом з бойовими загонами

з Розлуча та партизанськими загонами, негайно мобілізованими за допомогою Стрілецького союзу (з 20 жовтня до 10 листопада 1938 року); 3) організація і формування партизанських загонів, їх підготовчі дії в очікуванні наказу на виконання акції та завершення усієї акції (з 5 листопада до 10 грудня 1938 року). Д. Домбровський у своїй монографії наводить склад польського командування акцією «Лом» у Карпатській Україні: майор Фелікс Анкерштайн, псевдонім «Мальський» — командувач; капітан Ян Мельчарський, псевдонім «Бонецький» — заступник командувача, комендант табору в Розлучі та бойової організації; капітан Александер Ромішовський, псевдонім «Флоріан» — оперативний офіцер; майор Владислав Новоженюк, псевдонім «Новий» — командувач східної диверсійної підгрупи (Стрий–Долина–Калуш); капітан Юліан Борткевич, псевдонім «Бачинський» — командувач західної диверсійної підгрупи (Турка–Леско–Санок); капітан Владислав Гуттри, псевдонім «Гродзький» — керівник розвідки в Карпатській Україні. Останній, який в Ужгороді прикривався дипломатичним паспортом, «починаючи з 12 жовтня 1938 року регулярно оглядав комунікаційні мережі поблизу Великого Березного, Перечина, Ужгорода, Сваляви та Середнього. Отримані матеріали про об'єкти, які підлягали знищенню (лінії електропередач високої напруги, мости, лінії зв'язку), він відправляв дипломатичною поштою капітану Мельчарському».

Архівні документи, віднайдені нами в Державному архіві Закарпатської області, та матеріали закарпатської періодики повністю підтверджують висновки польського історика. Зокрема, 10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «затягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть»⁴. «Нова свобода» повідомляла, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь»⁵. У ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх у напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених»⁶. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних із Польщею сіл Торунь, Присліп, Н. Студений, Синевирська Поляна⁷.

Д. Домбровський вважає, що найбільш трагічним моментом акції «Лом» була операція, здійснена під керівництвом підпоручика Владислава Вольського. Диверсанти останнього зненацька атакували в ніч з 15 на 16 листопада 1938 року поблизу села Прислоп. На місці загинули три

диверсанти, ще одного закатували чехословацькі жандарми. На місці сутички загинули Владислав Гурніцький, Владислав Гоффман та Адам Міхалкув. Останньою смертельною жертвою акції став, за припущенням польської сторони, її командир... Долі загиблих точно не були встановлені. Відомості про їхню смерть дійшли до організаторів акції «Лом» завдяки інформаторам на території Карпатської України. Місця їхнього поховання, найімовірніше, так і не були встановлені. 18 листопада 1938 року в сутичці з чехословацькими військами загинули капітан Клепацький, Роман-Юзеф Карпінський та Вавжинець Урбаняк. За повідомленням чехословацьких спецслужб, загін польських диверсантів чисельністю до 100 осіб обстріляв (і закидав гранатами) будинок пошти в Торуні та пост жандармерії. Бій тривав від 02.00 до 04.30 ранку 22 листопада 1938 року. Поляки повернулися після підходу сил підтримки з Волового. Під час повернення група підірвала невеликий дорожній міст поблизу раніше знищеної пошти. Хоча впродовж понад двогодинного бою було підірвано близько ста гранат, людських жертв не зафіксовано.

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному при переході кордону був убитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей»⁸. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразка, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з написом «Краків», польські сигарети, шоколад⁹.

За підсумковим звітом майора Анкерштайна в результаті польських диверсійних дій на території Карпатської України було знищено (або пошкоджено) 12 автомобільних мостів, одну греблю, телефонний комутатор і будинок пошти. В одному місці пошкоджені залізничні колії та лінії електропередач високої напруги. У 27 місцях були пошкоджені телефонні лінії. Ці дії викликали повний безлад і навіть паніку в лавах чехословацьких жандармів, військових підрозділів та прикордонних служб у північній, гористій, частині Закарпаття. За даними командувача акції «Лом», втрати ворога становили 23 вбитих, 15 поранених, 20 полонених, доставлених на територію Польщі, та 5 полонених, роззброєних і відпущених на місці. Втрати з боку учасників акції становили 11 загиблих (з них 8 вбитих та 3 розстріляних) і 7 поранених. Три особи (з них двоє поранених) потрапили в полон, а ще три — зникли безвісти. Однак ці дані важко вважати точними. Правий, безперечно, Д. Домбровський, коли стверджує: «До усієї наданої інформації як про власні втрати, так і про

втрати неприятеля слід ставитися дуже обережно, оскільки вона відрізняється від зведень, складених чехословацькою стороною. Не відомо також, чи точним є список польських втрат. У зведеннях II відділу Головного штабу немає даних про долю провідників, які не були зареєстровані як учасники акції. Їхня функція часто залежала від поставлених завдань. Здається, що дехто був зацікавлений лише в позитивному результаті акцій, часто відмовляючись від участі в небезпечних або ризикованих операціях...». Загальний баланс фінансових витрат на акцію «Лом» становив приблизно 250 тисяч злотих. Незаперечним є факт, що «гібридну війну» Польщі в Карпатській Україні не вдалося приховати. Влада Чехословаччини оприлюднила інформацію на цю тему, яка потрапила до закордонної преси, що суттєво ускладнювало тогочасні чехословацько-польські відносини. Головне, чого добивалася польська влада — встановлення спільного угорсько-польського кордону, але цього наприкінці 1938 року досягти не вдалося. Це буде зроблено лише в березні 1939 року, коли гортистські війська повністю захоплять територію Карпатської України.

Завершують рецензовану монографію розділи «Закарпаття у період автономії (листопад 1938 р. — березень 1939 р.)» та «Підкарпатська Русь у політиці Польщі напередодні Другої світової війни» (с. 233–360). «Незважаючи на реалізацію плану приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини та встановлення спільного кордону з цією державою, — відзначає у висновках до своєї ґрунтовної праці Д. Домбровський, — вказані події важко вважати успіхом польської політики. Жодні наміри, пов'язані з цим, не здійснилися. Після розпаду Чехословаччини советська загроза не зменшилася. Через політику Третього Райху не вдалося ліквідувати загрозу української іреденти, а польські плани Міжмор'я у 1939 році вже стали нереальними. Отриманий кордон з Угорщиною, який продовжував лінію зв'язку з союзницькою Румунією, не дав очікуваного ефекту, оскільки водночас видовжився кордон з готовим до війни Третім Райхом, від якого тепер залежала Словаччина, на яку так розраховувала Варшава впродовж усього міжвоєнного періоду. Участь Польщі у вирішенні питання Закарпаття була незмірно більшою, ніж отримані вигоди. Єдиною перевагою від отримання кордону з Угорщиною можна вважати використання його для евакуації польських військ після вересневої кампанії 1939 року. Тисячі поляків знайшли підтримку з боку угорських друзів, але не в час побудови кращого майбутнього, а в роки війни. Відсутність спільних рішень у Центральній Європі фатально закінчилась для усіх її народів. Після війни поляки, угорці, українці, чехи, словаки та румуни виявилися приреченими на довгі роки страждань у реаліях комуністичного режиму» (с. 365–366). До цих слів важко ще щось додати. Загалом,

монографія польського історика є оригінальним доповненням до значного масиву досліджень з історії Карпатської України.

¹ Детальніше див.: Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина). Ужгород, 1995. 40 с.

² Нариси історії Закарпаття. Відп. ред. і керівник авторського колективу проф. І. Гранчак. Ужгород: Закарпаття, 1995. Т.2. С. 243.

³ Див.: Вегеш М.М., Гирия В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918-1939 рр.). Ужгород, 1998. 130 с.; Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). Київ-Ужгород, 1998.

⁴ Державний архів Закарпатської області, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 8.

⁵ Нова свобода, 1939, 18 лютого.

⁶ Нова свобода, 1938, 25 листопада.

⁷ Нова свобода, 1938, 20, 25 листопада.

⁸ Нова свобода, 1938, 25 листопада.

⁹ Нова свобода, 1938, 20 листопада.

REFERENCES

1. Hrachak, I. (Eds.). (1995). *Narysy istorii Zakarpattia [Essays on the history of Transcarpathia]*. (Vol.2). Uzhhorod: Zakarpattia [in Ukrainian].

2. Vehesh, M.M., Hyria, V.I., & Korol', I.F. (1998). *Uhors'ka iredenta na Zakarpatti mizh dvoma svitovymy vijnamy (1918–1939 rr.) [Hungarian irredenta in Transcarpathia during the inter-war years (1918–1939)]*. Uzhhorod [in Ukrainian].

3. Vehesh, M.M., Turianytsia, V.V., & Chavarha, I.M. (1995). *Smert' prezydenta (Ostanni dni zhyttia i smert' prezydenta Karpats'koi Ukrainy Avhustyna Voloshyna) [The death of President (the last days and the death of the President of Carpatho-Ukraine Avgustyn Voloshyn)]*. Uzhhorod [in Ukrainian].

4. Vehesh, M.M., & Vidnyanskyj, S.V. (1998). *Krainy Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy ta ukrains'ke pytannia (1918–1939) [Countries of the Central-Eastern Europe and the Ukrainian issue (1918–1939)]*. Kyiv–Uzhhorod [in Ukrainian].

UDC 94(437)(=161.2):323.1

JUDr. PhDr. **René Petráš**, Ph.D.
Researcher and university teacher, lawyer and historian
Ústav právních dějin (Institute of Legal History)
Univerzita Karlova Právnická fakulta (Charles University Faculty of Law)
Náměstí Curieových 7, 116 40 Praha 1
E-mail: petras@prf.cuni.cz

RECENZE Marian Gajdoš — Stanislav Konečný: Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945–1953).

**I. Pre Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach vydalo
UNIVERSUM-EU, Prešov 2013, 265 strán.**

**II. Pre Spoločenskovedný ústav SAV v Košiciach vydalo
UNIVERSUM-EU, Prešov 2014, 262 strán.**

REVIEW OF THE MONOGRAPH by Marian Gajdoš, Stanislav Konečný: Ukrajinská menšina na Slovensku jako objekt a subjekt politiky (The Ukrainian minority in Slovakia as an object and subject of politics) (1945–1953). I. Published by UNIVERSUM-EU, Prešov 2013, 265 pages. II. Published by UNIVERSUM-EU, Prešov 2014, 262 pages.

Tato recenze se věnuje zajímavé a přínosné publikaci — zhruba z poloviny jde o edici dokumentů — věnované ukrajinské menšině na východním Slovensku po druhé světové válce. Je ale vhodné nejdříve nastínit specifika rusínské/ukrajinské otázky na Slovensku i některé prvky menšinových výzkumů v regionu i v České republice a na Slovensku obecně¹.

K nejpozoruhodnějším menšinovým otázkám, s nimiž se muselo již od svého vzniku v roce 1918 vyrovnávat Československo i dnešní Slovensko od roku 1993 je postavení Rusínů či Ukrajinců na severovýchodním Slovensku. Tato východoslovanská skupina byla totiž národnostně nevyhraněná a kolísala mezi rusínskou (karpatoruskou), ruskou (velkoruskou) a ukrajinskou (maloruskou) orientací. Činitelé celostátní politiky a úředníci v Praze v meziválečném ale i komunistickém Československu přitom o regionu věděli jen málo či leckdy nic. Nešlo zde přitom jen o nějaký teoretický etnologický problém pro hrstku vědců a nadšenců, ale o dosti zásadní politický problém, který mj. velmi narušoval celkovou koncepci postavení menšin v meziválečném Českos-

lovensku. Tato pro stát klíčová otázka byla totiž nejdůkladněji upravena z hlediska používání jazyka, kdy se vycházelo ze skutečnosti, že hlavní rozdíl mezi Čechy a Němci nebo Slováky a Maďary se týkal mateřského jazyka v úřadech a školách².

Národnostní a jazyková nevyhraněnost této skupiny obyvatel na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi znamenala z hlediska snahy o jednotné právní řešení velký oříšek, který byl v praxi leckdy raději spíše přehlížen. Celou otázku pak mimořádně komplikovala mezinárodněprávní ochrana menšin a z ní vycházející ústava 1920, která měla zaručovat specifické postavení Podkarpatské Rusi. Složitě etnologické a také mimo jiné i právní otázky pak přetrvaly do komunistického Československa³, ale někdy i do současnosti. Zásadní změnu ovšem znamenal zábor Podkarpatské Rusi Sovětským Svazem na konci druhé světové války, kdy na Slovensku zůstala jen poměrně málo početná menšina. Ta měla v mnohém specifické postavení, čemuž se věnuje recenzovaná práce.

Výzkumy postavení menšin na východě Slovenska se v poslední době úspěšně rozvíjejí. Například koncem srpna 2017 byl autor tohoto textu oponentem velmi zajímavé disertační práce na Filozofické fakultě Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košicích, věnované meziválečné éře, školitelem byl ostatně autor recenzované práce dr. Gajdoš. Publikace pozoruhodně propojující otázky menšinové a správní byla brzy vydána⁴. Při těchto výzkumech lze přitom nalézt i vazby na českou historiografii. U klíčové metodologické publikace vyšlé počátkem roku 2017 a nazvané K výskumu dejín Rusínov a Ukrajincov⁵, mezi jejímiž editory jsou ostatně autoři recenzované práce (eds. Gajdoš, Marián — Konečný, Stanislav — Lukáč, Marián) najdeme i příspěvky z ČR. Vcelku ovšem témata ze slovenské historie vyvolávají u českých badatelů bohužel jen omezený zájem, české práce zpracovávající dějiny Československa slovenský vývoj reflektují jen omezeně a často vůbec ne⁶.

Dále je třeba nahlédnout na některé aspekty menšinových výzkumů v České republice a na Slovensku. Národnostní a menšinová problematika vyvolává velký a oprávněný zájem u řady společenských věd v ČR a na Slovensku a to včetně historie. U práva a právní historie, což je specializace autora tohoto textu, je situace složitější, k čemuž přispělo i přehlížení tohoto tématu za komunistické éry⁷. Teprve v posledním zhruba desetiletí výrazněji přibývá odborné literatury, kde základem jsou aktivity pražské právnické fakulty Univerzity Karlovy a zde zejména Ústavu právních dějin, kde působí i autor tohoto textu⁸.

Za komunistické éry se vytvořila dvě kvalitní pracoviště zaměřená na menšiny v rámci Československé akademie věd, a to Slezský ústav v Opavě a Společenskovedný ústav v Košicích. V ČR se stal Slezský ústav součástí Slezského muzea, nadále organizoval například cenné konference, jenže

bohužel okolo roku 2007 se změnila jeho vědecká orientace na regionální historii. V ČR od té doby neexistuje ústřední vědecké pracoviště věnující se menšinám, což nahrazuje vcelku roztržštěná aktivita pracovišť zejména v Ústí nad Labem, Českých Budějovicích, Opavě, a samozřejmě i hlavních centrech vědy Brně a Praze (včetně Ústavu právních dějin Právnické fakulty Univerzity Karlovy).

Na Slovensku naštěstí klíčová role Společenskovedného ústavu SAV v Košicích zůstala zachována. Nemalá část jeho publikací je volně na internetu pod stránkami Ústavu, což je naopak v České republice bohužel dosud neobvyklé. Ústav udržuje i silné vazby s českými badateli, jak ilustruje z poslední doby například publikace *Aktuálne otázky výskumu národnostnej politiky a národnostných vzťahov na Slovensku v 20. a 21. storočí*. Ocenit je třeba, že Ústav vydává alespoň některé práce včetně této i v anglické verzi — *Current Issues of Research on Nationality Policy and Nationality Relations in Slovakia in the 20th and the 21st Centuries*⁹. Také ve vědeckém internetovém časopise Společenskovedného ústavu *Člověk a spoločnosť* vychází články odborníků z ČR¹⁰.

Společenskovedný ústav v Košicích není jediným pracovištěm na Slovensku věnujícím se menšinám. Z hlediska autora recenze, specializací právního historika, je třeba bohužel konstatovat, že zájem o právní a právněhistorické aspekty byl bohužel dlouhodobě zcela minimální. Nyní se již situace zlepšuje, kdy (i ve spolupráci s Právnickou fakultou Univerzity Karlovy) se problému častěji věnuje alespoň Katedra veřejnoprávních věd Akadémie Policajného zboru v Bratislave. Například organizují konference obvykle koncem října a vydávají cenné sborníky, kde je sice řada autorů spíše praktiky správy a policie, což ale nijak neubírá jejich přínosnosti¹¹.

Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky. (1945–1953) I.

Po velmi rozsáhlém přehledu naznačujícím širší souvislosti výzkumu je třeba nahlédnout na první díl recenzované práce nazvané *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky, který se věnuje období 1945–1948*. Publikace je kombinací rozsáhlé vědecké studie (do strany 124) a edice dokumentů k menšinové otázce (s. 126–265). První kapitola vědecké studie rozebírá sociálně ekonomické podmínky Ukrajinců-Rusínů na Slovensku (I. Ekonomické a sociálne podmienky života menšiny, s. 13–34), dále následují klíčové politické otázky (II. Politické aspekty postavenia a vývoja menšiny, s. 35–92), zařazen je i nástin kulturních problémů (III. Národnostná kultúra v ideových turbulenciách obdobia, s. 93–119) a nakonec stručné shrnutí (Záver, s. 120–124).

Archiválie v publikaci jsou z činnosti UNRP, tedy Ukrajinské národní rady Prjaševščiny (rozsáhlý region, který by v češtině byl — ne zcela přesně —

zřejmě označen jako Prešovsko). Jde celkem o 53 cenných dokumentů týkajících se činnosti tohoto důležitého orgánu z let 1945–1948. Ten se tehdy pokoušel být jakousi obdobou Slovenské národní rady. Využíval tedy skutečnosti, že poválečná ČSR chtěla likvidovat neslovanské menšiny a napjaté vztahy panovaly i vůči Polákům, takže i přes nepočetnost této skupiny byla menšinou s nejširším státoprávním postavením, které ovšem bylo v mnohém nejasné. Originály dokumentů jsou uloženy v archivu ZRUSR — Zvazu Ukrajincov-Rusínov na Slovensku, fondu UNRP — Ukrajinská národná rada Prjaševščiny.

Práce (její první díl) tedy podává důkladný přehled otázky Ukrajinců-Rusínů v Československu v letech 1944–1948 a také zveřejňuje cenné dokumenty. Postavení menšiny je analyzováno nejen z úzce politického hlediska, jak bývá obvyklé, ale jsou začleněny i širší souvislosti ekonomické, sociální, kulturní. Přehlíženy samozřejmě nejsou ani komplikované prvky právní.

Postavení menšin a to zejména právě Ukrajinců-Rusínů v poválečné ČSR bylo v mnohém svérázné. Odsun Němců, neúspěšná snaha o odsun a tzv. reslovakizace Maďarů, ale i tlaky (například národních socialistů) na vyhnání Poláků či neuznávání židovské menšiny na rozdíl od meziválečného Československa (oficiálně v poválečné ČSR osoby tzv. židovského původu) znamenaly zcela nové poměry v regionu tradičně zásadně ovlivňovaném národnostní otázkou. Otázka Ukrajinců-Rusínů je pozoruhodná i při celkovém posuzování státního systému a práva poválečné ČSR, protože originálně ilustruje častou zmatenost koncepcí. Velice aktivní UNRP (— Ukrajinská národná rada Prjaševščiny) sice dosáhla mnohého, ale její ústavněprávní zakotvení bylo naprosto nejasné.

Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky. (1945-1953) II.

Publikace je stejně jako první díl kombinací vědecké studie (do strany 142) a edice (s. 144–262) dokumentů k menšinové otázce. Má i obdobnou strukturu, kdy první kapitola vědecké studie rozebírá sociálně ekonomické podmínky Ukrajinců na Slovensku (I. Ukrajinci a sociálně-ekonomický vývoj severovýchodního Slovenska, s. 13–51), dále následují klíčové politické otázky (II. Riešenie ukrajinskej otázky v politickej sfére, s. 52–90), opět nejsou přehlédnuty ani kulturní problémy (III. Ideologické a kultúrne aspekty vo vývoji ukrajinskej menšiny, s. 91–136) a nakonec zařazeno stručné shrnutí (Záver, s. 137–141).

Archiválie v publikaci jsou z činnosti různých orgánů věnujících se Ukrajincům-Rusínům v letech 1948–1953. Jde celkem o 22 cenných dokumentů. Dokumenty jsou uloženy nejčastěji v SNA — Slovenském národném archivu, fondu ÚV KSS — Ústredném výboru Komunistickej strany Slovenska.

Druhý díl práce rovněž předkládá důkladný přehled postavení Ukrajinců-Rusínů v Československu, nyní v éře 1948–1953, opět se zveřejněním cenných dokumentů. Postavení menšiny je opět analyzováno nejen z úzce politického hlediska, ale nastíněny jsou širší souvislosti ekonomické, sociální, kulturní. V tomto počátečním období komunistického režimu bylo zjevné jeho zaměření na urychlené budování nové společnosti a menšinová otázka stála v mnohém na okraji zájmu. Postavení Ukrajinců-Rusínů se začalo komplikovat, kdy na jedné straně šlo o národ vázaný na Ukrajinu, tedy jednu z hlavních republik opěvovaného sovětského vzoru, jenže na druhé straně právě tento národ (hlavně jeho v západních regionech žijící příslušníci) měl k Moskvě negativní poměr. To vedlo zejména ke snaze omezit mimořádně silné postavení řecko-katolické církve s jeho vazbou na nepřátelský Vatikán.

Recenzovaná dosud dvoudílná práce je cenným příspěvkem k problematice. V nejbližší době by měl vyjít i třetí díl zahrnující období 1954–1960.

¹ Obdobně viz Petráš R. *Právněhistorické studie* 47/2. S. 157–161.

² Podrobně viz Petráš R. *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha 2009. Též viz Kuklík J. — Petráš R. *Minorities and Law in Czechoslovakia 1918–1992*. Prague, 2017.

³ Podrobně viz Petráš R. *Menšiny v komunistickém Československu. Právní a faktické postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948–1970*. Praha, 2007.

⁴ Lukáč M. *Rusíni v Košickej župe XX. Národnostná politika československého štátu voči Rusínom v rokoch 1923–1928*. Košice, 2017.

⁵ Gajdoš M. — Konečný S. — Lukáč M. (eds.). *K výskumu dejín Rusínov a Ukrajincov: teoretické a metodologické otázky*. Košice, 2016.

⁶ Autor recenze zpracovával řadu přehledů výzkumu — podrobně viz zejména Petráš R. — Starý M. *Právněhistorická bibliografie. Výběr českých a slovenských prací z let 1990–2000 k dějinám státu a práva*. Praha, 2005 (252 stran); Petráš R. — Falada D. *Die tschechische rechtshistorische Literatur in den Jahren 1984–2003. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte* 27, 2005, Nr. ¾. S. 229–253; Petráš R. *Výzkum českých a československých právních dějin po roce 1989. Právněhistorické studie* 39, 2007. S. 41–59.

⁷ Petráš R. *Právo, právní historie a národnostní výzkumy v ČR. Interakce národnostních kultur / teoretické a metodologické přístupy*. Opava, 2008. S. 55–62.

⁸ Podrobně viz Petráš R. *Právní historie a výzkumy národnostní otázky. Gajdoš M. — Konečný S. — Lukáč M. (eds.) K výskumu dejín Rusínov a Ukrajincov: teoretické a metodologické otázky*. Košice, 2016. S. 15–18.

⁹ Šutaj Š. — Heldáková L. — Regináčová N. (eds.). *Aktuálne otázky výskumu národnostnej politiky a národnostných vzťahov na Slovensku v 20. a 21. storočí*. Prešov, 2017. Anglická verze Šutaj Š. — Heldáková L. — Regináčová N. (eds.). *Current Issues of Research on Nationality Policy and Nationality Relations in Slovakia in the 20th and the 21st Centuries*. Prešov, 2017. Obě knihy jsou na stránkách Spoločenskovedného ústavu. URL: <http://www.svusav.sk/sk/submenu2/publikacie/>.

¹⁰ Viz zejména *Člověk a společnost* 2013, č. 4. URL: <http://www.clovekaspolocnost.sk/sk/zoznam-rocnikov/>.

¹¹ Viz např. Marczyová K. — Medelský J. — Odler R. a kol. Aktuálne problémy migrácie v Európe a jej ľudskoprávna dimenzia. Praha (vydala Univerzita Karlova Právnická fakulta), 2016; Marczyová K. — Medelský J. Postavenie menšín pred a po vstupe štátu do Európskej únie. Bratislava, 2017.

REFERENCES

1. *Člověk a společnost*. (2013), 4. Retrieved from <http://www.clovekaspolcnost.sk/sk/zoznam-rocnikov/> [in Slovak].
2. Gajdoš, M., Konečný, S., & Lukáč, M. (Eds.). (2016). *K výskumu dejín Rusínov a Ukrajincov: teoretické a metodologické otázky*. Košice [in Slovak].
3. Kuklík, J., & Petráš, R. (2017). *Minorities and Law in Czechoslovakia 1918–1992*. Prague [in English].
4. Lukáč, M. (2017). *Rusíni v Košickej župe XX. Národnostná politika československého štátu voči Rusínom v rokoch 1923–1928*. Košice [in Slovak].
5. Marczyová, K., Medelský, J., & Odler, R. (2016). *Aktuálne problémy migrácie v Európe a jej ľudskoprávna dimenzia*. Praha: Univerzita Karlova Právnická fakulta [in Czech].
6. Marczyová, K., & Medelský, J. (2017). *Postavenie menšín pred a po vstupe štátu do Európskej únie*. Bratislava [in Slovak].
7. Petráš, R. (2007). *Menšiny v komunistickém Československu. Právní a faktické postavení národnostních menšín v českých zemích v letech 1948–1970*. Praha [in Czech].
8. Petráš, R. (2009). *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšín v první československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*. Praha [in Czech].
9. Petráš, R. (2008). *Právo, právní historie a národnostní výzkumy v ČR. Interakce národnostních kultur, teoretické a metodologické přístupy*. Opava [in Czech].
10. Petráš, R. (2007). *Výzkum českých a československých právních dějin po roce 1989. Právněhistorické studie* 39, 41–59 [in Czech].
11. Petráš, R., & Falada, D. (2005). *Die tschechische rechtshistorische Literatur in den Jahren 1984–2003. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte* 27, 3/4, 229–253 [in German].
12. Petráš, R., & Starý, M. (2005). *Právněhistorická bibliografie. Výběr českých a slovenských prací z let 1990–2000 k dějinám státu a práva*. Praha [in Czech].
13. Šutaj, Š., Heldáková, L., & Regináčová, N. (Eds.). (2017). *Aktuálne otázky výskumu národnostnej politiky a národnostných vzťahov na Slovensku v 20. a 21. storočí*. Prešov [in Slovak].
14. Šutaj, Š., Heldáková, L., & Regináčová, N. (Eds.). *Current Issues of Research on Nationality Policy and Nationality Relations in Slovakia in the 20th and the 21st Centuries*. Prešov [in English].

ХРОНІКА

*Геннадій Боряк,
Степан Віднянський*

МАР'ЯН ГАЙДОШ: ДО 70-РІЧЧЯ ВІДОМОГО СЛОВАЦЬКОГО ІСТОРИКА-УКРАЇНІСТА

MARIAN GAJDOŠ: FOR THE SEVENTIETH BIRTHDAY OF A FAMOUS SLOVAK HISTORIAN, AN EXPERT ON UKRAINIAN STUDIES

Українські історики, зокрема наукові співробітники Інституту історії України НАН України, ще наприкінці 1960-х років установили і продовжують нині розвивати дружні зв'язки й наукове співробітництво зі словацькими істориками, зокрема колегами з Інституту історії (м. Братислава) та Інституту суспільних наук (м. Кошице) Словацької академії наук (САН). В останньому з них одним із найактивніших учасників міжнародної наукової співпраці є давній і щирий друг України, відомий історик-україніст, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Мар'ян Гайдош, який цього року відзначає свій 70-річний ювілей.

Народився майбутній історик 30 червня 1948 р. в с. Смолнік у Східній Словаччині. У 1972 р. закінчив педагогічний факультет Університету імені Павла-Йожефа Шафарика в м. Пряшів, у 1972–1975 рр. працював науковим співробітником у Східнославацькому музеї м. Кошице, а з 1975 р. й понині працює в Інституті суспільних наук Словацької академії наук, де в різні часи обіймав посади наукового співробітника, вченого секретаря, завідувача відділу, заступника директора й директора (2004–2012 рр.) цієї академічної установи. У 1987 р. захистив кандидатську дисертацію.

Серед наукових інтересів Мар'яна Гайдоша, окрім чеської і словацької історії ХХ століття, особливе місце посідає проблематика національних меншин, зокрема становище й розвиток русинсько-української спільноти в Словаччині та Центральній Європі, транскордонна співпраця в Карпатському регіоні, зокрема словацько-українські прикордонні зв'язки, перебування й активність воїнів Української повстанської армії на території Словаччини в другій половині 1940-х років, питання історії

Закарпатської України та ін. У творчому доробку словацького вченого-історика близько 200 наукових праць, у тому числі 15 монографічних досліджень, як індивідуальних так і у співавторстві (переважно зі своїм колегою й давнім другом, теж відомим словацьким істориком-україністом Станіславом Конечни), опублікованих не лише в Словаччині, але й у Чехії, Польщі, Угорщині, Румунії, Росії, Україні, США.

Мар'ян Гайдош проявив себе талановитим організатором науки. За його редакцією побачили світ десятки наукових збірників, колективних монографій, документальних та експертно-аналітичних видань. Він був координатором зі словацького боку низки міжнародних наукових проєктів з дослідження питань міжнаціональних відносин і транскордонної співпраці в Центральній-Східній Європі, членом редколегій періодичних наукових видань з історії, а з 1998 р. є заступником головного редактора інтернет-часопису «Людина і суспільство», що видається Інститутом суспільних наук САН. Він є також членом Словацького історичного товариства, Асоціації українців Словаччини, Словацького товариства із закордонної політики, Товариства з історії та культури Центральної Європи, Світової академії русинської культури, був членом урядової Ради Словацької Республіки з національностей (1992–1998 рр.), Наукової колегії САН з історичних наук (1994–2012 рр.), комісії Грантової агенції з історичних наук (1995–1996 рр.) та науковим консультантом Вишеградського фонду (2005–2010 рр.).

Поряд з науково-дослідницькою та науково-організаційною діяльністю М. Гайдош з 1975 р. понад 40 років здійснював викладацьку роботу в університетах міст Кошице і Банська Бистриця, де читав курси з історії України, взаємовідносин чехів і словаків у ХХ столітті, методології та методики науково-дослідницької праці.

Утім, центральним напрямом багатогранної діяльності Мар'яна Гайдоша були і залишаються питання, пов'язані з Україною, як у дослідницькому плані, так і в плані розвитку міжнародної наукової співпраці. Зокрема, його численні публікації, у тому числі монографічні праці з політичного й соціально-економічного становища та національно-культурного розвитку русинів-українців Словаччини в післявоєнні роки та в період посткомуністичної трансформації словацького суспільства, оптації громадян між Чехословаччиною і СРСР (Україною), словацько-українського транскордонного співробітництва та історії Закарпатської України, що ґрунтуються на багатій і оригінальній документально-джерельній базі, є новаторськими в сучасній історіографії, високо оцінені науковою громадськістю, зокрема й України, про що свідчить також рецензія на одну з останніх його монографічних праць на сторінках цього збірника.

Словацький історик неодноразово відвідував Україну (міста Київ, Ужгород) з метою роботи в архівах і бібліотеках, наукових консультацій з

українськими колегами, читання лекцій і спецкурсів у вишах України (Київському славістичному (1996 р.) і Закарпатському державному (2006 р.) університетах), участі в міжнародних наукових конференціях, засіданнях Комісії істориків України і Словаччини (членом якої він є з 1999 р., а з 2003 р. — співголовою). Учений також є членом міжнародних редакційних колегій періодичних наукових видань з історії, що виходять в Україні — «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (Київ) та «Історичний часопис з богемістики і словакістики» (Ужгород). Постійно опікується й надає консультації українським дослідникам, студентам і аспірантам під час наукових відряджень до Словаччини тощо. Визнанням здобутків багаторічної і плідної праці на ниві українсько-словацького співробітництва і зближення є обрання Мар'яна Гайдоша дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка (2013 р.) і присвоєння йому у 2014 р. звання «Почесний краєзнавець України» за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини та природних скарбів України.

Нині ювіляр продовжує плідну наукову, науково-організаційну, громадську й міжнародну діяльність. Українські історики, зокрема наукові співробітники Інституту історії України НАН України і члени редколегії міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», щиро вітають Мар'яна Гайдоша з 70-річним ювілеєм і бажають йому доброго здоров'я, нових творчих успіхів та ініціатив і плідних результатів у розвитку українсько-словацького наукового співробітництва. Многая літа, дорогий словацький колего!

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 27

Тексти подаються в авторській редакції, за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат, тощо відповідає автор. Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи поглядів їхніх авторів.

Комп'ютерна верстка: *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 27.09.2018 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 31,12. Обл. вид. арк. 29,41.
Тираж 300. Зам. 17. 2018.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.